

**ATATÜRK DÖNEMİ İKTİSAT POLİTİKALARINI
BELİRLEYEN İKTİSADİ DÜŞÜNCE AKIMLARI VE
TARTIŞMALARI**

Figen GEVELİ KALYONCU
(Doktora Tezi)

Eskişehir - 1999

**ATATÜRK DÖNEMİ İKTİSAT POLİTİKALARINI BELİRLEYEN
İKTİSADİ DÜŞÜNCE AKIMLARI VE TARTIŞMALARI**

Figen GEVELİ /
KALYONCU

DOKTORA TEZİ
İktisat Anabilim Dalı
Danışman: Prof.Dr. Burhan ERDEM

Eskişehir
Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Kasım 1999

DOKTORATEZÖZÜ

ATATÜRK DÖNEMİ İKTİSAT POLİTİKALARINI BELİRLEYEN İKTİSADİ DÜŞÜNCE AKIMLARI VE TARTIŞMALARI

Figen GEVELİ KALYONCU

İktisat Anabilim Dalı

Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Danışman: Prof.Dr. Burhan ERDEM

ÖZET

Atatürk Dönemi İktisat Politikalarını belirleyen iktisadi düşünce akımları ve tartışmalarını incelendiği çalışmamız 1930-1938 dönemini kapsamaktadır. Ancak Cumhuriyet'in kurulduğu yıllarda uygulanan iktisat politikaları daha önceki dönemlerde uygulanan iktisat politikaları ile süreklilik içinde olduğundan incelemelerimize Cumhuriyet öncesi dönemden başladık.

Cumhuriyet öncesi dönemde ekonomik olaylar doktrin biçiminde ele alınmamış, Tanzimat Dönemi, daha sonra I. ve II. Meşrutiyet Dönemlerinde ekonomik olaylar karşısındaki düzenlemeler yarı-sömürge durumunda olan Osmanlı İmparatorluğu'nun dışından, kapitalist ülkeler tarafından gerçekleştirilmiştir. Bundan dolayı I. Dünya Savaşı'na kadar batıda hakim olan liberal iktisat politikaları Osmanlı İmparatorluğu'nda da hakim olmuştur.

I. Dünya Savaşı'nın başlaması milli iktisat politikası uygulamaları için gerekli koşulları sağlamış olsa da, ekonomik ve siyasal bakımdan gerileme süreci içinde bulunan ülke Avrupa devletleri tarafından paylaşılmış, Mustafa Kemal ise bağımsızlık amacıyla harekete geçmişti. Bu noktada temel amaç bağımsızlık olmuş, ekonomik sorunlar ikinci plana düşmüştü.

Batılı Devletlerle yapılan sıcak savaşın bitmesinden sonra, Mustafa Kemal Batılı ülkeleri ikna edecek liberal iktisat sisteminin Türkiye'de de uygulanabileceğini kanıtlamak amacıyla İzmir İktisat Kongresi'nin toplanmasına karar vermişti. İzmir İktisat Kongresi kararlarının alındığı 1923 yılından, büyük dünya bunalımının ortaya çıktığı 1929 yılına kadar olan dönem liberal iktisat politikaları uygulamalarına sahne olmuştur.

1929 yılından sonra ise düşünsel planda liberalizme saldırılar başlamıştı. Dolayısıyla yeni siyasal bağımsızlığa sahip olan birçok az gelişmiş ülkede özellikle dış ticaret alanında korumacı politikalar gündeme gelmişti. Buna bağlı olarak Türkiye ekonomisinde de 1929-1932 yılları arasında korumacılık hakim olmuş, 1932 yılından sonra ise devletçi ekonomi politikaları uygulanmaya çalışılmıştır.

THE ECONOMIC IDEAS AND ARGUMENTS WHICH DETERMINE THE ECONOMIC POLITICS OF ATATÜRK

ABSTRACT

This study concerns the economic ideas and arguments which determine the economic politics of Atatürk between 1930 and 1938. However, since the economic politics which were applied through the first years of Turkish Republic are closely related with the economic politics applied before the establishment of republic, our study also includes the years before the republic (pre-republic).

The economic applications were not considered as a doctrine in the pre-republic period. The economic reforms in the Tanzimat period and the following 1st and 2nd Constitutional Monarchy (Meşrutiyet) periods were out of control of the semi-colony Ottoman Empire and applied by the capitalist states. For this reason, liberal economic politics which were dominant in the West until the 1st World War were also dominant in Ottoman Empire.

Although the beginning of 1st World War provided the requirements for the applications of the national economic politics, the Empire which was in the economical and political decline period, was conquered by the European States. At the same time, Mustafa Kemal began to apply his plans aiming independency. At this point, the main idea was independency of the nation which preceded the economic problems.

After the war with the European States, Mustafa Kemal decided to make İzmir Economic Congress in order to prove that liberal economic applications can also be put into practice in Turkey. The liberal economic politics were applied in the period beginning from 1923 in which decisions about economic politics were taken in İzmir economic Congress until 1929 in which the Great depression appeared. After 1929, liberalist ideas were seriously criticised. Thus, in many less developed countries which have recently been independent began to apply the protective economic politics especially in the foreign trade. Consequently, protective economic politics became dominant between 1929 and 1932 in Turkish Economics. After 1932, Etatist Economics Politics have been tried to be applied.

JÜRİ VE ENSTİTÜ ONAYI

Figen GEVELİ KALYONCU'nun “Atatürk Dönemi İktisat Politikalarını Belirleyen İktisadi Düşünce Akımları ve Tartışmaları” başlıklı tezi 1 Aralık 1999 tarihinde, aşağıdaki jüri tarafından Lisansüstü Eğitim Öğretim ve Sınav Yönetmeliğinin ilgili maddeleri uyarınca, İktisat Anabilim Dalında Doktora tezi olarak değerlendirilerek kabul edilmiştir.

İmza

Üye (Tez Danışmanı) : Prof.Dr.Burhan ERDEM

Üye : Prof.Dr.C.Necat BERBEROĞLU

Üye : Doç.Dr.Nevzat YOSMAOĞLU

İÇİNDEKİLER

ÖZ	iii
ABSTRACT	iv
DEĞERLENDİRME KURULU VE ENSTİTÜ MÜDÜRLÜĞÜ ONAYI ..	v
ÖZGEÇMİŞ	vi
TABLolarLISTESİ	x
GİRİŞ	1

BÖLÜM I

CUMHURİYET ÖNCESİ DÖNEMDE DÜŞÜNCE AKIMLARI VE İKTİSAT POLİTİKALARI

1. II. MEŞRUTİYET ÖNCESİ DÖNEMDE DÜŞÜNCE AKIMLARI VE İKTİSAT POLİTİKALARI	4
1.1. Tanzimat Öncesi Osmanlı İktisadi Düşüncesi Üzerine Kısa Bir Değerlendirme	4
1.2. Tanzimat Dönemi Osmanlı Ekonomisi ve Oluşan İktisadi Düşünce Akımları Çerçevesinde İktisadi Politikalar	13
1.3. I. Meşrutiyet Ekonomisi ve İktisat Düşünce Akımları Bağlamında İktisadi Politikalar	24
2. II. MEŞRUTİYET DÖNEMİNDE DÜŞÜNCE AKIMLARI BAĞLAMINDA İKTİSADİ POLİTİKALAR	27
2.1. İttihat ve Terakki Dönemi Düşünce Akımları ve İktisadi Politikaları	31
2.1.1. Liberal İktisat Politikalarının Uygulanmasında Etkili Olan Düşünce Akımları ve Uygulanan Politikalar (1908-1914)	32
2.1.2. Milli İktisat Politikalarına Geçiş ve Oluşan İktisadi Düşünce Akımları (1914-1918)	39

BÖLÜM2

CUMHURİYET'İN KURULUŞ DÖNEMİNDE İKTİSADİ POLİTİKALAR, BELİRLEYİCİ DÜŞÜNCE AKIMLARI VE ETKENLER

1. KURTULUŞ SAVAŞININ MADDİ YÖNÜ VE FİNANSMANI	54
2. I. MECLİS İN TARTIŞMALARI	65
3. İZMİR İKTİSAT KONGRESİ	72
4. LOZAN ANLAŞMASININ İKTİSADİ YÖNÜ	83
5. DOKTRİN TARTIŞMALARI	90
5.1. Ziya Gökalp'in Devlet Eliyle Kapitalizm Görüşü	92
5.2. Aydınlık Dergisi Etrafında Toplanan Sosyalistlerin İktisadi Görüşleri	94
5.3. Mustafa Kemal'in İktisadi Görüşleri	98
6. 1923-1929 DÖNEMİNDE LİBERAL EKONOMİ UYGULAMALARI VE SONUÇLARI	102
6.1. Tarımsal Alanda Uygulanan Politikalar ve Ziraat Bankası	103
6.2. Sanayi Alanında Uygulanan Politikalar	109
6.2.1. İş Bankası'nın Kurulması	111
6.2.2. Sanayi ve Maadin Bankası'nın Kurulması	112
6.2.3. Şeker, Kağıt ve Çimento Sanayiinin Kurulması	113
6.2.4. Teşvik-i Sanayi Kanunu	114
6.2.5. Ali İktisat Meclisi	116
6.3. Maliye ve Devlet Bütçesi Alanında Uygulanan Politikalar	117
6.4. Para ve Kredi Alanında Uygulanan Politikalar	119
6.5. Ulaştırma Alanında Uygulanan Politikalar	122
6.6. Dış Ekonomik İlişkilerde Uygulanan Politikalar	124

BÖLÜM3

1929 DÜNYA BUHRANI SONUCUNDA OLUŞAN İKTİSADİ POLİTİKALAR VE DÜŞÜNCE AKIMLARI

1. 1929 DÜNYA BUHRANI VE TÜRKİYE EKONOMİSİ ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ	130
1.1. Dünya Buhranı Karşısında Uygulanan Politikalar	133
1.2. Uygulanan İktisat Politikalarına Tepkiler	140

2. İKTİSADİ POLİTİKALARDA YÖNDEĞİŞTİRME: ÖZEL SEKTÖR EKONOMİSİNDE DEVLETÇİ EKONOMİYE GEÇİŞİN GERİSİNDE YATAN NEDENLER	151
3. 1930'LAR TÜRKİYE'SİNDE İKTİSADİ POLİTİKALARA YÖN VEREN TARTIŞMALAR	159
3.1. 1930'lu Yıllarda Mustafa Kemal'in İktisadi Görüşü	161
3.2. Başvekil İsmet İnönü'nün İktisadi Görüşü	164
3.3. Recep Peker'in İktisadi Görüşü	167
3.4. Özel Sektöre Önem Veren İktisadi Görüşler: Celâl Bayar ve Ahmet Ağaoğlu	169
3.5. Kadrocuların Dönemin Fikir Akımları Bağlamındaki İktisadi Görüşleri	173
3.6. Himayecilik Bağlamında Tekin Alp'in İktisadi Görüşleri	178
3.7. Mahmut Esat Bozkurt'un İktisadi Görüşleri	180
3.8. Ahmet Hamdi Başar'ın Devletçiliği	181
4. 1930'LAR TÜRKİYE'SİNDE İKTİSADİ POLİTİKALARI BELİRLEYEN UYGULAMALAR	185
4.1. Tarımsal Alanda Uygulanan Politikalar	186
4.2. Sanayi Alanında Uygulanan Politikalar	190
4.2.1. Devlet Sanayi Ofisi	191
4.2.2. Sanayi ve Kredi Bankası	193
4.2.3. Sümerbank	194
4.2.4. Gümrük Bağışıklıkları	196
4.2.5. Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı	197
4.2.6. Etibank	202
4.2.7. Maden Tetkik Arama Enstitüsü	203
4.2.8. İkinci Beş Yıllık Sanayi Planı	204
4.3. Ulaşım Alanında Uygulanan Politikalar	205
4.4. Altyapı Hizmeti Sunan Yabancı Şirketlerin Millileştirilmesi ve Dış Borçlar	209
4.5. Para ve Bankacılık Alanında Uygulanan Politikalar	212
4.6. Maliye Alanında Uygulanan Politikalar	216
4.7. Dış Ticaret Alanında Uygulanan Politikalar	220
SONUÇ	227
EKLER	
EK-1	233
KAYNAKÇA	243

TABLÖLAR LİSTESİ

Tablo 2.1.	1923-1929 Arası Dış Ticaret Verileri (milyon TL)	125
Tablo 3.1.	1928 Yılı Ziraî ve Sınai Faaliyetlerin Yoğun Olduğu Yerler ...	131
Tablo 3.2.	1926-1929 Yılları Arası Dış Ticaret	134
Tablo 3.3.	Millileştirmeler	210
Tablo 3.4.	1930-1939 Yılları Arası Dış Ticaret	225

GİRİŞ

Osmanlı İmparatorluğu'nun içte ve dışta bir takım gelişmelerle karşı karşıya kaldığı siyasal, ekonomik ve kültürel açıdan gerileme sürecine girdiği dönem Avrupa'nın Sanayi Devrimini gerçekleştirdiği dönem ile aynı zamana gelmektedir.

İngiltere'de sanayi kesimi siyasi açıdan güç kazanınca yeni pazarların aranması sözkonusu olmuştur. Bu noktada İngiltere'ye göre önemli bir hammadde ve pazar kaynağı oluşturan Osmanlı ekonomisinde liberal iktisat kuralları uygulanarak, ekonomi tamamen İngiliz sanayi kesimi lehine denetim altında tutulmalıydı. Nitekim bu durum için ilk adım 1838 Balta Limanı Anlaşması olarak bilinen Osmanlı-İngiliz ticaret anlaşması ile atılmış, Osmanlı İmparatorluğu'na sınırsızca el atma yetkisini alan Batı Avrupalı tüccar ve sanayicilerin gereksindiği yasal ortamda 1839 yılında kabul edilen Tanzimatfermanıylasağlanmıştı.

Atatürk'ün ekonomi politikalarının oluşumunda Tanzimatla başlayan I. ve II.Meşrutiyet Dönemleri boyunca devam eden ekonomik görüşlerin etkisi önemli olduğundan dolayı çalışmamıza önceki dönemlerden başladık.

Tanzimat döneminde ekonomik sorunlara çözüm olacak farklı iktisadi düşünce akımları ortaya çıksada, ekonomik sorunlar doktrin disiplini içinde ele alınmamış, görüşler tamamıyla dış kaynaklı olup, İmparatorluğun dışından empoze edilmişti. Tanzimat'ın ülkeyi getirdiği durum gerileme biçiminde ortaya çıkınca çare anayasalı bir rejimde aranmış, I.Meşrutiyet'in ilânıyla birlikte ekonomik olaylarda önemli gelişmeler ve doktrin tartışmaları ortaya çıkmıştır.

Ancak Tanzimat Döneminde ortaya çıkan ülkenin yarı-sömürge durumuna uluslararası ticaret anlaşmalarının ve kapitülasyonlarında olumsuz etkileri eklenince hızla çökmekte olan İmparatorlukta soruna çözüm yolu İttihat ve Terakki Komitesi tarafından aranmaya çalışılmıştır.

Atatürk Dönemi İktisat Politikalarını belirleyen iktisadi düşünce akımları ve tartışmalarını içeren çalışmamız üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde ilk olarak Tanzimat öncesi Osmanlı iktisadi düşüncesi üzerine kısa bir değerlendirme yapılmakta, daha sonra Tanzimat Döneminde ve I.Meşrutiyet Döneminde iktisadi düşünce akımları bağlamında iktisadi politikalar incelenmektedir.

II.Meşrutiyet'in ilanıyla birlikte 1918 yılına kadar ülkeyi yöneten İttihat ve Terakki ekonomide milli iktisat anlayışının savunuculuğunu yapmıştı. Ancak dış ekonomik koşullardan kaynaklanan nedenlerden dolayı ülkede milli iktisat politikaları uygulanamayınca birinci bölümde ikinci olarak II.Meşrutiyet döneminde düşünce akımları bağlamında iktisadi politikalar ve buna bağlı olarak İttihat ve Terakki'nin 1908 yılından I.Dünya Savaşı'nın başladığı 1914 yılına kadar uyguladığı liberal iktisat politikaları açıklanmıştır. Nitekim I.Dünya Savaşı'nın başlamasıyla milli iktisat politikalarının uygulanabileceği koşullar sağlanmıştı. Dolayısıyla bölümün sonunda 1914-1918 yılları arasında milli iktisat politikalarının uygulanması yönünde beliren iktisadi düşünce akımları ve tartışmaları incelenmiştir.

Çalışmamızın ikinci bölümünde Cumhuriyet'in kuruluş döneminde ortaya çıkan iktisat politikalarını belirleyen iktisadi düşünce akımlarına ve iktisat politikası tartışmalarına değinilmiştir.

Yıkılma sürecine giren Osmanlı İmparatorluğu'nda kapitülasyonlarla ekonomik etkinlik sağlayan Avrupa devletleri aralarında anlaşarak Osmanlı İmparatorluğu'nu paylaşmaya başlayınca, 1919 yılında Mustafa Kemal Kurtuluş Savaşı ortamı içinde tam bağımsızlık amacıyla harekete geçmişti. Dolayısıyla ikinci bölümde ilk olarak savaşın giderek artan giderlerine karşın hükümetin aldığı bazı çözüm yolları ile I.Meclisin açılmasıyla birlikte devletin gelir ve giderlerini düzenlemek amacıyla çıkartılan bazı yasalar ve tartışmaları incelenmiştir.

1922 yılının sonlarına doğru batılı devletlerle yapılan sıcak savaş bitince çalışmamızda Avrupa Devletlerinde hala geçerli olan liberal iktisat sisteminin Türkiye'de uygulanabileceğini göstermek amacıyla Mustafa Kemal'in direktifiyle toplanan İzmir İktisat Kongresi açıklanmıştır.

İzmir İktisat Kongresi'nde ekonomik sorunlar doktrin disiplini içerisinde ele alınmamış, o günkü koşullar gözönünde tutularak bazı çareler aranmıştı. Çalışmamızda 1923-1929 döneminde Mustafa Kemal'in iktisadi görüşünün yanısıra Ziya Gökalp'in devlet eliyle kapitalizm görüşüne ve Aydınlik Dergisi etrafında toplanan sosyalistlerin görüşlerine değinilmiştir. İkinci bölüm sonunda 1923 yılından 1929 dünya bunalımının ortaya çıkmasına kadar olan dönemde İzmir İktisat Kongresi kararları ve Lozan Anlaşmasının getirdiği ekonomik hükümlere bağlı olarak tarım, sanayi, maliye, para, ulaştırma ve dış ticaret alanında uygulanan liberal iktisat politikaları açıklanmıştır.

Çalışmamızın üçüncü ve son bölümünde 1929 dünya buhranının Türkiye ekonomisi üzerindeki etkileri dünya buhranı karşısında uygulanan politikalar ve bu uygulanan politikalaraya yönelik tepkiler incelenmiştir.

SCF'nin kapatılmasından sonra, iktisadi politikalarda yön değiştirme olmuş ve özel sektör ekonomisinden devletçi ekonomiye geçiş süreci başlamıştır. Bu sürecin gerçekleşmesinin gerisinde yatan ideolojik, ekonomik, toplumsal, konjonktürel nedenlerin yanısıra bağımsızlık, liberalizme olan tepkiler, Sovyet Deneyimi ve Lozan Anlaşmasının ekonomik hükümleri de çalışmamızda incelenmiştir.

Türkiye'de devletçi ekonomiye geçiş sürecinin başlamasıyla birlikte 1930'lar Türkiye'sinde uygulanacak iktisadi politikalara yön veren bir takım iktisadi görüşler gündeme gelmiştir. Bunlardan Mustafa Kemal'in görüşlerinin yanısıra Başvekil İsmet (İnönü) ve Recep (Peker'in) iktisadi görüşleri özel sektöre önem veren görüşlerden de Celal Bayar ve Ahmet Ağaoğlu'nun iktisadi görüşleri incelenmiştir. Ayrıca devletçilik uygulamalarıyla ilgili olarak Kadrocuların iktisadi görüşleriyle, himayeci görüşler arasında sayabileceğimiz Tekin Alp'in görüşleri, Mahmut Esat Bozkurt ile Ahmet Hamdi Başar'ın devletçiliği de çalışmamızın bu bölümünde incelenmiştir.

Üçüncü bölümün sonunda ise 1930'lar Türkiye'sinde iktisadi politikaları belirleyen uygulamalardan tarım, sanayi, ulaşım, para, bankacılık, maliye ve dış ticaret alanında uygulanan politikalara açıklanmıştır.

Çalışmamızın sonuç bölümünde Atatürk Dönemi iktisat politikalarını belirleyen iktisadi düşünce akımlarıyla ilgili olarak genel açıklamalar yapılmış ve ulaşılan sonuç özetlenmeye çalışılmıştır.

BÖLÜM 1

CUMHURİYET ÖNCESİ DÖNEMDE DÜŞÜNCE AKIMLARI VE İKTİSAT POLİTİKALARI

1. II. MEŞRUTİYET ÖNCESİ DÖNEMDE DÜŞÜNCE AKIMLARI VE İKTİSAT POLİTİKALARI

1.1. Tanzimat Öncesi Osmanlı İktisadi Düşüncesi Üzerine Kısa Bir Değerlendirme

Osmanlı İmparatorluğu'nun 13. yüzyıldan başlayarak, 1453 yılına kadar yükseldiğini, sosyolojik ve iktisadi açıdan Batıya ve Marmaraya bağlayan Batı Anadolu ile Rumeli'den oluşan bir coğrafi alan üzerinde çağının en güçlü devletini kurduğunu söyleyebiliriz.¹

Feodal bir imparatorlukta imparatorun siyasal gücü kendi mülkü olan topraklarda geniş bir biçimde söz konusu iken, senyörlerin, feodal beylerin ise belirli ölçüler içinde merkeze siyasal olarak bağlı olmalarına karşın, önemli ölçüde bağımsız olduğu bir durum söz konusuydu.² Bu durumda siyasal anlamda feodalizmin olmadığını söyleyebiliriz.

Ekonomik anlamda ise tüketim için üretim yapan kapalı bir ekonominin yanısıra, devlet için emtia üretimi yapan, şehir ekonomisini, nakdi ve ayni gelirleri ve harcamalarıyla devlet hazinesi yolu ile finanse eden bir ekonomi vardı. Ancak

¹ Mustafa Akdağ, **Türkiye'nin İktisadi ve İctimai Tarihi (1453-1559)** (İstanbul: Cilt: II, Cem Yayınevi, 1995), s.92. Ayrıca bkz.: Salih Özbaran "Osmanlılar'ın 16. Yüzyılda Güney Denizlerinde Yayılmasına İlişkin Sorunlar", I. Uluslararası Tarih Kongresi 24-26 Mayıs 1993, Ankara **Osmanlı'dan Cumhuriyete Problemler, Araştırmalar, Tartışmalar** (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları: 57, 1998), s.157-164.

² Toktamış Ateş, **Osmanlı Toplumunun Siyasal Yapısı (Kuruluş Dönemi)** (Birinci basım. Say Kitap Pazarlama Genel Dizi: 10, 1982), s.35.

söz konusu emtia ekonomisi kapitalist ekonomi olmaktan çok uzaktır.³ Dolayısıyla siyasal anlamda feodalizm yokken ekonomik anlamda kısmen feodalizm vardır.

Dönemin başlıca ekonomik faaliyeti olan tarım, devlet tarafından düzenlenmiş, Tımar sistemi⁴, denilen bu sistemde tarımsal topraklar devlete ait sayılmış, ancak zilliyetliği toprağı işleyen çiftçi ailelerine ait olmuştur.⁵ Tımar düzeni her ne kadar İmparatorluğun büyük bir bölümüne hakim olsa da, 16. yüzyıl ortalarına gelindiğinde Osmanlı merkez yönetiminin yeterince hakim olamadığı Mısır, Bağdat, Basra vb... yerlerde, merkezi devlete yerel olarak güçlü unsurlar arasındaki siyasal dengeler ortaya farklı mülkiyet biçimleri ve toprak düzenleri çıkarmış⁶, devletçiliğe ve devlet mülkiyetine dayanan Osmanlı ekonomik düzeniyle Osmanlı Devletinin niteliği ve işlevi arasında çok taraflı bir uyum söz konusu olmuştu. Nitekim devlet kurduğu ekonomik düzenin nitelikleri sayesinde görevlerini yapabilmiş, ekonomik düzen ise devletin görevlerini yerine getirdiği sürece ayakta kalabilmiştir.

Dolayısıyla Osmanlı ekonomik düzeninde devlet bütün ekonomik faaliyetlerin tek ve mutlak hakimi olmuş, toprak mülkiyetini elinde tutarak, düzeni memur ve askerleriyle yönetmiş, miri ambarlar, narh müesseseleri çeşitli yasaklar ve önceliklerle ekonomiye yön vererek, üretimi ve tüketimi güçlü kuruluşlarıyla denetlemiştir.

Esnaf ise loncalarda teşkilatlandırılmış, her bir meslek belirli bir loncaya üye olmak zorundaydı.⁷ Loncaya giriş ise mesleği icra etmenin şartlarına, geleneklere

³ Ömer Lütfi Barkan, "Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat", *Tanzimat* (1940), s.328. Osmanlı ekonomik düzeni kapitalizm öncesi emtia üretimi ekonomisi olarak ifade edilmekteydi. Bu konuda bkz.: Niyasi Berkes, *100 Soruda Türkiye İktisat Tarihi* (Birinci basım, İstanbul: Gerçek Yayınevi, 1969), s.25.

⁴ Tımar, devletin miri araziden belirli bir kısmının, yıllık gelir toplamının veya bir bölümünün, belirli hizmetler karşılığında bir şahsa verilmesine denir. Miri arazi ise, mülkiyeti hazineye ait olup, devlet tarafından tapu ile şahıslara ihale edilerek tasarruf olunan tarla, çayır, yaylak, kışlık, koru gibi yerlerdir. Arazi tımar verilen kimsenin mülkü değildir. Tımar sahibi, araziye reayaya (halka) işletir, mahsulünden ve reayadan, devletin alacağı vergileri toplardı. Tımar sahibi araziye kendi işleyemediği gibi kendi adına bir başkasına da işlettiremezdi. Bu konuyla ilgili olarak bkz.: Ömer Lütfi Barkan'ın hazırladığı tımar maddesi, *İslam Ansiklopedisi*, s.286-333. Ayrıca bkz.: Immanuel Wallerstein, Hale Decdeli and Reşat Kasaba, "The Incorporation of the Ottoman Empire in to the World-Economy", *The Ottoman Empire and the World-Economy* (Edited by Huri İslamoğlu-İnan, Cambridge University Press), s.90. Huri İslamoğlu, "16. Yüzyıl Anadolu'sunda Köylüler, Ticarileşme ve Devlet İktidarının Meşrulaştırılması", *Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım* (Editörler: Çağlar Keyder, Faruk Tabak) (Tarih Vakfı Yurt Yayınları: 63, 1998), s.68-69.

⁵ Halil İnalcık, "Çiftliklerin Doğuşu: Devlet, Toprak Sahipleri ve Kiracılar", *Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım* (Editörler: Çağlar Keyder, Faruk Tabak) (Tarih Vakfı Yurt Yayınları: 63, 1998), s.18.

⁶ Şevket Pamuk, *100 Soruda Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914* (Üçüncü basım, İstanbul: Gerçek Yayınevi, 100 Soruda Dizisi: 55 1993), s.40.

⁷ Akdağ, a.g.e., s.24.

göre lonca tarafından belirlenirdi. Yani isteyen herkes lonca açamaz, malın şeklini vb.... değiştiremez ve fiyat, kalite rekabetine girişemezdi.⁸ Osmanlılarda merkezi hükümetin siyasi, iktisadi ve mali denetimi karşısında hemen hemen hiç özerklik kazanamamış, devletin denetimi altında kalmış bu İslami loncalar etrafında artizanal etkinlikler örgütlenmişti. Dolayısıyla bu artizan sanayi 15. ve 16. yüzyıllarda epeyce zengindi.⁹

Ancak 16. yüzyıla gelindiğinde Osmanlı loncalarının bir bölümünün içinde önemli iktisadi ve toplumsal farklılıklar ortaya çıkmıştı. Bu farklılıklar küçük kentlerde değil, üretimin en geniş biçimde gerçekleştirildiği ve uzak pazarlar için üretim yapan loncalardagörülmekteydi.¹⁰

Osmanlı İmparatorluğu'nun dış ticaretinin hacmi ve dış ticarete konu olan malların toplam üretim içindeki payı ise 15. ve 16. yüzyıllarda çok sınırlı kalmıştır. Bunun nedeni ilk olarak ulaştırma teknolojisinin henüz gelişmemiş olmasıydı. Uzun mesafeli ticaret daha çok yükte hafif, pahada ağır mallar üzerinde yoğunlaşıyordu. İkinci neden ise, İmparatorluğun içinde oldukça gelişmiş bir işbölümünün olmasıydı. Buna bağlı olarak şehirlerin tüketimi için gerekli olan gıda maddeleri ve loncaların üretimi için gerekli olan hammaddelerin büyük bir kısmı imparatorluğun içinden sağlanırdı.

Sözkonusu dönemde Osmanlı İmparatorluğu'nun dış ticaretinin bir özelliği de toplam ticaret içinde daha çok Doğu Akdeniz, Doğu Avrupa ve Orta Doğu gibi bölgelerin önemli olmasıydı. Nitekim, 1516-1517 yıllarında Mısır'ın fethiyle Osmanlı İmparatorluğu ticari, iktisadi ve mali açıdan çok önemli bir söz hakkına sahip olmuştur. Çünkü Mısır'dan gelen gıda maddeleri ve hammaddeler Anadolu'nun ve İstanbul'un ihtiyaçlarının karşılanmasında önemli olmuş, ayrıca Mısır'dan toplanan vergi gelirleride merkezi devletin bütçesinde önemli bir kalem oluşturmuştur. Ayrıca Mısır'ın İmparatorluğa katılmasıyla Osmanlı İmparatorluğu Asya ile Avrupa arasındaki ticaret yolları üzerinde daha fazla söz hakkına sahip olmuştur.¹¹

Osmanlı İmparatorluğu'nda iç ve dış ticaretin değerlendirilmesinde dikkati çeken bir noktada, devletin ticari faaliyetlere önemli ölçüde karışmakta, yapılan müdahalelerde para kullanılmaktaydı.¹² Ancak tüm bu müdahalelere rağmen paranın

⁸ Akdağ, a.g.e., s.145.

⁹ Yahya S. Tezel, *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1980)* (Üçüncü basım. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, Türkiye Araştırmaları: 10, 1994), s.40.

¹⁰ Akdağ, a.g.e., s.151.

¹¹ Pamuk, a.g.e., s.71.

¹² Şevket Pamuk, "Geniş İmparatorlukta Para Politikası: Devlet Ne Kadar Müdahaleciydi, Ne Kadar Güçlüydü?", I.Uluslararası Tarih Kongresi 24-26 Mayıs 1993, Ankara, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Problemler, Araştırmalar, Tartışmalar* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları: 57, 1998), s.35-36.

ve ticaretin bulunduğu fakat fiyat oluşturuıcı piyasasının bulunmadığı bir ortam sözkonusuydu. Dolayısıyla Osmanlı İmparatorluğu o dönemlerde devletçi bir dış ticaret politikası uygulamış dış ülkelerle alış-verişte sıkı bir denetim sözkonusu olmuştur. Ayrıca devlet, tarım ürünlerinin ve hammaddelerin hem ülke dışına satılmalarını hem de bu bölgeden ötekine nakledilmelerini yasaklamıştır. Bunun sonucunda da yaklaşık 15. yüzyılın ikinci yarısına kadar ekonomi kendi ihtiyaçlarını karşılayacak durumda olmuş ve ithalat yok denecek kadar azaltılarak, ihracat sıkı bir denetim altına alınmıştır.¹³

Ancak Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluş ve gelişme döneminde Akdeniz çevresinde yoğunlaşan ticari faaliyetleri 15. yüzyılın sonundan itibaren büyük deniz keşiflerinin başlamasıyla olumsuz yönde etkilenmiştir.¹⁴ Keşiflerin bir sonucu olarak dünya ticaret yolları yer değiştirmiş, Anadolu, Akdeniz ve İpekyolu önemini kaybetmiştir. Dolayısıyla Avrupa'ya yeni keşfedilen bölgelerden gelen bol miktardaki altın, piyasayı canlandırmış ve girişimci özellikleri taşıyan yeni bir sınıf doğmuştur.

Merkantilizm denilen bu dönemde, merkantilist doktrin ve politika büyük modern devletlerin kurulmasında önemli rol oynamıştır. Buna bağlı olarak da bölgesel ekonomiler ve çıkarlar üstünde milli ekonomiler ve milli çıkarlar yer almıştır.¹⁵

Osmanlı iktisat politikası ise Avrupa'daki Merkantilist görüşten farklı olarak, ekonominin korunması yolunda bir takım uygulamaların yapılması yerine, kapitülasyon anlaşmalarında olduğu gibi yüksek hacimli uluslararası ticaret ile ülkeye bolluk sağlamak ve gümrükler yoluyla hazineye gelir temin etmek yoluna gitmiştir. Bu bağlamda kapitülasyonların ilk fonksiyonu tüccarlar için ticaret hürriyeti ve emniyeti sağlamak olmuştur.¹⁶

15. yüzyılın ikinci yarısından sonra dünyada ve Avrupa'da meydana gelen tarihsel olaylar, özellikle bazı ülkelerin büyük bir sıçrama yaparak Doğu bölgelerini tehdit etmesine, Amerika'ya, Afrika'ya ve yeni topraklara yayılmasına yol açmıştı. Dolayısıyla Osmanlılar daha önceki yıllardan çok farklı, Rönesans, bilim, teknoloji ve iktisadi bakımdan gelişmiş Avrupa ile karşı karşıya kalmışlardı. İşte bu noktadan itibaren Osmanlılar her bakımdan kendi sınırlarına dayanmış ve genişlemeleri durmuştu. Temelinde sınıfsal ve ekonomik faktörler bulunan teknik ilerlemeler bütün

¹³ İsmail Cem, **Türkiye'de Geri Kalmışlığın Tarihi** (Onikinci basım. İstanbul: Cem Yayınevi, 1995), s.85.

¹⁴ Ahmet Tabakoğlu, "XVII. ve XVIII. Yüzyıllarda Dış Konjonktür Şartlarının Osmanlı Ekonomisi Üzerindeki Etkileri", **İstanbul İ.T.İ.A. Ticari Bilimler Dergisi** (Cilt: 1, Sayı:1, Haziran 1981), s.79.

¹⁵ Ali Özgüven, **İktisadi Düşünceler, Doktrinler ve Teoriler** (İstanbul: Filiz Kitabevi, 1984), s.44.

¹⁶ Murat Çizakça, "Kapitülasyonların Ekonomik Analizi", **Bursa İ.T.İ.A. Dergisi** (Cilt: 3, No: 2-3, Temmuz-Kasım 1974), s.322.

Avrupa'ya yayılmıştı. İşte tüccar elinde büyüyen ticari sermaye Batı'da kapitalizmin gelişmesinde çok önemli rol oynamıştı. Bundan sonra artık eski üretim biçimi çökmeye ve kapitalist üretim biçimi gelişmeye başlamıştı. Oluşan kapitalizmin ihtiyaçları hızla artmış, Batı tüccarı bu hammaddeye çok yüksek fiyat verebilmişti. Kısacası Osmanlı hammaddelerini yüksek fiyatla talep eden Batılı tüccarların meydana çıkması ve sözkonusu tüccarlara mali imtiyazlar tanınması Batı'daki gelişmenin Osmanlı düzenine yansıyan ilk olumsuz etkileri olmuştur.¹⁷

Osmanlıların Rumeli'de bulunan madenleri ise 17.yüzyılın ilk yarısında içgüvensizlik ortamının etkisiyle kapatılmış, maden kaynakları tüketen darphanelerde birbiri ardından kapatılınca ülkede yabancı para hakimiyeti başlamıştır.¹⁸ Ancak Viyana kuşatması buhranının şiddetlendirdiği para darlığı nedeniyle, darphaneler, ardından madenler açılarak milli paraya dönüş devri yaşanmış, basılan yerli paralar yeni finansman imkanları oluşturmuştur. Osmanlı Devleti sürekli olarak Doğu-Batı maden akımları arasında kalmış ve bu akımlar devletin para sistemini etkilemiştir. Dolayısıyla Gresham Kanunu gereğince altın ve gümüş Osmanlı ülkesi içinde Mısır'a, dışında da İran ve Hindistan'a kaçma eğiliminde olmuştur.¹⁹

Zamanla Osmanlı Devleti'nin gücünün azalması yüzünden 1740 yılında süreklilik kazanan kapitülasyonlar sonucu kurulu düzen durmuş, ekonomik bakımdan da verilen ek kapitülasyonlar yıkıcı bir etki meydana getirmiştir.²⁰ Yabancı tüccarlara ticaret ve ekonomi alanında kapitülasyonlarla verilen imtiyazlar, onlara Türk tüccarlarının karşısında bir üstünlük sağlamıştı. Kapitülasyonların ekonomik koşullarına ve hükümlerine göre, yabancılar serbestçe mal ithal ve ihraç ediyor, serbest dış ve iç ticaret yapıyor, yabancı gemiler Türk limanlarına serbestçe mal taşıyor, bir limandan ötekine serbestçe dolaşıyor, gümrük vergilerini kendilerine uygun, ama ülkeye ağır gelen koşullara bağlıyorlardı.²¹

Tımar sisteminin bozulması ve ayan sınıfının ortaya çıkması da gerek sosyal, gerekse ekonomik ve mali yapıda ağır tahribata yol açmıştı. Devlet maliyesi de bu gelişmelere uymuş, daha Kanuni zamanında başlayan mali sıkıntılar yüzünden iltizam müessesesi kurulmuştu. Devletin vergi gelirlerini ihaleye verilmesi demek olan bu sistem, hem yarı feodalizmin doğmasına yol açarak devletin otoritesini sarsmış, hem de

¹⁷ Doğan Avcıoğlu, *Türkiye'nin Düzeni-Dün, Bugün, Yarın* (İstanbul: 1. Kitap, Tekin Yayınevi, 1996), s.51.

¹⁸ Pamuk, *a.g.m.*, s.33.

¹⁹ Tabakoğlu, *a.g.m.*, s.81-82.

²⁰ Hakan Ay, "Osmanlı Devletinde Mali Bunalım ve Sebepleri", *Dokuz Eylül Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi* (Cilt:6, Sayı:2, 1991), s.321.

²¹ Osman Nebioğlu, *Bir İmparatorluğun Çöküşü ve Kapitülasyonlar* (Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları Genel Yayın No: 276, Ekonomi Dizisi: 20, 1986), s.28.

gayri adil vergilerle halkın yolsuzluğa düşmesine, ekonominin temelden sarsılmasına neden olmuştu.²²

Tüm bu gelişmeler 1576'da başlayıp, 1576-1610 yılları arasında bütün Anadolu'yu anarşiye boğan büyük isyan dalgalarına neden olmuştur. Celali isyanları diye adlandırılan ve adeta bir iç savaş şeklinde yaşanmış olan büyük sosyal çalkantıdan sonra, Anadolu'nun hem şehir, hem de kır-köy nüfusunda büyük düşüşler olmuştur.²³ Bütün bu gelişmeler Osmanlı tüccarını, Batılı tüccarların komisyoncusu haline getirmişti. Ticari faaliyetler ve özellikle dış ticaret Rum, Ermeni, Musevi ve Levantenlerin tekeline terk edilmişti.

Osmanlı düşüncesinde 16. yüzyıdan itibaren hissedilir hale gelen mali krizlere karşı Osmanlı Devlet adamları yeni gelir kaynakları ararken hepsi de verimsiz olan bazı çarelere başvurmuş, Ayni Ali Efendi, Koçi Bey risalelerinde önerilen tedbirler: tımar sistemi, vergi düzeni, müsadere, sikke tağşiri, narh gibi geleneksel iktisat politikası araçları üzerinde yoğunlaşmıştı.²⁴

III. Selim devrinde Reis-ül Küttab Ebubekir Ratip Efendi'nin etkisiyle ilk defa devlet işlerinde geriye dönmenin bir fayda sağlamayacağı fikri etkili olmaya başlamıştı. Ebubekir Ratip Efendi'nin İngiliz sefiriyle yaptığı görüşme sonucu tımar sisteminin yeniden uygulanması yerine ülke imkanlarını kullanarak milli serveti artırma fikri Osmanlı iktisat düşüncesine girmeye başlamıştı.²⁵

Osmanlı Devleti'nin iç sorunlarla uğraştığı bu dönemlerde Dünya ticaretinde önemli gelişmeler olmuş ve bu gelişmeler, Avrupa'nın bütün devletleri tarafından olduğu kadar Amerika'daki sömürgeler tarafından da paylaşılmıştır. Ticaretin gelişmesiyle birlikte, sanayileşme yeni bir üretim fonksiyonunu geliştirmemiş, genişleme esas olarak teknoloji ile birlikte gerçekleşmiştir. 1750-1830 arasında ilk kez İngiltere'de başlayan bu gelişme Batı insanının hayat tarzını ve seviyesini değiştirmiş, daha sonra Kuzey Amerika, Rusya ve Uzak Asya'ya yayılan Sanayi Devrimi insanlık tarihinde bir dönüm noktasını oluşturmasının yanısıra, çağdaş bir sanayileşmenin başlangıcı olmuştur.²⁶

²² Sadık Acar, "Tanzimat Yıllarında Osmanlı İktisat Düzeni". *Dokuz Eylül Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi* (Cilt: 7, Sayı:2, 1997), s.99.

²³ Tezel, a.g.e., s.50.

²⁴ Yavuz Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi (XVIII. yy.'dan Tanzimat'a Mali Tarih)* (Birinci basım. Alan Yayıncılık: 62, Bilim Dizisi: 11, 1986), s.37.

²⁵ Şerif Mardin, *Türkiye'de İktisadi Düşüncenin Gelişmesi (1908-1918)* (Ankara: SBF Maliye Enstitüsü, Türkiye İktisadi Gelişmesi Araştırma Projesi, No: 12, 1962), s.6.

²⁶ W.W. Rostow, "Sanayi Devrimi Nasıl Başladı?", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası* (Cilt:30, No: 1-4, Ekim 1970-Eylül 1971), s.255.

Tarımsal ve el sanatlarına dayalı bir ekonomiden, sanayi ve fabrika üretiminin hakim olduğu üretimin büyük ölçekli sınai birimlerde yapıldığı yeni bir ekonomik örgütlenme biçimine geçişi sağlayan Sanayi Devrimi çağdaş kapitalizmin tarihinde başlangıcı sayılır.²⁷ Gerçi 17. yüzyıldan itibaren Nicholas Barbon, Dudley North, Josiah Tucker gibi bir takım iktisatçıların merkantilist koruma politikalarına yönelttikleri eleştirilerle liberal ekonomi düşüncesinin tohumları atılmış²⁸, 18. yüzyılın sonunda Fransa ve İngiltere’de liberal iktisadi düşünce sanayi kapitalizminin bir doktrini olarak ortaya çıkmıştır.²⁹

18. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’nda ise sınır komşusu olan bölgelerde tahıl talebinin artması ayanları hububat üretimiyle uğraşmaya teşvik etmişti. Bu teşvikde Osmanlı merkezinin denetiminde azalmalara yol açmıştı. Fakat hububat ekiminin çekiciliği Osmanlı ayanlarının çok fazla ilerlemesini sağlamadı. Devlet Batıda olduğu gibi bataklıkları kurutma, yol yapma, otoyolları geliştirme, posta sistemi kurma, ilk ve orta öğretimi yaygınlaştırmak işlerine girişemedi. Dolayısıyla Batı Avrupa tipinde bir merkantilist evreye geçilemedi.³⁰ 19. yüzyıla gelindiğinde Osmanlı yöneticileri içte ve dışta bir takım gelişmelerle karşı karşıya kalmışlardı. Osmanlı İmparatorluğu, siyasi, ekonomik ve kültürel alanlarda gerileme sürecine girdiği dönem ile Batı Avrupa ülkelerinin Sanayi Devrimini gerçekleştirdikleri dönem aynı zamana rastlamaktadır.

19. yüzyılda çevre ülkelerinin dünya kapitalizmine açılışları esas olarak ticaret ve merkez ülkelerinde sermaye ihracı yolları ile olmuştur. Sanayi Devrimi sonrasında Avrupa ülkelerinin bir yandan mamul mallarına pazar, öte yandan da bol ve ucuz hammadde kaynakları arayışları, dünya ticaretinin hızla genişlemesine yol açmıştı. Bu genişleme neticesinde bir yandan dünya pazarları için tarımsal meta üretimi yaygınlaşmış, öte yandan da sanayileşmiş ülkelere ithal edilen mamul malların rekabet karşısında zanaatlara dayanan tarım dışı üretim faaliyetleri yıkılmıştı.³¹

Osmanlı yöneticileri ise Rusya’nın ticari üstünlük sağlamasından kaygılıydılar. Nitekim Rusya, 1774 Küçük Kaynarca Antlaşmasıyla Osmanlı İmparatorluğu’ndaki Rum-Ortodoks uyrukların savunucusu olmuş, Ortodoks burjuvaziye himayesine alarak

²⁷ Tevfik Güran, **İktisat Tarihi** (İstanbul: 1988), s.93.

²⁸ Murat Özyüksel, “Liberal İktisat Düşüncesinin Osmanlı İmparatorluğuna Girişi”, **İktisat Dergisi** s.37. (Tarihsiz)

²⁹ Gülten Kazgan, **İktisadi Düşünce Veya Politik İktisadın Evrimi** (Altıncı basım. İstanbul: Remzi Kitapevi, 1993), s.43.

³⁰ Şerif Mardin, **Türk Modernleşmesi** (Çeviren: Levent Köker) (Birinci basım. İletişim Yayınları, Makaleler 4, 1991), s.207.

³¹ Şevket Pamuk, **Osmanlı Ekonomisi ve Dünya Kapitalizmi (1820-1914)** (Ankara: Yurt Yayınları: 9, 1984), s.18.

ülkenin iç işlerine müdahale hakkı elde etmişti.³² İmparatorluğun içinde ise 1808 yılında imzalanan “Sened-i İttifak” ile derebeylere imtiyaz sağlanmıştı. Doğan Avcıoğlu’na göre sened-i ittifak bir utanç belgesi olup, buna göre devlet, *“derebeylerin haklarını ırsi bir şekilde tanımak ve vergilerin padişahın vekilleriyle bu hanedanlar arasında müzakere yoluyla kararlaştırılmasını kabul etmek zorunda kalmıştı.”*³³

Bu gelişmelerle beraber 1836-1837 yıllarından itibaren Mustafa Reşit Paşa’nın devlet işlerinde daha fazla rol oynamaya başlamasıyla, bir taraftan mali sistemin yeni esaslara bağlanması, diğer taraftan da ziraat ve ticaretin geliştirilmesi için faaliyet başladı. Yine bu dönemlerde vergilerin rasyonel bir esasa bağlanması ve adil bir şekilde toplanması için bir takım düzenlemeler yapılmıştı.³⁴

Osmanlı İmparatorluğu’nun son yüzyılı aslında salt dünya dengesinin iyi izlenmesi ve özellikle İngiltere, Rusya, Fransa, Avusturya gibi güçlü devletlerin çok başarılı biçimde karşılıklı kullanılmasıyla yürütülebilmektedir. O dönemin Osmanlı diplomasisini yürütenler son derece akıllı ve pragmatik davranmaya çalışmışlar, dış politika konularında duygusallığa yer vermemişlerdir.³⁵ 19.yüzyıl Osmanlı ekonomisi için çok farklı bir dönem oluşturur. Vergisel üretim tarzı olarak nitelendirilebilen yapılar önemli değişiklikler geçirmelerine karşın, 17. ve 18. yüzyıllarda egemenliklerini koruyabilmişlerdi. Ancak 1820’lerden I. Dünya Savaşına kadar geçen yaklaşık 100 yıllık sürede Osmanlı Devleti, Batının askeri, siyasal ve ekonomik gücüyle karşı karşıya gelmiştir.³⁶ Sözkonusu dönemde İngiltere’nin dış siyasetinin belli başlı amaçlarından biri ekonomik diktasını kabul ettirmek amacıyla Osmanlı İmparatorluğu üzerinde baskı kurmaktır.³⁷

İngiltere’de sanayi burjuvazisi siyasal iktidara ağırlığını koyacak duruma geldiğinden yeni pazarlar ve hammadde depoları aramaktaydı. İngiltere’ye göre Osmanlı İmparatorluğu’nun toprak bütünlüğü korunmalıydı. Dolayısıyla ülke içinde *“liberal iktisat kuralları”* uygulayarak Osmanlı ekonomisi İngiliz endüstriyel sınıfı lehine denetim altında tutulmalıydı.³⁸ Osmanlı Devleti Batının bu taleplerine göğüs germiş, İngiliz yanlısı ve serbest rekabetten yana olan Sadrazam Mustafa Reşit Paşa,

³² Stefanos Yerasimos, *Az gelişmişlik Sürecinde Türkiye* (Türkçesi: Babür Kuzucu) (Beşinci basım. Kitap:1, Belge Yayınları: 35, 1986), s.445-446.

³³ Avcıoğlu, a.g.e., s.72.

³⁴ Mardin, *Türkiye’de İktisadi Düşüncenin...*, s.10-11.

³⁵ Toktamış Ateş, “Son Yüzyılın Türk Dış Politikası Konusunda Genel Bazı Görüşler”, *İktisat Dergisi* (Sayı:232, Mart 1984), s.4.

³⁶ Pamuk, *100 Soruda...*, s.151.

³⁷ Yerasimos, a.g.e., s.463.

³⁸ Özyüksel, a.g.m., s.39.

İngiliz Büyükelçisinin yardımıyla sadrazamlık koltuğuna oturduktan sonra, İngilizlerle olan görüşmeler neticesinde “Balta Limanı Antlaşması” diye bilinen ticaret antlaşması 17 Ağustos 1838 günü imzalanmıştır.³⁹ Mustafa Reşit Paşa’ya bu antlaşmayı imzalatan İngiltere’nin İstanbul’daki elçisi Ponsonby, dönemin Dışişleri Bakanı Palmerston’a “*umduğumuzun ve hakkımızın çok üstünde iyi bir sonuç aldık*” diye bildirmiştir. Böylece Dış İşleri Bakanı Palmerston’un Osmanlı sanayiinin gelişmesini engellemek isteyen politikası başarıya ulaşıyor ve kapanmayacak bir pazar sağlanıyordu.⁴⁰

1838 serbest ticaret antlaşması Osmanlı pazarlarının ve hammaddelelerinin Avrupa ticaret ve sanayi sermayesinin çıkarları doğrultusunda dış ticarete açılması için gerekli hukuksal düzenlemeleri içermektedir.⁴¹

1838 öncesinde uygulanan ve Yed-i Vahit olarak adlandırılan düzende, devlet bir malın herhangi bir yöndeki dış ticaretini özellikle de ihracatını özel bir kişinin tekeline bırakabiliyordu. Ayrıca, belirli hammaddelerin ya da gıda maddelerinin darlığının çekildiği yıllarda malların ihracatı yasaklanabiliyordu. Savaş dönemlerinde, maliyeye ek gelir sağlamak amacıyla dış ticarete olağanüstü vergiler uygulanabiliyordu. Balta Limanı Antlaşması ile dış ticaretteki bu tekeller kaldırılmakta ve devlet olağanüstü vergiler ya da sınırlamalardan vazgeçmekteydi. Böylece Osmanlı hammaddelelerinin dış ticarete açılması kolaylamış oluyordu.⁴² Ayrıca tek yanlı ithalat liberizasyonuna gidilmiş, yabancı tüccar bütün kişisel vergilerden muaf hale gelmişti.

19. yüzyılda en hızlı büyüyen sektör olan ithalatın vergi dışı bırakılması bir yandan yurt içinde oluşan ekonomik fazlayı yurt dışına aktarmış, diğer yandan kamu gelirlerini önemli ölçüde azaltmıştı.⁴³ İngilizlerle yapılan bu antlaşmanın benzerleri daha sonraki yıllarda öteki Batılı devletlerle de yapılmış⁴⁴, Fransa ve daha sonraları Sardunya (1939), İsveç, Norveç, İspanya, Hollanda, Belçika, Prusya (1840), Danimarka, Toskara (1841) ile de ticaret anlaşması imzalanmıştır. Böylece hemen hemen ticarete söz sahibi olan bütün Avrupa Devletleri aynı haklara sahip olmuşlar ve Osmanlı İmparatorluğu hızla sömürgeleşme süreci içine girmiştir.⁴⁵

³⁹ Bu konu ile ilgili olarak bkz.: Coşkun Ürnlü, **1838 Ticaret Sözleşmesi** (DPT Yayını, 1975).

⁴⁰ Beşir Hamitoğulları, **Çağdaş İktisadi Sistemler, Strüktürel ve Doktrinal Bir Yaklaşım** (Dördüncü basım, Savaş Yayınları, 1986), s.765.

⁴¹ Şevket Pamuk, “Kapitalist Dünya Ekonomisi ve Osmanlı Dış Ticaretinde Uzun Dönemli Dalgalanmalar 1830-1913”, **ODTÜ Gelişme Dergisi** (1979-1980 Özel Sayı), s.163.

⁴² Pamuk, **a.g.e.**, s.164.

⁴³ Tezel, **a.g.e.**, s.72.

⁴⁴ Server Tanilli, **Uygurlık Tarihi**, (Yedinci basım, Say Yayınları, 1992), s.265.

⁴⁵ Alptekin Müderrisoğlu, **Kurtuluş Savaşı Mali Kaynakları** (İstanbul: Cilt: 1, 1988), s.58.

1838 İngiliz-Osmanlı ticaret sözleşmesi ile Osmanlı ülkesine sınırsızca el atma yetkisi alan Batı Avrupa ülkeleri tüccarının gereksindiği yasal ortam “1839 Tanzimat Fermanı” ile sağlanmıştır. Tanzimat Fermanı Osmanlı merkezi otoritesinin egemenliğini sınırlayan ilk belge olup, Mustafa Reşit Paşa, 18. yüzyıl başlarından beri sürdürmekte olduğu reform çalışmalarını tamamlamak amacıyla hazırladığı Tanzimat Fermanını 3 Kasım 1839’da okuyarak ilan etmiştir.⁴⁶

1.2. Tanzimat Dönemi Osmanlı Ekonomisi ve Oluşan İktisadi Düşünce Akımları Çerçevesinde İktisadi Politikalar

Tanzimat’ın ilk yıllarında eski Osmanlı iktisadi ve mali sistemini değiştirmeye doğru birçok adımlar atılmıştır. Tanzimat bildirgesi ile bütçe yapılması, bir bankanın kurulması, ekonomik kalkınma için Avrupa sermayesi ile o ülkelerin yetkili uzmanlarının çağırılması, karma mahkemelerin kurulması gibi tedbirler bunların başlıcalarıdır.⁴⁷ Ancak Tanzimat döneminde ekonomik meseleler doktrin disiplini ve çatışmaları içinde ele alınmamış, finansal ihtiyaçların karşılanmasına yönelik olmuştur. Temel amaç ise İmparatorluk bütçelerindeki açığın kapatılmasıdır. Tanzimatın ekonomik karakteristiği İngiliz ekonomik doktrin ve tercihlerine bağlı olarak değerlendirilebilmektedir. Nitekim Yılmaz Karakoyunlu tanzimatı “*zaman zaman İngiliz liberalizminin Türkiye uygulaması biçiminde*” tanımlamıştır.⁴⁸

Tanzimat bir dünya görüşü olarak ortaya çıkmıştır. Nitekim bu görüşteki temel amaç, o güne kadarki mevcut sistem yerine yeni bir düzen kurma çabasını içermektedir. Bu düzen sadece idari yapıda değil, tüm sosyal hayatın her sahasında yeni düzenlemeleri içermektedir.⁴⁹ Ancak Tanzimat’la beraber getirilen yeni düzenlemeler daha çok Osmanlı İmparatorluğu’nun kapitalist dünya ekonomisiyle bütünleşmesini sağlayacak biçimde, kapitalist dünyanın gelişmiş merkezleri tarafından uyarılmıştır.

Nitekim Avrupa ülkelerinde görevli Osmanlı sefirleri David Urquhart ve Lord Palmerston gibi yabancı devlet adamları veya elçilik görevlileri, nezaretler ve çeşitli komisyonlarda görevlendirilen yabancılar, klasik iktisat kitaplarının tercümesi, gazete

⁴⁶ Nihad S.Sayar, **Türkiye’de İmparatorluk Dönemi Mali Olayları** (İkinci basım. İstanbul: İ.T.İ.A. Nihad Sayar Yayın ve Yardım Vakfı Yayınları No: 288/513, 1978), s.178.

⁴⁷ Tevfik Çavdar, **Türkiye’nin Demokrasi Tarihi 1839-1950** (Birinci basım. İmge Kitabevi Yayınları: 126, 1995), s.23.

⁴⁸ Yılmaz Karakoyunlu, **Türk Ekonomisinde Çağdaşlaşma Süreci** (Dialog Yayınları, 1997), s.23.

⁴⁹ Mehmet Aydın, **Tanzimat’la Aranan Hüviyet** (Ankara: T.T.K. Basımevi, 1994), s.15.

ve dergiler, Avrupa'ya gönderilen öğrenciler ve aydınlar, tercüme odası, Encümen-i Daniş ve Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye gibi kuruluşların faaliyetleri, Mekteb-i Tıbbiye ve Mekteb-i Mülkiye gibi okullarda iktisadın bir ders olarak okutulmaya başlaması Tanzimat öncesinde ve sonrasında Batı iktisat düşüncelerinin Osmanlı Devleti'ne geçişini sağlayan en önemli vasıtalarıdır.⁵⁰

Urquhart 1830'ların başından 1837'ye kadar İngiliz elçiliğinde başkatip olarak çalışmış, Balta Limanı Anlaşmasının bütün hazırlık safhalarında rol oynamıştır. Türkiye'nin serbest ticaret için ideal bir ülke olduğuna inanıyordu.⁵¹ 1833'te yayınladığı "*Turkey and Its Ressources*" adlı kitabında Osmanlı Devleti için ticaret tekellerinin, iç gümrüklerin kaldırılmasını dış ticaretin endüstrileştirilmesini ve gümrüklerin düşürülmesini önermişti.⁵²

Urquhart'ın fikirleri o zamanlar Osmanlıların karşılaştıkları ilk düşünce sistemlerinden biridir. Urquhart İstanbul'da bulunduğu zamanlar Adam Smith'in ve yandaşlarının teorilerini açıklamıştı. Ancak Osmanlı Devlet adamlarının ve düşünürlerinin etkisinde kaldıkları batılı yazarlar sadece Smith ve Ricardo'dan ibaret değildi. Bir diğer görüş Palmerston'undur. Palmerston'un esas hedefi Rusya tehlikesi karşısında Türkiye'nin ayakta kalmasını sağlamaktır. Dolayısıyla siyasi bir tehlike karşısında 1838 anlaşmasının imzalanmasında büyük bir rol oynamıştır.

Palmerston Türkiye'nin politikasında liberal-muhafazakar bir tutum takip etmiş, maliyenin ıslah planında, devletin büyük rol oynamasından yana olmuştur. Palmerston, iktisadi gelişmenin devletin bazı idari reformlara girişmesiyle gerçekleşeceğini belirterek Urquhart'ın düşüncesinin aksi görüş belirtmiştir.

O dönemler bir diğer görüşte Osmanlı iktisadi kalkınmasının devlet tarafından gerçekleştirilmesi gerektiği inancıydı. Bu görüşü ortaya atan Sadık Rifat Paşa'dır. Türkiye'ye Avusturya'dan intikal ettirilen bu görüş tamamen Kameralizm'dir.⁵³

Sadık Rifat Paşa'nın bu konudaki görüşleri Osmanlıların yeni ve verim esasından hareket eden bir hayat tarzına geçmeleri şeklindeydi.⁵⁴ Dolayısıyla 1838 antlaşması, serbest ticaret şartlarını hazırlamıştı. Tanzimat ise, Batı kapitalizmi yararına kurulan bu açık pazar düzeninin gerekli kıldığı idari, mali, vb... reformları getirmekteydi.

⁵⁰ Abdüllatif Şener, **Osmanlı Mali Düşüncesinin Çağdaşlaşması** (Ankara: T.T.K. Basımevi, Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumdan Ayrı Basım, 1994), s.215-216.

⁵¹ Mardin, **a.g.e.**, s.13.

⁵² Özyüksel, **a.g.m.**, s.40.

⁵³ Alman merkantilizmi kameralizm adını da almaktadır. Devlet hazinesinin ve mallarının en verimli bir yöntemle nasıl korunacağını ve yönetileceğini belirleyen kurallara ve doktrinlere "kameralizm" denilmektedir. Bu konu ile ilgili olarak bkz.: Özgüven, **a.g.e.**, s.55.

⁵⁴ Mardin, **a.g.e.**, s.15-21.

Osmanlı iktisat düşüncesi, Tanzimat dönemi (1839-1876) boyunca zaman zaman yoğunluk kazanan tartışmalara rağmen, bir disiplin anlayışı içerisinde orijinal araştırmalara yönelememiş, belli bir düzeyi aşamamıştır. Avrupa’da bulunan Osmanlı aydınlarının iktisatla ilgileri siyasi amaçlarının gereğiyle sınırlı kalmıştır. Türk devlet adamları bu tip etkilere maruz kalırken, Osmanlı İmparatorluğu’nda Avrupa’nın iktisadi fikirlerini anlamaya yarayacak olaylar yavaş yavaş Osmanlı İmparatorluğu’nda yayılıyordu. Bunun en güzel örneği resmi yayın organı olan imparatorluğun tek Türkçe gazetesi “*Takvim-i Vekayi*”dir. Bu gazetenin sütunlarında Ticaret ve Es’ar başlığı altında çoğu İngiliz gazetelerinden nakledilen iktisat konularına dair makaleler çıkıyordu.⁵⁵

Yine 1838 yılında ilk özel gazete, İngiliz tüccarlarının temsilcisi Churchill adlı bir kişinin kaza sonucu bir çocuğu vurmasıyla çıkmaya başlamıştı. Olayın yarattığı tepkiyle Churchill’e yapılan muameleyi Lord Ponsonby bir diplomasi sorunu haline getirmiş ve Churchill’i yatıştırmak için kendisine bir gazete imtiyazı verilmişti.⁵⁶

Churchill, Osmanlıların hammadde ihraç etmeleri gereğini savunarak, hububat satışının temin edeceği gelirin Osmanlı İmparatorluğu’nda İngiliz mamullerinin sürümünün artacağı fikrini benimsemekteydi.⁵⁷

Charles Wells’in “*İlm-i Tedbir-i Milk*” adlı kitabı da 1860’da Londra’da basılmış olup⁵⁸ işbölümü, ticaret, mal, sermaye, para, banka, icatlar, vergi ve borçlanma konularını işlemekteydi. Say’ın kitabının çeviri olduğu düşünülürse, Wells’in kitabının yayınlanmış ilk telif iktisat kitabı olduğu söylenebilir.⁵⁹

Dolayısıyla Tanzimat dönemi boyunca Osmanlı ekonomik düşüncesini etkilemeye başlayan kişiler, savundukları liberal iktisat ilkeleri ile Osmanlı toplumunun tarihinden, kültüründen, iktisadi gerçeklerinden uzak, Avrupa iktisadi düşüncesinden aktarmaları yapmışlardır.

Mustafa Kemal’in⁶⁰ ekonomi politikalarının oluşmasında Tanzimat döneminde başlayan ekonomik düşüncelerin önemli etkileri olmuştur. Nitekim Mustafa Kemal’in ekonomi politikasının izlenebilmesi için Tanzimat dönemindeki iktisadi hedeflerin ve bu hedeflere ilişkin iktisadi düşüncelerin ve uygulamaların incelenmesi gerekir. 1838 Ticaret Anlaşmasından 1923 İzmir İktisat Kongresine kadar geçen dönemde ülkede

⁵⁵ Mardin, a.g.e., s.26-27.

⁵⁶ Yerasimos, a.g.e., s.464.

⁵⁷ Mardin, a.g.e., s.27-28.

⁵⁸ Özyüksel, a.g.m., s.41.

⁵⁹ Şener, a.g.e., s.219.

⁶⁰ Mustafa Kemal’e Atatürk soyadı 1934 yılında verildiğinden bu dönemden önceki dönemlerde Atatürk yerine Mustafa Kemal ismi kullanılacaktır.

uygulanmaya çalışılan ekonomi politikaları Cumhuriyet dönemi ekonomi politikaları için yol gösterici olmuştur. Mustafa Kemal'in Tanzimat'ın ilk yıllarındaki liberal iktisat politikasına ilişkin görüş ve önerilerinden etkilendiği ve Lozan görüşmelerinin kesintiye uğramasıyla oluşan koşullarda liberal iktisat politikasını benimsediği söylenebilir.⁶¹

Tanzimat'ın ilanıyla merkezi devlet, bir yandan maliyeyi güçlendirirken öte yandan da taşradaki unsurların iktisadi temellerini zayıflatma çabalarını sürdürdü. Ferman, merkezi devletin en önemli gelir kaynağı olan öşür ve hayvan vergisi ağnamının toplanmasında iltizam düzenini kaldırmakta, vergileri devletin kendi memurlarının toplaması ilkesini getirmekteydi. Ancak, kısa sürede pek çok yörenin vergi gelirlerinde büyük gerilemeler ortaya çıkmıştı. Devletin taşrada kendi başına vergi toplayabilecek siyasi ve idari gücünün olmadığı görülmüştü. Yerel unsurların gücü karşısında devletin atadığı memurlar, tahsildarlar hatta valiler çaresiz kalmaktaydı. Bu durumda merkezi devlet iltizam sistemine geri dönmek ve vergi gelirlerini yerel unsurlarla paylaşmayı kabullenmek zorunda kalmıştı.⁶²

Sözkonusu dönemde mali reformlar uygulamaya başlanmış olsa da, devlet bütçesinin bulunmayışı yüzünden hesapsız harcamaların meydana getirdiği 1844-1851 yılları arasındaki mali bunalımlar, devlet gelir ve giderleri arasındaki dengeyi altüst etmiş, devletin içinde bulunduğu ekonomik bunalım doruk noktasına 1846 yılında ulaşmıştır.⁶³ Kamu gelirlerindeki aşınmalarla birlikte 1854-1856 yıllarında Kırım Savaşı'nın masraflarını karşılamak amacıyla ilk defa 1854 yılında dış borçlara başvurulmuştur.⁶⁴

Kırım Savaşı'nın sebepleriyle bağlantılı olarak Hristiyan uyrukların bir takım hak ve yetkilerini arttırmak amacıyla onları müslüman halkla aynı seviyeye getirmek amacıyla yabancı devletlerin baskısıyla 1856'da Islahat Fermanı yayınlanmıştır.⁶⁵ Tanzimat Fermanı'nın tamamlayıcısı olan Islahat Fermanı, bütçe kavramının devlet hesaplarına dahil edilerek yıllık bütçelerin yapılmasını, ekonomik gelişmeyi sağlama amacıyla Avrupa sermayesi ile o ülkelerin yetkili uzmanlarının çağrılmasını gereğinde bunlara üst düzeyde sorumlulukların verilmesini ve karma mahkemelerin kurulmasını

⁶¹ Karakoyunlu, a.g.e., s.55-56.

⁶² Pamuk, a.g.e., s.160-161.

⁶³ Necdet Ekinci, "İmparatorluktan Cumhuriyete, Türk Mali Politikasına Bakış", Atatürk, Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, T.T.K. Belleten, (Cilt: LV, Sayı: 214, Aralık 1991), s.766.

⁶⁴ Ay, a.g.m., s.325.

⁶⁵ Fahir Armanoğlu, 20.Yüzyıl Siyasi Tarihi (1914-1940) (Türkiye İş Bankası Kültür Yayını, Genel Yayın No: 252, Tarih Dizisi: 17, Cilt: 1), s.56.

içermekteydi. Dolayısıyla 1839'dan itibaren çeşitli kurumlarda değişiklikler yapılmış, 1840'da bir ceza kararnamesi yayınlanmıştı. 1845'te ise başkentte taşra temsilcilerinden oluşan bir meclis toplanarak 1847'de modern laik ceza mahkemeleri kurulmuştu.⁶⁶

Islahat Fermanı'nın hemen akabinde çıkarılan Arazi Kanunnamesi (1858) ise hukukende toprağın özel mülkiyete girmesine önemli kolaylıklar sağlamaktaydı. Ayrıca 1864 Deniz Ticaret Yasası, 1862 Ticaret Muhakemeleri Nizamnamesi gibi yeniliklerin yanı sıra⁶⁷ Islahat Fermanı'nın 1856 Paris anlaşmasına dahil edilmesi, yabancıların iç işlerimize müdahalesine neden olmuş, bu fermanlar neticesinde Osmanlı Devleti Avrupa'nın boyunduruğu altına girmiştir.⁶⁸

Tanzimat döneminde özellikle 1850'lerden sonraki döneme ağırlıklarını koymuş olan Ali ve Fuat Paşalar, Osmanlı devlet kadrolarında Batılı devlet adamı olarak isim yapmışlar⁶⁹ hatta Islahat Fermanı'nın esasları Ali Paşa ile İstanbul'daki Fransız ve İngiliz sefirleri arasında kararlaştırılmıştır.⁷⁰

Osmanlı İmparatorluğu büyük Avrupa devletlerinin ortak bir yarı-sömürgesi haline dönüşmesinde Avrupa sermayesinin doğrudan doğruya oynadığı rol son derece önemli olmuş, Osmanlı ticaretini elinde bulunduran azınlık tüccarlarının ekonomik yapı üzerindeki etkisini yakından görmüş olan Fuat Paşa, ticari hayatı düzen altında tutmanın siyasi ve hukuki ortamlarını önemle ele almıştır.⁷¹

Fuat Paşa, ülke ekonomisinin temel sorunlarına eğilmiş liberal görüşleri benimseyen bir devlet adamıdır.⁷² Bütçe açığının kapatılması amacıyla herkesin elinde bulunan altın ve gümüş mutfak eşyasının toplatılıp, sikke kestirilmesini önermiş, ayrıca saray erkanının ve memurların maaşlarında önemli ölçüde indirim yaparak giderlerde tasarruf sağlamaya yönelmiştir. Zorunlu olmayan malların ithalatında gümrük vergilerini yükseltmiş, emlak vergisi koymuştur. Fuat Paşa'nın Osmanlı ticaretinin gelişmesi için Osmanlı'nın ticaret kültürüne alıştırılması gerektiğini ve bunun için de

⁶⁶ Şerif Mardin, **Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu** (Birinci basım, İstanbul: İletişim Yayınları, 1996), s.183-184.

⁶⁷ Çavdar, **a.g.e.**, s.24.

⁶⁸ Huri İslamoğlu-İnan, "Hukuk, Mülkiyet, Meşruiyet", I.Uluslararası Tarih Kongresi 24-26 Mayıs 1993, Ankara. **Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Problemler, Araştırmalar, Tartışmalar** (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları: 57, 1998), s.12.

⁶⁹ Mardin, **a.g.e.**, s.19.

⁷⁰ Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi (Islahat Fermanı)** s.16.

⁷¹ Yılmaz Karakoyunlu, **Türkiye'de Liberalizmin Seyir Defteri (1938-1991)** (ANAP Bilimsel Yayınlar Dizisi:4), s.27.

⁷² Engin Akarlı, **Belgelerle Tanzimat: Osmanlı Sadrazamlarından Ali ve Fuat Paşaların Siyasi Vasiyetnameleri** (İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1978), s.2.

“liberal” düşüncüyü hakim kılmak gerektiğini ifade eden vasiyetnamesi⁷³, ölümünden az sonra 1869 yılı içinde ilk olarak İstanbul’da çıkan “*The Levant Herald*” gazetesinde yayınlanmıştır.⁷⁴

Ali Paşa’nın vasiyetnamesinde ise⁷⁵, ekonomik hedef ve politikalara ayrılan bölüm hem içerik hem kapsam bakımından daha zengindir ve daha geniş çerçevede düşünülmüştür.⁷⁶ Ali Paşa, mamul ve hammaddelerin ihracını önlemek amacıyla gümrük vergilerinin arttırıldığından, tekel düzeninin (Yeddi Emin) benimsendiğinden, vergi toplama işlerinin güçlü şirketlere devredildiğinden mülkiyete özgürlük verilmesinden, tarım reformu yapılmasından, yerli sanayiın kurulması gerektiğinden bahsetmişti.⁷⁷

Ali Paşa, ayrıca ülkenin geleceğinin güven altına alacak bütün konulara temas etmiş, liberal bir piyasa ekonomisine geçilmesini önermiştir. Mülkiyet hürriyetinin önemini vurgulamış, ülkenin Avrupa Konseyi içerisindeki önemini belirtmiştir. Ona göre devletin en önemli hedefi, Avrupa Devletler Topluluğuna katılacak şekilde kendini hazırlaması olmalıydı.⁷⁸ Onbeş yıl imparatorluğun sorumluluğunu taşıyan iki devlet adamıda “liberalizm” ilkesinde birleşmişler, kamu yönetiminin düzenlenmesinden, eğitime kadar bütün çabalar bu noktada yoğunlaşmaktadır. Özellikle dış ticarete “serbestticaretilkesi” herkesimde kendini hissettirmiştir.⁷⁹

Her ne kadar Ali ve Fuat Paşalar, yenilikçi karakter ve iddialarına rağmen istenilen ölçüde başarılı olmamışlarsa da Tanzimat’ın ilan edildiği yıllarda öngörülen ve Osmanlı’nın yeni kimlik kazanmasına yön vereceği sanılan düzenlemeler, dönemin koşulları içinde gerçekten önemli ve yenilikçi adımlardı. Bütün mülkün padişaha ait olduğu sanılan düşünceden bütün mülkiyetin özel kesime verilmesini öngören bir yöntemin tartışılması ilginç bir gelişmedir.

Tanzimat döneminde iktisadi düşünceler bakımından önem taşıyan bir diğer görüşlerde tarihçi Ahmet Cevdet Paşa ile Yeni Osmanlılar’ın görüşleridir.

⁷³ Karakoyunlu, a.g.e., s.33-37.

⁷⁴ Tevfik Çavdar, **Türkiye’de Liberalizm** (İmge Kitabevi Yayınları: 41, 1992), s.20.

⁷⁵ Ali Paşa’nın vasiyetnamesi ölümünden az sonra 1910’da “La Revuede Paris”de çıkmıştır. Bu konuyla ilgili olarak bkz.: Cemil Meriç, **Umrandan Uygarlığa** (Yayına hazırlayan: Mahmut Ali Meriç) (İkinci basım. İstanbul: İletişim Yayınları, 1996), s.32-44.

⁷⁶ Karakoyunlu, **Türk Ekonomisinde...**, s.57.

⁷⁷ Çavdar, a.g.e., s.23-29.

⁷⁸ Meriç, a.g.e., s.38-40.

⁷⁹ Çavdar, a.g.e., s.31-32.

Ahmet Cevdet Paşa'nın görüşlerinde “devlet yani hükümet merkezli pragmatik bir yaklaşım hakimdir.”⁸⁰ Bu görüşler tamamen liberalizmin karşısında olup, Cevdet Paşa'ya göre devletin önceliği mutlaklıktır. Öyleki bu devlet önceliği “Allah devlete, millete zeval vermesin” sözüyle bağdaşır biçimde olup, Mustafa Kemal'in ifade ettiği “Ben bir gün elbet öleceğim; ama Türkiye Cumhuriyeti daima yaşayacaktır” sözünde de bu görüşün etkisi hakimdir.⁸¹ Cevdet Paşa, devletin mali bunalımlarına değinmiş, son çare olarak iç ve dış borçlanmayı önermiştir. Ayrıca sikke ayarı ile oynamanın çözüm olmadığını ifade etmiştir. Cevdet Paşa, çıkmazda olan Osmanlı ekonomisi için deniz ülkesi olmanın avantajlarından dolayı deniz ticareti ve nakliyatında serbestliği önermiştir.⁸²

Cevdet Paşa, Ali ve Fuat Paşalardan farklı görüşler öne sürmüş olup, “ona göre imparatorluğu yücelten ve büyük bir kavimler topluluğu halinde yaşatan gün islam birliğinin sağlanmasıydı.” Cevdet Paşa, ziraat, sanayi ve ticaret arasında en çok ticaret üzerinde durmuş, ticarete “serbest ticaretin” en güvenli yol olduğunu savunmuştur. Özellikle ticari işlemler üzerinde fiyatlar yoluyla hiçbir kısıtlamanın yapılmamasından yanadır.⁸³

Dolayısıyla Ali ve Fuat Paşaların, laik ve liberal anlayışlarla devleti ıslah etmelerine karşın, Cevdet Paşa devletin islami esaslara dayandırılması konusunda ısrar etmiştir. Ancak himayeci görüşleri olan Cevdet Paşa ile liberal Fuat Paşa farklı görüşlerde olsalarda, ülke ihtiyaçlarının tespitinde bir uzlaşma örneği göstermişler ve Osmanlı İmparatorluğu'nun ilk şirketi olan “Şirket-i Hayriye” liberal ve himayeci paşaların bir iktisadi teşebbüsü olarak meydana gelmiştir.⁸⁴

Cevdet Paşa'nın eksikliği modern iktisatta kalkınma olgusunun özellikle Osmanlı İmparatorluğu gibi geri kalmış bir ülkede toplumun bütün kesimlerini harekete geçirmeye muhtaç olduğunu idrak edememesiydi. İşte milli iktisadi seferberliği ile iktisadi kalkınmanın sosyal değişiminin bir parçası olduğunu idrak eden grup Yeni (Genç) Osmanlılardı.⁸⁵

⁸⁰ Christoph K. Neumann, “Ahmet Cevdet Paşa'nın Tarihçiliğine Yansıyan Zihniyet Dünyası”, I. Uluslararası Tarih Kongresi 24-26 Mayıs 1993, Ankara, **Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Problemler, Araştırmalar, Tartışmalar** (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları: 57. 1998), s.67. Cevdet Paşa'nın görüşleriyle ilgili olarak ayrıca bkz.: Cemil Meriç “Batılılaşma”, **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi** (Cilt:1, İletişim Yayınları), s.237-238.

⁸¹ Bozkurt Güvenç, **Türk Kimliği, Kültür Tarihinin Kaynakları** (Üçüncü basım. Remzi Kitabevi, 1995), s.212.

⁸² Ahmet Güner Sayar, **Bir İktisatçının Entellektüel Portresi Sabri F.Ülgener** (İstanbul: Eren Yayıncılık, 1998), s.349-350.

⁸³ Çavdar, a.g.e., s.36.

⁸⁴ Haydar Kazgan, **Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Şirketleşme** (Ankara: TÖBANK Yayınları, 1991), s.34.

⁸⁵ Mardin, a.g.e., s.17.

Nitekim sözkonusu dönemde dış borçlanmalar ve Avrupa Özel sermayesinin Osmanlı ekonomisini kapitalist dünya piyasasına daha çok bağlayan kesimlere yapmış olduğu doğrudan yatırımlar Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa'nın mali denetim altına girmesine yol açan önemli etkenlerdi.

1854-1874 tarihleri arasındaki 20 yıllık devrede bir çok kez borçlanılarak, 238 milyon tutarındaki bu borçların ihraç fiyatlarının düşüklüğü yüzünden hazineye sadece 127 milyon girmiş ve bu paradan aracılara da yüksek komisyonlar ödenmiştir. Bu durumlar ise Osmanlı Devlet hazinesinin ne kadar hazin ve feci bir duruma düştüğünü göstermektedir.⁸⁶ Tüm bu borçların faiz ve anaparasını ödemenin getirdiği mali yükün bir kartopu gibi büyümesi, Osmanlı hükümetinin 1875 yılında iflasını ilan etmesi ile 1881 yılında Osmanlı maliyesini Avrupa devletlerinin denetimine sokan “*Düyun-u Umumiye*” (Genel Borçlar Kurumu) kurulmuştur.⁸⁷

Düyun-u Umumiye, alacaklı devletlerin, Osmanlı Bankası'nın ve hükümetin temsilcilerinden meydana gelmekteydi. Düyun-u Umumiye'nin görevi, Osmanlı Devleti'nin borçlara karşılık göstermiş olduğu gelir kaynaklarını işletmek, sağlanan parayı alacaklılara dağıtmaktır. Kurum geniş kadrosuyla Osmanlı ülkesinin bütün ve tuz tekellerini yönetmekte, pul, balık, müşkirat resimlerini ve çeşitli vergileri toplamaktaydı.

Osmanlı Devlet kurumunun sahip olduğu kamu hukuku yetkilerinin tümüyle donatılmış olan Düyun-u Umumiye İdaresi (DUI) yönetim kurulu, çeşitli Avrupa ülkelerindeki Osmanlı tahvilleri sahiplerinin temsilcilerinden oluşmaktaydı.⁸⁸ DUI'nin kurulmasından sonra, Osmanlı Devleti Avrupa para piyasalarında tahvil satarak borç almayı sürdürdü. Osmanlı maliyesi üzerinden kurulan ayrıntılı denetim, Osmanlı tahvillerinin riskini azaltmıştı. Bu nedenle Avrupa para piyasalarında daha elverişli koşullarda, daha düşük faizlerle borç bulunabiliyordu. Böylece 1881 sonrasında Osmanlı Devleti'nin anapara ve faiz ödemeleri alınan yeni borçların çok üzerinde seyretmişti.

1850'lerden itibaren Avrupa para piyasalarında tahvil satılmasına başlanmasına karşılık, merkezi devlet “*Galata Bankerleri*”nden kısa vadeli borçlar almaktaydı.⁸⁹ İmparatorlukta bütün bankacılık işleri Galata Bankerleri diye adlandırılan yerli Yahudi, Ermeni ve Rumların elindeydi. Bunlar Osmanlı İmparatorluğu'nda kambiyo

⁸⁶ Ay, a.g.m., s.325.

⁸⁷ Erik Jan Zürcher, *The Unionist Factor* (The role of the committee of union and progress in the Turkish national movement, 1905,1926, Leiden-E.J. Brill, 1984), s.7.

⁸⁸ Çağlar Keyder, *Türkiye’de Devlet ve Sınıflar* (Üçüncü basım. İletişim Yayınları:77, 1993), s.59-63.

⁸⁹ Haydar Kazgan, “Galata Borsası”, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi* (Cilt: 1, İletişim Yayınları), s.173.

işlemlerini sürdürerek, hükümete, saraya ve eyalet valilerine borç vererek ve kara ulaştırma ve haberleşme sistemi zayıf olan İmparatorluğun çeşitli bölge ve merkezi arasında, başta vergi gelirlerinin transferi olmak üzere para transferini, ödeme emri senetleriyle düzenleyerek, yüzyıllardan beri para-kredi piyasasına hakim olmuşlardır.

19.yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa'nın mali denetim altına girmesine yol açan bir diğer önemli etmende Avrupa özel sermayesinin yaptığı doğrudan yatırımlardır: Osmanlı ihraç mallarının yurt içindeki toptan ticareti yabancı şirketlerin denetimine girmiş, ithalatla ilgili ticaret işlevleri, gayrimüslümlerin tekelinde kalmıştı. Osmanlı ekonomisindeki karşılıklı mübadeleler sonucunda sağlanan kâr ve faiz gibi kazançlar Osmanlı İmparatorluğu'nda sermaye birikimine önemli bir katkıda bulunamadı. Ülke içerisindeki en ücra yerlerden büyük kentlere kadar olan ticari ilişkilerde, yerli tüccarlardan çok yabancı tüccarlar rol aldığından toplam ticarettende en çok payı bu kesim almıştır.⁹⁰

Dış borçlar dışındaki yabancı sermaye yatırımlarının 3'te 2 gibi büyük bir bölümü demiryolları şirketlerine yatırılmıştı. Borçlar dışındaki yabancı yatırımların bir bölümü ise, ticaret, bankacılık, sigortacılık ile limanlara su ve gaz şirketleri gibi belediye hizmetlerine kaymıştı. Buna karşılık, dış borçlar dışındaki yabancı sermayenin ancak %10 kadarı madencilik, tarım ve sanayi gibi doğrudan üretim alanlarına yatırılmıştı.⁹¹

Osmanlı İmparatorluğu'nda kapalı ve durgun tarım ekonomisini canlandırmak ve ticari faaliyetleri geliştirmek amacıyla demiryollarına büyük önem verilmiş, ancak yarı sömürge düzen şartlarında, yabancı şirketlerin Türkiye'de demiryolu inşaatı tehlikeli sonuçlar doğurmuştur. Osmanlı İmparatorluğu'nda demiryolu inşaat ve işletmesinin mutlaka kâr sağlaması teminat altına alınsa da, demiryolu inşaat ve işletmesine giren yabancı şirketler için, teşebbüsün mutlaka kârlı olması, devlet kesesinden sağlanmaktaydı. Dolayısıyla yabancı şirketler Düyun-u Umumiye yoluyla devlet gelirlerine önceden el koyma yoluna gitmiş ve mümkün olan en sağlam teminatı elde etmişlerdi.⁹²

İşte 1838 Ticaret Antlaşmasını eleştiren, ticaret ve sanayideki gerilemeyi buna bağlayan ve borçlanmanın çıkmaz yol olduğunu ileri süren Yeni Osmanlılar "*milli iktisat*" diye daha sonra güç kazanacak olan "*milli kapitalizm*" görüşünün öncülüğünü yapmışlardı.⁹³ Yeni Osmanlılar Cemiyeti 1865 yılında kurulmuş olup, meşruti idare

⁹⁰ Tezel, a.g.e., s.85-86.

⁹¹ Pamuk, a.g.e., s.193.

⁹² Avcıoğlu, a.g.e., s.142.

⁹³ Avcıoğlu, a.g.e., s.235.

sistemini benimseyen ilk büyük siyasi oluşumdur.⁹⁴

Yeni Osmanlılar Osmanlı İmparatorluğu'nun iktisadi meselelerini iki noktada topluyorlardı: ilk olarak, onlardan bir dönem önceki aydınların “*lüzum-u sây-i amel*” çağrısını yetersiz buluyorlardı. Onlara göre İmparatorluğun ekonomisinin düzeltilmesi her bakımdan önemliydi. İkinci olarak, Osmanlı İmparatorluğu sonu gelmeyen borçlarla hiç bir zaman kalkınamazdı. Tek çare yerli bir tüccar zümresi meydana getirmek, yerli bankalar kurmak, yerli sanayii sağlam esaslara oturtmak gerekti. Yapılması gereken milleti bu yola teşvik etmektir.

Ayrıca yeni Osmanlılar dış ticarete müdahalecilikten yana olmuşlar⁹⁵. Namık Kemal, Ziya Paşa, Şinasi, Ali Suavi, Ahmet Mithat ekonomik meselelerde çeşitli görüş ve öneriler öne sürmüşlerdir.

Yeni Osmanlılar ve özellikle Namık Kemal, ülkenin iktisadi kalkınmasını daima savunmuştur. Uygarlık seviyesine ulaşabilmek için dış ülkelerdeki gelişmeleri izleyip, bunları milli yapıya uygun olarak tatbik etmek gereği üzerinde durmuştur.⁹⁶ Dolayısıyla Namık Kemal'in görüşlerinde “*milli iktisat*” düşüncesinin izleri vardır.

Namık Kemal, İmparatorluğun gerilemesinin nedenlerini özel girişime yeterince önem verilmemesine ve Batı örneği şirketlerin bulunmayışına bağlar. Namık Kemal, Osmanlı ülkesinde sermaye birikiminin yetersiz olmasını servetin olmamasına değil, sanayi, ticaret ve bankaların gelişmemesinden dolayı bir birikimin olmayışına bağlar.⁹⁷ Namık Kemal, halkın ağır vergiler altında ezilmesinin önlenmesini savunmuş, liberal ekonomiyi zedeleyecek bir vergilemenin yarardan çok zarar getireceğini ileri sürmüştür. Ona göre, vergi gelirlerini arttırmak için önce ülkenin zenginliğini arttırmak gerekir.⁹⁸

Namık Kemal, 1866 sonlarında “*Tasvir-i Efkar*”da yazarken borçlanma konusuna değinerek, borçlanmaların zararlarından bahsetmiştir. Ona göre, dış borçlanmalara başvurulmasının nedenleri, savaşlar, yapılan israflar ve hırsızlıklardır. Dolayısıyla ekonomik gelişmenin asıl kaynağı, üretimin ve gelirlerin arttırılmasıdır. Borçlanma gerçek bir gelir kaynağı değil, ancak vatani mutlak ve büyük bir tehlikeden kurtarma zorunluluğu olduğunda ve başka bir çarede kalmadığı zaman başvurulacak bir yoldur. Oysa Tanzimatçılar iyi birer ekonomist veya maliyeci olmadıkları için Namık

⁹⁴ Kemal H. Karpat, **Türk Demokrasi Tarihi, Sosyal, Ekonomik, Kültürel Temeller** (Afa Yayınları: 348, Afa Bilim Dizisi: 4, 1996), s.35. Bu konuyla ilgili ayrıca bkz.: Mardin, a.g.e., s.17.

⁹⁵ Mardin, **Türkiye’de İktisadi Düşüncenin...**, s.39-40.

⁹⁶ Meriç, a.g.e., s.313.

⁹⁷ Çavdar, a.g.e., s.45.

⁹⁸ Karakoyunlu, **Türkiye’de Liberalizmin...**, s.48.

Kemal'in aksine dış borçlara iyice sarılmışlardır.⁹⁹ Nitekim Fuat Paşa "bu devlet istikrarsız yaşayamaz" diyor ama "bu devlet yalnız istikraz ile yaşayamaz" sözleriyle dış borçlar konusundaki ılımlı yaklaşımını dile getirmiştir.¹⁰⁰ Namık Kemal liberal devlet anlayışında benimsemiş, buna göre devlet ancak vatandaşların ortak olarak vereceği görevleri yerine getirmekle yükümlüdür. "Hiç şüphe edilmemek iktiza ederki bir hükümet halkın ne pederidir, ne hocasıdır, ne vasisidir, ne lalasıdır."...¹⁰¹ Dolayısıyla devlet, milli eğitim, sağlık ve klasik hizmetlerin ötesine uzanmamalıdır. İşte Namık Kemal'in bu görüşleri Cumhuriyet döneminde uygulanacak olan "devletçilik politikasını" etkileyen önemli bir belge niteliğindedir.¹⁰²

Sonuçta, Tanzimat dönemi, siyasi ve hukuki bakımdan ileri doğru atılmış bir adım olmakla beraber, bunun bir bedeli söz konusu olmuş, bu bedel ise "iktisadi alanda ortaya çıkan gerilemedir."

Osmanlı İmparatorluğu'nda ülkeyi ekonomik güç haline getirecek çabalar sınırlı kalmış, ne Tanzimat ne de Islahat Fermanı İmparatorluğun ekonomik yapısını ve idari düzenini geliştirecek sonuçlar getirmemiştir. Elbette bazı yeni kurumlar kurulmuş, ancak her yeni kuruluş azınlıkların egemenliğinde olmuş, bu da kuruluşların istenilen amaca hizmet etmesini engellemiştir. Özellikle tanzimattan itibaren Osmanlı devletinde modernleşme olgusu ortaya çıksada¹⁰³, yüzyılın sonuna doğru İstanbul: tüccar, vurguncu vb. karmaşık faaliyetlerin odak noktası haline gelmiş ve Osmanlı İmparatorluğu'nun sömürgeleşmesi hızla sürmüştür.¹⁰⁴ Bu ekonomik gerileme döneminde oluşan ve genellikle "Jön Osmanlılar" olarak bilinen muhalifler söz konusu rejimin serbest ticaret politikalarını eleştirmişlerdir. Daha sonra da bu politikaların devleti iflasın eşiğine getirerek ve 1881'de Avrupa'nın mali denetimine sokarak bir felakete yol açtığı görülmüştür. Bu koşullar altında ve büyük güçlerin de desteğiyle Jön Osmanlılar 1876'da bir anayasanın kabul edilmesi için baskı oluşturmuşlardır.¹⁰⁵

Meşrutiyet denen 1876 düzeni, esasında Yeni (Jön) Osmanlılar denen Osmanlı aydınlarının teşebbüsü ile ortaya çıkmıştır. Bu bir kısım aydın, Osmanlı devletinin gittikçe artan çöküntüsüne karşı çare aramışlar ve bu çareyi de anayasalı bir rejimde

⁹⁹ Abdurrahman Siler, "Dış Borçlanma Karşısında Namık Kemal ve Atatürk". Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Dergisi (Atatürk Yolu, Cilt:3, Yıl:5, Sayı:9, Mayıs 1992), s.76-77.

¹⁰⁰ Avcıoğlu, a.g.e., s.234.

¹⁰¹ Namık Kemal, "Reji", İbret (14 Teşrin-i Evvel 1872), s.142. Zikreden: Mardin. Türkiye'de İktisadi Düşüncenin Gelişimi s.43.

¹⁰² Mardin, a.g.e., s.44.

¹⁰³ Meriç, a.g.e., s.236.

¹⁰⁴ Mardin, Türk Modernleşmesi, s.220.

¹⁰⁵ Feroz Ahmad, Modern Türkiye'nin Oluşumu (Türkçesi: Yavuz Alogan, Sarmal Yayınevi, Tr. 1. baskı, 1995), s.45.

bulmuşlardır. Bu rejimde padişah II.Abdülhamit'in tahta çıkarılmasıyla gerçekleştirilmiştir. Dolayısıyla bu hareket Avrupa'daki liberal hareketlere oranla bir farklılık göstermektedir.¹⁰⁶

1.3. I. Meşrutiyet Ekonomisi ve İktisadi Düşünce Akımları Bağlamında İktisadi Politikalar

Osmanlı ekonomisinin bütün dengelerinde ticaret ve sanayi önem taşıdığı halde, toprak devlet gelirlerinin önemli bir kısmını sağladığı için ana faktör olmaya devam etmiştir. Ayrıca toprak, ekonominin hala büyük çapta Müslüman ve Türklerin elinde olan, kapitülasyonlar ya da yabancılara ve onların Osmanlı İmparatorluğu'nda ikamet eden yerli müşterilerine sağlanan imtiyazlardan etkilenmeyen ve bu nedenle de potansiyel olarak güvenilir kaynaktı.

1808'de Sened-i İttifak ile başlayan bu süreç zaman zaman Türk Magna Carta'sı olarak tanımlandı ve 1839, 1856 Fermanları, 1858 Toprak Kanunu ve 1876 Anayasası ile sürdürüldü. Bütün bu önlemler genelde özel mülkiyetin ve özelde toprak mülkiyetinin kabul edilmesi ve yasalara bağlanması için atılan adımlardı.

Sultan Abdülhamit (1876-1909) iflas ve dış mali denetimle sonuçlanan bir mali kriz sırasında iktidara gelmişti. Bütçeyi denkleştirmek için kendi hükümet meclisini oluşturmaya çalışmıştı. Kapitülasyonlar fiili korumacılığı engellese de liberal ekonomik uygulamalar mümkün olduğu kadar terk edilmişti.¹⁰⁷

I.Meşrutiyet'in ilan edildiği günlerde, Osmanlı-Rus savaşının finansmanını sağlamak ihtiyacıyla yeniden bankerlere başvurulmuş ve Galata Bankerlerinden önemli miktarlarda borç alınmıştı. Galata Bankerlerinden alınan bu borcun karşılığında "Rüsum-u Sitte" denilen tahsis ile bankerlere hemen hemen bütün hasılat bırakılmıştır.¹⁰⁸

Söz konusu dönemde Ahmet Cevdet Paşa'nın himayeci politika ilkelerine ilişkin görüş ve önerileri Ahmet Mithat Efendi tarafından benimsendi.¹⁰⁹ Cevdet Paşa, ticari işlemlerde serbestinin kabul edilebileceğine inandığı halde, Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomik gelişimi için bir süre himaye politikasının uygulanmasından yana olmuştur. Ancak devletin müdahalesi politikası üzerinde duran bir diğer kişide "Ahmet MithatEfendi" tarafından yapılmıştır.¹¹⁰

¹⁰⁶ Armaoğlu, a.g.e., s.57.

¹⁰⁷ Ahmad, a.g.e., s.45-46.

¹⁰⁸ Kazgan, a.g.m., s.176.

¹⁰⁹ Sayar, a.g.e., s.71.

¹¹⁰ Paul Dumont. "Kemalist İdeolojinin Kökenleri", Atatürk ve Türkiye'nin Modernleşmesi. Yayına Hazırlayan: Jacop M. Landau, Türkçesi: Meral Alakuş, 1.basım. Sarmal Yayınevi, 1999, s.70.

Ahmet Mithat Efendi, milli adabımızda bizi verim esasından uzaklaştıran tarafların olduğuna dikkati çekmiş olması Mithat Efendi'nin Namık Kemal'den ayrıldığı bir noktadır. Ahmet Mithat Efendi'ye göre bir milletin payidar olabilmesi, servetini ticaret ve sanayi yoluyla elde etmiş olmasına bağlıdır. Bundan dolayı ticaret Türkler tarafından yapılmalı ve yabancılara iktisadi imtiyaz verilmemelidir.¹¹¹

Ahmet Mithat "*Ekonomi Politik*" adlı eserinde ülke ekonomisinin sahip olduğu sermayeyi önemsiyor, ancak sermaye sahipliği ve yönetim becerilerinin azınlıklara veya müslümanlara ait olması konusunu fazla önemsemiyordu. Önemli olan sermayenin mülkiyeti değil, birikim katsayısının yüksekliği ve yatırımlara dönüşme etkinliği idi. Ahmet Mithat Efendi'nin ekonomik yapı ile ilgili olarak ileriye sürdüğü görüşlerin ve getirdiği önerilerin temelinde yerli sanayiın himayesi yer almaktadır. Bunun için çok iddialı biçimde gümrük duvarları ile koruma sistemleri önermektedir. Ahmet Mithat Efendi'ye göre ulusal sanayi ithal ikamesine yönelik yapıda kurulmalıdır.

Ahmet Mithat Efendi'nin himayecilik politikası yazıldığından 100 sene sonrasına kadar Osmanlı ve daha sonra Cumhuriyet ekonomisinde bir politika olarak kendini göstermiştir. Bu tercih, bir dönem Cumhuriyet ekonomisinin en keskin tartışma başlığı olmuş ve ekonomik modelin bu tercihinin dışında düşünülmesi adeta imkansızlaşmıştır. Bu uygulama sadece devlet ekonomisi olarak kendini göstermemiş; özel kesimde de uygulanmıştır. Hatta özel kesim "*karma ekonomi*" ile ekonomi yönetiminin devlet elinde kalmasından yana tavır koymuştur. Bu tercih Cumhuriyet ekonomisinde bir devlet politikası olarak benimsenmiş ve zaman içinde planlama anlayışında uzun süre uygulanan temel ekonomi politikası olmuştur.¹¹²

I.Meşrutiyet döneminde iktisat kültürü eğitim kurumlarına da aktarılmaya başlamıştır. Yüksek okullarda iktisat dersi önce 1847'de konulan Hukuk Fakültesinde programa dahil edilmiş, 1877-1878 yılları arasında üç sene "*Mekteb-i Fünun-u Maliye*"de iktisat okutulmuştur. Bu kurumda iktisat hocası "*Sakızlı Ohannes Efendi*"ydi.¹¹³

Sakızlı Ohannes Efendi Mülkiye ve Harbiye öğrencilerine okutulmak üzere yazdığı ilk iktisat kitabında¹¹⁴ liberal ekonominin esaslarını açıklamış ve ülkenin kalkınmasının ancak serbest piyasa ekonomisi içinde gerçekleşebileceğini savunmuştur.¹¹⁵ Sakızlı Ohannes Paşa Tanzimat ile getirilen Yeddi-Vahid (Tekel)

¹¹¹ Mardin, *Türkiye'de İktisadi Düşüncenin...*, s.46-48.

¹¹² Karakoyunlu, *Türk Ekonomisinde...*, s.68.

¹¹³ Mardin, *a.g.e.*, s.49-50.

¹¹⁴ Bu kitap "*Mebadi-i İlm-i Servet-i Mîlî*" olup 1881'de yayınlanmıştır. Bkz.: Çavdar, *a.g.e.*, s.54.

¹¹⁵ Ziyaettin Fahri Fındıkoğlu, "*Ziya Gökalp Vesilesiyle Birkaç İçtimai Mesele*". *İş Mecmuası* (Sayı:19), s.131.

uygulamasının ekonomi üzerinde son derece kötü etkileri olacağını belirtmiş, tekellerin kaldırılmasını önermiştir. Devletin ekonomik faaliyetlerde bulunmasının yanlış olacağını söyleyen Sakızlı Ohannes Paşa tam bir liberalizm savunucusudur.¹¹⁶ Liberal iktisat görüşünü benimseyen Sakızlı Ohannes Paşa bu okulun kendi devrinde en modern sayılan Bastiat, Beaudrillort ve J. Garnier gibi düşünürlerin fikirlerinden yararlanmıştır.

Her ne kadar Sakızlı Ohannes Efendi'nin iktisat ders kitabı uzun zaman etkili olsa da, mülkiyedeki hocalığı sırasında tezlerini beğenmeyerek aksi fikirleri müdafaa eden bir akım ortaya çıkmıştır. Bu akım Ohannes'in talebelerinden olan "*Kazanlı Akyiğitoğlu Musa*" tarafından çıkarılmıştır. Akyiğitoğlu'nun savunduğu yazar List'dir.¹¹⁷

Serbest ticaret yanlısı olan Sakızlı Ohannes'in liberalizmi savunan eseri ile himayeci politikadan yana ilk ciddi yapıt sayılabilecek Ahmet Mithat'ın derlemesi aynı günlerde yayınlanmıştı. Aradan 20 yıl geçtikten sonra Mehmet Cavid Bey "*İlm-i İktisat*" isimli liberalizmi savunan eseri ile, Akyiğitoğlu Musa Bey'in yayınladığı "*İktisat Yahut İlm-i Servet, Azdeği Ticaret ve Usul-i Himaye*" adlı korumacılığı savunan eserleride ayrı günlerde yayınlanmıştı.¹¹⁸

Harbiye'de liberal ekonomi sistemi öngören Sakızlı Ohannes Paşa ile himayeciliği esas alan Akyiğitoğlu Musa o dönemki düşünce tartışmalarındaki etkili isimlerdir.¹¹⁹ Liberal ekonomi yandaşları, serbest ticaretin uluslararası işbölümünü gerçekleştireceğini, böylece her ülkenin en yetenekli olduğu kesimler üzerinde yoğunlaşacağını, bu durumun ise hem o toplum, hem de diğer toplumlar açısından çok büyük yararları olduğunu ileri sürerler.

Bu düşünce üzerine Musa Bey'e göre bir ülkenin sadece yetenekli oldukları alanlarda yatırım yapması tarih boyunca görülmemiştir. Mamül eşya çıkarılması için kurulmuş olan fabrikacılık, tarımı dışlatamaz. Bir ülkenin fabrikacılık gibi büyük bir zanaatı yapması demek, tarımla birlikte fabrikalar kurarak işletmesi demektir.

Akyiğitoğlu, ayrıca himayenin geçiciliği üzerinde durmaktadır. Usul-ü himayeden yana olan iktisatçılar bu politikayı gelişmemiş sanayi kesimlerini geliştirmek amacıyla istemektedirler. Böylece gelişen sanayilerin yıkılmaması sağlanmaya çalışılmaktadır.

Musa Bey'in yanıtlamakta güçlük çektiği iddialardan biri "*koruyucu gümrük riisum*"unun ortaya çıkardığı sakıncalardır. Himaye açısından bu tehlikeye karşı kesim

¹¹⁶ Karakoyunlu, a.g.e., s.63.

¹¹⁷ Mardin, a.g.e., s.51-52.

¹¹⁸ Çavdar, a.g.e., s.127.

¹¹⁹ Sayar, a.g.e., s.71.

içindeki rekabetin canlı tutulması çare olarak ileri sürülüyor. Ancak, kesim içindeki rekabetin canlı tutulamayacağı, eninde sonunda oligopol piyasasının ortaya çıkacağıda bir gerçektir. Himaye edilen bir dalda talepten daha fazla mal üretilmesi durumunda, eğer bu üretim fazlası dış ülkelere ihraç edilemezse ticari bir bunalım ortaya çıkar ve bu durumda Musa Bey'e göre; *"ticari bunalımın ortaya çıktığı durumda üreticiler zarar çekmemek ve buhranı önlemek için ülke dahilinde fiyatları arttırma gayesiyle anlaşılır, böylece yurt içinde pahalı, yurt dışında ise ucuz mal satarak yine bir gelir elde ederler. Ancak bu ülke kalkınmasının zararınadır. Dolayısıyla Akyiğitoğlu himaye politikalarının sakıncalarında farkındadır."*¹²⁰

Akyiğitoğlu Musa Bey, eserinde Rus sosyalist literatüründe etkili olacak daha önce Namık Kemal ve Ahmet Mithat Efendi'nin edebi olarak yaptığı açıklamaları iktisadi terminoloji ile izah etmiştir. Buna göre: *"Tarih-i iktisat diyor ki bir çiftçi, diğeri, sanayi-i saireye malik olan iki memlekette birincisi ikinciye tabiiyet-i iktisadiye ile tabi olur. Yani istihsal-i servet hususunda müstakil olamaz."*¹²¹

Marksizmi andıran düşünce tarzları Rusya'daki Türkler tarafından bu dönemlerde kabul edilmiş, örneğin Türk lisanında yapılan ilk Marksist analiz Gaspıralı İsmail Bey'in Kazan'da çıkardığı *"Tercüman'ın"* sütunlarında görülmüştü. Bu incelemesinde Gaspıralı Ermeni meselesinin iktisadi mesele olduğunu ileri sürmüş, Ermeni halkı ile etrafında yaşayan Kürt aşiretleri arasında iktisadi gelişme bakımından bir dengesizlik olmasına bağlamıştı.¹²²

Kısacası, Mehmet Cavid Bey, Mülkiye'de *"İktisat"* isimli kitabıyla liberalizmi okuturken, aynı yıllarda Akyiğitoğlu Musa Bey *"İktisat"* isimli kitabıyla Harbiye'de *"Usul-ü Himaye"*yi okutması Osmanlı İmparatorluğu'nun iki önemli insan kaynağında iktisat eğitimi vermesi, Cumhuriyet'e kadar uzanan bir mücadele zeminini oluşturmuştur.¹²³

2. II. MEŞRUTİYET DÖNEMİNDE DÜŞÜNCE AKIMLARI BAĞLAMINDA İKTİSADİ POLİTİKALAR

Uluslararası ticaret anlaşmaları, kapitülasyonlar, çöküşü kolaylaştırıcı ve hızlandırıcı bir iktisat politikalarının uygulanışı, artan dış borçlanmalar vb. gibi etkenlerle Avrupa'nın bizzat Osmanlı gelirlerine el koymasıyla devlet siyasal bağımsızlığını da kaybedince Osmanlı toplumundaki ve ekonomisindeki bozulma

¹²⁰ Çavdar, a.g.e., s.131-132.

¹²¹ Musa Akyiğitoğlu, s.28. Zikreden: Şerif Mardin, *Türkiye'de İktisadi Düşüncenin Gelişimi*, s.52.

¹²² Mardin, a.g.e., s.53.

¹²³ Karakoyunlu, a.g.e., s.69-70.

sonucunda 1889 yılında “İttihat ve Terakki Komitesi” olarak bilinen gizli bir siyasal örgüt kurulmuştu.¹²⁴

İttihat ve Terakki’nin yurt içinde bulunan ve bilhassa Selanik ve Manastır merkez ve şubelerinin subaylarıyla yaptıkları işbirliği Meşrutiyet’in ilan edilmesinde çok önemli rol oynamıştır.¹²⁵

II.Meşrutiyet öncesi İttihat Terakki Cemiyeti 1902 ve 1907 yıllarında Paris’te 2 kongre yapmış, 1902 Şubatında Paris’te toplanan ilk Jön Türk kongresinde iki konu üzerinde durulmuştur. Bunlardan yalnız propaganda ve yayımla ihtilâl yapılmaz. askeri kuvvetlerinde, ihtilâl hareketine katılmaları sağlanmalıdır. Diğerisi ise yabancı devletlerin müdahalesi sağlanmalıdır.¹²⁶

Ancak kısmen şahsi çatışmalar yüzünden ama aslında tasarlanan iç ihtilale ordu ve yabancı yardımının katılıp katılmaması konusundaki görüş ayrılıklarından dolayı konferans ikiye bölündü. Müdahalecilerin yani ihtilâle ordu ve dış yardımın katılması görüşünü savunanların başında “*Prens Sabahattin*” vardı.¹²⁷ Prens Sabahattin’in Avrupa’dan getirdiği “*adem-i şahsi*” (kişisel girişim); meşrutiyet (şartlı yönetim) ve adem-i merkeziyet adını taşıyan bir kümenin başkanıydı.¹²⁸

Prens Sabahattin’e göre 2 çeşit toplum vardı. Bireyci ve kamucu toplumlar. İngiliz toplumu bireycidir ve üstündür. Osmanlı toplumu kamucudur ve geridir. O halde kamucu toplumdan bireyci topluma geçmek gerekir. Bu da Anglasakson eğitimi, özel teşebbüsçülük, devletin fonksiyonlarının ve yetkilerinin asgariye indirilmesiyle sağlanmaktadır.¹²⁹

Ahmet Rıza Bey’in başında bulunduğu ve aykırı görüşü savunan grup ise cemiyetin adını Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti şeklinde değiştirdi. Bundan böyle bu cemiyet Jön Türklerin en ileri gelen teşekkülü oldu.¹³⁰

¹²⁴ İttihat ve Terakki hakkında bilgi için bkz.: Sina Akşin, “İttihat ve Terakki Üzerine”. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, (Cilt: XXVI, No:1, Mart 1971), s.154. Ayrıca bkz.: İlhan Tekeli, Selim ilkin, “İttihat ve Terakki Hareketinin Oluşumunda Selanik’in Toplumsal Yapısının Belirlileyiciliği”, *Turkish Politics and the Economy 1908-1946: From the Revolution of 1908 to the end of the one-party Era*, (Volume: 1, Prepared for ADM 329, Fall 1992), s.351.

¹²⁵ Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâp Tarihi* (Ankara: Cilt: II. Kısım IV. T.T.K. Yayınları, III.Dizi, T.T.K. Basımevi, 1983), s.2.

¹²⁶ Zürcher, a.g.e., s.17.

¹²⁷ Şerif Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908* (Beşinci basım. İletişim Yayınları: 13, 1994), s.178.

¹²⁸ Hüseyin Cahit Yalçın, *Siyasal Anılar* (Birinci basım. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları: 157, Anılar Dizisi: 7, 1976), s.44.

¹²⁹ Avcıoğlu, a.g.e., s.242.

¹³⁰ Karpat, a.g.e., s.37.

Ancak kongrede 1. noktada görüş birliğine varmak kolay oldu. 2. noktada ise, yabancı müdahalesini rededenlerle, isteyenler çarpışmıştı. Prens Sabahattin yabancı devlet müdahalesi tezini savunmuştur. Ahmet Rıza liderliğindeki bir azınlık grubu ise, yabancı müdahaleye karşı çıkmıştı.¹³¹ Ahmet Rıza Bey'in cemiyeti asıl 1906'da Selanik'te subay ve devlet memurlarından bir grubun kurmuş olduğu Osmanlı Hürriyet Cemiyeti ile birleştikten sonra kuvvetlendi. Bu esnada Ahmet Rıza Bey ile Prens Sabahattin grupları geçici bir anlaşmaya vardılar. Böylece 1908 hareketi arefesinde bütün Jön Türk kurumları bu amaç üzerinde birleşmişlerdi. Abdülhamit'in istibdatına son vermek ve Kanun-i Esasiyi tekrar yürürlüğe koymak.¹³²

1908 senesinde Sultanın hakimiyeti, Türkiye tarihinde ilk defa olmak üzere Türk ticaret burjuvazisi, subaylar ve asilzadelerin birleşmiş gücü ile kökünden sarsılmıştır. Bu burjuva devrimi Jön Türk devrimi olarak tanımlanmaktadır ve bunu başlangıçta halk yığınları desteklemiştir.¹³³ 23 Temmuz 1908 ihtilali, 1876'dan beri hatırası yaşayan I.Meşrutiyet hareketinin bir devamıdır. Bu hareket aynı zamanda III.Selim'le başlayıp, II.Mahmut'la devam eden (1839-1876) fakat Sultan Abdülmecit'in 1839 Gülhane Fermanı ile yürüyen Tanzimat hareketinin el attığı fakat daima yarım kalan hareketlerinde geliştirilmesi içindir.¹³⁴

1908 hareketi ayrıca uluslararası bir bunalımı hızlandırmış oldu. Bosna ve Hersek 1878 Berlin Kongresi'nden beri ismen Osmanlı toprağı olmakla birlikte, Avusturya'nın yönetimi altına alınmıştı. Avusturya 5 Ekim 1908 tarihinde Bosna ve Hersek'in yeni Osmanlı parlamentosunda temsil edilmesinin doğuracağı sonuçları düşünerek bu 2 yeri bir an önce kendi topraklarına katmak istedi. aynı gün Bulgaristan'da bağımsızlığını ilan etti. Bu gelişmeler üzerine, halkı hedefi dışında olan bir harekete yöneltmek için İttihat ve Terakki Cemiyeti, Avusturya mallarına karşı bir boykotu örgütlemeye girişti.¹³⁵

1908 boykotu ile Osmanlı tarihinde ilk kez halk bir dış hedefe karşı bilinçlendirilmeye çalışıldı ve kollektif eylem için örgütlendirildi. Ekonomide ulusallık sorunuda yine bu boykotla gündeme geldi. Genç Türk hareketinin başarısında önemli bir katkı burjuvazinin bir kesiminden (özellikle Türk ve Yahudi marjinal kesim)

¹³¹ Avcıoğlu, a.g.e., s.246.

¹³² Zürcher, a.g.e., s.21.

¹³³ A.Şnuroy-Y.Rozaliyev, **Türkiye'de Kapitalistleşme ve Sınıf Kavgaları** (İstanbul: Ant Yayınları, 1970), s.17.

¹³⁴ Şevket Süreyya Aydemir, **Tek Adam** (Ondördüncü basım. Cilt: I (1881-1919), Remzi Kitapevi, 1990), s.126.

¹³⁵ Erdal Yavuz, "1908 Boykotu", **Turkish Politics and the Economy, 1908-1946: From the Revolution of 1908 to the end of the one-party Era** (Volume:I. Prepared for ADM. 329, Fall 1992), s.163-164.

gelmişti. İttihat ve Terakki hükümetleride yerli burjuvazinin korunması ve yatırımların desteklenmesi konusunda bazı adımlar atmaya çalıştılar. Nitekim 1903-1908 arası dönemde kurulan ulusal sermayeli anonim şirket sayısı 13 iken 1909-1914 yılları arasında 30 yeni anonim şirket bunlara eklenmiştir ve 1908-1913 yılları arasında sanai istihsal %40 oranında artmıştır.¹³⁶

1908 Jön Türk hareketi her konuda liberal dönüşümleri amaçlayan ve planlayan görüntüler vermekteydi.¹³⁷ 1908 devrimiyle birlikte çok partili bir siyasal yaşama geçilerek 10'a yakın siyasal parti kurulmuştu.Özgürlük ortamı basında etkilemiş. 1910 yılına kadar 353 gazete ve dergi yayınlanmıştı. Bu arada ilk kez ülke çapında işçi hareketleri başgöstermiş, çalışanlar sendika çatısı altında örgütlenmeye başlamışlardır.¹³⁸

Dönemin siyasi iktidarı 1908-1918 arasında İttihatçılar, 1919-1922 arasında ise Kemalist devrimcilerdi. İkincisi büyük ölçüde birinci gruptan türeyen bu kadroların siyasi iktidara egemenlikleri her zaman tam değildi. 1908-1913 yılları İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin siyasi iktidarı denetlediği ve etkilediği, fakat hiçbir zaman tamamen elinde tutamadığı yıllardır. 1913-1918 alt dönemi İttihatçıların iktidarı tamamen ellerine geçirdikleri bir zaman kesitidir. 1919-1922 yıllarında ise, İstanbul'da emperyalizme karşı uzlaşma ve teslimiyeti temsil eden bürokratik aristokrasinin temsilcileri. Anadolu'da ise Kemalist devrimciler iktidardadır.¹³⁹ Yani 1908 meşrutiyetin ilanından 1909'da Abdülhamit'in tahttan indirilmesine kadar geçen süre Cemiyetin hükümete iştirak etmeden isteklerini baskı yoluyla dikte ettiği ilk hakimiyet. 1913 Babiâli Baskınından 1918'de Talat Paşa kabinesinin istifasına kadar geçen dönem ise son hakimiyet dönemidir.¹⁴⁰

İttihat ve Terakki siyasal rejimde biraz özgürdü. Fakat ekonomik alanda mahkumdu. II.Meşrutiyet iktisadi bir altyapının baskısı sonucunda ortaya çıkmış bir devrim karakterine sahip değildi. Tersine siyasal bir hareket neticesinde oluşmuş, başlangıçta yalnızca mutlak saltanatı meşruti saltanata dönüştürmek amacıyla girişilmiş,

¹³⁶ Yavuz, a.g.m., s.172-173.

¹³⁷ Andrew Mango, "The Young Turks", *Turkish Politics and the Economy, 1908-1946: From the Revolution of 1908 to the end of the one-party Era* (Volume:1, Prepared for ADM, 329, Fall 1992), s.109.

¹³⁸ Zafer Toprak, *Türkiye'de Milli İktisat (1908-1918)* (Ankara: Yurt Yayınları 2, 1982), s.18.

¹³⁹ Korkut Boratav, *Türkiye İktisat Tarihi (1908-1985)* (Beşinci basım. Gerçek Yayınevi, Yeni Dizi:1, 1995), s.13.

¹⁴⁰ Abdülatif Şener, "İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin İktisadi ve Mali Politikaları (1908-1918)". *Hacettepe Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi* (Cilt: 8, Sayı:1, 1990), s.206.

boyutları ve yapısı somutlaşmış bir rejimdir. Bu nedenle siyasal hareket sürekli olarak ekonomik alanda değiştirmeler yapmak istese de her seferinde biraz daha yenilgiye düşmüş yarı sömürgeliğin baskısı altında çok az şey yapmıştır.¹⁴¹

2.1. İttihat ve Terakki Dönemi Düşünce Akımları ve İktisat Politikaları

II.Meşrutiyetin hazırlayıcısı ve 1918'e kadar Türkiye'yi yöneten İttihat ve Terakki bütün hatalarına rağmen Türk sosyal ve ekonomik yaşamında büyük bir değişime temelini atmıştır. Siyasette "*milliyetçilik*" ilkesini savunan İttihat ve Terakki ekonomide de "*milli ekonomi*" düşünce ve eyleminde başlatmıştır.¹⁴² Ancak Tanzimat döneminde Türkiye'yi yarı-sömürge haline getiren bütün şartlar olduğu gibi durmaktadır. Devlet ne gümrüklerine, ne bütçesine hakimdir. Örneğin, 1911-1912 bütçesinin %37,7'sini teşkil eden 11.3 milyon lira, borçlara gitmiştir. Tarım ve ekonomiye ancak 373 bin lirayla bütçenin %1'i ayrılabilmiştir. Devlet, aylık verebilmek için dahi alacaklarından ağır şartlarda yeni borçlar alma durumundadır. İstikrazlar, yabancılara yeni avantajlı imtiyazlar dağıtmakla yapılabilmektedir.¹⁴³

Dünyaya açık Osmanlı pazarları, kapitalist ekonomilerin hammadde ve talep kaynağı yatırım alanı olmaya devam etti. Daha önce oluşturulmuş bulunan yapı, kapitülasyonlara bağlı yabancı tüccarların ekonomik ayrıcalıkları, Merkez Bankası görevini sürdüren bir yabancı ortaklığı olan Osmanlı Bankası, dış borçlara bağlı siyasi baskılar ve Osmanlı maliyesi üzerindeki yabancı mali denetim aracı konumundaki Düyun-u Umumiye idaresinin etkileriyle varlığını meşrutiyetin ilk yıllarında da sürdürdü. Osmanlı ekonomisi üzerindeki siyasi sonuçlar doğurabilecek bu yabancı baskısı, Osmanlı devlet adamlarının Batı çıkarlarına aykırı bağımsız iktisat politikası uygulayabilmelerini engelleyecek bir güç niteliğindeydi. Dolayısıyla bu şartlar, başlangıçta iktisat politikası belirsiz olan İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin liberal politikalar uygulamalarına neden oldu.

Önce Cavid Bey tarzı bir liberalizm sonra List doğrultusunda sanayileşmeye yönelik, kapsamlı bir milli ekonomi, en sonunda da savaş ekonomisi gündeme gelmiştir.

¹⁴¹ Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler* (Birinci basım. Cilt: III. Hürriyet Vakfı Yayınları, 1989), s.329.

¹⁴² Ergün Aybars, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi I* (İzmir: Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayını No: 32, 1984), s.101.

¹⁴³ Avcıoğlu, a.g.e., s.259.

2.1.1. Liberal İktisat Politikalarının Uygulanmasında Etkili Olan Düşünce Akımları ve Uygulanan Politikalar (1908-1914)

Osmanlı toplumunda liberal düşünce yarım yüzyıldır gündemde olan bir konuydu. Tanzimatla birlikte siyasal ve iktisadi alanlarda liberalizm birçok taraftar bulmuş, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki iki temsilcisi ise Sakızlı Ohannes Paşa ile Mehmet Cavid Bey'dir.

Ohannes Paşa 1881'de yayımladığı "*Mebadi-i İlm-i Servet-i Milet*". Cavid Bey ise 1900'de basılan "*İlm-i İktisat*" başlıklı ve büyük ölçüde çağdaş liberal Fransız iktisatçılarından kaynaklanan kitaplarında, ekonomiye devlet müdahalesine ve korumacılığa şiddetle karşı çıkarak içte ve dışta "*liberal*" iktisat politikalarını savunmuşlardır.¹⁴⁴ II. Abdülhamit döneminde politika üzerinde durmanın tehlikesi, birçok kimseleri, tenkitlerini iktisat kanallarına sevk etmeğe mecbur etti. Bunun en önemli örneği ilk Jön Türk Mizancı Murat Bey'in 1886'dan itibaren çıkardığı ve 1880'lerde ilerici sayılan "*Mizan*"da görmek mümkündür. Mizancı Murat Şirket-i Hayriye'ye verilen işletme imiyazından bahsettiği bir makalede bir Türk ticaret filosunun kurulması için sermaye toplanmasını tavsiye ediyor, ziraatın makineleşmesinin gereği üzerinde duruyor ve Türkiye'nin sanayileşmesini ve makineleşmesini tavsiye eden makaleler yazıyordu.

Murat Bey'in Türk iktisat düşüncesine getirdiği yenilik ziraatin, sanayiın ve ticaretin paralel olarak gelişmesi gerektiğine inanmasıydı.¹⁴⁵

Osmanlı Devlet geleneğine karşı bir tavır alan Jön Türkler, devrim ertesinde iki seçenikle karşı karşıya kalmışlardı. Bunlardan ilki Le Play'i izleyen "*teşebbüs-ü şahsî*" ve "*ademi merkezîyet*" görüşünü benimsemiş, liberal düşünceyi egemen kılacak ve bireyciliği ön planda tutacak niteliklerde olan Prens Sabahattin'in görüşüdür.¹⁴⁶ Cavid Bey ve taraftarları ise klasik iktisattan esinlenerek devletin iktisadi yaşamın dışında kalmasını, her türlü kayıt ve engelin ortada kaldırılmasını savunmuşlardır.

Mehmet Cavid Bey, sadece bir iktisatçı değil, aynı zamanda, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin önderlerinden biri, Meşrutiyet sonrasının etkili ve liberalizmin kuramcılığını yapan yayın organı "*Ulum-ı İktisadiyye ve İctimaiyye Mecmuası*"nın kurucusu ve Haziran 1909 ile I. Dünya Savaşı'nın sonu arasında kurulan hükümetlerin çoğunda maliye ve nafia nazırı hükümette yer almadığı zamanlarda bile tüm iktisat

¹⁴⁴ Boratav, a.g.e., s.16.

¹⁴⁵ Mardin, *Türkiye'de İktisadi Düşüncenin...*, s.53-54.

¹⁴⁶ Mardin, *Jön Türklerin Siyasi...*, s.287-299.

politikası sorunlarında büyük otorite sayılan bir kişidir.¹⁴⁷ M.Cavid Bey, çağının iktisat bilimini ve istatistik tekniklerini noksansız ülkemize aktarmış olup, liberal iktisat politikasının gerektirdiği maliye bilgisine sahiptir. O dönemde, hantallaşmış bürokrasinin azaltılması bir devlet politikası olmuş ve ekonomi her yönde realize edilmiştir.¹⁴⁸

1908'den önce Servet-i Fünun'daki felsefe, sosyoloji ve ekonomi yazılarıyla liberal seçeneklerden oluşan ekonomik politika ideolojisinin temelleri atılmıştı. 1908 hareketinden sonra bu düşün akımının temsilciliği görevini "*Ulum-u İktisadiyye ve İctimaiyye Mecmuası*" yüklenmişti. Bu dergi, M.Cavid Bey'in yanısıra Ahmet Şuayip, Rıza Tevfik gibi kişiler tarafından da kurulmuştu.¹⁴⁹

Meşrutiyet'in ilanıyla birlikte tüm toplumsal kesimler iyiye doğru bir gelişme beklemişlerdi. 1908 grevleri bu beklentilerin yansıması biçiminde ortaya çıktı. Hiçbir sosyal güvenlik hakkına sahip olmaksızın çok tehlikeli işlerde, düşük ücretlerle çoğu yabancı şirketlerde çalışan işçiler yeni umutlarla greve gittiler. Rumeli demiryollarının Selanik hattındaki grev, bütün demiryollarındaki işçi grevlerinin ilkidir. Daha sonra uygulanan grev dalgası, Ereğli kömür havzasına, Anadolu-Bağdat demiryolu hattına, İstanbul tramvay şirketine, Anadolu'daki pamuk fabrikalarına kadar uzanmıştı. 1908 yılında 27 işyerinde grevler meydana gelmişti. Çok kötü şartlar altında çoğu yabancı şirketlerde meydana gelen grevler, o günkü basın ve İttihat ve Terakki çevrelerince yabancı sermaye için tehlikeli bulunuyordu ve sonuçta ittihatçıların güdümündeki iktidar bu grevleri silah zoruyla bastırmıştır.¹⁵⁰

Ülkedeki ekonomik teşebbüslerin çoğunun yabancıların elinde bulunması sonucu, işçi hareketlerindeki gelişmelerden en çok yabancı sermaye çevreleri rahatsız olmuştur. Nitekim sendika özgürlüğüne ve grev hakkına bazı sınırlamalar getiren

¹⁴⁷ Boratav, a.g.e., s.16-17.

¹⁴⁸ Feroz Ahmad, "Vanguard of a nascent bourgeoisie: The social and economic policy of the young Turks 1908-1918", **Turkish Politics and the Economy, 1908-1946: From the Revolution of 1908 to the end of the one-party Era** (Volume:1, Prepared for ADM, 329, Fall 1992), s.334.

¹⁴⁹ Selahattin Hilav, "Düşünce Tarihi (1908-1980)", **Türkiye Tarihi: 4 Çağdaş Türkiye 1908-1980** (Yayın Yönetmeni: Sina Akşin) (Dördüncü basım, Cem Yayınevi, 1995), s.375.

¹⁵⁰ Şener, a.g.m., s.213-214.

“*Tatil-i Eşgal Kanunu*” yürürlüğe girdi.¹⁵¹ M.Şehmuz Güzel’e göre Tatil-i Eşgal Kanunu “*grevi yasaklamamakta aksine düzenlemektedir.*”¹⁵²

1908 sonrasında ittihaççıların ekonomik bağımsızlıkla ilgili kavrayışları, dar bir hukuki-siyasi yorumun sınırları içinde kalmaktaydı. Problem, devletin hükümranlık haklarını sınırlayan engel ve imtiyazların kaldırılmasından ibaret görülmüş, emperyalizmin ekonomik mekanizmalarında doğan bağımlılık ilişkileri kavranamamıştır. Bunun sonucunda yabancı sermaye ve dış borçlanma ilke olarak hep teşvik edilmiştir.¹⁵³ M.Cavid Bey’e göre Osmanlı Devleti kendini kurtaracak bir iç dinamikten yoksundur. O halde, itici güç dışta aranmalıydı. Dıştan gelmesi umulan itici güç ise dış borçlanmalardır.¹⁵⁴ Osmanlı dış borçlanmasında 1901 yılına kadarki, yeni alınan borçlar nispeten sınırlı kalmış, 1901’den sonra ise hem yeni borçlanmada, hem de borç ödemeleri hacminde hızlı bir artış görülmüştür.

Bu dönemin en önemli özelliği borç ödemelerinin yeni borçlanma yolu ile giren miktarı büyük ölçüde aşmış olmasıdır. Yani, kapitalist yönünün kendilerine doğru çevirmişlerdir. Dış borçların ülkeye getirdiği nokta İttihatçılarca anlaşılamamış, aksine kendi idarelerinde borç bulmanın eskisine göre daha kolaylaştığı savunularak övünç nedeni kabul edilmiştir. Sonuçta bütçe gelirlerinin önemli bir bölümü, dış borçların faiz ve amortisman bedellerine ayrılmıştır.

1903 yılı mali reformunda Düyun-u Umumiye yönetiminde toplanan bütün gelirlerden, borçlar, faiz ve anaparaların ödenmesine belli bir meblağ ayrılmış ve bu meblağ dışında sağlanan fazlanın %75’i devlete, %25’i yine borçların ödenmesine harcanmıştır.¹⁵⁵ 1911-1912 yılında devletin Düyun-u Umumiye’ye olan bağımlılığı avanslar ve savaşın yol açtığı para sıkıntısı nedeniyle daha da artmıştır.¹⁵⁶ 1914 yılına gelindiğinde Osmanlı Devleti dış borçları 160 milyon İngiliz Sterlinine ulaşıyordu. Mali bunalım yine ağırlaşmış eski borçların anapara ve faizlerini ödeyebilmek için giderek artan miktarda yeni borç bulmak zorunluluk haline gelmişti.

¹⁵¹ Alpaslan Işıklı, “Ücretli Emek ve Sendikalaşma”, **Geçiş Sürecinde Türkiye** (Derleyenler: Irvin Cemil Schick-Ertuğrul Ahmet Tonak) (İkinci basım. Belge Yayınları: 110, 1992), s.330.

¹⁵² M.Şehmus Güzel, “Türkiye İşçi Hareketi Tarihine Nasıl Bakılmalı?”, I.Uluslararası Tarih Kongresi 24-26 Mayıs 1993, Ankara, **Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Problemler, Araştırmalar, Tartışmalar** (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları: 57, 1998), s.399.

¹⁵³ Boratav, a.g.e., s.21-22.

¹⁵⁴ Cavid Bey, bu sözlerden 8 yıl sonra (1926’da) İstiklâl mahkemelerinde eleştirilmiş, kendisi sadece 2 istikraz yaptığını söylemiştir. Ancak II.Meşrutiyet döneminde 9 kez dışa borçlanılmıştır.

¹⁵⁵ Parvus Efendi, Muammer Sencer, **Türkiye’nin Mali Tutsaklığı** (Birinci basım. May Yayınları, 1977), s.44.

¹⁵⁶ Parvus Efendi, a.g.e., s.53.

Osmanlı yöneticileri Avrupa para piyasalarında yeni tahviller satabilmek için Almanya ile Fransa arasındaki rekabetten yararlanmaya çalışıyor, ancak herhangi borçlanma için Avrupalı devletlere yeni ödünler vermek zorunda kalıyorlardı.¹⁵⁷ Nitekim, 1908, 1909 1910, 1911, 1913, 1914 ve daha sonraki yıllarda yapılan sözleşmelerle Osmanlı Bankası ve yabancı ülkelerden borç para tedarik edilmiştir.¹⁵⁸

Osmanlı Devleti'nde yabancı sermaye yatırımları 19. yüzyılın II. yarısında dış borçlanmanın başladığı yıllarda girmiştir. Batının Osmanlılar ile yaptığı ticaretin kapsamı genişledikçe yabancı sermaye bu ticareti kolaylaştıracak hizmet alanlarına yatırımlarını arttırmıştır.

Uzun yıllar İttihatçıların maliye nazırlığını üstlenen M. Cavid Bey, Osmanlı toplumunun ancak sermaye aracılığıyla düzliğe çıkabileceğine inanmaktaydı. Sermaye olmaksızın emek bir iş göremez, sermayesizlikten milyonlarca Osmanlı emeği yok olup giderdi.¹⁵⁹ Ulusal ekonomi ve ulusal burjuvazi hakkında bütün söylenenlere rağmen M.Cavid Bey, ekonomide yabancı sermayenin önemini vurgulamış, ancak bazı küçük ölçekli girişimlerin yerli sermaye ile çalışabileceğini belirtmiştir.¹⁶⁰

Yabancı sermayenin Osmanlı İmparatorluğu'nun ulaştırma yapısında uyardığı en büyük gelişme demiryolu yapımıydı. 1856 yılından sonra, çeşitli Avrupa sermaye grupları, Osmanlı hükümetinden demiryolu yapım ve işletmesi için ayrıcalıklar almıştır.¹⁶¹ Böylece demiryol inşaat ve işletmesine girişen yabancı şirketler için, teşebbüsün mutlaka kârlı olması, devlet kesesinden sağlanmaktadır. Sadece garantiyle yetinemeyen şirketler, onlara hizmete hazır bir Düyun-u Umumiye meclisi de olunca bu kanaldan devlet gelirlerine önceden el koyma yoluna giderek mümkün olan en sağlam teminatı elde etmişlerdir.¹⁶²

Yabancı sermayesi Osmanlı Devleti'nde 1914 yılına kadar demiryolu inşaatı için 46.9 milyon Sterlin yatırım yapmıştır. Bu yatırımın %46.6'sı Fransızlara, %0.6.8'i Almanlara ve %9.8'i İngilizlere aitti.¹⁶³

1908'de bir Amerikan demiryolu yapım ortaklığı adına işgören Dr. Glaskow, bu iş için Osmanlı hükümetine başvurdu. Yapılan pazarlıklar sonucu, hatların Osmanlı hükümetince kilometre inancası verilmeden yapımı, buna karşılık da hatların çevresindeki 40 km'lik şerit içindeki petrol dahil maden yataklarının, demiryolu işletme

¹⁵⁷ Pamuk, a.g.e., s.190.

¹⁵⁸ Sayar, a.g.e., s.287.

¹⁵⁹ Toprak, a.g.e., s.24.

¹⁶⁰ Ahmad, a.g.e., s.68.

¹⁶¹ Tezel, a.g.e., s.87.

¹⁶² Avcıoğlu, a.g.e., s.142.

¹⁶³ Hüseyin Şahin, *Türkiye Ekonomisi Tarihsel Gelişimi-Bugünkü Durumu* (İkinci basım. Bursa: Ezgi Kitabevi, 1995), s.20.

ayrıcalığı süresi olan 99 yıl için yapımçı Amerikan ortaklığına bırakılması kararlaştırıldı. Daha sonra buna ilk başvurulanla birlikte 7 istekli daha başvurmuştu. Bunlardan biri de Amerikalı Amiral Colby M. Chesterdi.

Chester'in Bayındırlık Bakanıyla imzaladığı ön sözleşme Şubat 1909'da onay için başbakanlığa sunuldu. Bu sözleşme Sivas ve Van arasında, Çaltı, Harput, Ergani, Diyarbakır, Siirt ve Bitlis'ten geçen bir geniş hat ile bunu bir yanda bugün Irak'da bulunan Musul, Kerkük ve Süleymaniye'ye öte yanda Adana yöresindeki Yumurtalık ya da Süvediy'e Akdeniz'e bağlayacak yan hatların ve Yumurtalık ya da Süvediy'e bir liman yapımını içeriyordu.¹⁶⁴ Dolayısıyla demiryolu, liman, sulama ve karayolları projeleri ile telefon ve elektrik santralleri gibi daha birçok yatırımlar meşrutiyet sonrası yabancılara verilmiş, baştan beri yabancı sermaye özendirilmeye çalışılmıştır. Çıkarılan "*Teşvik-i Sanayi Kanunu*" yerli sanayiye özendirdiği gibi, yabancı yatırımları da özendiriyordu. Yabancıların belirli şartlarla kanunda yazılı teşviklerden Osmanlı tebası ile aynı ölçüde yararlanabilecekleri öngörülmüştü. Bu durum ancak İttihat ve Terakki liberalizmi son bulduktan sonra 1915 yılında değiştirilebilmiştir.

İttihat ve Terakki döneminde yabancı şirketler, tüzel kişi olmalarına karşın, kapitülasyonlarla yabancı gerçek kişilere tanınan her türlü ayrıcalıktan yararlanıyor, yerli şirketlere oranla ticari alanda büyük bir üstünlük sağlıyorlardı. Ayrıca Avrupa'da kurulmuş ya da kurulduğu iddia edilen bir takım hayali şirketler Osmanlı topraklarında kolaylıkla faaliyete geçebiliyor, şube ve acenta açabiliyorlardı. Başta temettü vergisi olmak üzere Osmanlı tüccarlarının ödediği bazı vergiler yabancılardan alınmıyordu.¹⁶⁵

Başlangıçta kapitülasyonlar Osmanlı ticaret politikasının bir sonucu olarak dış ticaretin karşılıklı bir emniyet ve hürriyet havasında yapılabilmesi için verilmişlerdi. Ancak daha sonra Osmanlı hükümeti, kapitülasyonların kaldırılışını kolaylaştırmak amacıyla, Tanzimat döneminde Islahat girişiminde bulunmuşlar, fakat yabancı özel kişileri ilgilendirmesi gereken kapitülasyonlar, Avrupa devletlerinin elinde bir nüfuz aracı ve Osmanlı Devletinin içişlerine müdahale nedeni olmuştur.¹⁶⁶

İktisat bilgisinden çıkardığı sonuçla yabancı sermayeyi devletin ve toplumun en büyük kurtarıcısı durumuna yükselten M.Cavid Bey, kapitülasyonların yıkıcı ve

¹⁶⁴ Chester, 1870'lerden sonraki Ermeni olayları sırasında zarar gören Amerikan mallarına karşı ödenti işi için, 1900 yılında İstanbul'a gönderilen Amerikan savaş gemisinin kaptanıydı. Bu nedenle kurduğu ilişkilerden yararlanarak "Doğu Demiryolları" içindeki diğer isteklileri geride bıraktı ve Osmanlı yöneticileriyle pazarlığa oturdu. Pazarlıklar başlayınca Chester hemen Amerika'daki bazı büyük petrol kapitalistlerinin desteğini kazandı. Bu konuyla ilgili olarak bkz.: Yahya Sezai Tezel, "Birinci B.M.M. Anti Emperyalist miydi? Chester Ayrıcalığı?", *A.Ü. S.B.F.* (Cilt: XXV, No:4, Aralık 1970), s.289-290.

¹⁶⁵ Şener, *a.g.m.*, s.215.

¹⁶⁶ Toprak, *a.g.e.*, s.70.

insafsız karakterini bir felaket olarak tanımlar.¹⁶⁷ 1917 Bütçesini takdim ederken Mecliste yaptığı konuşmada Kapitülasyonların İmparatorluk üzerindeki ağırlığını dile getirmiştir. Yabancı devlet temsilcilerinin İmparatorluğa hakim olduğunu ve Türklerin kendi ülkelerinde misafir olduklarını belirtmiştir. Yabancıların Türk iktisadı üzerinde kurdukları hegemonya azınlık milletvekilleri arasında farklı görüşlerle ele alınarak tartışılıyor, Selanik Mebusu Vhalof Efendi, yabancı sermayeden memlekete zarar gelmeyeceğini iddia ederken, İstanbul Mebusu Kirkor Zohrap Efendi yabancı sermayeye duyulan ihtiyacın bir mutlak boyun eğmeye dönüşeceğini söylüyordu.¹⁶⁸

1908-1914 yılları arasında Babiâli yabancılar için çıkarılan özel yasaların uygulanmasını önlemek için görüşmeler ve idari reformlar yaparak kapitülasyonlar rejimini geçersiz hale getirmeye çalıştı. Büyük güçler taviz vermeyi reddettikleri için Babiâli bu girişimlerde başarılı olamadı. Avrupa'da patlak veren savaş, çaresiz kalan ve düşüncüklüğüne uğrayan ittihatçılara bekledileri fırsatı sağladı. Savaşan bir Avrupa'nın, tarafsızlığını ilan eden ve Boğazlar'ı tahkim eden bir İstanbul'a zorla kendi iradesini kabul ettiremeyeceğini biliyorlardı. Böylece 9 Eylül 1914'te Sait Halim Paşa, Babiâli'de temsil edilen bütün devletlerin büyük elçiliklerine 1 Ekim 1914'ten itibaren kapitülasyonların tek taraflı olarak kaldırıldığını ilan eden bir memorandum sunmuştur.¹⁶⁹

Serbest ticaret yanlısı ekonomik politika M.Cavid Bey'in iktidarda olduğu sürece izlemeye ve uygulamaya çalıştığı bir ekonomik yaklaşım olmuştur. Mizancı Murat ve Akyığıtoğlu Musa Bey serbest dış ticaret fikrine karşı çıkmışlar, sanayileşme ve özellikle ithal ikamesi sanayilerine öncelik verilmesini önermişlerdir. Ancak M.Cavid Bey, Akyığıtoğlu Musa Bey'in savunduğu fikirler karşısında tersine liberal ekonominin ülkeyi kurtaracağını belirtmiştir.

M.Cavid Bey'e göre sanayileşme hedefi, boş işle uğraşmaktır. Türkiye kendi iktisadi varlığının değerini taşıyan doğal kaynaklarını ihraç ederek kalkınmasını sağlayabilirdi. Selanik'te yayınlanan Progres Selanique Gazetesi, serbest ticaret yerine Usul-ü Himayenin getirdiği sakıncaları anlatıyordu. M. Cavid Bey'e göre "*Usul-ü Himaye*"den (korumacılıktan) yana olanlar, ülkede ürettikleri kalitesiz mallarla halkını soymayı meslek edinenlerdi. İstanbul mebusu Kirkor Zohrap Efendi'de ılımlı bir himayeden yanaydı. Ona göre "*Avrupa artık savaşla değil, iktisadi metodla ülkeleri işgal ediyordu.*"¹⁷⁰

Siyasi bağımsızlığa sahip ülkelerin aşağı yukarı hepsi koruyucu gümrük politikalarını sanayi alanında gelişme sağlamanın başlıca aracı gibi kullanırken.

¹⁶⁷ Tunaya, a.g.e., s.332.

¹⁶⁸ Karakoyunlu, *Türkiye'de Liberalizmin..*, s.62.

¹⁶⁹ Ahmad, a.g.e., s.64.

¹⁷⁰ Karakoyunlu, a.g.e., s.62.

Osmanlı hükümeti 1838 sözleşmesinden rahatsızlık duymaya başladı ve gümrük oranlarını yükseltmek istedi. Osmanlı hükümetinin 1875 ve 1881’de ithal gümrük vergisini advalorem %20’ye çıkartan, 1882’de mallara göre farklılaştırılmış oranlar içeren bir tarifeye geçme teşebbüsleri, özellikle Rusya’nın engellemesi nedeniyle sonuçsuz kaldı. Yıllarca süren yeni pazarlıktan sonra 1907’de ithal vergisi oranı %3’lük eklemenin hasılatın Düyun-u Umumiye İdaresi’ne verilmesi koşuluyla %11’e yükseltilmiştir.¹⁷¹

Ancak yine de yabancı mallar ciddi bir gümrük engeli görmeksizin yerli endüstri aleyhine ülkeyi doldurmuş, hammaddelelerden oluşan ihracat ise dış ticaret açıklarını kapatmaya yeterli gelmemiştir. II.Meşrutiyet öncesi 1895-1907 yılları arasında %25-40 oranı arasında değişen dış ticaret açıkları Meşrutiyet sonrasında azalmamış, aksine 1914’e kadar sürekli artarak %48’e ulaşmıştır.¹⁷² Dış ticaretin ekonomi içindeki göreceli payının yüksek olması sonucu dış ticaretteki dalgalanmaların genel fiyat düzeyi, tarımsal üretim ve gelir üzerinde olumsuz etkileri olmuştur. Sürekli büyüyen dış ticaret açığı dış borçlarla karşılanmıştır.¹⁷³

19.yüzyılın II. yarısı ile 20.yüzyılın ilk 20 yılı Osmanlı İmparatorluğu’nun Avrupa ekonomilerine gittikçe daha yoğun bir biçimde açıldığı yıllardır. Osmanlı ekonomisinin gelişmiş Avrupa ekonomilerine açılışında, Osmanlı Devletinin Avrupa devletleri ile yaptığı ticaret sözleşmeleri, Avrupa piyasalarından almış olduğu borçlar ve Avrupa sermayelerine tanıdığı doğrudan doğruya yatırım ayrıcalıkları büyük rol oynamıştır. Bu süreç içinde Osmanlı İmparatorluğu Avrupa’ya hammadde ve yiyecek maddeleri satan ve Avrupa’dan mamül madde satın alan bir ülke durumuna düşmüştü. Bu sürecin en önemli sonuçlarından biri, Osmanlı tarımı ile hammadde kesiminin güdük kalan Osmanlı sanayii ile değil de Avrupa sanayileri ile bütünleşmesidir. Böylece Osmanlı ekonomisinin iç dinamizmi kurulamamış, tarım, hammadde ve sanayi kesimlerinin ülke içinde birbirlerini tamamlayarak sağlıklı bir biçimde gelişmeleri olanağı ortadan kalkmıştır.

I. Dünya Savaşı yıllarında Osmanlı iktisat düşüncesinde artık Smith, Ricardo, Bastiat, Beaulieu gibi liberaller gözden düşmüş; List, Carek, Rac, Cauwés gibi milli iktisatçıların görüşleri benimsenmiş, savaşın olağanüstü ortamı fırsat bilinerek milli iktisat politikaları uygulamaya sokulmuştu. Bu amaçla devlet iktisadi yaşama doğrudan katılmış, “devletçilik” ya da ittihatçıların deyimiyle “devlet iktisadiyyatı” milli iktisadın temelini oluşturmuştu.¹⁷⁴

¹⁷¹ Tezel, a.g.e., s.74.

¹⁷² Şener, a.g.m., s.216.

¹⁷³ Yakup Kepenek, Nurhan Yentürk, **Türkiye Ekonomisi**, (Sekizinci basım. Remzi Kitapevi, 1996), s.20.

¹⁷⁴ Toprak, a.g.e., s.20.

2.1.2. Milli İktisat Politikalarına Geçiş ve Oluşan İktisadi Düşünce Akımları (1914-1918)

Liberalizm, tamamıyla İngiliz ve Fransız düşünce çevresinin damgasını taşır. 18. yüzyıl sonu ve 19. yüzyıl başında, Avrupa uluslar dengesinde bu iki ülkenin ağır bastığı, diğerlerinden daha önce sanayileşmiş oldukları düşünülürse, serbest dış ticaretin kendi çıkarlarına işlemesi doğaldır. Ancak 19. yüzyılın ortalarına doğru uluslar dengesinde yeni yükselen Almanya ve ABD, İngiltere ve Fransa'ya oranla sanayileşmede geri kalmıştır. Henüz milli bütünlüğe kavuşmamış Alman Konfederasyonu, politik bakımdan küçük devletlere bölünmüştür. Küçük Alman devletleri iç gümrüklerle birbirinden ayrıldığı halde dış gümrükler konulmuş değildir, dolayısıyla İngiltere ve Fransa'nın rekabetine açıktır.¹⁷⁵ Himayeci bir ekonomi taraftarı olan List ile milli ekonominin himayesi teoride ve pratikte bir sistem halini almıştır.

Milli iktisat doktrinine göre, tüm ülkeler aynı gelişmişlik düzeyinde değildir. Aynı iktisat doktrini bütün ülkelere uygulanamaz. Henüz gelişmemiş bir ülke doğal olarak tarım ve sanayide daha ileri bir noktaya gelmek isteyecektir. Kuracağı sanayi gümrük duvarları gerisinde korunamazsa, gelişmiş sanayi ülkelerinin rekabetine dayanamaz. Ülkenin iktisadi gelişimi için himayecilik bir süre zorunludur. Serbest rekabet fiyatları düşürmekle beraber, milli iktisat doktrini fiyat sorunundan önce, ülkenin üretim gücünü geliştirmeyi amaçlamaktadır.¹⁷⁶

Osmanlı iktisadi düşüncesinde sanayileşmeyi savunanlar, devletin kurtuluşunun sanayileşmede olduğunu ileri sürenler II.Meşrutiyet'ten sonra çoğalmaya başladı. II. Meşrutiyet'le birlikte sanayileşme savunuculuğu dergi ve gazete sayfalarında kalmadı. Gelişen milliyetçilik akımlarının etkisiyle iktisat alanında da milliyetçi bir politika izlenmeye başlanmış, İttihat ve Terakki yönetimi savaş yıllarında da bir Türk burjuvazisi yaratmaya çalışmıştır. Liberal iktisat politikaları bir kenara itilerek, korumacı gümrük duvarları ardında tarımı ve sanayisiyle birlikte kendi yağıyla kavrulacak bir ekonomi oluşturmak, milli şirketler, milli bankalar kurmak ve müslüman esnaf ve tüccarı örgütlemek gibi fikirler, güçlenmeye başlayan Türk milliyetçiliği fikirleriyle uyum gösteriyor, birlikte yayılıyordu.¹⁷⁷

Nitekim Osmanlı İmparatorluğu Trablusgarp ve Balkan savaşlarında çok önemli coğrafya kaybetmiş, ekonomik olarak çöküş noktasına gelmişti. Milli iktisat anlayışı içinde hareket edebilecek imkan ve kaynakları çok sınırlıydı. Ancak I. Dünya Savaşı

¹⁷⁵ Kazgan, a.g.e., s.167.

¹⁷⁶ Özgüven, a.g.e., s.126-131.

¹⁷⁷ Masami Arai, *Jön Türk Dönemi Türk Milliyetçiliği* (Birinci basım, İletişim Yayınları: 240, 1994), s.15-21.

başladıktan sonra milli iktisat görüşü resmileştirilebildi. Trablusgarp ve Balkan Savaşlarından önce, dış borç yükü, bütçenin 4'te 1'ine yakinken, bu savaşlardan sonra 3'te 1'inin üstüne çıkmıştır. Ekonomik durumun düzeltilebilmesi için köklü çözümün sanayileşme olduğunu farkederek hükümet 14 Aralık 1913'te "*Teşvik-i Sanayi Kanun-u Muvakkati*"ni çıkardı.¹⁷⁸

1914 yılında Teşvik-i Sanayi Kanunu talimatnamesi ve 1917'de bu kanunun uygulama yönetmeliği çıkarıldı. Böylece sanayileşmenin teşviki amacıyla oldukça kapsamlı bir mevzuat hazırlanmış oldu. Bu mevzuat 1927'de T.C. Hükümeti tarafından gözden geçirilerek yeniden yürürlüğe konmuştur.

Teşvik-i Sanayi Kanunu yürürlüğe girdikten kısa bir süre sonra I.Dünya Savaşı başladı. Osmanlı hükümeti savaşa girdikten sonra iktisadi konularda kendini daha serbest hissettiğinden dolayı kanuna değişiklik yaparak yabancı kuruluşları teşvik kapsamından çıkardı, kapitülasyonları tek taraflı bir kararla kaldırdığını ilan etti, gümrükleri yükseltti. Böylece Osmanlı sanayi kapitalist Batının haksız ve eşit şartlarda olmayan rekabetinden kaçıt üzerinde kurtulmuş oldu. Ancak başta sermaye ve girişimci yetersizliği ve savaşın giderek ağırlaşan şartları nedeniyle geç kalmış sanayileşme hamlesi başarıya ulaşamamıştır.¹⁷⁹

Savaş sırasında üç ekonomik düşünce akımı ortaya çıkmıştı. Bunlardan birincisi Maliye Nazırı M.Cavid Bey'in serbesti diye adlandırdığımız liberal ekonomik düşüncesidir. İkincisi Türk-Müslüman esnaflarla tüccarları geleneksel kurumları içinde örgütlemeyi amaçlayan İaşe Nazırı Kara Kemal ile onun yardımcısı Memduh Şevket Esendal'ın meslekçi akımı, üçüncüsü de İttihat ve Terakki'nin ideoloğu olarak nitelendirilen Ziya Gökalp ve yandaşlarının kuramsal öncülüğünü yaptıkları milli iktisattır.¹⁸⁰

II.Meşrutiyet dönemi düşünce yaşamı açısından Ulum-u İktisadiyye ve İçtimaiyye dergisinin yayınlaması büyük önem taşır. Her sayısında serbest-i ticaret, tarım ürünlerini ihracatına dayalı dış ticaret, yabancı sermayenin teşviki ve devlet müdahalesinden uzak bir piyasa sistemi savunulurken, Ziya Gökalp, Yusuf Akçura, Tekin Alp gibi iktisatçılar çeşitli yayınlarla milli iktisat görüşünü dile getirmişlerdir.¹⁸¹ Bu kişiler Meşrutiyet dönemi iktisat ideolojilerinin gündeme getirilmesindeki önemli isimlerdi. Bunların daha sonra Cumhuriyet ekonomisinde de etkinlikleri hissedildi. Hatta Mustafa Kemal'in Cumhuriyet'le beraber uygulamaya koymak istediği iktisat politikalarının oluşumunda ve tartışılmasında kendilerinden çok yararlanıldı. Bu kadro,

¹⁷⁸ Mete Tunçay, "Siyasal Tarih (1908-1923)", *Türkiye Tarihi 4, Çağdaş Türkiye 1908-1980* (Yayın yönetmeni: Sina Akşin) (Dördüncü basım. Cem Yayınevi, 1995), s.38-39.

¹⁷⁹ Şahin, *a.g.e.*, s.13.

¹⁸⁰ Çavdar, *a.g.e.*, s.163.

¹⁸¹ Güvenç, *a.g.e.*, s.26-34.

Meşrutiyet döneminde yayın hayatına başlayan, İktisadiyat Mecmuası, Türk Yurdu, İslam Mecmuası, Yeni Mecmua gibi dergilerde görüşlerini dile getirdiler.

Milli iktisat kısa sürede Osmanlı toplumunda yer etmişti. 1915 sonbaharında milli iktisada doğru düsturuyla yayınlanmaya başlayan İktisadiyat Mecmuası, İttihatçıların da desteğiyle milli iktisat öğretisinin kuramsal yayın organını oluşturmuştu. 1911 yılı Kasım ayının sonunda çıkmaya başlayan Türk Yurdu dergisinde de milli iktisat ile ilgili yazılar bulunmaktadır.¹⁸² Ancak bu dergide çıkan iktisadi yazılar Parvus gibi¹⁸³ I. sınıf Marksist teorisyen tarafından yazılmıştır.¹⁸⁴ Parvus'un Türk Yurdu ile ilgili kurduğu nokta "*köy meselesiydi.*" Çıktığı andan itibaren Türk Yurdu, köye ve köycülüğe önem vermişti. Parvus, "*Türkiye Avrupa'nın mali boyunduruğu altındadır.*" şeklinde bir tez ortaya atmış, yazdığı makalelerde bir memleketin kuvvetli olması için bütçe muvazenesinden fazla milli geliri arttıracak vasıtalar üzerinde durulması gerektiği fikrini ortaya atmıştır.¹⁸⁵ Türk Yurdu Dergisi 1908-1915 döneminde Osmanlı ülkesinde çok şeylerin değiştiğini, milli fikrin her köşeye nüfuz ettiğini, milliyet cereyanının her tarafı kapladığını vurguluyordu.¹⁸⁶ Dolayısıyla gerek iktisadiyat Mecmuası gerekse Türk Yurdu gibi yayınlarda milli iktisat görüşü dile getirilmiş, Almanya'nın ilerlemesinde ve ekonomik sorunların çözümünde temel fikrin milliyetçilik olduğu ve milli iktisat olmadıkça ülkenin ekonomik kalkınmasının sağlanamayacağı belirtilmiştir. Özellikle Tekin Alp, milli iktisat konusunda son derece ısrarlıydı.¹⁸⁷

İslam Mecmuası'nda yer alan milli iktisat başlıklı yazısında F.List'in övgüsünü yapmıştır. Tekin Alp'e göre, Osmanlı'da hükümet müdahalesi, şahsi teşebbüsün gelişmesinin en önemli engeliydi. Ancak liberal ekonomi ile ülkenin kalkınması kolay sağlanamazdı. O halde devlet, himayeci bir politika ile özel teşebbüsün kalkınmasına yardımcı olmalıydı. Kırkor Zohrap Efendi, Parvus Efendi bu fikirlerin bütün ülkeye

¹⁸² Arai, **a.g.e.**, s.85.

¹⁸³ Parvus ya da esas ismiyle Alexander Hephand, I. Dünya Savaşı'ndan önce Lenin ve Trotsky ile İsviçre'de işbirliği yapmış, 1905'de Rusya'da bulunduğu bir sırada yakalanıp, Sibirya'ya gönderilmiş ve oradan kaçarak 1911'e doğru Türkiye'ye gelmişti. 1911'den itibaren Parvus, Alman sosyalist basının Balkan mümessilliğini almaya muvaffak olmuş ve Balkan Savaşı'nı bu sıfatla takip etmiştir. İyi bir işadamaı da olduğu için İttihatçiler tarafından mali ve iktisadi eksper olarak görevlendirilmiştir. Bkz.: Mardin, **Türkiye'de İktisadi Düşüncenin...**, s.60-61.

¹⁸⁴ Ahmad, **a.g.m.**, s.336.

¹⁸⁵ Vedat Günyol, "Batılılaşma", **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi** (Cilt:1. İletişim Yayınları), s.258.

¹⁸⁶ Toprak, **a.g.e.**, s.28.

¹⁸⁷ Jacop M.Landau, **Tekin Alp, Bir Türk Yurtseveri (1883-1961)**, (Birinci basım. İstanbul: İletişim Yayınları:348, Tarih-Politika Dizisi:11, 1996), s.64.

yaygınlaştırılmasına özen gösteriyordu. Müslümanları ticarete özendiren en önemli yayın organı olan İslam Mecmuası'nda bu amaçla kullanılmaya başlandı.¹⁸⁸

I.Dünya Savaşı, milli iktisat politikalarının uygulanabilmesi için gerekli dış koşulları da yaratmış, savaşın başlamasından sonra, Almanya'nın ve diğer Avrupa ülkelerini itirazlarına karşın, kapitülasyonlar tek yanlı olarak kaldırılmıştır. 1916 yılından itibaren de seçici tarifelerle belirli dallarda yerli üretimi korumayı amaçlayan yeni gümrük rejimi uygulanmaya başlanmıştı. Böylece korumacı politikalara geçiş ancak dış iktisadi ve siyasi ilişkilerin kesintiye uğraması sayesinde mümkün olabilmektedir.¹⁸⁹

Milli iktisat için ilk adım milli burjuvazi ve İslam burjuvazisinin oluşturulması olmuştur. 1914 yılında patlak veren I.Dünya Savaşı İttihat ve Terakki'ye özlemini duyduğu Müslüman-Türk işadamlarının oluşması için gerekli ortamı sağlamıştır. Bu yıllarda serbest piyasa mekanizması savaş nedeniyle altüst olmuş, devlet doğrudan iktisadi yaşama müdahale etmek gereğini duymuştu. Öte yandan milli iktisat ve iktisadi uyanış adı altında Müslüman-Türk unsur, girişimciliğe özendirilmiş, sermaye birikimini hızlandıran spekülative kazançlara göz yumulmuştu.¹⁹⁰

Savaş içindeki gelişmelerin fikriyatını Ziya Gökalp yapıyor ve bu amaçla "iktisadi vatanperverlik" ismini verdiği yeni bir doktrin ortaya çıkarıyordu. Ziya Gökalp ile M.Cavid Bey birbirleriyle tamamen zıt iki kutup teşkil ediyordu. Birincisi ne kadar milliyetçi ve devletçi ise, ikincisi o kadar kozmopolitti.

Gökalp, özel mülkiyetin ve kamu mülkiyetinin yan yana varolmasını istemekte ve devletin ekonomiye liberal müdahaleciliğinin ötesinde, hem işletmeci hem de sermayedar olarak katılmasını öngören bir "karma ekonomik sistem" önermekteydi.¹⁹¹ Ziya Gökalp, Türk milliyetçiliğinin gerek felsefi değerlerinde, gerekse iktisadi doktrininde Alman ittihatçılığından ders alınması gerektiği üzerinde durmuştur.¹⁹² Gökalp, Türklerin ekonomik idealinin ülkede büyük sanayi kurmak olduğunu söylemektedir: "Bazıları memleketimiz bir ziraat yurdudur. Biz daima çiftçi bir millet kalmalıyız diyorlar ki asla doğru değildir. Filhakika, çiftçiliği hiç bir zaman elden bırakacak değiliz, fakat asri bir millet olmak istiyorsak, mutlaka büyük sanayiye malik olmamız lazımdır. Avrupa inkılâplarından en ehemmiyetlisi iktisadi inkılâptır. İktisadi inkılâp ise, nahiye iktisadi yerine millet iktisadının en küçük hurfetler yerine büyük sanayinin ikame edilmesinden ibarettir. Millet iktisadi ve büyük sanayi ise ancak himaye usulünün tatbikiyle husule gelebilir. Bu hususta bize rehber olacak milli

¹⁸⁸ Karakoyunlu, a.g.e., s.59.

¹⁸⁹ Pamuk, a.g.e., s.185.

¹⁹⁰ Toprak, a.g.e., s.57.

¹⁹¹ Taha Parla, Ziya Gökalp, Kemalizm ve Türkiye'de Korporatizm (Birinci basım. İstanbul: İletişim Yayınları, 1989), s.105.

¹⁹² Karakoyunlu, Türk Ekonomisinde..., s.80.

iktisat nazariyeleridir.”¹⁹³ Gökalp’e göre I.Dünya Savaşı nedeniyle, Osmanlı ülkesi dışa kapanarak kendi yağı ile kavrulacağından, sosyal bir bütünlük kazanacak, hem tarım hem de sanayi ülkesi olabilecekti. Bunun gerçekleşebilmesi için ise savaş içinde “*Milli Türk Burjuvazisinin*” yaratılması amacıyla ekonomik bir uygulamaya gidildi.¹⁹⁴

Burjuvazi oluşturabilme çabaları devlet desteğinde birçok şirketin doğmasına yol açmıştı. Savaş yıllarında İttihat ve Terakki Cemiyeti esnaf cemiyetlerini örgütlemeye koyulmuş ve bu görevi İstanbul Murahhası Kara Kemal’e vermişti.¹⁹⁵ Kara Kemal ve grubunun içinde bulunduğu savaş tabloları kurtuluş çarelerinin boyutlarını belirliyordu. 1916 Kongresinde Kara Kemal gözlemlerini somutlaştırmıştır. Şöyle ki: “İğneden ipliğe kadar herşeyi dışardan ithal etmeye mahkum bir devlet, un, bulgur, zeytin, şeker, gaz, kahve gibi zaruri maddeleri de kendisi üretemiyordu. Buğdayı bile kısmen Anadolu’dan, kısmen de dışarıdan (Ukrayna ve Romanya) sağlamak zorundaydı. Savaş yılları fiyatları sıçrama halinde yükseltmişti. 40 paralık ekmek birdenbire 60 paraya çıkmıştı. Yalnız İstanbul’un günlük un ihtiyacı 25.000 çuvaldı ve ancak 8000 çuval un sağlanabiliyordu. Bunları da getiren araçlar çok yetersizdi. Açlık her evin kapısını çalıyordu. Üstelik memleketin iktisadiyatı unsur-ı aslisinin (yani Türklerin) elinde değildi. İstanbul’da zahire ticareti Rumların elinde kalmıştı. Değirmenlerde onlardaydı.”¹⁹⁶

Savaş şartlarının yarattığı gıda maddeleri sıkıntısını gidermek için İttihat ve Terakki adına Kara Kemal’in denetleyeceği “*Heyet-i Mahsusa-i Ticariye*” kurulmuştu. İstanbul halkının ekmek, gaz, bulgur, zeytin, şeker, sabun gibi ihtiyacını Heyet-i Mahsusa-i Ticariye karşılıyordu. Bu kuruluşun sermaye yardımları ve tekel faaliyetlerini devretmesiyle Kara Kemal 3 milli şirket kurdurdu: Anadolu Milli Mahsulat Osmanlı A.Ş., Milli İthalat Kantariye A.Ş. ve Milli Ekmekçi A.Ş. Ancak anonim şirket kurma temposunda bir artış olduğunu söyleyebiliriz.¹⁹⁷

II.Meşrutiyet yıllarında İstanbul dışında milli şirketçiliğin en yaygın olduğu yöre Konya vilayeti idi. Nitekim Anadolu’da ilk milli banka girişimide Konya’da gerçekleştirilmişti. 1920 yılına kadar Konya’da 19 A.Ş. faaliyete geçmişti. Konya vilayetini 11 A.Ş. ile İzmir izliyordu. Ardından 3’er A.Ş. ile yine Batı Anadolu’da yer alan Aydın, Bursa ve Kütahya vilayetleri geliyordu.¹⁹⁸ Türkleri iş hayatında daha etkili

¹⁹³ Ziya Gökalp, *Türkçülüğün Esasları* (Onbirinci basım. Varlık Yayınları. Faydalı Kitaplar: 61, 1977), s.151.

¹⁹⁴ Aybars, a.g.e., s.102.

¹⁹⁵ Şener, a.g.m., s.221.

¹⁹⁶ Tunaya, a.g.e., s.336.

¹⁹⁷ Bu konuyla ilgili olarak bkz.: Toprak, a.g.e., s.57-58.

¹⁹⁸ Toprak, a.g.e., s.62.

hale getirebilmek için Osmanlı uyruklu işçilerin nitelik kazanması yolunda girişimlerde bulunulmuştur. Büyük şirket ve işletmelerdeki defter kayıtlarının Türkçe tutulması zorunluluğuyla, iş tecrübesi ve hacmi daha büyük olan yabancı şirketleri Türkleri istihdam etmek zorunda bırakılmıştır veya özellik gösteren bazı işyerlerinde çalışabilmek Osmanlı uyruklu olma şartına bağlanmıştır. Ayrıca 1915'te açılan Şimendifer Memurları Mektebi gibi meslek okulları kurularak işgücüne nitelik kazandırılması da denenmiştir.¹⁹⁹

Sanayi mektepleri ıslah edilmiş ve kadın meslek okulları açılmıştır. Sanatkarlar için kurslar düzenlenmiştir. Demiryollarını yabancıların elinden kurtarmak amacıyla Türk demiryolcularını yetiştirmek için okul açılmıştır. Hristiyan nüfus Türk nüfusundan hızlı çoğaldığından, Türk nüfusun teşvik tedbirleriyle arttırma kampanyasına girişilmiştir. Zirai Hizmet Kanunu ile bir tarım savaşı ilan edilmiştir. Parasız tohum dağıtılmış, çiftçiye tarım eğitimi verilmiştir. Tarım Kanunu ile çiftçilikle az çok ilgisi olan kadınların ve askerlikten muaf erkeklerin tarımda mecburi çalıştırılması kabul edilmiştir.²⁰⁰ Köylüye karşılıksız tohum verilirken, Ziraat Bankası'nın yetki ve görevleri arttırılmış, kooperatifçiliğe de önem verilmiştir. İttihat ve Terakki'nin ileri gelenlerinden Kara Kemal özellikle bu konuda önemli bir kişi olmuştur.²⁰¹

Bu dönemde erkek nüfusun cepheye sevk nedeniyle emek arzı sınırlı kalmış, kentlerde ve kırsal alanlarda erkek işgücü bulunamaması sonucu Osmanlı kadını çalışma yaşamına çekilmişti. Savaş yıllarında Enver Paşa'nın girişimiyle kurulan "*Osmanlı Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i İslamiyesi*", kadınları işe yerleştirmede önemli katkılarda bulunmuştu.²⁰²

Milli burjuvazi yaratmak için karaborsacılık da teşvik görmüştü. Dahiliye Nazırı Talat Paşa'nın başkanlığında kurulan "*Men-i İhtikâr Heyeti*", mahalle bakkalı ve küçük esnafın peşine düşmüş, belirmekte olan yeni sınıfın birikimini sürdürmesine engel olamamıştır. Üstelik karaborsa gelirleri vergileme dışı kalmıştır. Nitekim savaş yıllarında kazanılmış olağanüstü gelirleri vergilemeyi amaçlayan "*Harp Kazançları Vergisi Kanunu*" tasarısı İttihat ve Terakki iktidarınca kanunlaştırılmamıştır. Üstelik karaborsa adeta teşvik görmüş, cemiyet ileri gelenleri karaborsacılığın öncülüğünü yapmış ve harp zenginleri olmuştur.²⁰³

¹⁹⁹ Şener, a.g.m., s.221.

²⁰⁰ Avcıoğlu, a.g.e., s.264-265.

²⁰¹ Aybars, a.g.e., s.102.

²⁰² Toprak, a.g.e., s.314-316.

²⁰³ Şener, a.g.m., s.222.

Bu sebeple harp tüccarı, spekülasyon erbabı, muhtekir gibi sıfatlarla anılan yeni bir zengin kesim oluşmaya başlamıştı. Türk, Müslümanlara tanınan ticari haklar, köklü sermaye birikimi ve tecrübesi olmayan bu tüccarların büyük kısmının komisyon karşılığı Rum, Ermeni, Yahudi tüccarlarının aracısı durumuna gelmesine yol açmıştı. Savaş döneminin enflasyon ve yokluk etkileri sosyal yaşamı da sarsmış ve savaş döneminin zorlukları yüzünden, istenen milli ekonomi politikası başarılı olamamıştı.²⁰⁴

Milli iktisat politikasının uygulanmasında milli burjuvazinin oluşturulmasının yanısıra, yabancı ayrıcalıkların kaldırılması, yabancı sermayenin durumu, milli bankaların kurulması, dış ticaretin yeniden düzenlenmesi gibi konularda da bazı girişimlerde bulunulmuştur.

İlk olarak yabancı ayrıcalıkların kaldırılması ve yabancı sermayeye baktığımızda, I.Dünya Savaşı başladığında Osmanlı İmparatorluğu'nda kapitülasyonlar en büyük zincirdi. Ülkenin elini kolunu bağlamıştı. Yabancı devletlerin her vesile ile ölçüsünü ve kapsamını genişlettiği kapitülasyonlar, bir iktisadi baskı olmaktan çıkmış, hukuk ve sosyal hayatı zorlayan haysiyet kırıcı seviyelere yükselmişti.²⁰⁵ Kapitülasyonların kaldırılışı yıllardır gündemde olan denetim sorununun çözümüne olanak sağladı. 13 Aralık 1914 günü "*Ecnebi anonim ve sermayesi eshama munkasın şirketler ile ecnebi sigorta şirketleri hakkındaki kanun-u muvakkat*" kabul edilerek, gerçek kişiler yanısıra ticari nitelikteki tüzel kişilerde Osmanlı mevzuatı kapsamına alındı ve yabancı şirketlerin ayrıcalıklarına son verildi.²⁰⁶

Vergi hukuku karşısında yabancıların sahip olduğu imtiyazlara da son verildi. 8 Mart 1915 tarihli bir kanunla Osmanlı uyruklularının tabi olduğu vergi ve resimlere yabancı uyrukluların da tabi olacağı ilkesi getirildi. Daha önce çıkarılan Teşvik-i Sanayi Kanununda yabancılara ait yatırımlarda teşvik tedbirlerinden yararlanıyordu. Yabancı yatırımları teşvik kapsamında olan 6.madde 26 Mart 1915'te değiştirilerek yabancılar teşvik dışı bırakıldı.²⁰⁷

Her ne kadar kapitülasyonlara karşı açılan savaşa rağmen, yabancı sermaye savunulmuş ve o olmadan kurtuluşun ve kalkınma olanağının olmadığı belirtilmiştir.²⁰⁸

Bayındırlık işlerine girişme, şirket kurma, sanayileşme vb. tüm girişimler sermayesiz yürütülemezdi. İttihatçılar iktidara geldikleri ilk günlerde ülkedeki sermaye birikiminin yetersizliğini görmüş, dış finansman kaynaklarına başvurmak gerektiğini

²⁰⁴ Aybars, **a.g.e.**, s.103-104.

²⁰⁵ Karakoyunlu, **Türkiye'de Liberalizmin...**, s.61.

²⁰⁶ Toprak, **a.g.e.**, s.77.

²⁰⁷ Şener, **a.g.m.**, s.220.

²⁰⁸ Tunaya, **a.g.e.**, s.346.

birçok kez vurgulamışlardı.²⁰⁹ Osmanlı İmparatorluğu'nda yabancı sermaye yatırımlarının pek azı sanayiye yönelmiş, bunların yarısından çoğu demiryolu yatırımlarına gitmiştir. Demiryolları devlet gelirlerine el koymak suretiyle gerçekleştirilen rizikosuz kârlı teşebbüslerdi.²¹⁰ 1856 yılından sonra, çeşitli Avrupa sermaye grupları Osmanlı hükümetinden demiryol yapım ve işletmesi için ayrıcalıklar aldı. 1915'e kadar Osmanlı İmparatorluğu'nda inşa edilen 6.107 km'lik demiryolunun 4.037 km'si yabancılarca yapılmış ve işletilmiştir.²¹¹

Yabancı sermayenin ilgilendiği bir başka konu, ona tekel durumunda garantili kazanç getiren su, havagazı, elektrik, telefon, tramvay gibi tesislerdir. Uzun süreli imtiyazlara dayanan bu tesislerin çoğu, ekonomiye doğrudan doğruya bir katkıda bulunmaksızın tekel fiyatlarıyla kazançlar elde etmekte ve birkaç büyük şehrin konforunu sağlamaktaydı.²¹²

İ.Dünya savaşıyla birlikte milli iktisat ilkelerinin benimsenmesi zorunlu olarak milli sermaye sorununu gündeme getirmişti. Savaş yıllarında düşman devletlere ait bazı stratejik işletmelere el konulmuş, yabancı şirketlerin elinde olan limanlar ile Aydın, Kasaba, Suriye ve Mudanya demiryolları ve İstinye dokları sözleşme hükümlerine uygun olarak hükümet tarafından satın alınarak millileştirilmiştir. Ayrıca o güne kadar büyük ölçüde Yunan bandıralı gemilerin tekelinde olan iç deniz ticaretinin bundan böyle Osmanlı gemileriyle gerçekleştirilmesi kararlaştırılmıştı. İttihat ve Terakki milli sermaye girişimleri sırasında savaştaki müttefik ülkeleri ürkütmemeye dikkat ediyor, milli sermaye vurgulanıyor, ancak yabancı sermayeden tümüyle vazgeçilemiyordu.²¹³

Yabancı sermayenin Osmanlı Devleti'nde kârlı buldukları diğer bir alanda bankacılık sektörü olmuştur. Osmanlı Devleti ile ticaret ilişkisi kuran hemen her Batılı kapitalist ülke Osmanlı Devleti'ndeki kârlı para ticaretinden pay kapmak için Osmanlı topraklarında banka şubesi açmışlardı.²¹⁴ Yabancılar tarafından kurulan bu 7 banka (Türkiye Milli Bankası-1909, İtibar-ı Mali Osmanlı A.Ş. (Umur-ı Nafia ve İtibar-ı Maliyye-i Osmani)-1910, Türkiye Ticaret ve Sanayi Bankası-1910, Şirket-i Ticariyye, Sinaîyye ve Maliyye-1913, Emval-i Gayrimenkule ve İkrazat Bankası Osmanlı A.Ş., 1915, Türkiye Umumi Bankası-1918, Ticaret ve Sanayi ve İran Bankası A.Ş.-1921). 19. yüzyılın II. yarısından itibaren, Osmanlı ülkesinde ticareti ve sermaye yatırımlarını

²⁰⁹ Toprak, a.g.e., s.83.

²¹⁰ Avcıoğlu, a.g.e., s.164.

²¹¹ Tezel, a.g.e., s.87.

²¹² Avcıoğlu, a.g.e., s.165.

²¹³ Toprak, a.g.e., s.86-89.

²¹⁴ Şahin, a.g.e., s.21.

mali açıdan desteklemek amacıyla şube açmışlar ve Osmanlı tabiiyetinde banka kurmuşlardır.²¹⁵

Bu alanda ulusal kuruluşların gelişmemiş olması yabancı bankaların faaliyetlerini kolaylaştırmış ve genişletme imkanı vermişti. Yabancı bankalar dolaysız yabancı sermaye yatırımlarına katılmıştır. Özellikle tahvil ve hazine bonosu satın alarak devlete borç vermeyi cazip bulmuşlardır. Osmanlı ekonomisine şubeleriyle giren Avrupa bankalarının en önemlileri Deutsche Bank ve Credit Lyonnais'ydı. Osmanlı Bankası ise yabancı sermaye ile kurulan en büyük bankaydı. İngiliz ve Fransız sermayesine dayanan bu banka Düyun-u Umumiye İdaresi ve Fransız tüttün rejisiyle birlikte Avrupa emperyalizminin Osmanlı İmparatorluğu'ndaki simgelerinden biri oldu.²¹⁶

Para emisyonunda tekel hakkına sahip olan banka, iç ve dış borçların alınmasında ve ödenmesinde Osmanlı Devletinin tek resmi aracıdır. Hazine görevinde yerine getirmekte olan Osmanlı Bankası, yabancı sermaye hakimiyetindedir. O günkü Merkez Bankası yetkilerine sahip olan bu yabancı mali denetim organı, görevini İttihat ve Terakki yıllarında da savaş yıllarına kadar sürdürmüştür.²¹⁷

Sözkonusu dönem içinde tüccar veya toprak sahipleri arasında gerek iktisadi güç, gerek etnik yapı bakımından farklılaşmalar ve rekabet bulunmaktadır. Özellikle Anadolu'da iktisadi bakımdan giderek güçlenen Müslüman-Türk tüccarı ile toprak sahipleri, kendi aralarında da kredi sorununu çözümlemek üzere "*ulusal bankalar*" halinde örgütlenme yoluna gitmişlerdi.²¹⁸ Dolayısıyla milli (ulusal) bankacılık gündeme gelmeye başladı.

Osmanlı Devleti'nde yerli sermayeye dayalı ilk bankacılık girişimi Mithat Paşa'nın 1863'te kurduğu Tarım Kredi Kooperatiflerinin Ziraat Bankasına dönüştürülmesidir. Ziraat Bankası tarım sektörüne ucuz kredi sağlamak için örgütlenmiş bir devlet bankası idi. Osmanlı Devleti döneminde bankacılık alanında etkili bir rol oynadığı söylenemez.²¹⁹ Ziraat Bankası'nın yanısıra 1868 yılında faaliyete geçirilen İstanbul Emniyet Sandığı da ilk ulusal banka girişimidir.

Milli Banka sorunu Jön Türk Devrimiyle birlikte Osmanlı toplumunun gündemine gelmişti. Aslında II.Meşrutiyetin ilanı üzerine Osmanlı İmparatorluğu'nda esen liberal havanın uzun dönem içinde en çok tüccar ve toprak sahiplerinin yararına işlediği söylenebilir. Yeniden yürürlüğe konan Kanun-u Esasi'nin 13. maddesi ticaret

²¹⁵ Gündüz Ökçün, "1909-1930 Yılları Arasında Anonim Şirket Olarak Kurulan Bankalar", **Turkish Politics and The Economy 1908-1946: from the Revolution of 1908 to the end of the one party Era** (Volume: I, Prepared for ADM 329, Fall 1992), s.458.

²¹⁶ Tezel, **a.g.e.**, s.87.

²¹⁷ Şener, **a.g.m.**, s.215.

²¹⁸ Ökçün, **a.g.m.**, s.458.

²¹⁹ Şahin, **a.g.e.**, s.22.

serbestisini kabul etmekte ve özellikle “*ticaret ve san’at ve felâhat için her nevi şirketler teşkiline*” izin verilmektedir. Bu liberal havadan esinlenen ve daha güçlenmek amacıyla tüccar ve toprak sahipleri şirketler kurmuşlar ya da şirketler halinde birleşmişlerdi. Bu genel eğilim içinde özellikle Müslüman-Türk tüccar ve toprak sahipleri, ithalat ve ihracatı, toptan ticareti, ticari komisyonculuğu ve bankacılığı ellerinde bulunduran yabancı ve azınlıklara karşı şirketler halinde örgütlenmişlerdir.²²⁰

1908 Devrimi ertesi toplanan mebusan meclisinin ilk günlerinde Drama Mebusu Rıza Bey, milli bankalar kurarak ulusal servetin değerlendirilebileceğine dikkati çekmiş, meclise sunduğu önergede “*Osmanlı İttihat ve Terakki Bankası*” adını taşıyacak bir ulusal bankanın kurulmasını teklif etmişti.²²¹ Böylece bir banka, Osmanlıyı iktisadi ve mali esaretten kurtaracaktı. Çünkü Osmanlı Bankası Düyun-u Umumiye’nin emri ve izni olmadan hiçbir şekilde Osmanlı İmparatorluğu adına ve lehine hareket etmiyordu. Osmanlı Bankası Osmanlı topraklarında imparatorluk içinde imparatorluk gibi imkan ve yetkilerle donatılmış, bu bankanın imtiyazı Cumhuriyet döneminde T.C. Merkez Bankası kuruluncaya kadar devam etmişti.

Hükümet istediği gibi para politikası uygulamak imkanlarından mahrumdu. İttihatçılar için iktisadi ve mali esaretten kurtulmadıkça hiçbir politikanın başarıya ulaştırılamayacağı kesindi. Bu esaretten kurtuluş bir Hükümet Bankası kurmakla sağlanabilirdi. Bu amaçla 1917 başında 4 milyon lira sermayeyle Osmanlı İtibar-ı Milli Bankası, Mehmet Cavid, Hüseyin Cahid ve Selanikli Tevfik Beyler tarafından kurulmuştu.²²² Ergani bakır madenleri gibi birçok imtiyazlarla donatılan ve bir halk-devlet ortaklığı olan banka sanayiın kredi ihtiyacını karşılamaktaydı.²²³

İttihat ve Terakki Cemiyeti illerdeki ve ilçelerdeki örgütlerine tamim göndererek bankacılık konusunda bir takım girişimlerde bulunulmasını istiyordu. Bu amaçla il ve ilçelerde derhal bir banka kurulması yolunda girişimlere başlandı. Bu düşüncenin gerisindeki isim Tekin Alp’ti. Dolayısıyla Türkiye’de kent bankacılığı böyle bir girişimle gündeme gelmişti.²²⁴

1911-1919 yılları arasında Türkler tarafından kurulan bankalara baktığımızda; İstanbul’da; İstanbul Bankası (1911), Emlâk ve İkrazat Bankası Osmanlı A.Ş. (1914), Asya Bankası Anonim Şirket-i Osmaniyyesi (1914), Ticaret ve İtibar-ı Umumi Bankası (1917), Osmanlı İtibar-ı Milli Bankası (1917), Milli İktisat Bankası (1918), İktisat Anonim Şirketi (1918), İtibar ve Ticaret Osmanlı A.Ş. (1918), Konya’da; Konya İktisad-ı Milli A.Ş. (1911), Konya Ahali Bankası T.A.Ş. (1918), Aydın’da Milli

²²⁰ Ökçün, a.g.m., s.459.

²²¹ Toprak, a.g.e., s.130.

²²² Karakoyunlu, a.g.e., s.65-66.

²²³ Avcioğlu, a.g.e., s.266.

²²⁴ Karakoyunlu, *Türk Ekonomisinde...*, s.87.

Aydın Bankası (1914), Karaman'da; Karaman Milli Bankası Osmanlı A.Ş. (1915), Kayseri'de Kayseri Milli İktisat A.Ş. (Kayseri Milli İktisat Bankası) (1916), Akşehir'de Akşehir Osmanlı İktisat A.Ş. (Akşehir Bankası) (1916), Manisa'da; Manisa Bağcılar Bankası (1917), Eskişehir'de, Eskişehir Çiftçi Bankası O.A.Ş. (1918), Adapazarı'nda; Adapazarı İslam Ticaret Bankası Osmanlı A.Ş. (Halen Türk Ticaret Bankası A.Ş.) (1919), Adapazarı Emniyet Bankası T.A.Ş. (1919) vb. sayabiliriz.²²⁵

Pazar ekonomisinde açılmış Batı Anadolu yörelerinde etkinleşen milli bankacılık faaliyetleri, piyasa için üretimde bulunan Osmanlı üreticisine kredi olanakları sağlamış, köylüyü yoksullaştıran alivresatışları, bir ölçüde önlemiş, çiftçinin malını sendikalaşan alıcı firmalar karşısında korumuştur. Müslüman esnaf, tüccar, çiftçi milli bankalar sayesinde, yabancı ve gayri müslim tüccar karşısında pazarlık gücü kazanmış, eskiden yok pahasına deveciye, simsara ya da murabahacıya kaptırdığı malını yüksek fiyatla piyasaya sürebilmiştir. Böylece o güne kadar yabancı ve gayri müslimlerin uğraş alanı olarak görülen bankacılık, bankerlik ve sarraflık giderek Müslüman-Türk esnafın eline geçmişti.²²⁶

Son olarak dış ticaretin yeniden düzenlenmesi ve dış borçlara baktığımızda, Osmanlı dış ticaret politikası geleneksel olarak dışsatımı sınırlama ve dış alımı artırma anlayışına dayanmakta ve bu politika iç pazarda mal arzını arttırarak ekonomik kararlılığı, özellikle fiyat kararlılığını sağlamayı amaçlamaktadır. 19. yüzyılda bir yandan kamu gelirlerini arttırmak, diğer yandan yerli üretimi dış rekabete karşı korumak amacıyla dış ticaretin, özellikle dışalımın vergilendirilmesine çalışılmıştır.²²⁷ Koruyucu dış ticaret politikası II. Meşrutiyetle birlikte gündeme gelmiş, kısmen sanayileşmeye yönelik iktisat politikaları, milli iktisat görüşlerinin vurgulandığı I.Dünya Savaşı yıllarında benimsenmiştir.

1914 yılında kapitülasyonlardan kurtulunmuş, yabancıların statüsü ile ilgili bir kararla yabancıların eski imtiyazına son verilmiş, vergide tam eşitlik sağlanmıştır. Para çıkartma imtiyazı Osmanlı Bankası'ndan alınarak devletin daha serbest para basması sağlanmıştır. Bir süre sonra advalorem gümrük vergisinden vazgeçilmiş ve yeni spesifik gümrük tarifesi yürürlüğe konmuştur. Yeni gümrük sistemi, tarımı ve yerli sanayii korumak sanayileşmeyi teşvik etmek amacını gütmektedir.²²⁸

Sanayiye koruyucu bir gümrük politikasına karşı bir yandan liberal M.Cavid Bey okulunun ideolojik egemenliğinden, öte yandan dış ticaret politikasını ipotek altında

²²⁵ Ökçün, a.g.m., s.415-458.

²²⁶ Toprak, a.g.e., s.164.

²²⁷ Kepenek, Yentürk, a.g.e., s.19.

²²⁸ Avcıoğlu, a.g.e., s.264.

tutan ticaret anlaşmalarından gelen engeller savaş yıllarında aşılabilmiş ve müttefikimiz Almanya'nın karşı çıkmasına rağmen gümrük resimleri önce %15, sonra %30'a çıkarılmış daha sonra da ithal edilen malın ölçü birimi veya adedi üzerinden hesaplanmaya imkan veren spesifik gümrük tarifelerine geçilmişti.²²⁹ 1916 yılında çıkarılan yeni gümrük yasası gereğince, hammaddeleri ülkede bulunan ve üretimi kolay olan malların himaye edileceği, ithal oluncak benzerlerine ağır resim konduğu belirtiliyordu. Gelişme olanağı olan ve doğmakta olan sanayi kolları dış rekabetten korunacaktı. Temel ihtiyaçları karşılayan mallara, halkı güç durumda bırakmamak için, ılımlı bir ithal rüsumu konmuştu. Talebi karşılayabilecek ölçüde üretilebilmesi zaman gerektiren mallar için, ileride gerektiği ölçüde yükseltmek koşuluyla, düşük bir resim saptanmıştı. Tarımsal üretim dış rekabete karşı tümüyle korunmuştu. Kaçakçılığı kolay olan mücevher ve benzeri mallardan çok düşük bir resim alınıyordu.²³⁰

Savaş yıllarında Babiâli, Yeni Gümrük Tarifesi yanısıra, Almanya'dan esinlenerek Osmanlı dış iktisadi ilişkilerini yönlendirici iki yeni düzenlemeyi daha benimsemişti: İhracat heyetiyle ihracat vesikaya bağlanmış, savaş döneminde ülkede tüketilebilecek bazı tahıl ve stratejik maddelerin yurt dışına çıkarılması yasaklanmıştı. Ayrıca kağıt para rejiminin doğurduğu kambiyo sorunlarına çözüm arayan Babiâli "*Kambiyo Muamelatı Merkez Komisyonu*"nu kurarak, spekülatif nitelikteki para transferini önlemiş, günlük resmi kambiyo raiclerini saptayarak, fiili kambiyo piyasasını devlet denetimine almıştı. Bu sayede Osmanlı kağıt lirasının dış değeri bir ölçüde ülkenin içerisinde bulunduğu enflasyonist gelişmelerden korunmuştu.²³¹

I.Dünya Savaşı arefesinde, İmparatorluğun mali durumu çok sıkıştıktı. Eski borçların ana para ve faiz taksitlerinin ödenmesi ve artan askeri harcamaların karşılanması için devlet durmadan kısa vadeli kredi arayışı içindeydi. I.Dünya Savaşı'nın başlamasıyla birlikte savaş finansmanı tüm ülkeler için temel sorun haline almış ve normal koşullarda oluşabilecek devletlerarası iktisadi ilişkiler de sekteye uğramıştı. Bunun sonucunda Osmanlı Devleti dış borç alacağı kaynaklardan mahrum kaldı. Bu durumda devlet, hem finansman temini ve hem de mevcut kaynaklarını elinden çıkarmamak düşüncesiyle 2 Ağustos 1914 tarihinde "*Tecil-i Düyün Kanun-ı Muvakkati*"ni çıkarmış, tüm borç ve taahhüt vadeleri 1 ay süreyle ertelenmiştir.

Düyün-u Umumiye borçlarının da kapsayan bu maratoryum savaş sonuna kadar vadesi geldikçe yenilenmiş, böylece sözkonusu dönemde borç taksitleri ve faiz ödemeleri yapılmamıştır.²³²

²²⁹ Boratav, a.g.e., s.22.

²³⁰ Toprak, a.g.e., s.115-116.

²³¹ Toprak, a.g.e., s.128.

²³² Şencer, a.g.m., s.219.

Osmanlı İmparatorluğu'nda dış ticaret ile dış borçlar arasında organik bir bağ vardı. Bir yandan dış ticaret açıkları dış borçları büyütürken bir yandan da dış borçlar dış ticaretin genişlemesine imkan vermiştir. Dış borçlar kısmende olsa ithalatın finasmanında kullanılmıştır. Dış borçların ödenmesi içinde ihracat teşvik edilmiştir. Örneğin, Düyun-u Umumiye İdaresi'ne verilen imtiyaz tütün ve ipek kozası üretiminin ve ihracatının artmasında etkili bir rol oynamıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nun dış borçlarının yıllık servisini karşılaması için, hükümetin düzenli bütçe kaynaklarından bazıları Düyun-u Umumiye İdaresi'ne bırakılmıştı. Düyun-u Umumiye idaresi bu vergileri, kendi kurduğu vergi tahsilat kadroları ve yönetim yapısı ile doğrudan toplamaya başladı. 1915 yılına gelindiğinde 5300 kişi çalıştıran Düyun-u Umumiye İdaresi, devlet içinde ayrı bir devlet gibiydi.²³³

Savaşla birlikte Düyun-u Umumiye İdaresi'nin yapısında da değişiklikler olmuştu. Bu idarenin yönetiminde Osmanlı Devletinin savaşmakta olduğu İngiliz, Fransız ve İtalyan temsilcileride bulunuyordu. Durum, savaş şartlarında olumsuz sonuçlar doğurabilirdi. Bu nedenle sözkonusu ülke temsilcilerinden Osmanlı Devleti sınırları dışına çıkmaları istendi. Böylece savaş sonuna kadar Düyun-u Umumiye'nin yönetimi Türk, Alman ve Avusturya'lı delegelere kalmıştı.²³⁴

Artık Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküş dönemine geldiğinde yabancıların Osmanlı ekonomisinin çeşitli sektörlerine yapmış oldukları doğrudan yatırımların aynı tarihteki tutarı da 74 milyon Sterlin kadardı. Bunun %63'ü demiryolları, %9'u limanlar ve liman şehirlerindeki belediye hizmetleri, %12'si bankacılık sektöründeydi. 74 milyon Sterlinin %50'si Fransız, %28'i Alman ve %15'i İngiliz kapitalistlere aitti. Rusların ve Avusturyalıların da Osmanlı İmparatorluğu'nda önemli iktisadi çıkarları ve çıkar beklentileri vardı.

Almanların Bağdat Demiryolu ile bu bölgeyi kendi nüfuz alanları haline dönüştürmek istemeleri ve Kerkük-Musul petrol bölgesinin önem kazanması gibi nedenler, emperyalist güçler arasında Osmanlı İmparatorluğu ile ilgili çatışmayı daha da belirginleştirdi. Osmanlı Devleti'nin I.Dünya Savaşı'ndaki yenilgisi ise, galip güçlerin Türklerin anayurdu haline gelmiş olan Anadolu'yu fiili işgallerle parçalama girişimine yol açmıştı.²³⁵

²³³ Tezel, a.g.e., s.82.

²³⁴ Şener, a.g.m., s.219.

²³⁵ Tezel, a.g.e., s.95-96.

BÖLÜM 2

CUMHURİYET'İN KURULUŞ DÖNEMİNDE İKTİSADİ POLİTİKALAR, BELİRLEYİCİ DÜŞÜNCE AKIMLARI VE ETKENLER

Osmanlı Ekonomisi, kapitülasyonlar adı altında yabancı devletlere verilmiş olan ayrıcalıklar, 1838'den sonra yapılmış olan Ticaret Anlaşmaları ile ülke içerisinde yabancılara mülk edinme haklarının tanınması, devletin gelir kaynaklarını göstermek suretiyle Avrupa Devletlerinden borçlanması gibi nedenlerle 18.yüzyılın ikinci yarısından sonra hızla çökmeye başlamış, özellikle devlet maliyesinin ve merkezi otoritenin güçsüzlüğünde bunlara eklenince¹ gerek bu olumsuz koşulların etkisiyle, gerekse de I.Dünya Savaşı'nın olağanüstü koşullarından dolayı ekonomi önemli bir bunalım geçirmişti. Dolayısıyla gerek ekonomik gerekse siyasal anlamda yıkılma sürecine giren Osmanlı İmparatorluğu'nda o güne kadar emperyalist kapitülasyonlarla ekonomik etkinlik sağlayan Avrupa Devletleri aralarında anlaşarak Osmanlı İmparatorluğu'nu paylaşmaya başladılar. I.Dünya Savaşı'ndan az önce yapılan demiryolları, nüfuz bölgeleri paylaşımı daha önceden yapılmış olan ve ileriki paylaşımında önemli bir adımı olmuştur.²

Osmanlı İmparatorluğu'nun I.Dünya Savaşı'nda yenilişi 30 Ekim 1918'de Mondros Mütarekesinin imzalanmasıyla kararlaştırıldı ve bu tarihten iki hafta sonra 60 parça gemiden oluşan müttefik donanması Rusya'daki Bolşevik hareketine³ karşı koymak bahanesiyle ama aslında daha önce yapılmış olan gizli anlaşmayı uygulamak

¹ Çağlar Keyder, **Toplumsal Tarih Çalışmaları** (Birinci basım. Dost Kitapevi Yayınları no.13, 1993), s.172.

² Sina Akşin, **İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele-Mutlakiyete Dönüş (1918-1919)** (İkinci basım. Cem Yayınevi, Cilt.1, 1992), s.21.

³ Bolşeviklik ile ilgili olarak bkz: Şevket Süreyya Aydemir, **Tek Adam, Mustafa Kemal (1919-1922)** (Onüçüncü basım. Cilt.2, Remzi Kitapevi, 1995), s.343-352. Ayrıca bkz: Doğan Avcıoğlu **Türkiye'nin Düzeni Dün-Bugün-Yarın** (1. Kitap. İstanbul: Tekin Yayınevi, 1996), s.329-337, TBMM'nde Bolşevizm tartışmaları için bkz: Mizyal Karaçam Şengil, **Birinci Dönem TBMM'nde Düşünce Akımları (1920)** (Birinci basım. Cem Yayınevi, 1996), s.140-143.

için İstanbul'a asker çıkardılar.⁴ 1919 yılının Ocak ayında Paris'te toplanan barış konferansı Osmanlı İmparatorluğu'nun geleceği üzerinde bir karara varmak amacını taşıyordu. Türkler mütareke isterken, Batılı devletler Amerika Cumhurbaşkanı Wilson'un savaş sonrası için 8 Ocak 1918'de ileriye sürdüğü prensiplerden "*Ulusların kendi yazgılarını kendi özgür isteklerine göre kararlaştırması*,"⁵ ilkesine uygun bir barış üzerinde görüşmeye hazır olduklarını bildirmişlerdi. Söz konusu prensipler gerek siyasal, gerekse iktisadi bağımsızlık konusunda, iktisadi nüfuz bölgelerine yabancı sermayenin girmesine, iç işlerimize müdahale edilmesine her ne kadar karşı çıktığı amacını taşısa da bu tamamen tam bağımsızlık konusunda bir takım ödünler verilmesi demekti.⁶

İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Curzon ise, Türklere kendi kaderini seçme hakkı tanınmasından yanaydı. Diğer yandan ise Türkleri, Avrupa'dan bütünü çıkarıp atmak istiyordu. Böylece İstanbul ve Boğazlar Türklerin elinden alınıp Cemiyet-i Akvam'ın (Milletler Cemiyeti) yönetimine verilmeliydi. Her ne kadar bu öneri şu anki zayıf Türk hükümeti tarafından kabul edilebilirdi belki ama bu İngiliz hükümeti tarafından kabul edilmedi. Çünkü Lord Curzon'la çatışma halinde olan Lloyd George'un diğer müttefiklerden Fransa ve İtalya ile daha önemli sorunlar üzerindeki uyumun bozulmaması gerekçesine dayanan başka fikirleri vardı.⁷

Lloyd George, Türkiye'nin paylaşımını kolaylaştırmak amacıyla Yunanlılara Türkiye'nin istila edilmesi için onlara yardımda bulundu.⁸ 15 Mayıs 1919 sabahı Yunan kuvvetleri, bugünkü İzmir ve Manisa ile Balıkesir'in bir kısmını işgal ederken, bir taraftan Bursa, diğer taraftan Aydın ve Ödemiş'i istila ederek memleketin içlerine doğru ilerlemeye başladılar. Ayrıca Yunanlılar Edirne'yi ve Çatalca hattına kadar bütün Doğu Trakya'yı istila ederken, İtalyanlar Antalya'dan Konya'ya doğru yayılmaktaydılar. Güneyde Musul'u alan İngilizler Urfa, Antep ve Maraş'ta, Fransızlar ise Adana çevresine yerleşmişlerdi.⁹

⁴ Kemal H. Karpat, **Türk Demokrasi Tarihi, Sosyal, Ekonomik Kültürel Temeller** (Afa Yayınları: 348, 1996), s.50.

⁵ Niyazi Berkes, **Türkiye'de Çağdaşlaşma** (Birinci basım. Ankara: Bilgi Yayınevi, 1973), s.419.

⁶ Akşin, **a.g.e.**, s.117.

⁷ Lord Kinross, **Atatürk, Bir Milletten Yeniden Doğuşu** (Çev: Necdet Sander, Türk Tarihi Dizisi: 1), (Sekizinci basım. İstanbul: Sander Yayınları, 1984), s.227.

⁸ Gotthard Jaeschke, **Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri** (Çev: Cemal Köprülü), (İkinci basım. Ankara: T.T.K. Yayınları, XVI. dizi, 1986), s.96.

⁹ Vedat Eldem, **Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomisi** (Ankara: T.T.K. Yayınları, VII. dizi, 1994), s.137.

İşte, Yunanlıların 15 Mayıs 1919'da İzmir'e asker çıkarıp, 1919 Mayıs ayı sonlarında, Ayvalık'ta Yarbey Ali (Çetinkaya) Bey'in bir Yunan çıkartma birliğini ateşle karşılaşmasıyla Türk Kurtuluş Savaşı başlamıştır.¹⁰ Böyle bir ortam içinde Mustafa Kemal (Atatürk)¹¹ *"tam bağımsızlık, parasal (mali), ekonomik, yargısal (adli), ordusal (askeri) ve bunlar gibi her konuda tam bağımsızlık ve tam özgürlük amacıyla harekete geçti."*¹² Mustafa Kemal önderliğindeki bu hareket Lord Kinross'a göre, Jön Türklerinki gibi iktidarın birkaç kişinin elinde toplanmasıyla sonuçlanan, sırf askeri bir hareket değil, tersine, şimdiye kadar hiçbir yerde uygulanmamış biçimde milletin bağrından çıkmış bir çoğunluk idaresi hareketidir.¹³

Bu amaçla 19 Mayıs 1919'da resmi bir görevle İstanbul'dan Samsun'a giden Mustafa Kemal, milli mücadele hareketini başlatarak, bağımsızlık için büyük çaba sarfetmiştir. Zaten bu tarihsel olay, Mustafa Kemal'i çökmekte olan Osmanlı İmparatorluğu yerine, ulusal değerlere, çağdaş ilkelere dayanan yeni bir Türkiye'nin kurulmasına yöneltmiş ve onun düşüncesinin ilk tohumları da bu olayda atılmıştır.¹⁴

Mustafa Kemal'in Anadolu'ya gelişiyile ilgili olarak farklı nedenler ileri sürülebilir. Her ne kadar İngiliz Mareşali Allenby'nin isteğiyle kendisine bu olaydan 2,5 ay önce 6.Ordu Komutanlığı teklif edilse de, bu teklifi Mustafa Kemal İstanbul'da yararlı birşeyler yapabilmek ümidiyle red etmişti. Fakat artık İstanbul'da yapacak birşey kalmadığını anlayanca Anadolu'ya geçmeye ve Milli Mücadeleyi halka aşılama kararı vermişti.¹⁵

1. KURTULUŞ SAVAŞI'NIN MADDİ YÖNÜ VE FİNANSMANI

Mustafa Kemal'in Samsun'a çıkışı, Kurtuluş Savaşı'nın başlangıcı olması yanında, bu girişim Anadolu'da bir meclis oluşturulmasını ve hükümetin yönetimi ele almasını amaçlar. 18 Kasım 1918 tarihinde Mustafa Kemal Vakit Gazetesi'ne verdiği demeçte, *"Herhalde millet ve memleketimizin pek muhtaç olduğu sulhü kararlaştıracak hükümetin hali hazırdaki Meclis-i Mebusan'ımıza istinat etmesi kat'i bir zaruret teşkil*

¹⁰ Mete Tunçay, "Siyasal Tarih (1908-1923)", **Çağdaş Türkiye 1908-1980** (Dördüncü basım. İstanbul: Cilt. 4, Cem Yayınevi, 1995), s.68.

¹¹ Mustafa Kemal'e Atatürk soyadı 1934 yılında verildiğinden sözkonusu dönemlerde Atatürk yerine Mustafa Kemal ismini kullanacağız.

¹² Suna Kili, **Türk Devrim Tarihi** (Birinci basım. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayın no.204, 1980), s.21.

¹³ Kinross, **a.g.e.**, s.283-284. Bu konu ile ilgili olarak ayrıca bkz. Rachel Simon, "Reformlara Başlangıç: Mustafa Kemal Libya'da", **Atatürk ve Türkiye'nin Modernleşmesi**, Yayına hazırlayan: Jacop M. Lardau, Türkçesi: Meral Alakuş, 1.basım, Sarmal Yayınevi, 1999, s.40-43.

¹⁴ Şerafettin Turan, **Atatürk'ün Düşünce Yapısını Etkileyen Olaylar, Düşünürler, Kitaplar**, s.3.

¹⁵ Doğu Ergil, **Milli Mücadelenin Sosyal Tarihi** (Ankara: Turhan Kitapevi, 1981), s.100.

etmektedir.”¹⁶ sözleriyle yapılacak işlerin milli iradenin yol göstericiliğine dayanılarak yapılacağını ifade etmiş ve bu yolda halkla ilk temaslarını Havza’da yapmış, ilk genelgesini de Havza’da yayınlamıştır.¹⁷

Ulusal bağımsızlık savaşının ana stratejisi Amasya Bildirgesi ile belirlenmiş, “*Vatanın tamamıyeti, milletin istiklâli tehlikededir*” cümlesiyle bütün kumandan ve valilere alarm işareti verilmiştir.¹⁸ Mustafa Kemal tarafından 21/22 Haziran 1919’da emir subayı Cevat Abbas Bey’e Amasya’dan söyleyip yazdığı genelgenin 3.maddesinde ulusun bağımsızlığının tehlikede olduğu belirtilerek, “*bağımsızlığı kurtaracak olanın yine milletin kararı olacağı*” açıklanmaktadır.¹⁹ Dolayısıyla bu genelge ile Kurtuluş Savaşı eylemsel olarak başlatılmış ve bu eylemlerin kişisel olma niteliğinden çıkartılarak, tüm ulusun birlik ve dayanışmasını sağlayacak ve temsil edecek bir kurul ile ulusal savunmanın gerçekleşmesi için kararların alınmasını zorunlu görüyordu. İşte bu kararların alınması ve ulusal iradeye dayalı işlerin yapılması amacıyla Erzurum Kongresi gerçekleştirildi.²⁰ Ulusal bağımsızlık savaşının ekonomik ilkesi de bu süreçte gündeme getirilmiştir.²¹

Erzurum Kongresi bildirisinin bir bölge halkının kararları, istekleri olmaktan çıkarılıp Anadolu ve Rumeli’de yaşayan bütün millete mal edilmesi amacıyla Sivas Kongresi gerçekleştirildi.²² Erzurum Kongresi bildirisinin Sivas’ta da aynı şekilde kabul edilen 7.maddesine göre: “*Milletimiz insani gayeleri tebci ve fenni ve sinai, iktisadi hal ve ihtiyacımızı takdir eder. Binanenaleyh devlet ve milletimizin dahili ve harici istiklâli ve vatanımızın tamamisi mahfuz kalmak şartıyla (...) milliyet esaslarına riyaetkâr ve memleketimizin karşı istilâ emeli beslemeyen herhangi bir devletin fenni, sinai, iktisadi muavenetini memnuniyetle karşılırsınız ve bu şeraiti âdile ve insaniyeti muhtevi bir sulhun da acilen tekerriürü selameti beşar ve sükûnu âmme namına ahassı*

¹⁶ Celâl Bayar, **Ben Yazdım-Milli Mücadeleye Giriş 5** (İstanbul: 1967), s.1440.

¹⁷ Aydemir, **a.g.e.**, s.32.

¹⁸ Afet İnan, **Mustafa Kemal Atatürk’ten Yazdıkları** (Birinci basım, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1971), s.13.

¹⁹ Mustafa Kemal Atatürk, **Nutuk (1919-1920)** (İstanbul: Cilt.1, Milli Eğitim Basımevi, 1970), s.31.

²⁰ Erzurum Kongresi ile ilgili olarak bkz: Hamza Eroğlu, **Türk Devrim Tarihi** (Ankara: Kardeş Matbaası, 1967), s.63; Yılmaz Altuğ, **Türk İnkılâp Tarihi (1919-1938)** (Sekizinci basım, Çağlayan Kitapevi, 1997), s.61, Kili, **a.g.e.**, s.28.

²¹ Tevfik Çavdar, **Türkiye’de Liberalizm (1860-1990)**, (İmge Kitapevi Yayınları:41, 1992), s.118.

²² Enver Ziya Karal, **Atatürk’ten Düşünceler** (İstanbul: Atatürk Kitapları Dizisi:1, Milli Eğitim Basımevi, 1981), s.20.

âmalı milliyemizdendir”²³ sözleriyle ancak iki ülkenin yardımlarının iç ve dış bağımsızlığın korunması koşuluyla kabul edileceği belirtilerek, ekonomik işbirliği kavramında artık kapitülasyonlar gibi bağımsızlığa ters düşen kurumlar reddedilmiştir. Zaten Mustafa Kemal’ daha Erzurum’dayken ancak Türk toprakları üzerinde gözü olmayan büyük bir devletin iktisadi, teknik ve siyasi yardımlarının kabul edilebileceğinden bahsetmişti.²⁴

Erzurum Kongresi’nde önerilen program taslağında dış yardım konusundan daha açık bir şekilde bahsediliyordu. “*Heyet-i Müttehede bir türlü himaye usulünü red ederse de Osmanlı hakimiyeti ve menafî milliye ve siyasiyesi ihlâl edilmemek şartıyla Şarki Anadolu vilayetlerinde Türk ırkının fitreten en kolay kabul edebileceği Anglo-Sakson medeniyetinin rehberi olan Amerika ve İngiliz milletlerinden herhangi birinin ilmi, iktisadi, medeni olan irşat ve muavenetini hüsnü kabul eder*” şeklindeki sözler 16 gün süren ve 7 Ağustos 1919’da alınan kararlar bir bildiri şeklinde yayınlanarak, çalışmalar sonuçlandırılmış ve Anadolu bütünleşme hareketinin ilk adımları atılmıştı. Ancak bizim açımızdan önemli olan ve alınan tek mali karar olan dış yardım konusu bir temenniden ibaretti.²⁵

Sivas Kongresi’nde ise çok daha önemli bir proje üzerinde tartışılmıştır. Projede ABD’ye Misak-ı Milli sınırları içindeki bölgelerde manda önerilmesi öngörülmüyordu.²⁶ ABD mandasından yana olanlar Sivas Kongresi’nde çok çaba sarfetmişler, her fırsatta devletin gelirlerinin ancak dış borçların faizlerini ödeyebilecek durumda olduğunu, ülkenin dış yardıma muhtaç olduğunu ifade etmişlerdir.²⁷ Halide Edip, Mustafa Kemal’e gönderdiği mektupta, İtilaf Devletleri’nin Türkiye üzerindeki düşüncelerini özetlemiş ve Amerikan mandasının İstanbul’da en az tehlikeli çözüm yolu olarak görüldüğüne işaret etmiştir.²⁸ Ancak Mustafa Kemal daha önce 20. Kolordu Komutanlığı aracılığıyla İstanbul’da Kara Vasıf Bey’e gönderdiği 19 Ağustos 1919 tarihli telgrafta: “*Sözü edilen Amerikan güdüm ve yardımının pek çok dikkatle*

²³ Mazhar Müfit Kansu, *Erzurum’dan Ölümüne Kadar Atatürk’le Beraber* (Ankara: Cilt.1, T.T.K. Yayınlarından XVI. Seri, Sayı.6, T.T.K. Basımevi, 1966), s.115. Erzurum Kongresi Beyannamesi için ayrıca bkz: *Atatürk ile İlgili Arşiv Belgeleri (1911-1921) Tarihleri Arasına Ait 106 Belge* (Ankara: T.C. Başbakanlık Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın no.1, gn.no.060, 1982), s.57-59.

²⁴ Halide Edip Adıvar, *Türk’ün Ateşle İmtihanı* (İstanbul: Çan Yayınları, 1962), s.18.

²⁵ Alptekin Müderrisoğlu, *Kurtuluş Savaşı Mali Kaynakları* (Birinci basım. Cilt.1, Kastaş A.Ş. Yayınları, 1988), s.176.

²⁶ Mine Erol, *Türkiye’de Amerikan Mandası Meselesi (1919-1920)* (Giresun: İleri Basımevi, 1972), s.84; Ayrıca bkz: Akşin, a.g.e., s.527.

²⁷ Toktamış Ateş, *Türk Devrim Tarihi* (İstanbul: Filiz Kitapevi, 1989), s.119.

²⁸ Kinross, a.g.e., s.294-296.

incelenmesi ve ulusal amacımızla karşılaştırılması pek önemlidir. İstanbul'da çalışanların amacının, ulusal birliğin, yurdun bütünlüğünün, bağımsızlık ve egemenliğin sağlanması diye anlatıldığına ve gösterildiğine göre, Amerika'nın güdümü kabul edilince bu amaç, dokunulmaz olarak kalabilir mi" denildikten sonra, ulusal onaya bağlanmamış olan kararlar ulusça hiçbir zaman tanınmayacağı kesin bir dille bildirilmektedir.²⁹

Bu kongreler milli mücadelenin finansmanı konusunda önemli gelişmeleri ifade etmekle beraber bu kongrelerde iktisadi politikalara ve mali kaynaklara dokunulmamıştır. Diğer taraftan milli mücadelenin maddi ve manevi zorluklarını karşılamak amacıyla kurulmaya başlayan Kuvayi Milliye Birlikleri, TBMM açılıncaya kadar cepheleleri tutmuş, yeni kıpırdanmaya başlayan iç isyanların bastırılmasını sağlamış ve BMM'nin açılmasını sağlayan koşulları oluşturan iç düzeni korumuştur.³⁰ Ancak Kuvayi Milliye'nin Anadolu'da bir devlet düzeni kuruluncaya kadar halktan yardım sağlamalarını, bazı Kuvayi Milliye Kumandanları halkı soymak derecesine vardığından, mali meseleler hakkında bir takım kararlar alınması gerektiği ortaya çıkmış ve bu hususu görüşmek üzere Balıkesir, Alaşehir ve Nazilli Kongreleri toplanmıştır. Zaten Balıkesir Kongresi'nde Yunanlılar'a karşı verilecek savaş ile birlikte ilk defa ekonomik sorunlar ele alınmıştır.³¹

31 Temmuz 1919'da toplanan Balıkesir kongresinde:

- *Merkez livada (Balıkesir) olduğu gibi kavalarda maliye teşkilatı ve levazım heyetleri kurulmasına,*
- *Nahiyelerden gönderilen eratin masraflarını, ilçelerin karşılayıp sonra umumi masrafların kapatılmasına,*
- *Cephelere sevk edilecek eratin başında eşraftan bir kişinin bulunmasına"* karar verilmiştir.

Alaşehir Kongresi'nde ise Balıkesir Kongresinin koyduğu esaslara uyulmuştur. 7 Ağustos 1919'da toplanan Nazilli Kongresi ise, Kuvayi Milliye'nin mali ve maddi ihtiyaçlarını karşılamak için daha ayrıntılı kararlara varmıştır. Buna göre:

- *Mücahitlerin ve Heyeti Milliye'nin mahalli masraflarının temini halkın verilecek nakdi ve ayni bağışlarının toplanmasına bağlıdır.*
- *Her şahsın ne miktar bağışta bulunacağı verilecek bilgiye dayanılarak milli heyetçe kararlaştırılacaktır.*

²⁹ Mustafa Kemal Atatürk, *Söylev* (Otuzuncu basım. Basıma Hazırlayan: Hıfzı Veldet Velidedeoğlu, Cilt. I-II, Çağdaş Yayınları, 1997), s.85.

³⁰ Alpaslan Berktaş, "Kuvayi Milliye Ruhu", *Mülkiyeliler Birliği Dergisi* (Sayı.202, Ağustos-Eylül 1997), s.78.

³¹ Yılmaz Karakoyunlu, *Türk Ekonomisinde Çağdaşlaşma Süreci* (Dialog Yayınları, 1997), s.91.

- Her çeşit kişisel hareketler (mal ve para toplamak) yasaklanacaktır.
- Kuvayi Milliye komutanları ve umera, subay sınıfına dahil bulunduklarından bunlar için bağış mecburiyeti tatbik edilecektir.
- Davet olduğunda 100 lira bağışta bulunanlar cepheye gönderilmeyip işleri başında bırakılacaklardır. Ancak bu bağışıklık 3 ay için geçerli olacaktır.”³²

Dolayısıyla burada görüldüğü gibi tüm çözümler genelde bir iktisat politikası tercihlerine yönelik olmaktan çok milli mücadelenin finansmanına ilişkindir.

Anadolu’da milli bir iradenin kuruluşundan sonra yetkileri ve nüfuz sahaları gittikçe daralan, İstanbul Hükümetleri 12 Ocak 1920’de ilk toplantısını yaptıktan 16 gün sonra Misak-ı Milli’yi kabul etme kararı aldı³³ ve 17 Şubat 1920’de Misak-ı Milli bütün dünyaya ilan edildi.³⁴ Misak-ı Milli’nin 6.maddesinde Edirne mebusu Şeref Bey: “*Milli ve iktisadi inkişafımız daire-i imkâna girmek ve daha asri bir idare-i muntazama şeklinde tedvir-i umura muvaffak olabilmek için, her devlet gibi bizim de temin-i eshab ve inkisafatımızda istiklâl ve serbest-i tamme mazhar olmamız üssül-esas-ı hayat ve bekaımızdır. Bu sebeple siyasi, adli, mali vesarie inkişafatımıza mani kuyuda muhalifiz. Tahakkuk edecek duyumatımızın şeraiti tesviyeside bu esasa muğayir olmayacaktır*”³⁵ sözleriyle serbestliğe ve bağımsızlığa sahip gelişmeye engel olacak tüm kısıtlamalara karşı olunacağını belirtmiştir.

Son Osmanlı Mebusan Meclisi Misak-ı Milli esaslarını kabul ettikten sonra 16 Martta düşman kuvvetlerinin İstanbul’u işgal etmesi üzerine dağıldı ve bu olay İstanbul Hükümetleriyle, Anadolu arasındaki son bağların kopmasına ve meclisin Ankara’da toplanmasına sebep oldu.³⁶ Ancak merkezi Ankara’da olan yeni yönetim faaliyetlere başlarken, İstanbul’da eski yönetim ise emperyalist güçlerle beraber, ulusal eylemi yok etme gayretindeydi. Savaşın olağanüstü koşulları neticesinde ortaya çıkan tablo yeni bir Türk Devleti kurmak için tüm önlemlerin alınmasını amaçlamış ve Mustafa Kemal 18 Mart 1920’de Heyet-i Temsiliye adına “*Memalik-i Osmaniye dahilindeki Osmanlı Bankalarıyla Diyun-u Umumiye ve reji idarelerinin paralarına el koyarak bunların ve Ziraat Bankası’nın İstanbul’a irsalat yapmalarını önleyici önlemler alınmasını*” belirtmiştir. Dolayısıyla BMM açıldıktan ve icra vekillerini heyeti oluşturulduktan sonra

³² Sabahattin Selek, **Anadolu İhtilâli** (İstanbul: Cilt.1, Kastan A.Ş. Yayınları, 1987), s.131.

³³ Karpat, **a.g.e.**, s.52.

³⁴ Selek, **a.g.e.**, s.331.

³⁵ Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, (Devre:1, İçtima senesi:1. 11.İnikâd. 17 Şubat 1336 (1920), s.145.

³⁶ Atatürk, **Söylev**, s.215.

devlet geliri sayılabilecek herşeye BMM hükümeti el koymuştur.³⁷ Bu olaydan kısa bir süre sonra 22 Mart 1920 günü toplanan “İzmir Kuzey Mıntıkası Kuvayi Milliye Genel Kurulu” daha sağlam mali kararlar almıştır.

Bütçe başlığını taşıyan bu kararlar şunlardır:

- *Belediye bütçelerinde tahmin edilen gelir fazlasının yarısı,*
- *Mezbaha ve pazar vergilerinin bir misli belediyelerce fazla tahsil edilerek Kuvayi Milliye’ye verilecektir.*
- *Her değıştirme için nakdi bedel olarak 100 lira alınacaktır.*
- *Aşağıdaki yazılı tüccar mallarının ithalat ve ihracatından muayyen bir vergi alınacaktır: Buğday okkasından 1 kuruş, sair zahireler 20 para, susam ve pirinç 2 kuruş, fasulye ve mercimek 1 kuruş, tütün 5 kuruş, afyon 50 kuruş, üzüm 2 kuruş, incir 60 para, şeker 2 kuruş, kahve 5 kuruş, palamut kantarına 2 kuruş, badem içi okkasına 10 kuruş....”³⁸*

Ancak, her ne kadar Kurtuluş Savaşı’nın finansmanı için mali kararlar alınsa da, Mustafa Kemal, mali kaynakların uzun sürecek bir bağımsızlık savaşı için yeterli olmadığını biliyordu. Bu aşamada Mustafa Kemal’in Kurtuluş Savaşı’nı sürdürebilmesi için ya kendisini destekleyen halkın bağışlarına ve dış ülkelerin yardımlarına ya da ülkenin kendi öz kaynaklarına ihtiyaç vardı. Ancak savaşın gerektirdiği nedenlerle hükümet o sıralarda üretim ve sanayiye yatırım yapacak durumda değildi. Zaten tüketici topluluk çoğunlukta idi. Bununla birlikte her zaman prensip olarak siyasi ve ekonomik bağımsızlık ön plandaydı.³⁹

Nitekim 22 Haziran 1920 günü Yunan ordusu hem milli hareketi bastırmak, hem de barış antlaşmasının imzalanmasında tereddüt gösteren İstanbul hükümetlerini barış şartlarını kabule zorlamak için Anadolu içlerine doğru ilerlemeye başladılar ve sonuçta 10 Ağustos 1920’de Sevr Antlaşması Osmanlı delegeleri Rıza Tevfik ile Hadi Paşa tarafından imzalandı.⁴⁰ Bizim açımızdan önemli olan bu antlaşmanın iktisadi ve mali konularda son derece ağır ve son derece bağlayıcı olmasıdır. Nitekim antlaşmanın iktisadi kapitülasyonlar ile ilgili hükümlerinde; “*Bunlardan yararlanmak hakkı Birinci Dünya Savaşı’ndan önce istifa eden İtilaf Devletleri’ne (Yunanistan ve Ermenistan ve diğerlerine) tanınıyordu. Gümrük tarifeleri için 1907 tarifesi olan %8 yeniden tesis ediliyordu. Yabancı postaları da yeniden kuruluyordu. Söz konusu antlaşmanın mali*

³⁷ İhsan Güneş, **I.TBMM’nin Düşünsel Yapısı (1920-1923)** (Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları no.92, Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları no.4, 1985), s.237.

³⁸ Selek, **a.g.e.**, s.132.

³⁹ Afet İnan, **İzmir İktisat Kongresi (17 Şubat-4 Mart 1921)**, (İkinci basım, Ankara: T.T.K. Yayınları, XVI. dizi, T.T.K.Basımevi, 1989), s.12.

⁴⁰ Falih Rıfkı Atay, **Çankaya** (İstanbul: 1969) s.257; Bu konuyla ilgili olarak bkz: Aydemir, **a.g.e.**, s.411; Altuğ, **a.g.e.**, s.105.

hükümleri ise şöyledir: “Türkiye’ye yardım için İngiliz, Fransız ve İtalyan delegelerinden kurulu bir maliye komisyonunda danışman olacak bir Türk komiseri de bulunacaktı. Bu komisyon:

- *Türkiye’nin gelirini devam ettirmek ve arttırmak için her türlü tedbiri alacaktı.*
- *Türk Millet Meclisi’ne verilecek bütçe önceden bu komisyona söz edilecek ve onu kabul ettiği şekilde Meclise sevkolunacaktı. Meclisin yapacağı değişiklikler ancak Maliye Komisyonu’nca onaylandığı takdirde yürürlüğe girebilecekti.*
- *Türk Maliye Teftiş Heyeti Komisyona bağlı olacak ve üyeleri Komisyonun muvafakatiyle tayin edilecekti. Komisyon Türk Teftiş Heyeti vasıtasıyla bütçenin ve mali kanun ve nizamların uygulanmasını kontrol edecekti.*
- *Maliye Komisyonu, Düyun-u Umumiye ve Osmanlı Bankası anlaşarak Türkiye’nin madeni para sistemini tanzim ve ıslah edecekti.*
- *Düyun-u Umumiye’ye ayrılan gelir müstesna olmak suretiyle Türkiye’nin bütün varidatı bu Maliye Komisyonu’nun emrine verilecekti. Komisyon önce kendisine ve Türkiye’de kalacak İtilaf Devletleri İşgal Kurvetlerine ait giderleri ödedikten sonra 30 Ekim 1918 tarihinden beri İtilâf Devletleri ordularının gerek bugünkü ve gerek Osmanlı İmparatorluğu’nun muhtelif bölgelerdeki giderlerini ödeyecekti. Sonra Türkiye dolayısıyla zarar görmüş bütün İtilâf Devletleri vatandaşlarının zararlarını tanzim edecekti. Türkiye’nin ihtiyacı bundan sonra ele alınacaktı.*
- *Hükümete verilecek her çeşit imtiyaz için Maliye Komisyonu’nun muvafakati gerekliydi.*

Gümrükler Maliye Komisyonu tarafından azil ve tayin olunabilen bir genel müdürün yönetiminde olacaktı.”⁴¹ Sevr Anlaşmasının Mustafa Kemal İstanbul’da Tefvik Paşa’ya çekilen telgrafla, “Sevr muahedesinin bazı maddelerini kabul etmektense, Sevr muahedesinin heyeti umumiyesini tadiletmek lâzımdır diyor. Bunu bugün BMM’nin beyannamesinde zikretmek diplomatik bir hatadır. Biz Sevr muahedesini kabul etmediğimizi söylüyoruz”⁴² sözleriyle kabul etmediğini belirtmiştir.

Fakat yine de anlaşmaya göre, “Türkiye’de Uluslararası Mali Kontrol İdaresi” kurulmuş, Düyun-u Umumiye Meclisinden Alman ve Avusturyalı alacaklı vekilleri çıkarılmış, sadece İngiliz, Fransız ve İtalyan alacaklı vekilleri kalmıştır. Uluslararası mali kontrol komisyonuna geniş yetkiler tanınmış, devlet bütçesi tasarısının önce bu

⁴¹ Altuğ, a.g.e., s.108, Sevr Anlaşmasının İktisadi Hükümleri için ayrıca bkz: Eldem, a.g.e., s.155-156.

⁴² TBMM Gizli Celse Zabıtları; (Cilt.1, Devre.1, İçtima:1, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları Genel Yayın no.267, Tarih Dizisi: 18, 24 Nisan 1336 (1920)- 21 Şubat 1337 (1921)). s.414.

komisyonun incelemesinden geçmesi, sonra Mebusan Meclisi'ne gönderilmesi, meclisce bütçede yapılacak değişikliklerin de bu komisyonun onayına sunulması kararlaştırılmıştır. Bütçenin yalnız müzakere ve tasdikinde değil, uygulamasında da bu yabancı komisyona haklar tanınmıştır. İç ve dış borçlanmaların yapılmasında komisyona veto hakkı verilmiştir. Muharrem Kararnamesi⁴³ ile Duyun-u Umumiye İdaresi'ne bırakılmış olan gelirler dışında, Türkiye'nin bütün gelir kaynakları komisyonun emrine bırakılmıştır. Yerli ve yabancı şirketlere verilecek imtiyazlar içinde komisyonun onayını almak gerekli görülmüştür. Gümrükler İdaresi ise, komisyon tarafından tayin ve azil olunabilen bir genel müdürün sorumluluğuna bırakılmıştır.⁴⁴

Mustafa Kemal ve arkadaşlarının bütün çabalarına karşın, devlet gelir ve giderleri bir düzene sokulamamıştı. Müdafai Milliye Vekili Fevzi Paşa'nın (Kazan) belirttiğine göre, *"O sıralarda ordu yok denecek derecede perişandı. Ancak doğu cephesinde bulunan ordu, büyük bir tecavüze uğramadığı için ve bahusus İngiliz taziyatı ile ellerindeki silahlarını vermedikleri için mükemmel bir halde bulunuyordu."*⁴⁵ Dolayısıyla doğu ordusu, 1920 sonları hatta 1921 başlarına kadar devletin mali yardımlarıyla değil kendi imkanlarıyla yaşamıştır.

Savaşın giderek artan giderlerine karşın Kurtuluş Savaşı'nın finansmanını sağlamak için hükümet Osmanlı Devleti'nin vergi yasalarını değiştirmek, vergi oranlarını arttırmak, yeni vergiler koymak, Duyun-u Umumiye İdaresine ödenmesi gereken borçları ertelemek ve bütçeye dahil etmek, Sovyet Rusya'dan yardımlar almak ve bunlarla açıkların kapatılmasına çalışmak gibi bazı çarelere başvurmuştu.⁴⁶ Söz konusu mali tedbirlerin başında, Duyun-u Umumiye Teşkilatı ile anlaşarak bu teşkilatın vergi toplama işlerinin yerine getirilmesinde kullanılması gerektiği ifade edilmişti. Kuvayi Milliye'nin hakim olduğu topraklarda Duyun-u Umumiye kendi menfaatleri doğrultusunda vergileri toplamış, ancak kendi vergi toplama maliyetini düştükten sonra makbuz karşılığında, Kuvayi Milliye'nin kendi teşkilatına zarar vermemesi kaydıyla Ankara Hükümetine teslim etmeyi, faizlerini savaştan sonra ana parayla birlikte geri almayı kabul etmiştir.⁴⁷

⁴³ Muharrem Kararnamesi ile ilgili geniş bilgi için bkz: Bedri Gürsoy, "Muharrem Kararnamesinin 100.Yılı", **Atatürk Dönemi Ekonomi Politikası ve Türkiye'nin Ekonomik Gelişmesi** (Ankara: A.Ü. SBF Yayınları: 513, 1982), s.219-289.

⁴⁴ Nihad S.Sayâr, **Türkiye İmparatorluk Dönemi Mali Olayları** (İstanbul: İ.İ.T.İ.A. Nihâd Sayar Yayın ve Yardım Vakfı Yayınları no.288/513, 1978), s.292.

⁴⁵ TBMM Gizli Celse Zabıtları, (Cilt:1, Devre: 1, İçtima:1), s.252.

⁴⁶ Erdinç Tokgöz, "Atatürk'ün Tasarruf Politikası", **Atatürk Dönemi Ekonomi Politikası ve Türkiye'nin Ekonomik Gelişmesi** (Ankara: A.Ü.SBF Yayınları: 513, 1982), s.36.

⁴⁷ Necdet Ekinci, "İmparatorluktan Cumhuriyete, Türk Mali Politikasına Bakış", **Belleten** (Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Cilt.LV, Sayı. 214, Aralık 1991), s.778.

1921 yılının ortalarında Kurtuluş Savaşı'nın endişe verici durumu arasında devlet gelirleri arasında ilk akla gelen kaynak olan vergilerin arttırılması ya da yeni vergilerin konulmasıyla ilgili olarak Mustafa Kemal, 1921 yazı ortalarında bulunulduğundan, hasat mevsiminin tamamlanmamış olması ve tarımsal gelirlerin mutlaka elde edilmesi zorunluluğu olduğundan bu yolu deneyememiştir. Dış borçlara başvurmak için ise siyasi ortam müsait değildi. En son başvurulacak mali kaynak emisyon yoluyla gelir sağlanmasını da Mustafa Kemal uygulamamış, savaşı enflasyonsuz istikrar içinde gerçekleştirmeye çalışmıştır.⁴⁸ Ancak Mustafa Kemal'in olağanüstü koşulların etkisiyle emirlerinin kayıtsız şartsız yerine getirilmesi için bütün yetkileri elinde tutması gerekiyordu. Bu yüzden Başkomutanlık görevini kendisine veren bir kanun taslağı sundu. TBMM reisi Mustafa Kemal'e Başkomutanlık tevcihi hakkında kanun için şu sözleri söylemiştir: *"Meclis-i Âliniz 5 Ağustos'ta bu kanunu müttefikan kabul etmekle bir iki noktayı ispat ve izhar etmiş oldu. Birinci noktadan dolayı Heyet-i Celilenizi takdir ve tebrik ederim. İkinci noktadaki hakkı âcizanemde âzami bir emniyet ve itimatı ifade eder, bundan dolayıda Heyet-i Celilenize kemali huliis ile arzı teşekkür ederim. Ancak bu maddenin ifade ettiği veçhile mevzuu bahsolan selâhiyetin âcizlerine tevdi, ordunun maddi ve manevi kuvvetini yükseltmek ve sevk ve idaresini tarşin etmek maksadıyla vuku bulmuştu."*⁴⁹ Dolayısıyla Mustafa Kemal ordunun maddi ve manevi gücünü artırmak ve yönetimi sağlamlaştırmak amacıyla TBMM'nin bu yoldaki yetkisini meclis adına fiilen kullanmaya izinli sayılmıştır.

Aldığı yetkiyle Mustafa Kemal, Kurtuluş Savaşı'nın finanmanını sağlamak için iç mali kaynaklara yönelmiş, ancak gönüllü iç borçlanma yerine zorunlu iç borçlanmayı denemiştir. Söz konusu zorunlu iç borçlanma 7-8 Ağustos 1921'de *"Ulusal Vergi Buyruğu"* adı altında duyurulmuştur. 10 emirden oluşan o günkü adıyla *"Tekalif-i Milliye"* (Ulusal Yükümlülük) emirlerini Mustafa Kemal'in ağzından şöyle ifade edebiliriz:

- *Her ilçe birer "Ulusal Vergi Kurulu" kurdum, bu kurullarca toplanan şeylerin, ordunun türlü bölümlerine dağıtımını düzenledim.*
- *Yurtta her ev, birer kat çamaşır, birer çift çorap ve çarık hazırlayıp ulusal vergi kuruluna verecektir.*

⁴⁸ Kemal Kurdaş, **Ekonomik Politikalar Üzerine İncelemeler, Yorumlar** (Birinci basım. İstanbul: 1994), s.76.

⁴⁹ Kâzım Öztürk, **Atatürk'ün TBMM Açık ve Gizli Oturumlarındaki Konuşmaları II** (Ankara: Atatürk Dizisi: 30, Kültür Bakanlığı Yayınları: 1183, 1990), s.834-835. Ayrıca Başkomutanlık ile ilgili TBMM reisi Başkomutan Mustafa Kemal Paşa Hazretlerine başkomutanlık tevcihine dair kanun için bkz: Düstur, Cilt. 2, Kanun, tefsir, karar, kararname nö.144), s.133.

- *Tüccar ve halk elinde bulunan çamaşırlık bez, kaput bezi, patiska, pamuk, yıkanmış ve yıkanmamış yün ve tiftik, erkek elbisesi, dikime elverişli her türlü kışlık ve yazlık kumaş, kalın bez, kösele, valceta, taban astarlığı, sarı ve siyah meşin sahtiyan, dikilmiş ve dikilmemiş çarık, potin, demir kundura çivisi, tel çivisi, kundura ve saraç ipliği, nallık demir ve yapılmış nal, mih, yem torbası, yular, belleme, kolan, kaşağı, gebre, semer ve urganlardan %40'ına parası sonra ödenmek üzere el koydum.*
- *Eldeki buğday, saman, un, arpa, fasulye, bulgur, nohut mercimek, kasaplık hayvanlar, şeker, gaz, pirinç, sabun, yağ, tuz, zeytinyağı, çay ve mumlarında %40'ına parası sonra ödenmek üzere el koydum.*
- *Ordu için halktan alınan taşıtlardan geriye kalanlarında ayda bir kez parasız olarak 100 km'lik bir uzaklığa dek askersel taşımacılık işlerinde çalıştırılmasını zorunlu kıldım.*
- *Ordunun yedirilip giydirilmesine yarayan bütün sahipsiz mallara el koydum.*
- *Halkın elinde bulunan savaşa elverişli bütün silah ve cephanenin 3 gün içinde hükümete verilmesini istedim.*
- *Benzin, vakum, gres yağı, makine yağı, donyağı, saatçi ve taban yağları, vazelin, otomobil ve kamyon lastiği, lastik yapıştırıcısı, buji, soğuk tutkal, Fransız tutkalı, telefon makinesi, kablo, pil, çıplak tel, yalıtkan ve bunlara benzer gereçlerin ve saç yağının %40'ına el koydum.*
- *Demirci, marangoz, dökümcü, tesviyeci, saraç ve arabacılarla bunların işliklerinin iş çıkarma güçlerinin kasatura, kılıç, mızrak, eyer yapabilecek ustaların adlarıyla sayılarının ve durumlarının saptanmasını sağladım.*
- *Halkın elinde bulunan 4 tekerlekli yaylı araba, 4 tekerlekli at ve öküz arabalarıyla kağı arabalarının bütün donatım ve hayvanlarıyla birlikte %20'sine ve binek hayvanları, top çeker hayvanlar, katırlar ve yük hayvanlarının deve ve eşeklerinde %20'sine el koydum.*

Bu buyrukların ve bildirilerin yerine getirilmesi için kurduğum İstiklal Mahkemelerini Kastamonu, Samsun, Konya, Eskişehir bölgelerine gönderdim. Ankara'da da bir mahkeme bulundurdum.”⁵⁰

Her ne kadar Tekalif-i Milliye kaynakları milli mücadelenin finansmanını karşılayacak kadar bol ve istikrarlı olmasa da Türk ulusunun vatanperverlik duygularını harekete geçirmesi açısından önemlidir. Ancak tüm bu çabalara karşın milli mücadelenin zafere ulaştırılması için dış kaynaklara da ihtiyaç duyulmuş ve 26 Nisan 1920'de Moskova'ya ilk telgraf çekilmişti.⁵¹ BMM hükümeti yaptığı ilk toplantısında

⁵⁰ Mustafa Kemal Atatürk, **Nutuk (1920-1927)** (Onuncu basım. İstanbul: Cilt.2. Milli Eğitim Basımevi, 1970), s.615-617 (Sadeleştirilmiştir.)

⁵¹ Mete Tunçay, **Türkiye'de Sol Akımlar (1908-1925)** (Üçüncü basım). (Bilgi Yayınevi, 1978), s.101.

Rusya ile temasa geçmek için bir heyet göndermeye karar vermiş ve 11 Mayıs 1920'de TBMM Hükümetinin Hariciye Vekili Bekir Sami Bey'in başkanlığında 5 kişilik bir heyet Trabzon-Batum-Bakü yolu ile Moskova'ya gönderilmişti. Heyetin amacı yeni Türkiye ile dostluk anlaşması yapmak ve ihtiyaç duyulan silah, cephane yardımını sağlamaktı.⁵²

Mustafa Kemal mecliste yaptığı konuşmasında 3 Haziran tarihli Çiçerin'in mektubunu açıklayıp⁵³ 20 Haziran tarihinde gönderdiği cevabı okuyarak Sovyetler'in vadettiği paranın bir kısmının elçilik heyeti ile gönderildiğini, ancak bu paranın henüz gelmediğini belirtmişti. Bu gecikmenin nedeni ise İngilizler'in Azerbaycan'daki Türkleri Türkiye aleyhine kışkırtmalarıdır. Ayrıca Ankara'da Sovyet Rusya ile ilişkilerde gerginlik yaşanırken Moskova, Türk Hükümetinin Fransa ile olan yakınlaşmasından da endişe ettiği için sözkonusu yardımı ertelemektedir.⁵⁴

Tüm bu sorulara rağmen ilk silah ve cephane yardımı 1920 yılı Eylül ayı sonunda Trabzon'a ulaşmıştı bir ay içerisinde de 3387 tüfek, 3623 sandık cephane ve 3000 civarında süngü Anadolu'ya ulaştırılmıştı. Moskova anlaşmasının imzalanmasından sonra da her iki ülke arasında yardımların artırılması için kararlar alınmıştı. Ayrıca Moskova Antlaşması'nın resmi metni içinde bulunmayan 10 milyon altın rublelik para yardımında bulunmaya da yine Sovyet Rusya sözvermiştir.⁵⁵ Nitekim Türkiye'nin Aralık 1920-Mayıs 1922 tarihleri arasındaki ilk Moskova büyükelçisi Ali Fuat Cebesoy⁵⁶, 1958 yılında bir tarih araştırıcısına Sovyetler'in 10 milyon altın rubleyi tamamen ödemiş olduklarını ifade etmiştir.⁵⁷

Ulusal Kurtuluş Savaşı sırasında her ne kadar İngiltere, Fransa, İtalya gibi Yunanistan'ı destekleyen ve Türkiye ile savaşan ülkelere yardım alınması beklenmese de, bu ülkeler arasında Türkiye ile olumlu ilişkiye giren ülke Fransa olmuştur. Bu ülke ile 20 Ekim 1921 tarihinde imzaladığımız Ankara Antlaşması ile siyasal, ekonomik ve hukuki konularda bağımsızlığımızdan ödün vermeden güney

⁵² Hamit Aliyef, "Kemal Atatürk'ün Türkiye ile Sovyetler Birliği Arasında Dostluğun Kurulması ve Sağlamaştırılmasındaki Rolü", **A.Ü. SBF Dergisi** (Cilt. XXXVI, No: 1-4 Ocak-Aralık 1981), s.73. Bu konuyla ilgili olarak ayrıca bkz. Kansu, a.g.e., s.591. Aydemir, a.g.e., s.378.

⁵³ Çiçerin'in yazdığı mektup için bkz: Kâzım Karabekir, **İstiklâl Harbimiz** (İkinci basım. Türkiye Yayınevi, 1969), s.735.

⁵⁴ Şengil, a.g.e., s.147-148.

⁵⁵ Müderrisoğlu, a.g.e., s.636.

⁵⁶ Erik Jan Zürcher, **The Unionist Factor** (The Role of the Committee of Union and Progress in the Turkish National Movement, 1905-1926), Leiden E.J. Brill, 1984, s.123.

⁵⁷ Müderrisoğlu, a.g.e., s.640.

bölgelerini düşman elinden kurtarmış olduk.⁵⁸ Ankara Antlaşması'nın metni içinde bulunmamakla beraber Fransızlar işgal ettikleri bölgelerden çekilirken bazı savaş araç ve gereçlerini bırakmışlar, bunun yanısıra 10 adet uçağı da Türkiye'ye hediye etmişlerdi.⁵⁹

Türk milleti mücadelesine dışarıdan yapılan bir diğer yardımda Hindistan'dan gönderilen para olmuştur. Hindistan Hilâfet Cemiyetince Türk Kızılay'ına yardım olmak üzere toplanıp İtalya'da bulunan Cami Bey (Baykurt) aracılığıyla gelen para 300 bin liraydı. Fakat bu para maliye kayıtlarına girmemiş. Mustafa Kemal'in emrinde durmuştur. Maliye'nin imkânları tükenince Milli Müdafaa Vekili Kazım Paşa (Özalp) ile Maliye Vekili Hasan Fehmi Bey bu paraları Büyük Taarruz öncesinde kullanmayı düşünmüşler ve para muvakkaten Mustafa Kemal Paşa tarafından Maliyeye devredilmiş ve düşman çekildikten sonra bu paranın halka dağıtılmak üzere 110 bin lirası cephe komutalığı emrine gönderilmiştir. Zaferden sonra ise Maliye'nin iade ettiği para İş Bankası'nın sermayesini oluşturmuştur.⁶⁰

Sonuçta Kurtuluş Savaşı kazanılıp, Türk ordusu işgal edilen bölgeleri geri alınca ve bu bölgelerin gelirine el koyunca Duyun-u Umumiye İdaresi Türkiye hükümetine başvurup durumu protesto etmişti. Ancak bundan bir sonuç alamamıştı. Bunun üzerine BMM hükümeti, Duyun-u Umumiye İdaresi'ne bir tebliğ göndererek *"bundan böyle vergi koyma ve alma hakkının BMM'ne ait olacağını ve İstanbul'daki hükümetle Duyun-u Umumiye İdaresi'nin yapacağı her türlü anlaşmaların geçerli olmayacağını"* bildirmişlerdi. Dolayısıyla bunun üzerine Ankara'da bir Duyun-u Umumiye Müdürlüğü kurulmuş ve memurlar bu müdürlüğe bağlanarak, Duyun-u Umumiye kontrolündeki gelir kaynakları milli hükümete geçmiştir.⁶¹

2. I. MECLİSİN TARTIŞMALARI

Mustafa Kemal, ülkenin bağımsızlığını sağlamak ve TBMM'nin açılışını bütün yurttan bir tören havasına dönüştürmek amacıyla 21 Nisan 1920'li tarihli bildiri yayınlamış ve 22 Nisan'da bu bildiriye tüm yurda ilan etmişti.⁶² Söz konusu bildiri.

⁵⁸ Mehmet Gönübol ve Cem Sar, *Olaylarla Türk Dış Politikası (1919-1973)* (Altıncı basım. Cilt. I, A.Ü. SBF Yayınları: 558), s.38.

⁵⁹ Müderrisoğlu, *a.g.e.*, s.649-650, Ayrıca; Türk-Fransız İtilâfnamesi üzerine yapılan açıklamalar için bkz: Sadi Borak, *Atatürk'ün Gizli Oturumlarda Konuşmaları* (İkinci basım. İstanbul: İnkılâp ve Aka Kitapevleri, 1981), s.183.

⁶⁰ Selek, *a.g.e.*, s.140-141.

⁶¹ Sayar, *a.g.e.*, s.293.

⁶² Atatürk, *Nutuk I*, s.432.

bütün sivil ve askeri makamların ve bütün milletin merciini 23 Nisan 1920 tarihinden itibaren TBMM olarak ilan etmişti.⁶³

Mustafa Kemal meclisin karakteri ile ilgili olarak 1 Kasım 1922’de söylediği, “*Cihan tarihinde bir Cengiz, bir Selçuk, bir Osmanlı Devleti kuran ve bunların tümünü olaylar ile deneyen Türk milleti bu kez kendi adına ve sanına bir devlet kurarak bütün felaketlerin karşısında sahip olduğu yetenek ve güçle yer almıştır. Millet alınyazısını doğrudan doğruya eline aldı ve ulusal saltanatı ve egemenliğini bir kişiye değil, halkın tümünce seçilen vekillerinden kurulan bir yüksek mecliste temsil etti. İşte o meclis yüksek meclisimizdir. TBMM’dir ve bu egemenlik makamının hükümetine, TBMM hükümeti derler. Bundan başka bir saltanat makamı, bundan başka bir hükümet kurulu yoktur*”⁶⁴ sözleriyle TBMM’nin Türk halkını ve Türkiye’nin tek temsilcisi olduğunu belirtmiştir.

1923’te Eskişehir’de yaptığı konuşmasında, yeni hükümetin şekli ile ilgili olarak, “*Efendiler! bizim bugünkü kuvvetimizin ruhu ve aslı, yeni şeklimizdir. Arzu buyurursanız, biraz açıklayayım: Biz bugün doğrudan doğruya milletin ruhuna, vicdanına, eğilimlerine uygun olan maddi ve esaslı noktalara dayanıyoruz. Hükümetimiz kişisel görüşlerinin oluşturulmasına alet olmamaktadır*”, diyerek milli iradeye verdiği önemi dile getirmiştir.⁶⁵ Böylece BMM⁶⁶ 23 Nisan 1920’de saat 13.45’te 115 milletvekili içinde 1845 doğumlu olması nedeniyle en yaşlı milletvekili olan Sinop milletvekili Milli Eğitim Müdürlüğü’nden emekli Şerif Bey’in şu konuşmasıyla açıldı: “.... *Bu yüksek meclisin en yaşlı üyesi niteliğiyle ve Tanrı’nın yardımıyla ulusumuzun iç ve dış tam bağımsızlık içinde alın yazısının sorumluluğunu doğrudan doğruya yüklenip, kendi kendisini yönetmeye başladığını, tüm cihana duyurarak Büyük Millet Meclisini açıyorum....*”⁶⁷

⁶³ Karabekir, a.g.e., s.613-614. Bu konuyla ilgili olarak ayrıca bkz. Mazhar Müfit Kansu, *Erzurum’dan Ölümüne Kadar Atatürk’le Beraber* (Cilt. 2), s.569.

⁶⁴ *Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri* (Dördüncü basım. Cilt. 1. Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yayınları:1, 1989), s.296-297 (Sadeleştirilmiştir).

⁶⁵ Mustafa Kemal, *Eskişehir-İzmit Konuşmaları (1923)* (Kaynak Yayınları: 136, 1993), s.59.

⁶⁶ Meclis’in adı BMM olarak belirlenmiş olmakla birlikte zaman zaman Meclis-i Ali, Meclis-i Milli gibi değişik ifadeler kullanılmıştır. BMM’ne Türkiye sözcüğü ise daha sonra eklenmiştir. TBMM adı ilk olarak “23 Nisan’ın Milli Bayram Addine Dair Kanun”un ilk maddesinde kullanılmıştır. Bkz. Karaçam, a.g.e., 23 Nisan’ın Milli Bayram Addine Dair Kanun için bkz.: *Düstur* (Cilt. 2, Kanun, Tefsir, Karar, Kararname no. 112), s.29.

⁶⁷ Güneş, a.g.e., s.55.

BMM, 24 Nisan günü yaptığı II. oturumunda 110 oy alan Mustafa Kemal Paşa'yı Başbakanlığa seçmiş ve Başkanlık Divanının, diğer üyelerini de seçerek göreve başlamıştır.⁶⁸

BMM'nin, savaşın olağanüstü koşulları karşısında kurulmuş, geçici bir meclis olduğu, meşrutiyet parlamentosunun bir devamı ya da onun yerini alan bir meclis olduğu ve halk egemenliğine dayalı, halk adına yasama ve yürütme yetkileri olan bir meclis olduğu konusunda üç türlü görüşler öne sürülse de⁶⁹, kuruluş amacı ne olursa olsun önemli olan böyle bir kuruluşa milli mücadele dönemi koşullarında gerek olduğu ve bizim açımızdan da meclisin mali ve ekonomik konularda ne gibi tavırlar içerisinde olduğudur.

BMM'nin açılışı milli mücadelenin devam ettiği dönemlerde olduğundan, bağımsızlık savaşını sürdürmek için eldeki kaynaklar çok sınırlıydı. Bu yüzden BMM'nin açılmasıyla birlikte devletin gelir ve giderlerini düzenlemek amacıyla bir takım yasalar çıkarılmaya başlanmıştır. Önerilmesi, komisyona havalesi ve komisyon raporunun hazırlanmasının İstanbul'da yapıldığı ve BMM'nin 24 Nisan 1920'deki ilk toplantısında çıkarılan bu yasa "*Ağnam Vergisi*" yasasıydı.⁷⁰ Bir diğer gelişmede daha önce belirtildiği gibi BMM kuruluncaya kadar milli mücadelenin finansmanı ile ilgili olarak Kuvayi Milliye halktan "*nakdi ve ayni yardım*" sağlamaktaydı. BMM'nin açılışından sonra 29 Nisan 1920 günü milli mücadelenin maddi ve mali külfetinin büyük bir kısmının karşılandığı "*ayni ve nakdi tebenu*" sisteminin bir çok yolsuzluğa yol açtığı öne sürülerek derhal kaldırılması konusunda Konya milletvekili Abdülhalim Bey bir önerge vermiştir.⁷¹

Ancak Hasan Basri Bey (Karesi), "*Bil fiil Yunan işgali dolayısıyla ahali müdafaa-i meşrua mecburiyetinde kaldı. Heyecanı milli neticesinde bir Kuvayi Milliye Teşkilatı meydana geldi. Bu teşkilat herhalde çetecilik teşkilatı değildi. Bir müdafaa-i meşrua idi...*"⁷² sözleriyle Kuvayi Milliye'nin çete olmadığını belirtmiştir.

Sonuçta meclisin 11 Mayıs 1920 günkü oturumunda okunan sözkonusu önergede "*Ayni ve Nakdi Teberru*"ların ihtiyacı karşılamaması üzerine her tarafa "*Okturuva Resmi*" konulduğu, ancak buna Burdur ve Antalya'da hiç uyulmadığı, fakat Isparta'da gerek deprem, gerek seferberlik, gerekse de Yunan işgali endişesiyle

⁶⁸ Selck, a.g.e., s.344.

⁶⁹ Berkes, a.g.e., s.429.

⁷⁰ Ağnam Kanunuyla ilgili olarak bkz: **Düştur** (Cilt.1, Kanun, Tefsir, Karar, Kararname no.1), s.1.

⁷¹ **TBMM Zabıt Ceridesi** (Cilt. 1), s.146.

⁷² **TBMM Gizli Celse Zabıtları** (Cilt. 1, Devre: I, İçtima:1), s.266.

gelir kaynaklarını kaybettiğinden Okturuva Resmi'nin Isparta'da alınmaması gerektiği ve cepheye ait giderlerin genel bütçeden karşılanması teklif edilmiştir.⁷³

Hükümet ise 16 Mayıs 1920 gün ve 7 sayılı kararnameyi yayımlayarak, Kuvayi Milliye'nin Milli Savunma Teşkilatı'na bağlanarak birleştirilmesi ve buna göre düzenlenecek bütçenin hazırlanmasını ve iâşe ile bakım giderlerinin tamamen devlet gelirlerinden sağlanacağını açıklamış ve bu iş içinde Milli Savunma ile Maliye Bakanlarının görevlendirilmesi kararlaştırılmıştır.⁷⁴

2 Mayıs 1920'de TBMM bakanların seçimine ilişkin 11 bakandan oluşan bir Bakanlar Kurulu kurmuş⁷⁵, 5 Mayıs 1920'e ise TBMM'nin oybirliği ile kabul ettiği program, ulusal kurtuluş savaşının ekonomik politika dahil olmak üzere⁷⁶ amaç ve ilkelerin en açık biçimde ortaya konduğu Mustafa Kemal'in imzasıyla verilmiş olan "*Halkçılık Programı*"dır.⁷⁷ Bu program 1921 Anayasasında çekirdeğini oluşturmuş⁷⁸ ve Mustafa Kemal, Türk Devriminin komünist bir nitelik taşımayacağını belirterek, halkçı temele oturtulmasını amaçlamış ve bu amaçla da halkçılık programını meclise vermiştir. Bu programın amacında siyasal, toplumsal ve ekonomik açıdan toplumsal çıkarların öne çıkarılmasını sağlamaktır.

BMM'nin açılışından kısa bir süre sonra Anadolu'nun bütün devlet gelirlerinin Maliye Bakanlığı'na yönetilmesine başlanılmış, uzun yıllardır Duyun-u Umumiye ve Tütün Rejisi idarelerince toplanan devlet gelirlerinin bu idarelerce tahsil edildikten sonra Maliye Bakanlığı veznelerine yatırılmaları sağlansa da bütün bu işlemler elde bir devlet bütçesi olmaksızın yürütülüyordu.⁷⁹ Aslında 1918 yılında Osmanlı Devletinin bütçesi çıkarılmıştı, fakat 1919'da Meclis-i Mebusan ve Ayan Meclisi toplanamadığı için, bu bütçe yasası kanunlaşmamıştı. Bunun üzerine Osmanlı Hükümeti 1918 yılı bütçesini 1919 yılında da uygulamaya başlamış ancak bütçe çalışmalarına başlanılamadan İngilizler tarafından dağıtılmıştı. Bu olay ülkenin bütçesiz kalmasına sebep olmuştu.⁸⁰ Oysa "*Çağdaş anlayış içinde ekonomik gelişme, tam çalışma, fiyat istikrarı, ödemeler dengesi gibi ulusal ekonominin gereklerini sağlayan bir araç olma yanında, devletin yapacağı hizmetleri sınıflandırarak öncelikle yapılması gerekenleri*

⁷³ Müderrisoğlu, a.g.e., s.358.

⁷⁴ Bu konuyla ilgili olarak bkz: **Düştur** (Cilt. 1, 3. Tertip), s.9.

⁷⁵ Atatürk, **Nutuk II**, s.439.

⁷⁶ Çavdar, a.g.e., s.190.

⁷⁷ İsmet Giritli, "Kemalizmin Sosyo-Ekonomik Yönü", (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Atatürk Devrimleri Araştırma Enstitüsü Yayınları, Rektörlük Yayın no. 1967, Enstitü Yayın no.5. Sermet Matbaası, 1975), s.293.

⁷⁸ Atatürk, a.g.e., s.594.

⁷⁹ Müderrisoğlu, a.g.e., s.382.

⁸⁰ Ekinci, a.g.m., s.382.

ele alıp bunların en etkin biçimde yapılmasını sağlayan ve devletin gelir-gider dengesini ekonomi içinde kurabilen bunun için hizmet programlarına mali kaynak tahsis eden, geleceğe ait bu mali planı saptarken, geçmişteki hizmetlerin etkin biçimde yapıldığı hakkında gerek kamuoyu gerek parlamentoya bilgi veren hukuki bir belge, bir araç”⁸¹ olarak tanımlanan bütçeye gereksinim vardır.

İlk bütçe hükümet tarafından meclise 1920 yılı Eylül ayı sonunda verilmişti. Muvazene-i Maliye Komisyonu’nda incelenen bütçe tasarısı, meclis genel kurulunda 3 Ocak 1921 günü görüşülmeye başlandı.⁸² Gümüşhane milletvekili ve aynı zamanda Reis vekili Hasan Fehmi Bey, meclis bütçesi ile ilgili olarak yapmış olduğu açıklamada bunun bir aile bütçesi gibi olduğunu, bütçenin 4 bölümden oluştuğunu, bunun 1.bölümünün muhassat-harcırah, 2.bölümünün memur maaşları ve ücretleri, 3.bölümünün hizmetli ücretleri ile 4.bölümünün matbaa, kütüphane vb. masrafları kapsadığını belirtmiştir.⁸³ Bu dönemde çıkarılan gelir arttırıcı kanunların en önemlisi “*Askerlik Muafiyeti Vergisi*” Kanunudur. Buna göre gelir sağlamak amacıyla bedel veren Türkler ile müslüman olmayanların 6 ay askere alınmamasını öngören bir kanun tasarısı hazırlanmış ve meclise sunulmuştur. Fakat tasarı Bütçe Komisyonunda kabul edilmekle beraber Milli Savunma Komisyonu tarafından “*zengin kişilerin para ödeyerek askerlik yapmamaları, diğer yurttaşlar üzerinde kötü etkiler yapacak, fakirlerde ellerindeki çift hayvanlarını, tarla ve tohumluklarını satarak bedel ödemeye kalkışacaktır. Ayrıca askeri gücü azaltacak olan bu usulün, yalnızca müslüman olmayanlara uygulanması yerinde olacaktır*” gerekçesiyle değişiklikler öngörülmüştür.

Sonuçta bütün yurttaşların askerlikle yükümlü oldukları ve hiç kimseye ayrıcalık tanınmayacağı görüşünde birleşilmiş ve hükümetin tasarısı kanunlaşamamıştır.⁸⁴

İlk hükümetin 9 Mayıs 1920 tarihinde Marif Vekili Dr. Rıza Nur Bey tarafından okunan programı mecliste görüşüldü ve 5 Eylül 1923’te İcra Vekilleri Heyeti Reisi Ali Fethi Bey’in açıkladığı programa kadar yürürlükte kaldı. Bu dönem Kurtuluş Savaşı dönemini kapsadığından bir yandan yurdun düşman işgalinden kurtarılmasına çalışılırken, diğer yandan da ülkenin geleceği için etkin bir devlet konusunda kararlar alınmaktaydı. Ancak bizim açımızdan önemli olan bu programın ekonomi ile ilgili noktalarıdır. Dolayısıyla temel amaç olarak ilk dönemden itibaren ülkenin bağımsızlığı öngörülmüştü.

Dış politikada ise Misak-ı Milliye bağlı kalınması ve ülkeyi işgal eden güçlerin buna uymaları istenmektedir. Dr. Rıza Nur tarafından okunan programda: “*Siyaseti*

⁸¹ Gülşay Coşkun, *Devlet Bütçesi, Türk Bütçe Sistemi* (Üçüncü basım, Turhan Kitapevi, 1991), s.11-12.

⁸² Selek, a.g.e., s.551.

⁸³ TBMM Gizli Celse Zabıtları (Cilt. 1, Devre:1, İçtima: 1), s.308-309.

⁸⁴ Müderrisoğlu, a.g.e., s.416.

maliyemizde dahi hedefimiz, mücahedatı milliyemizde memleketin iktisadiyatını, halkın refah ve saadetine mülâyim düşmanlarımızın tasmimat ve tecavüzatına karşı mukavim kılmaktır. Dostluğunu filen isbat edecek devletlerin menafîi iktisadiyesini memleketimizin menafîi esasîyesiyle telif ederek kabule taraftarız..."⁸⁵ denilerek dostluğunu kanıtlamış devletlerin ulusal çıkarlarla bağdaşması kaydıyla ekonomik yardımlarının kabul edileceği belirtilmiştir.

İç isyanların bastırılması, egemenliğin sağlanması da sonra sözkonusu giderleri karşılamak amacıyla birtakım gelir arttırıcı tedbirlerin alınmasına başlanmış ve 20 Eylül 1920 günü çıkarılan 23 sayılı kanunla, *"ihraç edilecek malların eskiden beri değeri üzerinden alınan ihracat vergisi kaldırılarak, ihraç edilecek malların kilosu ve adedi üzerinden vergi almayı öngören ve bu arada vergi gelirlerinden de artış olacağı umulan"* bir sistem değişikliği yapılmıştır.⁸⁶

BMM hükümeti işe başladığı zamanlarda ve milli mücadele döneminde ziraat bozulmaya başlamış, Eskişehir ve Afyon gibi savaş alanlarında buğday üretimi büyük hasar gördüğünden, hükümet 9 Ekim 1921 tarihli *"Zirai mükellefiyetin tatbik suretine dair nizamname"* ile tarımsal alanda bir takım yeniliklerin yapılması amaçlanmış ve bu ziraat ile birlikte milli ekonomiyi ilgilendiren işlerin yürütülmesi amacıyla ilk defa iktisat vekaleti kurulmuştur.⁸⁷

Bu arada otaya çıkan bir diğer gelişmede bağımsızlığın korunması ile yabancı sermayeye açılma arasında çelişiklere yol açan Chester Projesiydi. *"Projeye adını veren emekli Amerikalı amiral ile oğulları Doğu Anadolu'da demiryolu imtiyazı istiyor, ayrıca yapımı önerilen hattın her iki yanındaki 40'ar km'lik şerit içerisine giren tüm yeraltı ve yerüstü kaynaklarına talip oluyorlardı."* Oysa bu durum Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerinde verilen imtiyazlardan farklı değildi.⁸⁸ Ortaklıkla Bayındırlık Bakanlığı arasında başlayan pazarlıklar sonucu hazırlanan yeni sözleşmeler Ocak 1923'te onay için BMM'ne sunuldu ve 8 Nisan 1923'te mecliste görüşülerek yapılan oylamalarla onaylandı.⁸⁹

⁸⁵ Nuran Dağlı ve Belma Aktürk, **Hükümetler ve Programları (1920-1960)** (Ankara: Cilt.I, TBMM Basımevi, 1988), s.3-9. Ayrıca bkz: İsmail Arar, **Hükümet Programları (1920-1965)** (Burçak Yayınevi, Belgeler ve Araştırmalar Dizisi), s.9-13.

⁸⁶ Müderrisoğlu, **a.g.e.**, s.361.

⁸⁷ Vedat Eldem, "Cihan Harbinin ve İstiklâl Savaşının Ekonomik Sorunları". **Turkish Politics and the Economy, 1908-1946: from the revolution of 1908 to the end of the one-party Era** (Volume.I, Prepared for ADM 329, Fall 1992), s.385.

⁸⁸ Stefanos Yerasimos, "Tek Parti Dönemi", **Geçiş Sürecinde Türkiye** (Derleyen: Irvin Cemil Schick-E.Ahmet Tonak), (İkinci basım. Belge Yayınları: 110, 1992), s.86.

⁸⁹ Yahya S.Tezel, "I.BMM Anti-Emperyalist miydi? Chester Ayrıcalığı". **A.Ü. SBF Dergisi** (Cilt. XXV, no.4, Aralık, 1970), .294.

Chester grubuyla sözleşmenin imzalanması ve mecliste onaylanması dış ülkelere karşı yeni Türkiye'nin yabancı sermayeye karşı tavır almayacağını mesajını vermekteydi. Bu konuyla ilgili olarak İktisat Vekili Mahmut Esat Bozkurt, Anadolu Gazetesi'ne şu demeci vermiştir: *".....Yeni Türkiye'nin vatanına karşı perverde ettiği hissiyat ve garp ilm-i irfan ve sermayesinden istifadeye ne derece hahiskar olduğunu şimdiden gösterdiğine en bariz bir delil de vasi bir meblağı istilzam edecek olan ve bütünü memleketin baştan başa imarını istihdaf eden der dest-i intaç Amerikalı Chester Projesidir. Chester Projesini kabul emekle ve aynı grupla alât ve edevat-ı ziraiye mukavelesi yapmakla Türkiye hükümeti, tarafından ecnebi sermayesine karşı takip edilen siyaseti göstermiştir...."*⁹⁰ Ancak sözkonusu proje İngilizlerin karşı çıkmaları ve yatırımcıların kaynak yetersizlikleri nedeniyle uygulanamamıştır.⁹¹

Artık 1922 yılının sonlarına doğru Yunan ordusu ile sıcak savaş bitmiş, Fransa ile yapılan Ankara Antlaşması ile güney illerimiz boşaltılmıştı. 11 Ekim 1922'de Ankara'dan aldığı yetkiyle İsmet Paşa (İnönü) Yunanlılarla Mudanya Anlaşmasını TBMM adına imzaladı. Dolayısıyla bu anlaşmayla artık Türkiye'yi sadece TBMM'nin temsil ettiği dönem başladı. Bu amaçla TBMM seçtiği delegelerini Lozan görüşmelerine gönderdi.⁹² Lozan görüşmeleri savaşın ardından İtilâf Devletleri'nin isteği üzerine gerçekleşmiş, Türk tarafı görüşmelerin İzmir'de yapılmasını istiyordu. Ancak İtilâf Devletleri'nin Türk topraklarında görüşme yapmasını kabul etmemesi üzerine Lozan seçildi.⁹³ İtilâf Devletleri Osmanlı Devleti'nde sahip oldukları ekonomik çıkarları Türkiye üzerinde sürdürmek azusundaydılar. Yunan heyeti Türkiye'de bulunan Yunan halkının 1914-1921 yılları arasında maruz oldukları zarar ve hasardan dolayı tazminat istiyorlardı.⁹⁴ Bunun yanı sıra kapitülasyonlar, boğazlar, Musul sorunu, azınlıkların durumu, Osmanlı borçları gibi büyük ölçüde ekonomik konulardan dolayı Lozan Konferansı 4 Şubat 1923'te kesildi.⁹⁵

Bu durum Mustafa Kemal'i Batılıları ikna edecek liberal iktisadi sistemin ve iktisadi doktrinlerin Türkiye'de de uygulanabileceğine yönlendirmiş ve bunu

⁹⁰ Gündüz Ökçün, **Türkiye İktisat Kongresi, 1923-İzmir, Haberler-Belgeler-Yorumlar**, (Üçüncü basım. Ankara: A.Ü. SBF Yayınları: 471, 1981). 7-10.

⁹¹ Yerasimos, **a.g.m.**, s.87.

⁹² Şevket Süreyya Aydemir, **Tek Adam, Mustafa Kemal (1922-1938)**, (Onikinci basım. Cilt.3, Remzi Kitapevi, 1995), s.32-33.

⁹³ Erik Jan Zürcher, **Modernleşen Türkiye'nin Tarihi** (Birinci basım. İstanbul: İletişim Yayınları, 1995), s.234.

⁹⁴ Vedat Eldem, "Kurtuluş Savaşı Ekonomisi", **Ekonomik Forum**, TOBB Aylık Dergisi (Sayı. 12, Yıl.3, 15 Aralık 1996), s.72-73.

⁹⁵ Ahmet Demirel, **1.Meclis'te Muhalefet (II.grup)** (Birinci basım. İletişim Yayınları: 263, 1994), s.506. Ayrıca bkz: Kili, **a.g.e.**, s.111-112.

göstermek amacıyla da Lozan Konferansı'na ara verildiği sırada 17 Şubat-4 Mart 1923 tarihleri arasında İzmir İktisat Kongresi toplanmıştır.⁹⁶

3. İZMİR İKTİSAT KONGRESİ

1923'ten büyük dünya bunalımına kadar olan dönemde ekonomideki büyük sorunlara acil ve kestirme çözüm yolları aranmış ve bu dönemdeki iktisat politikalarının şekillenmesindeki ilk adım Lozan Konferansı'na ara verildiği 17 Şubat-4 Mart 1923 tarihleri arasında toplanan İzmir İktisat Kongresi ile atılmıştır.⁹⁷ Kongrenin gerçek adı Türkiye İktisat Kongresi olup, İzmir'de toplanmış olması nedeniyle İzmir İktisat Kongresi olarak bilinir.

İzmir İktisat Kongresi'nden Ankara'daki BMM hükümeti son anda basından haberdar olmuştur. Kongre meclise haber vermeden doğrudan doğruya İktisat Bakanlığı tarafından düzenlenmişti.⁹⁸ O dönemdeki koşullar içerisinde en kötü mevsim olan Şubat ve Mart aylarında yapılan bu kongreye 1565 kişi davet edilmesine rağmen ancak 1135 kişi gelebilmiştir. Kongre iktisatçıların oluşturduğu bir kongreden çok ilçelere inmek suretiyle halk temsilcilerinin davet edildiği milli bir bildiri niteliğindeydi.⁹⁹

Kongre, Lozan'daki görüşmeleri yeniden başlatmak, İtilâf Devletleri'ne Türkiye'de liberal ekonominin uygulanacağı mesajını vermek ve de kongrenin mesleki temsil esasında toplanarak ekonomik sorunları, tartışmaları nedeniyle konuların geniş kapsamlı olarak ele alındığı mesajını vermesi gibi iki amaç taşıyordu.¹⁰⁰ Ayrıca kongrede uygulamaya konulacak iktisat politikası önlemleri hakkında hükümet kadroları ile toprak sahipleri, tüccarlar, sanayiciler arasında bir uzlaşma sağlanması da amaçlanıyordu.¹⁰¹

İzmir İktisat Kongresi, Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomik ve toplumsal yapısından, Kurtuluş Savaşı Türkiye'sinin ekonomik ve toplumsal yapısına geçişte,

⁹⁶ Z.Y.Hershlag, *The Contemporary Turkish Economy* (First Published in 1988 by Routledge London and Newyork), s.1.

⁹⁷ İzmir İktisat Kongresi ile ilgili olarak bkz: Ökçün, a.g.e., İnan, a.g.e., s.12.

⁹⁸ Yılmaz Karakoyunlu, *Türkiye'de Liberalizmin Seyir Defteri (1938-1991)*, (ANAP Bilimsel Yayınlar Dizisi:4), s.86.

⁹⁹ Ekinci, a.g.m., s.787.

¹⁰⁰ Sözkonusu bu amaçları Yılmaz Karakoyunlu, ilkinin sembolik, ikincisini pratik amaç olarak nitelendirmiştir. Bkz: Karakoyunlu, *Türk Ekonomisinde...*, s.99-100.

¹⁰¹ Yahya S.Tezel, *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi* (Üçüncü basım. Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1994), s.148. Ayrıca bkz. Mustafa Ulu "Ekonomide Kamunun ve Özel Teşebbüsün Yeri", İzmir: *Türkiye İktisat Kongresi I*, Kalkınma Politikası Komisyonu Tebliğleri, 2-7 Kasım 1981, s.72.

Lozan Barışı'nın imzalanmasını ve Cumhuriyetin ilanını beklemeksizin, ülkenin iktisadi yönden gelişmesi ve yükselmesi için izlenecek yol hakkında İktisat Bakanlığı'nın ciddi ve esaslı bir program hazırlaması ve ülkedeki bütün iktisadi etkenleri biraraya getirmeyi uygun görmesi bakımından, bir de 1930'ların başlarına kadar uygulanacak olan ekonomi politikalarının temellerinin burada atılması, kongrede İstanbul sermaye çevrelerinin liberalizm hakkında olumlu kararların alınması ve de bunun siyasi etkilerinin Terakki Perver Cumhuriyet Fırkası ile Serbest Fırka denemelerindeki çelişkilerinin kaynağının bu kongrede yatması şeklinde iki bakımdan tarihsel bir anlam taşır.¹⁰²

Kongrenin çalışma gündeminde ele alınacak konular açık ve net olmamakla birlikte Mahmut Esat Bey özellikle ele alınması gerekli konuların başında “*kredi sorununu*” gündeme getirmekteydi. Bunun nedeni ise nakit sıkıntısıdır. İkinci sorun olarak üretim ve tüketim ilişkisi gelmekteydi ki bu sorun nakit ihtiyacı, kredi ve banka sistemiyle ilgilidir. Üçüncü sorun da gümrük meselesi olup, bu Lozan'da önem kazanmıştır. O dönemlerde Mahmut Esat Bey en önemli sorun olarak “*köylü sorununu*” dile getirmiştir.¹⁰³

Kongrenin faaliyeti hakkında düzenlenecek program için bazı kimseler İktisat Bakanlığı'na çağrılarak bir Heyet-i Faâle (Çalışma Komitesi) kurulmuştur. Heyet-i Faâle aracılığıyla kongreye sunulan raporda Türkiye'de kredi meselesi, üretimin tanzimi ve arttırılması, gümrük meseleleri, vergiler, ulaştırma amaçları gibi konulara değinilmiştir.¹⁰⁴

Kredi sorunu gözden geçirilirken raporda ülkede kredi işlerinin yeterince gelişmemesinin nedeni Türkiye'nin ekonomik akımdan geri olmasından kaynaklandığı belirtilerek, “....Memleketimiz maalesef henüz ayniyat ve kısmen para mübadele devrelerinde bulunmakta olduğundan sanayi, ziraat ve ticaret teşebbüsleri için icap eden mebzul sermaye ve kredileri bulamamak ızdırarında olan erbab-ı teşebbüs azim işlere girememektedirler...”¹⁰⁵ denmektedir.

Raporda ayrıca sorunlar arasında sanayinin finansmanını sağlayacak bankaların yokluğuna değinilmiştir. Bu konu, “.... Türkiye sanayi ile doğrudan doğruya alâkadar bankalar maalesef memleketimizde mevcut değildir ve bundan dolayısıdır ki Türkiye iktisad-ı sanayisi bugün son derece geri bir halde bulunmaktadır. Gerek Alman ve gerek Amerikan ve İngiliz sanayii tarihinin tetkiki ile görülmektedir ki sanayiın tekamülü ancak ve ancak banka hayatının tekamülü ile muvazi olarak gitmiştir....”¹⁰⁶

¹⁰² Server Tanilli, **Uygurlık Tarihi** (Yedinci basım. Say Yayınları, 1992). s.268.

¹⁰³ Karakoyunlu, **a.g.e.**, s.101-102.

¹⁰⁴ Ökçün, **a.g.e.**, s.67.

¹⁰⁵ Ökçün, **a.g.e.**, s.67.

¹⁰⁶ Ökçün, **a.g.e.**, s.70.

şeklinde ifade edilmiştir. Dolayısıyla Heyet-i Faâle'nin hazırladığı, kongrenin ele alacağı konuları belirten rapora Türkiye'de banka ve kredi ve ilgili sorunlar dile getirilirken¹⁰⁷ milli bir devlet bankasının kurulması ile ilgili istekler, "...İşte iktisadi hayatın ayrı ayrı her safhasını tenmiye maksadı ile tesis olunacak banka müesseselerinin ortasında bütün bu sermaye ve kredilerin devri hareketleri içinde düzenleyici vazifesini görecek milli bir devlet bankası bulunmak zaruridir..."¹⁰⁸ şeklinde ifade edilmiştir. Ayrıca bu noktada milli Türk burjuvazisinin yabancı sermaye ile işbirliğini red etmesinin sözkonusu olmadığı belirtilerek, aksine raporda Türkiye'nin ileride yabancı kredi ile sermayeye ihtiyaç duyacağı açıkça ifade edilmiştir.¹⁰⁹

Üretimin arttırılması ile ilgili konularda ise önce zirai üretimin daha sonra da sanayi üretiminin arttırılması gerektiğine değinilmiştir.

Zirai üretimin arttırılmasında kooperatiflerin oluşumu zorunlu görülmüştür. Ancak bu kooperatiflerin halkın kendi teşebbüsleriyle mi yoksa devlet tarafından kanuni yolla mı düzenleneceği sorunu "...Bu suretle teşekkül edecek kooperatiflerin başına muamelât ve faaliyet-i umumiyesi ıslah ve asıl gayesi tayin edilmek üzere mesela "Ziraat Bankasının" geçirilmesi ile meydana getirilecek olan "Türkiye köylü istihsal birliklerinin" tesis ve teşkilî İktisat Kongresinin tetkik edeceği en mühim bir mesele-i iktisadiyedir..."¹¹⁰ şeklinde dile getirilmiş ve raporu düzenleyenler Türkiye köylü üretim birliklerinin meydana getirilmesini Ziraat Bankası'na havale edilmesini uygun görmüşlerdir. Köylü istihsal (üretim) birlikleri mahsulleri satın alarak iç ve dış piyasalarda satmak üzere satış kooperatifleri ve bunlara gerek üretim gerekse satış işlerinde kredi temin etmek amacıyla itibar kooperatiflerinin oluşturulmasını tarımsal açıdan önemli çözüm olarak görmekteydiler.¹¹¹

Sanayi üretim hakkında ise şu sonuçlara varılmıştır:

"- Sanayiın bir çok sahalarında ferdilikten topluluğa ve birliğe doğru gitmeliyiz. Bu da sanayi kooperatiflerinin, sanayi kredi müesseselerinin, sanayi gayesiyle teşekkül edecek anonim şirketlerin teşebbüleri ile mümkündür.

¹⁰⁷ Selim İkin, "Türkiye'de Merkez Bankası Fikrinin Gelişmesi". **Türkiye İktisat Tarihi Semineri 8-10 Haziran 1973**, (Editör:Osman Okyar), (Hacettepe Üniversitesi Yayınları/C.13), s.544.

¹⁰⁸ Ökçün, a.g.e., s.70.

¹⁰⁹ İ.Velibeyoğlu Alibekov, "1993 yılı İzmir İktisat Kongresi ve Onun Türkiye Cumhuriyeti İktisadi Tarihindeki Yeri", **Uluslararası II.Atatürk Sempozyumu 9-11 Eylül 1991** (Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Araştırma Merkezi. Cilt.2, 1996), s.847-848.

¹¹⁰ Ökçün, a.g.e., s.72.

¹¹¹ Ökçün, a.g.e., s.72.

- Devlet kendisinin kuvvetli bir unsur-u iktisadi olduğunu nazar-ı dikkate alarak yalnız fertlerin teşebbüsleri ile dahi kooperatif ve yahut anonim şirketler ile başa çıkarılamayan büyük sanayi iktisatlarında irşad ve iştirak ile halka yol göstermelidir.”¹¹²

Heyet-i Faâlenin raporunda üçüncü olarak değinilen gümrük sorununun ihracat ve ithalat malları için ayrı ayrı ele alınması, gümrük politikasının iktisat politikasının tamamlayıcısı olarak uygulanması belirtilmiştir. Bu arada ihracat ve ithalat emtiyaları için ayrı ayrı şu açıklamalar yapılmıştır: “.... Mesela, pamuk, yün gibi başlıca ihracat emtiamızı memlekette işletmek imkanı vardır. İktisat tarihinde devletler çok defa ihracat emtiasının ihracatını men etmek istemişlerdir. Bunların gayeleri memleket dahilinde bu ham maddelere müstenit sanayiinin tesisini temin idi...”¹¹³

İthalat ile ilgili açıklamalarda da himaye gerektiği belirtilmiş ve “....Serbest mübadele ve açık gümrük siyaseti bizim memleketimiz için elbette şayan-ı müdafaa olamaz. Memleketimizin istihsal-i ziraiyesini ve istihsal-i snaiyesini himaye ve takviye için biz serbest mübadele gümrük siyasetinde devam edemeyiz. Memleketimize girmek isteyen bir mal herhalde bizi düşündürecektir. Şu halde gümrüklerde himaye bizim esas prensibimiz olacaktır...”¹¹⁴ şeklinde ifade edilerek ithalatın önemli bir konu olduğu da belirtilmiştir.

Raporun vergilere ait bölümünde ise tarım kesiminde çalışan halkın ödediği vergilerin ağır olduğu ifade edilmiştir. Ancak buna rağmen aşarın kaldırılması ve Türk köylüsünün vergi yükünün hafifletilmesinden Heyet-i Faâlenin raporunda bahsedilmemiştir.¹¹⁵

Raporun son bölümünde ulaşım sorunuyla ilgili olarak ülkede geri bir ulaştırma şebekesinin varlığına, demiryolu ve yol yapımının önemine, demiryolu şebekesinin yapımının sadece yerli sermayeden beklenilemeyeceğine, yabancı sermayenin de katılması gerektiğine değinilmiştir.¹¹⁶

Heyet-i Faâle'nin hazırladığı raporda Türk milli burjuvazisinin üretici güçleri geliştirmesi, belli şartlarda yabancı sermaye ile işbirliğine gidilmesi ve de özel teşebbüsün yapamayacağı birtakım ekonomik işleri devletin yapabileceği şeklindeki açıklamalarda iki eğilim göze çarpmaktadır.¹¹⁷

¹¹² Tunç Tayanç, *Sanayileşme Sürecinde 50 Yıl* (Birinci basım, Milliyet Yayınları, 1973), s.42.

¹¹³ Ökçün, a.g.e., s.78.

¹¹⁴ Ökçün, a.g.e., s.79.

¹¹⁵ Ökçün, a.g.e., s.80.

¹¹⁶ Tayanç, a.g.e., s.44.

¹¹⁷ Alibekov, a.g.m., s.851.

Kongreye verilen raporlardan iki tanesi önemlidir. Bunlardan ilki 1921’de kurulan “*Milli Türk Ticaret Birliği*”dir. Bu birlik, Kurtuluş Savaşı sona erdiğinde örgütlenen İstanbul tüccarlarından oluşmaktadır. Birlik Osmanlı ve İslam deyimleri yerine Türk ve Milli deyimlerini kullanmaktadır. Birliğin amacı levanten ile Rum ve Ermenilerin sahip oldukları hakları ele geçirmek, yabancılar ile ortaklıklar kurmak, ayrıca her alanda devletin desteğini sağlayarak yerli tüccarların gelişmesini amaçlamaktadır.¹¹⁸

Kongre nedeniyle İstanbul’daki Milli Türk Ticaret Birliği’ne gelen raporlarda, tütün tekelinin sakıncalarından ve İstanbul Ticaret Odası’nın başarısızlığından bahsedilmiştir. Yine sunulan bir diğer raporda Ticaret Yüksek Okulu’nun raporudur. Bu raporda 1883’te açılan Ticaret Yüksek Okulu’nun ülkede tek yüksek ticaret okulu olduğu belirtilerek bunların sayılarının artırılması gerektiği ifade edilmiştir.¹¹⁹

Kongreye Milli Türk Ticaret Birliği’nin hazırladığı raporlarda önemlidir. Bu raporlarda Türk limanları arasındaki deniz taşımacılığında yabancılar ayrıcalıklar verilmemesi, yabancı sermayeyle birlikte imalat sanayi ve ticaret kesimlerinde tekelleştirici ortaklıklara gidilmemesi istendi.¹²⁰ Ayrıca Milli Türk Ticaret Birliği, gümrüklerde himaye sistemi, tekelleştirici son verilmesi, kabotajın serbestleştirilmesi, milli bir tedavül bankası kurulması, ticaret kanunları ile hükümlerinin düzeltilmesi ve değiştirilmesi, yabancı sermaye sorunu, ticaret ve sanayi odaları, dış ticaret, temettü vergisi usulünün değiştirilmesi, kambiyo meselesi, ticaret odalarının istişvari durumu, ticaret ve sanayi okulları ile ilgili olmak üzere 12 maddelik dilekte bulunmuştur.¹²¹

Milli Türk Ticaret Birliği yalnız tüccarları değil, esnaf ve işçileri de örgütlemiştir. “*İstanbul Esnaf Birliği*” ve “*Türkiye Umum Amele Birliği*”ni kurdu muştur.¹²² İstanbul Umum Amele Birliği’nin verdiği raporda da iş ve işçi hukuku, sosyal yardımlar, asgari ücretler gibi konular dile getirilmiştir.¹²³

Kongreye gidecek temsilcilerin seçimine 1923 yılı ocak ayı sonlarında başlanmıştır. Buna göre her kaza 8 kişi ile temsil edilecektir. İstanbul’un 72 delege ile temsil edileceği kongreye milletvekillerinin çoğu “*siyasal durumla barış durumu açıklığa kavuşuncaya kadar mecliste oy çoğunluğunu bozmamak için Ankara’dan*

¹¹⁸ Avcıoğlu, a.g.e., s.341.

¹¹⁹ İhsan Akay, *Atatürkçülüğün İlkeleri* (Sekizinci basım. İstanbul: Varlık Yayınları, 1982), s.160-161.

¹²⁰ Tezel, a.g.e., s.150.

¹²¹ Ökçün, a.g.e., s.144-145.

¹²² Avcıoğlu, a.g.e., s.344.

¹²³ Eldem, a.g.e., s.159.

ayrılmamayı uygun bulmuştur.” Dolayısıyla 15 Şubatta açılacağı ilan edilen kongre, yolda bulunan delegelerin katılmasında sağlamak için 17 Şubata ertelenmiştir.¹²⁴

Mustafa Kemal Paşa, Kâzım Karbekir, Asım Paşa, Feyzi Paşa, Rus sefiri Aralov'un da katıldığı¹²⁵ kongre 17 Şubat 1923'de saat 10.30'da Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın açılış konuşmasıyla başlamıştır. Ülkedeki her kesimden temsilcinin katıldığı kongrede Mustafa Kemal Paşa, ülkeyi layık olduğu seviyeye yükseltmek için iktisadi işlere birinci derecede önem verilmesi gerektiğini belirtmiştir.¹²⁶ Mustafa Kemal kongrede şöyle demektedir: “....Siyasi ve askeri zaferler ne kadar büyük olursa olsun iktisadi zaferlerle taçlandırılmazlarsa meydana gelen zaferler kalıcı olamaz, az zamanda söner. Bu sebeple, en kuvvetli, en parlak zaferimizin dahi temin edebileceği faydalı sonuçları temin etmek için iktisadiyatımızın iktisadi egemenliğimizin sağlanması, kuvvetlendirilmesi zorunludur.... Yeni Türkiye'mizi layık olduğu mertebeye çıkarmak için vakit geçirmeden iktisadiyatımıza önem vermek zorundayız...”¹²⁷

Mustafa Kemal, kongreyi açış konuşmasında ülke nüfusunun yetersiz olduğunu, dolayısıyla işgücü eksikliğinden dolayı sermaye-yoğun üretim teknikleri kullanılması gerektiğini belirterek, özellikle yerli gayri müslimlerin ekinliğinin azaltılması için hükümetin önlemler getireceğinden bahsetmesi tüccarlar arasında hoşnutluğa yol açmıştır.¹²⁸ Mustafa Kemal, yaptığı konuşmada: “Biliyorsunuzki Osmanlı Devleti “Uhud-u Atika” namı altında bir takım kapitülasyonların esiri idi. Memleket dahilindeki hristiyan unsurlar birçok imtiyazlara, muafiyetlere sahip bulunuyordu. Bir devlet, kendi memleketinde bulunan yabancılara hakk-ı kazasını tatbik edemezse, bir millet, kendi halkından aldığı bir vergiyi yabancılardan almaktan men edilmiş bulunursa, bir devlet kendi hayatını kemiren kendi dahilindeki unsurlar hakkında tedbirler almaktan men edilirse böyle bir devletin hakimiyetine sahip bağımsız bir devlet olduğuna inanmak doğru olur mu?...”¹²⁹ diyerek geçmişte Osmanlı Devletinin yaptığı bağımlılığı dile getirmiştir. Ancak Mustafa Kemal ülke çıkarlarına ters düşmemesi kaydıyla yabancı sermayeye karşı olmadığını da belirtmiştir.¹³⁰ Yine kongreyi açış konuşmasında yabancı sermayeye de değinen Mustafa Kemal,

¹²⁴ Akay, a.g.e., s.164.

¹²⁵ Aydemir, a.g.e., s.345-348.

¹²⁶ Eldem, a.g.e., s.159.

¹²⁷ **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri** (Dördüncü basım, Cilt. 2, Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yayınları:1, 1989), s.111. (Sadeleştirilmiştir.)

¹²⁸ Tezel, a.g.e., s.149.

¹²⁹ Utkan Kocatürk, **Atatürk'ün Fikir ve Düşünceleri** (Üçüncü basım, Turhan Kitapevi, 1983), s.249-250.

¹³⁰ Osman Okyar, “The Mixed Economy in Turkey (1930-1975)”, **Turkey's and Other Countries Experience with the Mixed Economy** (Edited by Mükerrrem Hiç, İ.Ü. Economics Faculty, 1979), s.87.

“Ekonomi sahası düşünülürken ve konuşulurken zannolunmasın ki, biz yabancı sermayesine karşıyız. Hayır, bizim memleketimiz geniştir. Çok çalışmaya ve sermayeye ihtiyacımız vardır. Bundan ötürü kanunlarımıza saygılı olmak şartıyla yabancı sermayelerine gereken teminatı vermeye her zaman hazırız ve arzuya değerki yabancı sermayesi bizim çalışmamıza ve sabit servetimize katılsın. Bizim için ve onlar için faydalı neticeler versin, fakat eskisi gibi değil...”¹³¹

Ayrıca Mustafa Kemal, ısrarla, ayrıcalık taşıyan yabancı şirketlerin ulusallaştırılması üzerinde durmuş, yasalara uygun olmayan rekabeti besleyen kapitülasyonlara son verilmesi gerektiğini söyleyerek, milli ekonomi politikasını dile getirmiştir.¹³² Fakat kongredeki konuşmasında Mustafa Kemal toprak reformu ve devletçilik gibi konulara değinmemiştir.¹³³

Mustafa Kemal'den sonra İktisat Bakanı Mahmut Esat Bey (Bozkurt) söz almıştır. Mahmut Esat Bey'in konuşmasında ileri sürülen görüşler Mustafa Kemal'in sözlerini tamamlayıcı niteliktedir. Ancak söylevin en önemli bölümü *“karma iktisat”* sözünü ilk defa dile getirmiş olmasıdır.¹³⁴ *“.....Biz iktisat mektepleri tarihinde mevcut mekteplerden hiçbirine mensup değiliz. Ne (bırakınız geçsinler, bırakınız yapsınlar) mektebine, ne de sosyalist, komünist, ataist veya himaye mekteplerinden değiliz. Bizimde, yeni Türkiye'nin yeni iktisadi manasına göre yeni bir iktisat mektebimiz vardır. Buna ben (Yeni Türkiye İktisat Mektebi) diyorum. Yukarıda zikrettiğim mekteplerden hiçbirine mensup olmamakla beraber memleketimizin ihtiyacına göre bunlardan istifade etmeyide ihmal etmeyeceğiz. Yeni Türkiye muhtelif bir iktisat sistem takip etmelidir. İktisadi teşebbüs kısmen devlet ve kısmen teşebbüs-ü şahsi tarafından deruhte edilmelidir. Mesela, büyük kredi müessesatını, sanayi teşebbüsatını ilah devlet idare edecektir. Çünkü memleketimizin iktisadi vaziyeti bunu istilzam ediyor.....”¹³⁵*

Burada gerek Mustafa Kemal'in gerekse de Mahmut Esat Bey'in konuşmaları Türkiye'nin uygulayacağı ekonomi politikalarına ışık tutma, açıklığa kavuşturucu nitelikte olmuştur.

¹³¹ Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri II, s.113 (Sadeleştirilmiştir.)

¹³² Lale Cankay, “Atatürk Döneminin İktisat Politikası”, Dokuz Eylül Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi (Cilt: 9, Sayı: 2, 1994), s.327.

¹³³ İsmail Cem, Türkiye'de Geri Kalmışlığın Tarihi (Onikinci basım. İstanbul: Cem Yayınevi, 1995), s.279.

¹³⁴ Yüksel Ülken, Atatürk ve İktisat, İktisadi Kalkımda Etkinlik Sorunu ve Eklektik Model (Ankara: Türkiye İş Bankası Yayınları, Genel Yayın no.224. 1981), s.85.

¹³⁵ Ökçün, a.g.e., s.262-263.

Kongrede üçüncü konuşmayı Manisa Sanayi Delegatesi sıfatıyla kongre başkanlığına seçilen Kâzım Karabekir Paşa yapmıştır. Kâzım Karabekir iktisat ile ilgili yaptığı açıklamalarda, üç konu üzerinde durmuştur. Bunlar: Kâzım Karabekir tarafından şöyle ifade edilmiştir: “...ilk olarak iktisat denilince, insanlarımızı, hayvanlarımızı, istihsalimizi hüsn-ü muhafaza etmeliyiz. Köylerin, evlerin, çeşmelerin, bataklıkların tesinatyyla sıhhatimizi muhafaza edemez, bin türlü hastalıklar içerisinde çürpürsək hayvanlarımızı veba-i bakari, şarbon gibi hastalıklar silip süpürür ise, mahsullerimizi böcekler çürütür ise yapılan bütün iktisadi tedbirler, kanunlar hiçe müncer olur. İşte bunun için sarfedeceğimiz mesaiye yardım etmesini hükümetimizden talep ve temenni etmeliyiz....

İkinci olarak, istihsalatımızı çoğaltmak, şimen diiferimizi, vapurlarımızı bilhassa yollarımızı yaparak taşraya sevk etmek, harice satıp memleket para çekmektir. Burada onu temin edecek esasları temin edeceğiz. Memleketimiz o kadar vasi ve feyziakardır ki, Avrupa'nın bugün sahillerimize un yedirmesi değil, bilakis biz az zamanda her tarafa ihracat yapmaya kadiriz. Hatta ihracatı yalnız un olarak değil, makarna, bisküvi, peksimet gibi mamul bir halde yapacağız....

Üçüncü mesele pek mühimdir... Bu, muhterem bacılarımıza, hanımlarımıza terettüp eder. Sarfiyat ve istihlaki azaltmak....”¹³⁶

Kongrede kabul edilen çalışma usulüne göre, kongreye katılan dört grubun temsilcileri ayrı ayrı toplanmışlar ve tartışmak üzere mukarrerat lahiyaları hazırlamışlardır. Ve bu hazırlanan lahiyalar kongre genel kurulu tarafından 24 Şubat-4 Mart tarihleri arasında sekiz toplantıda ayrıntılı olarak görüşülmüştür. Hatta bu durumu Anadolu Ajansı, “kongrede sağ cenah tüccarlara, sol cenah ameleye, merkez çiftçilere tefrik edilmiş ve çiftçilerle amele arası sanayi murahhaslarına verilmiştir.”¹³⁷ şeklinde olayı duyurmuştur.

Kongrede alınan kararları biri Misak-ı İktisadi, diğeri kongreye katılan çiftçi, tüccar, sanayici ve işçi gibi iktisadi grupların istekleri ve teklifleri ile ilgili kararlar olmak üzere 2 gruba ayırabiliriz: Mustafa Kemal tarafından iktisadi alanda Erzurum Kongresi olarak nitelendirilen kongrede kabul edilen Misak-ı İktisadi 12 maddeden oluşmaktadır. Bu kararlar genelde ahlaksal ve toplumsal bir takım esasları içermekle beraber tek iktisadi konu, yabancı sermaye ile ilgili olan 9.maddedir. Buna göre: “Türk, dinine, milliyetine, toprağına, hayatına ve müessesatına düşman olmayan

¹³⁶ Ökçün, a.g.e., s.267-268.

¹³⁷ Gündüz Ökçün, **İktisat Tarihi Yazıları** (Birinci basım. Ankara: SPK Yayın no.58. 1997), s.285.

milletlere daima dosttur; ecnebi sermayesi aleyhtar değildir. Ancak kendi yurdunda kendi lisasına ve kanuna uymayan müesseselerle münasebette bulunmaz...."¹³⁸

Ancak Misak-ı İktisadi içeriği ve üslubu yönünden ağır eleştirilere konu olmuş. Tanin Gazetesi yazarlarından Hüseyin Cahit (Yalçın) bu bildiriye ekonomik ve sosyal açıdan hayal olarak nitelendirmiştir.¹³⁹ Hüseyin Cahit'in yaptığı eleştirinin gerekçesi ise, daha önce uygulanan Mehmet Cavit Bey'in liberalizmine karşı ortaya çıkan Ziya Gökalp'in milli iktisat düşüncesinin uygulanma olasılığını hissetmiş olmasıdır.¹⁴⁰

Misak-ı İktisadiye yöneltilecek ikinci büyük eleştiri de Suphi Nuri (İleri) tarafından yapılmıştır. Suphi Nuri yaptığı eleştirisinde Misak-ı İktisadi'nin iktisadi yasalar, programlar vb. içermediğini dolayısıyla iktisadi bakımdan bir yarar getirmeyeceğini belirtmiştir.¹⁴¹

Kongreye katılan dört grubun önerileri zaman zaman tartışmalara neden olmuş ve kongrenin onayına sunulmuştur. *"Çiftçiler hakkındaki esaslar, iç bölgeleri başlıca ihraç limanlarına bağlayacak demiryolu ve limanların yapılması; tütün tekelinin kaldırılması ve bu ürünün ekimindeki sınırlamalardan vazgeçilmesi; ülkede asayiş ve kanun egemenliğinin sağlanması; tarım makinaları, gereçleri ve girdileri ithalatının gümrükten bağışık tutulması gibi istekler Kongre'ye katılanların oy birliğiyle ilke kararına bağlandı."*¹⁴² Yine, *"aşarın kaldırılması, yabancıların toprak mülkiyeti hakkının kalkması, tarım sektörüne gelişmesi için vergi muafiyeti sağlanması ve sektörün teşvik edilmesi, tütün ekimi ve ticaretinin serbest bırakılması, tarımsal kredilerin düzene sokulması, orman köyleriyle ilgilenilmesi, hayvan hastalıklarıyla mücadele, tarım alet ve makinelerinin standartlaştırılması, tamir atölyelerinin kurulması, göllerde balık üretilmesi, yüksek öğrenim görenlerin bir süre köylere gönderilmesi ve bu kararlar doğrultusunda ilk defa Şubat 1925'te tarım kesiminde üretimi arttırmaya ve üreticiyi korumaya yönelik olarak tarımın gelişmesini engelleyen aşar vergisi 552 sayılı yasa ile kaldırılmıştır."*¹⁴³ Ancak aşar konusunda birtakım görüş ayrılıkları ortaya çıkmıştır. Çiftçiler aşarın kaldırılmasını isterken, ticaret ve sanayi grubu ise aşarın yerine adil bir usul getirilmesini istemişlerdir. Çiftçilerde aşarın kaldırılmasının devlet gelirlerinde yaratacağı boşluğun bütün sınıf ve zümrelere yüklenmesini ileri sürerken, tüccarlar buna dirense de çiftçilerin görüşü az bir

¹³⁸ Ökçün, **Türkiye İktisat...**, s.389.

¹³⁹ Hüseyin Cahit'in eleştirileri için bkz: Ökçün, **a.g.e.**, s.367-371.

¹⁴⁰ Karakoyunlu, **a.g.e.**, s.124.

¹⁴¹ Suphi Nuri (İleri)'nin eleştirileri için bkz: Ökçün, **a.g.e.**, s.371-373. Akay, **a.g.e.**, s.190-193.

¹⁴² Tezel, **a.g.e.**, s.151.

¹⁴³ Aşarın kaldırılması ile ilgili olarak bkz. Düstur Cilt: 6, Kanun, Tefsir, Karar, Kararname no.552, Resmi Gazete no. 84, s.99.

çoğunlukla benimsenmiştir.¹⁴⁴

Tüccar grubu ise, bir ana ticaret bankası kurulması, kambiyo merkezleri ve özellikle naksil ve tahvilat borsalarının millileştirilmesi, cuma gününü bütün ülke için resmi tatil olarak kabul edilmesi, tekelsizliğe karşı mücadele, kömür üretiminin dış rekabetten korunması, ipotek karşılığı kredi verilmesi, iktisat öğretiminin yaygınlaştırılması, haberleşme hizmetlerinde gecikmelerin önlenmesi, ticaret ateşelikleri kurulması gibi kararlar alınmıştır.¹⁴⁵

Kongrede yerli kömürün himayesiyle ilgili olarak sanayi grubu ve ticaret grubu arasında fikir ayrılıkları ortaya çıkmıştır. Özellikle maden ocaklarını işletenler yüksek gümrük vergileriyle yerli kömürün korunmasını istemişlerdir. Sanayici grubu ise ithal kömür daha ucuz olduğundan, ithalatının serbest bırakılmasını savunmuşlardır. Sonuçta ticaret grubunun lehine olarak kömürün himayesi kararlaştırılmıştır.¹⁴⁶

Sanayi grubunun iktisadi esaslarında ise, koruyucu gümrük vergileri yoluyla sanayinin korunması ve bu sanayi için ithal olunacak mallara bağışıklık tanınması, 1913'te çıkarılan Teşvik-i Sanayi Kanunu ile ilgili yeni düzenlemelerin yapılması, ulaşımda ucuz tarifelerin uygulanması, sanayi bankalarının kurulması, sanayi için eleman yetiştirecek teknik okulların açılması, her liva ve kaza dahilinde bir sanayi odasının açılması gibi öneriler kabul edilmiştir.¹⁴⁷

İşçi grubu ise kongreye, amele yerine işçi denilmesi milletvekili ve belediye seçimlerinde mesleki temsil ilkesi uygulaması, dernekler yani sendikalar hakkının tanınması, çalışma süresinin 8 saate indirilmesi, gece çalışmalarında çift ücret ödenmesi, 12 yaşından küçüklerin çalıştırılmaması, kadınlara doğumdan önce ve sonra 8 hafta ve her ay 3 gün ücretli izin verilmesi, ücretlerin para olarak ve gününde ödenmesi, 1 mayısın işçi bayramı olarak kabul edilmesi, hastalık nedeniyle çalışmayan işçinin ücret alması, evlenecek işçilere gündelikleri verilmek şartıyla 1 hafta izin verilmesi, kaza ve heyet sigortası kurulması, birinci ve ikinci derecede hammaddelerin işlenmeden ihraç edilmemesi, temettü vergisinin kaldırılarak sermaye üzerine arttırıcı vergi ve miras vergisi konulması vb. gibi önerilerle katılmıştır.¹⁴⁸

¹⁴⁴ Avcıoğlu, a.g.e., s.347. Ayrıca bu konuyla ilgili olarak bkz: Korkut Boratav, **Türkiye’de Devletçilik** (Birinci basım. Ankara: Savaş Yayınları, Tarih, Bilim, Ekonomi Dizisi:3, 1982), s.17.

¹⁴⁵ Tüccar grubunun esaslarıyla ilgili olarak maddelerin ayrıntıları için bkz: Ökçün, a.g.e., s.406-425.

¹⁴⁶ Avcıoğlu, a.g.e., s.347-348.

¹⁴⁷ Geniş bilgi için bkz: Ökçün, a.g.e., s.426-429.

¹⁴⁸ Daha ayrıntılı bilgi için bkz: Ökçün, a.g.e., s.430-434. Akay, a.g.e., s.181-184. Tezel, a.g.e., s.151, Ökçün, **İktisat...**, s.312-315.

ücretli yıllık izin uygulanması, çalışma koşullarının iyileştirilmesi için önlemler alınması şeklindeki öneriler kabul edilmiştir. Fakat işçilerin “*imtiyazlı ecnebi müesseselerinde devletleştirilmesi*” için verdikleri önerge red edilmiştir.¹⁴⁹

İzmir İktisat Kongresi’nde yabancı sermaye ile ilgili esaslarda da bundan tamamen vazgeçilemeyeceği belirtilerek, “*Ecnebi sermayesindeki müstağni kalamıyacağımız aşikar isede, bu sermayenin memleket için muzır olmayacak şekillerde girmesinin temini*”¹⁵⁰ ilke olarak kabul edilmiştir.

Gerçekleştirilme yolları, finansman yol ve imkanları, öncelik dereceleri tespit edilmeden ileri sürülmüş olan İzmir İktisat Kongresi kararları genelde kalkınmayı özel teşebbüse dayanarak başaracak, himayeci ve milliyetçi bir iktisat politikası tercihlerini öngörmektedir. Özellikle kongre toplumdaki kuvvet dengesini göstermesi bakımından da ilginçtir.

Kongrede alınan kararlar büyük ve tüccar sahiplerinin yararına olmuştur.¹⁵¹ Alınan kararların bir bölümü uygulamaya konulurken bir bölümü de hiçbir zaman uygulanamadı. Örneğin, ticaret sektörünün finansman ihtiyaçlarının karşılanması amacıyla banka kurulması politikası gerçekleştirildi. Türkiye İş bankası bu politikanın ürünüdür.¹⁵² Demiryolu yapımı ise hükümet programlarına girmiş¹⁵³ ve Başbakan İsmet Bey’in (İnönü) önemle üzerinde durduğu bir konu olmuştur.¹⁵⁴ Ayrıca sanayi yatırımlarını özendirici teşvik sistemi geliştirilmiştir.¹⁵⁵ 1 Mayısın İşçi Bayramı olarak kabul edilmesi gerçekleşmedi. Çalışma süresinin 8 saat olarak kabul edilmesi ise ancak 1936’da mümkün oldu. Asgari ücretin tesbit ve zorunlu hale getirilmesi ile grev hakkının tanınması da ancak 1961 Anayasası ile mümkün oldu.¹⁵⁶ Ayrıca tütün tekeli kaldırılmamış, bilakis devlet tekeli altına alınmıştır.¹⁵⁷

Kongrede alınan kararlar yeni kurulan Türkiye’nin kalkınma yolunda izleyeceği ekonomik politikaların özel girişimciliğe dayandırılması kuralını getirmiştir. Milli mücadele sırasında Sovyet Rusya ile ekonomik ilişkiler kurulmuş, çeşitli yardımlar alınmış olsada Türkiye ekonomisinde 1923’lü yıllardan itibaren uygulanacak ekonomi politikalarında Sovyet Rusya’nın uyguladığı planlı ekonomi dikkate alınmamış, toplanan İzmir İktisat Kongresi sistem ve ekonomik model arayışını içeren bir kongre

¹⁴⁹ Tezel, a.g.e., s.151.

¹⁵⁰ Ökçün, *Türkiye İktisat...*, s.435.

¹⁵¹ William M.Hale, “Kemalist Türkiye’nin Ekonomisinde Geleneksellik ve Modernlik: 1920’lerin Deneyimleri”, *Atatürk ve Türkiye’nin Modernleşmesi*, Yayına Hazırlayan: Jacop M. Landau, Türkçesi: Meral Alakuş, 1.basım, Sarmal Yayınevi, 1999, s.203.

¹⁵² Ülken, a.g.e., s.88.

¹⁵³ Arar, a.g.e., s.10.

¹⁵⁴ İnan, a.g.e., s.88.

¹⁵⁵ Tayanç, a.g.e., s.47.

¹⁵⁶ Karakoyunlu, *Türkiye’de Liberalizmin...*, s.93.

¹⁵⁷ *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ekonomisi (1923-1978)* (İstanbul: Akbank Kültür Yayını, 1980), s.78.

olmayıp, askeri ve siyasi alanda başarıya ulaşan Türkiye Cumhuriyeti'nin iktisadi alanda neler yapabileceği ve neler yapması konusunda milletin her kesimin görüşlerinin alınmasına yönelik bir kongredir. Bu konuda devlete herhangi bir görev verilmemekle birlikte, devletin görevlerinin, özel girişimin yetersiz olduğu ya da olmadığı yerde başlaması gerektiği şeklinde liberal bir iktisat siyasetinin uygulanması gündeme gelmiştir. Ancak kongrede alınan kararlar, o dönemin koşullarında, ülkenin bitkin, durgun, uzun savaşlardan kaynaklanan karışık bir durum içinde bulunan ekonomisine ivme kazandıracak, onu geliştirecek ve kalkındıracak bir nitelik taşımamaktadır. Böyle bir ekonomide, “*bırakınız yapsınlar*” görüşünün uygulanması, özellikle liberal ve girişimciliği özendiren ve ticaret grubunun esaslarına uyularak kabul edilmesi hükümetin bu alandaki kararsızlığını göstermektedir.¹⁵⁸

Ancak başarılı olsa da olmasa da kongrede alınan kararlar 1923'ten 1929'a kadar uygulanarak ekonomi politikalarına damgasını vurmuş, Cumhuriyet'in ilk yıllarının iktisat politikası İzmir İktisat Kongresi kararları doğrultusunda oluşturulmak istenmiştir. Yeni Cumhuriyet'in sosyal piramidide bu bağlamda oluşmaya başlamış, İzmir İktisat Kongresi Erzurum ve Sivas Kongrelerinin tarihsel süreçteki tamamlayıcısı olmuştur. Siyasal süreçteki tamamlanma ise Cumhuriyet Halk Fırkasıyla gerçekleştirilmiştir.¹⁵⁹

Nitekim kongreye Türk toplumunun bütün kesimlerinin mesleki temsilcilerinin davet edilmesi ve onlara söz hakkının verilmesi, kesilmiş olan Lozan Konferansı'na Türk milletinin kararlılığını göstermektedir.

4. LOZAN ANLAŞMASININ İKTİSADİ YÖNÜ

28 Ekim 1922'de müttefiklerin İstanbul temsilcileri Lozan'da yapılacak barış konferansına Ankara ve İstanbul hükümetlerinin temsilci göndermelerini istediler. Mustafa Kemal Lozan'a birlikte gidilmesi teklifine, “*barış konferansında Türkiye devleti yalnız ve ancak TBMM hükümeti tarafından temsil olunur.*”¹⁶⁰ sözleriyle karşılık vermiştir. Böylece İstanbul Hükümeti'nin de çağırılması padişahlığın kaldırılması işini kesin olarak sonuçlandırdı ve 1 Kasım 1922'de meclise verilen bir yasa ile padişahlık ve halifelik birbirinden ayrıldı ve padişahlık kaldırıldı.¹⁶¹ İtilâf Devletleri'nin 13 Kasım'da Lozan'da sulh görüşmelerine başlanacağını hem Ankara hem de İstanbul hükümetine bildirmesi neticesinde¹⁶², TBMM'de barış görüşmelerini

¹⁵⁸ Cahit Talas, *Ekonomik Sistemler* (Dördüncü basım. Ankara: S Yayınları, 1980), s.326.

¹⁵⁹ Yerasimos, *a.g.m.*, s.89.

¹⁶⁰ Berkes, *a.g.e.*, s.445.

¹⁶¹ Atatürk, *Söylev*, s.333.

¹⁶² Kâzım Özalp, *Milli Mücadele 1919-1922* (Ankara: T.T.K. Yayınlarından Seri. XVI, Sayı.13, T.T.K. Basımevi, 1971), s.237.

sürdürmesi için hükümete yetki verdi.¹⁶³ Şimdi sorun toplanacak Barış Konferasına delege olarak kimlerin gönderileceğiydi. Dışişleri Bakanı olan Yusuf Kemal Bey (Tengirsek) rahatsızdı. Mustafa Kemal'in İsmet Paşa'yı Dışişleri Bakanı ve dolayısıyla barış görüşmelerinde başdelege yapabilmek için istifa etmesini isteyen 24 Ekim 1922 tarihli telgrafı alınca istifa etti¹⁶⁴ ve İsmet Paşa Dışişleri Bakanlığı'na seçildi.¹⁶⁵

İsmet Paşa, Lozan'daki Türk heyetinin başkanlığına atandı. Mustafa Kemal'in onu seçme nedeni, kendisinin en sadık ve güvenilir destekçisi olmasının yanı sıra, Başvekil Hüseyin Rauf'un (Orbay) İngiliz yanlısı, hariciye vekili Yusuf Kemal'in (Tengirsek) ise aşırı Sovyet yanlısı olmasıydı.¹⁶⁶

Bu konferansta Türkiye Devleti'ni İsmet Paşa temsil etti. Trabzon milletvekili eski Maliye Bakanı Hasan Bey ile Sinop milletvekili Sağlık Bakanı Rıza Nur Bey, İsmet Paşa'nın başkanlığındaki Delegeler Kurulunu oluştuyordu. Konferansın başkanı, aynı zamanda İngiltere Dışişleri Bakanı olan Lord Curzon'du.¹⁶⁷

Lozan Konferansı, 20 Kasım 1922 salı günü öğleden sonra saat üçte Mont Benon Gazinosu salonunda açıldı. Açılışı ev sahibi sıfatıyla İsviçre Konfederasyonu başkanı Hab yaptı. Konferansa, İngiltere, Fransa, İtalya, Yunanistan, Sırp-Hırvat-Sloven Krallığı (Yugoslavya), Japon hükümetleri katılıyordu. Boğazlarla ilgili çalışmalarda, Karadeniz kıyı devletleri olarak Sovyetler Birliği, Romanya ve Bulgaristan'da katılmıştı. Amerika ise konferansta müşahit olarak bulundu.¹⁶⁸

Konferansın 20 Kasım 1922'de kabul edilen iç tüzüğü'nün 5.maddesine göre konferansta devlet yapan ülkelerden herbirinin 1 temsilcisinin başkanlığını yapacağı 3 komisyon kuruldu.

I.Komisyon İngiliz delegesi Lord Curzon'un başkanlığı altında çalışacaktı. "*Ülke ve Askerlik Komisyonu*" adını taşıyan bu komisyon "*Boğazlar Rejimini*" ele alacaktı.

¹⁶³ Bu konuyla ilgili olarak yayınlanan resmi bildiri metni için bkz: Bilâl M. Şimşir, **Lozan Telgrafları II (Şubat-Ağustos 1923)** (Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Dizi. XVI, Sayı.57, T.T.K. Basımevi, 1994), s.150.

¹⁶⁴ Yusuf Kemal Tengirsek'in Hariciye Vekilliğinden istifası amacıyla çekilen telgraf için bkz: Yusuf Kemal Tengirsek, **Vatan Hizmetinde** (Ankara: Kültür Bakanlığı, Doğumunun 100. Yılında Atatürk Yayınları:14, 1981), s.270-271.

¹⁶⁵ Hasan Rıza Soyak, **Atatürk'ten Hatıralar I** (Yapı-Kredi Bankası A.Ş. Yayınları), s.148.

¹⁶⁶ Zürcher, a.g.e., s.235.

¹⁶⁷ Atatürk, **Söylev**, s.357.

¹⁶⁸ Şevket Süreyya Aydemir, **İkinci Adam (1884-1938)** (Yedinci basım. İstanbul: Remzi Kitapevi, Cilt.1, 1993), s.226.

II.Komisyon "*Türkiye'de Yabancılar ve Azınlıklar Rejimi Komisyonu*" adını taşıyordu ve başkanlığını İtalya Delegesi Garroni yapıyordu.

Fransız delegesi Barer'in başkanlığını yaptığı III.Komisyon ise "*Maliye ve İktisat Sorunları Komisyonu*" adını taşıyordu.¹⁶⁹

I.Komisyonun ele aldığı başlıca meselelerden;

-Boğazlar ile ilgili konuşmalara Karadeniz'de sahilleri olan devlet delegeleri olarak Sovyetler Birliği Hariciye Komiseri Çiçerin ile Bulgaristan Başvekili İstanbulski de katıldı. Tartışma, Çiçerin geldikten sonra Aralık ayının başlarında tartışıldı. İsmet Paşa, Türk-Sovyet anlaşması ve Milli Misak çerçevesinde Boğazlar hakkındaki tezimizi savundu. Öte yandan Müttefikler Boğazların uluslararası hale sokulması ve hangi milletten olursa olsun bütün savaş gemilerine açık tutulması görüşündeydiler.¹⁷⁰

İstanbul ve Marmara'nın emniyeti için Boğazların Türk hakimiyeti altında olması tezi, Sovyetler Birliği tarafından da desteklendi ve dolayısıyla konferansta üzerinde anlaşmaya varılan ilk konu boğazlar rejimi oldu.¹⁷¹

-I.Komisyonun ele aldığı bir diğer önemli mesele de azınlıklar meselesiydi. "*Türkiye'nin yurttaşlarını inanç, milliyet ve dil farkı gözetmeksizin korumayı taahhüt ettiğine ama Türkiye'nin kendi azınlıklarını yönetişinin denetlenemeyeceğine dair*" bir madde konulmuş,¹⁷² İstanbul'daki Rumlarla Batı Trakya'daki Türkler dışında, iki ülke arasında nüfus değişmesi yapılmıştır.

Bu mübadelede 1,3 milyon Rum Türkiye'den gitmiş ve 0,4 milyon Türk buna karşılık Türkiye'ye gelmiştir. Aslında I.Dünya Savaşı başında ve savaş yılları boyunca Ermeni azınlıklar da Türkiye'yi terketmişti. Böylece Türkiye'de çoğunlukla Türklerden oluşan bir nüfus oluşmuştu.¹⁷³

-Son olarak I.Komisyonun, özellikle İngiltere'yi ilgilendiren bir meselede Türkiye'nin güney sınırları meselesiydi. İngilizler bilfiil işgal hakkında ve daha önce yaptıkları anlaşmalardan faydalanarak yarının zengin petrol bölgeleri olacak Türkiye'nin güney sınırını menfaatlerine göre çizmek istiyorlardı.¹⁷⁴ Bu konuda Karahisar Milletvekili Mehmet Şükrü Bey "*Efendiler, Karaağacı, Musul'u tamamen İngilizlere terkedersek yaşamanın imkanı yoktur...*"¹⁷⁵ diyerek konunun önemini belirtmiştir.

¹⁶⁹ Ateş, a.g.e., s.281. Bu konuyla ilgili olarak bkz: Aydemir, a.g.e., s.228.

¹⁷⁰ Kinross, a.g.e., s.543.

¹⁷¹ Aydemir, a.g.e., s.231.

¹⁷² Zürcher, a.g.e., s.237.

¹⁷³ Reşat Aktan, *Türkiye İktisadı* (ikinci basım. Ankara: Cilt.1, 1972), s.44.

¹⁷⁴ Aydemir, *Tek Adam* (Cilt.3), s.110-111.

¹⁷⁵ TBMM Gizli Celse Zabıtları, (Cilt.4, Devre:1, İçtima:4, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Genel Yayın No.267, Tarih Dizisi: 18, 2 Mart 1339 (1923)-25 Teşrinievvel 1934), s.34.

Musul meselesi tarafların görüş birliği sağlanmadan, Akvam Cemiyetine verilmesi suretiyle ertelenmiştir. Milletler Cemiyeti aracılığıyla bu sorun 1926 yılında İngiltere lehine sonuçlandırıldı. Ancak yabancı petrol şirketlerinin Irak hükümetine ödeyecekleri resimlerin onda biri 25 yıl süreyle Türkiye'ye verilecekti, fakat bu gerçekleşmedi.¹⁷⁶

II.Komisyon ise, Türkiye'de yabancıların işleriyle uğraşacaktı. Bu hakların bir kısmı milletlerarası hukuk esaslarına giren, ikamet, seyahat haklarıydı. Ancak komisyonun en önemli meselesi "*kapitülasyonlardı*".¹⁷⁷

Konumuz açısından önem taşıyan konferans nizamnamesinin 5.maddesine göre kurulan "*Mali ve Ekonomik Meseleler Komisyonu*"dur. Türkiye'nin iktisadi ve mali konularıyla ilgili olarak Lozan'da izlenecek iktisadi ve mali konularla ilgili olarak TBMM'nde de müzakerelerde bulunulmuştur.¹⁷⁸

Genel olarak mali nitelikte olan konuları kapsayan komisyon kendi içinde beş yardımcı komisyona ayrılmıştı. Bunlar:

- *Duyun-u Umumiye'nin bölüşümü, işgal giderlerinin Türkiye tarafından ödenmesi*
- *Limanlara uygulanacak rejim, demiryolu, transit, posta ve telgraf, ticaret amacıyla havacılık, denizaltı, kabloları, sugücü*
- *Gümrük tarifeleri, gemilere uygulanacak rejim, endüstri, edebiyat, sanat yapıtları mülkiyeti, fabrika markaları*
- *Savaş ve işgal dönemine ilişkin sorunlar, barış antlaşmasından sonraki döneme ilişkin sorunlar vb.*
- *5.alt komisyon ise sağlık sorunlarıyla ilgilenecekti.*"¹⁷⁹

II.Komisyonun en önemli meselesi olan kapitülasyonların kaldırılması sorunu konferansın şiddetli çatışmalarına neden oldu. Müttefikler kapitülasyonların tamamen kaldırılmasını istemiyorlardı. Kapitülasyonların yerine koymak istedikleri "*Adli Usul Beyannamesindeki Tadilleri*" kabul etmemişlerdi. Bunun yanısıra mali-iktisadi hükümlerin olduğu gibi kalmasında da ısrar etmişlerdi. Özellikle Fransa Osmanlı borçlarının altınla ödenmesini, Türkiye ise borçlarını Fransız frankıyla ödemek istiyordu.¹⁸⁰

¹⁷⁶ Aktan, a.g.e., s.45.

¹⁷⁷ Aydemir, a.g.e., s.112.

¹⁷⁸ TBMM Gizli Celse Zabıtları, (Cilt.4, Devre:1, İçtima:4), s.30.

¹⁷⁹ Seha L.Mcray, **Lozan Barışı Konferansı-Tutanaklar-Belgeler** (Yapı Kredi Yayınları, Cilt.3, 1993), s.2.

¹⁸⁰ Aydemir, **İkinci Adam** (Cilt. 1), s.247.

Mustafa Kemal Lozan Konferansında ortaya çıkan bütün sorunlarla ilgili olarak şu sözleri söylemiştir: “Musul sorununun geçici olarak ertelenmesinden söz etmemek üzere, yönetsel siyasal, parasal, ekonomik işlerle ilgili konularda ve öbür işlerde ulusun ve ülkenin haklarını, bağımsızlığını tam ve sağlam olarak elde etmek ve kurtardığımız yerlerin kesin olarak boşaltılmasını istemek temel koşuldur.... delegeler kurulumuz, kendine verilen görevi tam ve en iyi biçimde yapmıştır. Ulusumuzun ve meclisimizin onurunu korumuştur. Eğer barış işini iyi bir sonuca bağlamak istiyorsak, meclisçe de Delegeler Kurulu’nun iç gücü arttırılmalı ve çalışmaların sürdürülmesi sağlanmalıdır. Böyle davranırsanız, bir barış evresine girebileceğimizi umut edebiliriz.”¹⁸¹

İsmet Paşa, İtilâf Devletlerinin bütün itirazlarına karşı koydu ve kapitülasyonların kaldırılmaması gerektiği iddialarına boyun eğmedi. İsmet Paşa’nın bu konuda kesinlikle belirttiği görüş: “Devletler bilmelidir ki, TBMM hükümeti, Türkiye için, hakim müstakil ve mukadderatına sahip milletlerin haiz bulundukları hakların aynına malik olmayı, şiddetle iltizam eylemektedir.”¹⁸²

Mustafa Kemal’de bu konuda şöyle demiştir: “Baylar, bilirsiniz ki, yeni Türk Devleti’nden önceki Osmanlı Devleti kapitülasyonlar adı altında bir takım ayrıcalık haklarının tutsağı idi. Osmanlı Devleti’nin Osmanlı ülkesinde bulunan yabancıları yargılama yetkisi yoktu; kendi uyruklarından aldığı vergiyi yabancılardan alması yasaktı; Devlet’in varlığını teminen ve kendi sınırları içinde bulunan hristiyan topluluklara karşı önlemler alması yasak ediliyordu.

Osmanlı Devleti’nin kendisini kuran temel ögenin yani Türk Ulusı’nın insanca yaşamasını sağlayacak yollara başvurması da yasak edilmişti. Ülkeyi bayındırlaştıramaz, demiryolu yaptıramaz, dahası okul bile yaptıramazdı. Bu gibi durumlarda hemen yabancı devletler işe karışarlardı. Osmanlı padişahları ve yakınları, büyük gösterişler içinde parlak bir yaşam sağlayabilmek için ülkenin ve ulusun bütün kaynaklarını kuruttuktan başka, ulusun her türlü gelirini karşılık göstererek ve Devlet’in onurunu, şerefini ayaklar altına alarak, birçok borçlara girmişlerdi. O denli çok borçlanmışlardı ki, devlet bu borçların faizlerini bile ödeyemeyecek duruma düşmüş, dünya gözünde batkın (müflis) sayılmıştı.”¹⁸³

“Herşeyden evvel şurası bilinmek lazımdır ki, BMM Hükümeti, kapitülasyonların bırakılmasını asla kabul etmeyecektir. Şayet yabancı uyruklular eskiden olduğu gibi bundan sonra da kapitülasyonlardan istifade etmeyi

¹⁸¹ Atatürk, Söylev, s.360.

¹⁸² Eroğlu, a.g.e., s.173.

¹⁸³ Atatürk, Nutuk II, s.702. (Sadeleştirilmiştir.)

*düşünüyorlarsa aldanyorlar. Kapitülasyonlar bizim için mevcut değildir ve asla mevcut olmayacaktır. Türkiye'nin bağımsızlığı her sahada tamamen ve toptan tasdik olunmak şartıyla kapılarımız bütünüyle yabancılar a genişçe açılacaktır.”*¹⁸⁴

Daha öncede belirttiğimiz gibi özellikle ekonomik meselelerden dolayı konferans yarıda kesildikten sonra 23 Nisan 1923'te yeniden toplanmış, Musul meselesi ve Osmanlı Borçları ile ilgili meseleler istisna diğer konularda anlaşma sağlanmıştır.¹⁸⁵

Kapitülasyonların kısa kaç noktası gümrük tarifeleriydi. Lozan Anlaşmasına bağlı Ticaret Sözleşmesi 24 Temmuz 1923'te imzalanmış, 5 yıllık bir süre için Türkiye'nin etkili bir himaye politikası uygulamasını önleyen hükümler içermekteydi. Bunlara göre, Türkiye, İngiliz İmparatorluğu, Fransa, İtalya, Japonya, Yunanistan, Romanya, Sırp-Hırvat-Sloven Devleti ile *“İş bu sözleşmenin yürürlüğe girmesiyle, öteki Bağıtlı Devletlerin ülkelerinde çıkan ve bu ülkelerden gelen doğal ürünlerin ya da işlenmiş malların Türkiye'ye sokulmalarında uygulanabilecek tarifeler 1 Eylül 1916 tarihinde yürürlüğe konulan ve eşyanın ağırlığını gözönünde tutan Osmanlı nesnel tarifesinde gösterilen tarifeler olacaktır”*¹⁸⁶ hükmü gereğince hükümetin 1929'a kadar etkili bir dış ticaret politikası izlemesinin önlenmiş olması, Osmanlıların dış borcunun ödenmesi ödemeler bilançosu ve hükümet bütçesi açısından güç bir durum meydana getirmiştir.¹⁸⁷

Kapitülasyonlara göre, Türkiye, gümrüklerinde istediği gibi tarifeler uygulamak ve istediği ülkelerle istediği gibi karşılıklı ve eşit şartlı anlaşmalar yapmak hakkından mahrumdu. Bu durum sanayi in kurulmasını, iktisadi kalkınma ve egemenliği sağlayıcı ve koruyucu bir takım tedbirler almaktan devleti mahrum bırakıyordu.¹⁸⁸ Kapitülasyonların kaldırılması konusunda batılı devletlerin güçlü çıkarması, Türkiye'de uzun vadeli iktisadi tehditler yöneltmesi kaygılara yol açmıştı.¹⁸⁹ Ancak Avrupa devletlerinin bütün ısrarlarına rağmen Lozan Barış Anlaşmasının Türkiye'de kapitülasyonların kaldırıldığını hükme bağlayan *“Bağıtlı Yüksek Taraflar, her biri*

¹⁸⁴ Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri (Dördüncü basım. Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yayınları:1, Cilt. 3, 1989), s.4. (Sadeleştirilmiştir.)

¹⁸⁵ Eldem, a.g.e., s.222.

¹⁸⁶ Seha L.Meray, **Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar, Belgeler** (A.Ü. SBF Yayınları no.348, Takım:2, Cilt.2, 1973), s.79. 24 Temmuz 1923'te imzalanan Ticaret Sözleşmesi'nin maddeleri geniş olarak EK-1'de açıklanmıştır.

¹⁸⁷ Cihat İren, “The Growth of the Private Sector in Turkey”, **The Mixed Economy in Turkey (1930-1979), Turkey's and Other Countries Experience with the Mixed Economy** (Edited by Mükerrrem Hiç, İ.Ü. Economics Faculty, 1979), s.358.

¹⁸⁸ Aydemir, a.g.e., s.235. Ayrıca bkz: Tayanç, a.g.e., s.50.

¹⁸⁹ Tezel, a.g.e., s.191.

kendi yönünden Türkiye’de kapitülasyonların her bakımdan kaldırıldığını kabul ettiklerini bildirdiler”¹⁹⁰ şeklindeki 28.maddesiyle bu durum çözümlendirilmiştir.

Lozan Konferansı’nın bir diğer önemli konusu Osmanlı Duyun-u Umumiye’si yani Osmanlı borçları meselesiydi. Yeni Türkiye Devleti Osmanlı borçlarının yaklaşık 2/3’ünü oluşturan 84.597.495 altın liralık bir tutarı devralmış, yıllık ödemeler 5.809.312 lira olarak tesbit edilmiş ancak daha sonra bu dönemler 1929 yılına kadar dondurulmuştur.¹⁹¹

Konferansta alt komisyonun ilk görevi Osmanlı borçlarının Türkiye ile Osmanlı İmparatorluğu’ndan ayrılmış olan devletler arasında bölüştürülüp bölüştürülemeyeceğiydi.¹⁹² Türkiye konferansı sırasında Cumhuriyet sınırları dışında bulunan 16 bağımsız ülkeye, Osmanlı Devleti zamanında alınan borçların bu ülkelere harcandığını ileri sürerek söz konusu ülkeler arasında dağıtılmasını istemiştir.¹⁹³ Ayrıca kendisine isabet eden borçlarında ödemeyi kabul etmiştir. Bu konuyla ilgili olarak Trabzon milletvekili Hasan Bey, Osmanlı İmparatorluğu’nun parçalanması karşısında Duyun-u Umumiye’inde bu parçalar arasında taksimini açıklamıştır.¹⁹⁴ Dolayısıyla Müttefik Devletler, Osmanlı Devlet borcunun nominal anaparasının bölüştürülmesini son dakikada kabul etmişler,¹⁹⁵ böylece %62.25 Türkiye’ye, %10.57 Yunanistan’a, %8.15 Suriye’ye ve %5.25 Yugoslavya’ya borç düşmüştür.¹⁹⁶

Türkiye’nin payına düşen 107.5 milyon altın Osmanlı lirası tutarındaki borcun ödenmesi için Duyun-u Umumiye idaresi ile yapılan sözleşme 1928 yılında TBMM’nde onaylandı. Buna göre Türk Hükümeti 1929’da başlayan ilk 7 yılda her yıl 2 milyon altın lira ödeyecek, 1936 yılından sonra taksitler giderek artacak. 1952 yılında 3.4 milyon lirayı bulacaktı.¹⁹⁷ Ancak borç ödemelerinin 1929’da büyük buhranla birlikte başlaması paramızın da değerini sarsıcı bir etki meydana getirdiğinden kamu gelirlerinin bir kısmı da buna bağlı olduğundan devletin faaliyet alanını daraltıcı bir etki meydana getirmiştir.¹⁹⁸

Son olarak da Yunan ve Türk heyetleri ikili sorunlarını kısa sürede hallettiler. Türkiye savaş tazminatı istemekten vazgeçme karşılığında Trakya sınırında bir

¹⁹⁰ Meray, **a.g.e.**, s.9.

¹⁹¹ Boratav, **a.g.e.**, s.10.

¹⁹² Meray, **Lozan Barış...**, (Takım 1, Cilt.3), s.2.

¹⁹³ Sait Açıba, **Devlet Borçlanması** (Birinci basım, Ankara: Adım Yayınları: 18, 1991), s.107.

¹⁹⁴ Bu konu hakkında açıklamalar için bkz: TBMM Gizli Celse Zabıtları, Cilt-4, Devre:1, İçtima:4, s.41.

¹⁹⁵ Şimşir, **a.g.e.**, s.166.

¹⁹⁶ Aktan, **a.g.e.**, s.44.

¹⁹⁷ Tezel, **a.g.e.**, s.207.

¹⁹⁸ Boratav, **a.g.e.**, s.10.

düzeltilme sağlandı. Kapitülasyonlar kaldırıldı, Osmanlı borçlarının ödenmesi “*ülke temeline göre*” ve Fransız Frankıyla yapılması kararlaştırıldı. Ancak İtilâf Devletleri kapitülasyonların kaldırılmasının kabulüne karşılık ekonomik ve adli ödümler almak için diretmişler, Türk tarafı ise egemenliği engelleyecek herşeyi reddetmiştir. Sonuçta anlaşmaya 17 Temmuz’da varıldı.¹⁹⁹ 24 Temmuz 1923’te imzalanan bu anlaşma, 24 Ağustos 1923’te mecliste onaylandı.²⁰⁰

Dolayısıyla günümüz Türkiye’sinin sınırları büyük ölçüde Lozan’da çizilmiştir. Ağır iktisadi sonuçları bulunan kapitülasyonların kaldırılması büyük bir başarı olsa da, anlaşmanın bazı hükümlerinde verilen bir takım ödümler yer almaktaydı. Lozan Anlaşması ve getirdiği kapitülasyonların ekonomik sonuçları, Türkiye’nin yarı sömürge ekonomiden milli ekonomiye yönelmesine yol açarak bu durum Cumhuriyet’in ilk yıllarındaki iktisat politikalarını ve bu politikalara yön veren düşünce akımlarını etkilediğini söyleyebiliriz.

5. DOKTRİN TARTIŞMALARI

Türkiye’de iktisadi düşünceler tarihinin zenginliği açısından yapılan tartışmalar Tanzimat ile birlikte başlamış ve bu dönem boyunca iktisadi faaliyetlerde önemli gelişmeler, değişimler ortaya çıkmıştır. Nitekim bu tartışmalar I.Meşrutiyet ve II.Meşrutiyet dönemlerinde de sürmüş hatta I.Dünya Savaşı Türkiye’de uygulanan iktisat politikası tercihlerinde yeni oluşumları gündeme getirmiştir.

1919-1923 yıllarını kapsayan milli mücadele döneminde ülkenin iktisadi kaynakları tükenmişti. Uzun savaş yılları sonucu kazanılan zaferler neticesinde TBMM hükümeti kurularak, yönetim millicilerin denetimine geçmişti. Ancak milli mücadele dönemi boyunca her ne kadar siyasal bağımsızlığın sağlanması temel amaç olarak görülüp, ekonomik konular ihmal edilse de, savaş kazanılıp, Misak-ı Milli sınırları içinde kurulan Türkiye’de artık yapılacak iş ekonomik modeli tespit etmektir. İşte bu bağlamda Osmanlı İmparatorluğu’nun kalkınmasını engellemiş olan, Tanzimat’tan beri uygulanmakta olan liberal kapitalizmin benimsenmesi zayıf bir ihtimaldi. Zaten liberalizm kalkınmanın özel mülkiyete dayandığı ve kalkınmanın öncülüğünü de burjuva sınıfının yaptığı bir sistemdir. Oysa 1920’lerde Türkiye’de özel mülkiyet yoktu. Dolayısıyla kalkınmayı sağlayacak unsurlarda yoktu. I.Dünya Savaşı’nın meydana getirdiği enflasyon baskısı Türk parasının değerini düşürmüş, tasarruf imkansızlığı da bankacılığın gelişmesini engellemişti. Yani liberal bir kalkınmanın belli bir temeli mevcut değildi.

¹⁹⁹ Zürcher, a.g.e., s.236-237.

²⁰⁰ Atatürk, Söylev, s.361.

Ayrıca batı emperyalizmine karşı Sovyetler Birliği'nden sağlanan yardımlar iki ülkeyi birbirine yaklaştırmış, Sovyetler Birliği ile ilişkiler sürmüş, hatta komünist partiler²⁰¹ bile kurulmuştur. Ancak Sovyet modelinin etkisinden dikkatle kaçınılmıştır. Fakat Türk aydınlarının Fransız ihtilalinden etkilenerek geliştirdikleri bireysellik dışında ekonomik doktrinler konusunda belli bir araştırmaları yoktu.²⁰² İzmir İktisat Kongresi'nde de doktrin tartışmaları etkin bir nitelik kazanamamıştır. Her ne kadar Mustafa Kemal ve Mahmut Esat Bozkurt'un yapmış olduğu konuşmalarda bazı hedefler gündeme getirilmiş olsa da, doktrinler eğilimler sözkonusu değildir. Oysa Batı ülkeleri o dönemlerde her bakımdan ileri düzeyde olduklarından dolayı klasik iktisat sistemini benimsemişlerdi. Türkiye'de bu sistemden etkilenerek²⁰³ Ziya Gökalp'in başkanlığında kurulan özel bir kurulun çalışmaları sonucu iki düşünce ortaya çıkmıştı. Bunlardan biri devletin iktisadi hayata müdahale etmediği "*liberal*" görüştür. Diğeri ise, devletin iktisadi hayata tamamıyla müdahale ettiği "*sosyalist*" görüştür ki Ziya Gökalp başkanlığını yaptığı kuruldaki her iki görüşü uzlaştırmak "*karma iktisat*" modelini savunmuştur.²⁰⁴

Ancak ister liberal, isterse himayeci politika uygulamaları sözkonusu olsun, Batı emperyalizmi karşısında, siyasal bağımsızlık kazanıldıktan sonra ilk olarak ekonomik bağımsızlığın sağlanması temel amaç olmuştur. 1921 Londra Konferansı esnasında Kont Sforza iktisadi bağımsızlığımızı sağlamak kararında olduğumuzu anlayınca şöyle demişti: "*Arazi için döğüşünüz. İsterseniz topraklarınızı tevsi ediniz. Fakat topraklarda iktisadi hakimiyet, yani umumiyetle hakimiyet meselesini işe karıştırmayınız. Bu hakimiyet bizindir. İktisaden bizim efendiliğimizi kabul etmezseniz hepimiz aleyhinize döneriz.*"²⁰⁵ Oysa Mustafa Kemal ekonomik bağımsızlık fikrine dayanmayan siyasal bağımsızlığı yeterli görmüyordu. Bu konuyla ilgili düşüncelerini 1 Mart 1922'de TBMM'nde yaptığı konuşmada şöyle dile getirmiştir: "*Bugünkü savaşmalarımızın*

²⁰¹ BMM içinde ve çevresinde Yeşil Ordu Harekatı, Türk Komünist Partisi, Halk İştirakiyum Partisi, Türkiye Komünist Partisi olmak üzere yarı gizli, gizli ve açık resmi 4 tane parti kurulmuştur. Bu konuyla ilgili olarak bkz: Tunçay, a.g.e., s.130, Aydemir, **Tek Adam** (Cilt.3), s.342, Taner Timur, **Türk Devrimi Tarihi Anlamı ve Felsefi Temelleri** (Ankara: A.Ü. SBF Yayınları:252, 1968), s.138.

²⁰² Aydemir, **Tek Adam** (Cilt. 3), s.334.

²⁰³ Mükerrrem Hiç, "Atatürk'ün İktisadi Alandaki Görüş ve Politikaları", (Türkiye Ticaret Odaları, Sanayi Odaları ve Ticaret Borsaları Birliği, 1984), s.129. Ayrıca bkz: Timur, a.g.e., s.102.

²⁰⁴ Yüksel Ülken, "Atatürk ve İktisat", (Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Araştırma Merkezi, 1992), s.970.

²⁰⁵ Ahmet Emin Yalman, "İktisadi Esarete Karşı", **Atatürk ve Fikir Hayatı I** (Hazırlayanlar: Mehmet Kaplan, İnci Enginün, Zeynep Kerman, Necat Birinci, Abdullah Uçman. Kültür Bakanlığı/468, Atatürk/10, 1992), s.326.

gayesi tam bağımsızlıktır. Bağımsızlığın bütünlüğü ise ancak mali bağımsızlıkla mümkündür. Bir devletin maliyesi bağımsızlıktan mahrum olunca o devletin bütün hayatı kuruluşlarında bağımsızlık felce uğramıştır. Çünkü her devlet organı ancak mali kuvvetle yaşar. Mali bağımsızlığın korunması için ilk şart, bütçenin ekonomik bünye ile orantılı ve denk olmasıdır. Bundan ötürü devlet bünyesini yaşatmak için dışarıya mürecat etmeksizin memleketin gelir kaynaklarıyla idareyi temin çare ve tedbirlerini bulmak lazım ve mümkündür. Azami tasarruf milli özelliğimiz olmalıdır....”²⁰⁶ Nitekim buradaki ekonomik bağımsızlık soyut bir bağımsızlık değildir. Lord Curzon, İsmet Paşa’ya, Lozan görüşmeleri sırasında “....Memleketiniz haraptır. Yarın geleceksiniz. O zaman, bu cebime koyduklarından her birini birer birer çıkarıp size vereceğim”²⁰⁷ sözü karşısında Mustafa Kemal soyut bir ekonomik bağımsızlıktan öte, ekonomik egemenlikle birlikte uygulanacak ekonomik bağımsızlığı temel ilke edinmiştir.

Bütün bu gelişmelere rağmen uygulanacak olan doktrinin ana teması “Türkiye’nin batı uygarlığından ayrılmayacağı” ilkesiydi.²⁰⁸ İşte bu doğrultuda Türkiye’nin iktisadi sisteminin ne olacağı şeklinde görüşler ortaya çıkmıştır. Bu görüşler Mustafa Kemal’in ekonomik görüşlerinin yanısıra Ziya Gökalp’in devlet eliyle kapitalizm görüşü ve Aydınlık Dergisi etrafında toplanan sosyalistlerin iktisadi görüşleridir.

5.1. Ziya Gökalp’in Devlet Eliyle Kapitalizm Görüşü

Ziya Gökalp, bir sosyolog olmasına rağmen tanzimat ve Meşrutiyet dönemlerinde iktisadi fikirleri gündeme getirmiş hatta bu fikirler Cumhuriyet döneminde de etkisini sürdürmüştür. Gökalp, 1917’de İktisat Mecmuasında “*Milli İktisat Nedir?*”, Yeni Mecmua’da “*İktisadi Vatanperverlik*” makaleleri ile ve daha sonra Türkçülüğün esaslarında “*İktisadi Türkçülük*” ile ilgili yazılarında milli iktisat sistemine dikkati çekmiştir.²⁰⁹

I.Dünya Savaşı’nın sonlarına doğru ortaya çıkmış olan devlet sosyalizminin Almanya’da etkisi olsa da bu Türk iktisadi düşüncesine yansımamış hatta Ziya Gökalp bu durum karşısında dayanışmacılığı savunmuştur.²¹⁰ Toplumların evrim kanunları, kapitalizm, emperyalizm, sosyalizm gibi konular üzerinde gerektiği kadar

²⁰⁶ Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri I, s.243-244 (Sadeleştirilmiştir.)

²⁰⁷ Aydemir, İkinci Adam, (Cilt.1), s.240.

²⁰⁸ Beşir Hamitoğulları, Çağdaş İktisadi Sistemler, Strüktürel ve Dokrinal Bir Yaklaşım (Dördüncü basım. Ankara: Savaş Yayınları, 1986), s.774.

²⁰⁹ Tolga Osman, Ziya Gökalp ve İktisadi Fikirleri (İstanbul: İstanbul Üniversitesi İktisat ve İctimaiyat Enstitüsü, Neşriyat no.14, 1949), s.10.

²¹⁰ Şerif Mardin, Türk Modernleşmesi (Birinci basım. Makaleler 4. İletişim Yayınları, 1991). s.224.

durmamıştır²¹¹ hatta iktisadi şartların üzerinde durarak Karl Marx gibi iktisatçıların bu konu üzerinde ısrarla durmalarını eleştirmiştir.²¹²

Ziya Gökalp'in belirttiği bir diğer noktada Fransız solidarizmidir.²¹³ Fransız solidarizmi ile Ziya Gökalp ferdiyetçilikle sosyalizm arasındaki mücadele sistemini tahlil etmek istemiştir.²¹⁴

Gökalp, sosyalizme karşı olmakla birlikte özel mülkiyetin ve kamu mülkiyetinin birarada olmasını ve devletin ekonomiye liberal müdahaleciliğinin yanında, işletmeci ve sermayedar olarak katılmasını öngören “*karma bir ekonomik sistem*” önermektedir.²¹⁵ Çeşitli yazılarında Gökalp, savaş sırasında türeyen vurguncu yeni zenginleri eleştirmiş, devlet yönetiminde ulusal ve himayeci bir ekonomi politikasının uygulanmasını savunarak²¹⁶ Tanzimattan beri uygulanagelmekte olan liberalizmin ülkeye olumsuzluklar kazandırdığını bu yolun terkedilmesi gerektiğini söylemiştir. Gökalp'e göre; “*Tanzimattan beri milli ruhumuza uymayan İngilizlerin iktisat nazariyeleri bizi şaşırtmıştı. Hükümet fabrika kuramazmış, milli sanayii ihyaya, himayeye çalışamazmış, belediyeler ticaret yapamazmış, iktisadi teşebbüsler yalnız fertlerden beklenirmiş. İşte bu gibi umul mahiyeti haiz olmayan nazariyeler iktisadımızın yıkılmasına sebep olduğu gibi yeni bir iktisadi hayata girmemize de mani oldu.*”²¹⁷

Gökalp, siyasi şartlara girmediği takdirde ancak sermaye yetersizliği sözkonusu olduğunda yabancı sermayeye tarafdır.²¹⁸ Bununla beraber Gökalp, Kurtuluş Savaşı kazanılıp ulusal bağımsızlıktan sonra ileriye sürdüğü “*milli iktisat politikası*” ile ilgili görüşler büyük ölçüde “*büyük sanayi kurmak*” hedefine yönelikti.²¹⁹ Ziya Gökalp, Genç Kalemler Dergisi'nin 8.sayısında yazdığı “*Yeni Hayat ve Yeni Kıymetler*” makalesinde, siyasi hayattan uzak kalan gayri müslimlerin iktisat hayatında ilerlemiş olduklarına dikkat çekmiş ve Türklerin de iktisatta daha ileri olacaklarını belirtmiştir.

²¹¹ Avcıoğlu, a.g.e., s.325.

²¹² Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi* (Ülken Yayınları), s.355.

²¹³ Solidarizm; Dayanışmacılık. Dayanışmacı doktrinin sosyal ve iktisadi uygulamaları şunlardır: Yardımlaşma dernekleri, üretim ve tüketim kooperatifleri. Bkz: Meydan Larousse (İstanbul: Meydan Yayınevi, Cilt. 3), s.427.

²¹⁴ Osman, a.g.e., s.11.

²¹⁵ Taha Parla, *Ziya Gökalp, Kemalizm ve Türkiye’de Korporatizm* (Birinci basım, İstanbul: İletişim Yayınları, 1989), s.105. Ayrıca bkz: Ülken, a.g.m., s.970.

²¹⁶ Selahattin Hilav, “Düşünce Tarihi (1908,1980)”. *Türkiye Tarihi 4. Çağdaş Türkiye (1908-1980)* (Dördüncü basım, Yayın Yönetmeni: Sina Akşin, Cem Yayınevi, 1995), s.370.

²¹⁷ Hamitoğulları, a.g.e., s.775.

²¹⁸ Ziya Gökalp, “Ecnebi Sermayesi”, *Atatürk Devri Fikir Hayatı I*, s.355.

²¹⁹ Çavdar, a.g.e., s.174.

Dolayısıyla gayrimüslimlerin durumlarından daha iyi duruma geleceğimizi belirtmiştir. Bu konu ile ilgili olarak yazdığı makalede şöyle demektedir: “*Mesela biz küçük sanatlara tenezzül etmeyecek doğrudan doğruya fabrikacılığa teşebbüs edeceğiz. Denizlere hakim olmak için ticaret gemilerinin en mükemmellerine malik olacağız. İçtimai hayatımız cemaat esasına müstenit olmayacak, teavün ve teadiüt asıllarına istinad edecek.*”²²⁰

Dolayısıyla Gökalp’e göre Türkiye milli sanayiye sahip olmalıdır. Bunun için bireylerin teşebbüs güçleri yetmediğinde, askerlik ve hekimlikte nasıl devletin yardımları gerekliyse, sanayide de “devletçilik” izlenmelidir. Ancak Gökalp, bu düşünceleri liberal iktisadi görüşlere dayandırarak ortaya atmıştır.²²¹ Hatta Gökalp Mustafa Kemal’in sanayileşerek kalkınma konusundaki görüşlerinede büyük ölçüde ışık tutmuştur.²²²

Nitekim, Gökalp, sosyalist sistemden çok devlet eliyle kapitalizm görüşünü savunmuş ve Cumhuriyet Türkiye’sinin ekonomik kalkınmasının liberal kapitalizm ile gerçekleşemeyeceğini belirterek şöyle demiştir: “*Eğer devlet Kapitalizmini kabul edecek olursak.... eğer BMM Türkiye’nin ekonomik şartlarına dayandırılmış ve ekonominin tümünü kapsayan milli bir ekonomide plan hazırlayacak olursak, bir ekonomik mucize görmek mümkün olacaktır.*”²²³ İşte Gökalp’in önerdiği “Devlet Kapitalizmi” yeni Türkiye’nin iktisadi sistemine ışık tutmuştur.

5.2. Aydınlik Dergisi Etrafında Toplanan Sosyalistlerin İktisadi Görüşleri

Milli mücadele döneminde Anadolu’da etkili olan akımlardan birisi de sosyalizmdir. Ulusal Kurtuluş Savaşı emperyalist ve sömürgeci devletlere karşı yapılmış, bu savaşta Sovyet Rusya ile emperyalist devletlere karşı bir anlaşma ve dayanışma sağlanmıştır. Özellikle doğu sınırimızın güvenliği açısından da Sovyet Rusya’dan maddi yardım sağlama düşüncesinde olan Mustafa Kemal iki ülke arasında dostluğun kurulmasını sağlayacak politika gütmüş ve bu konu ile ilgili düşüncelerde sakınca görmemiştir.

Her ne kadar İktisat Kongresi’nde liberal iktisat uygulanmaya ve anayasalarda özel mülkiyet hakları geniş ve sağlam bir güvenceye alınsa da Mustafa Kemal, ideoloji

²²⁰ Osman, a.g.e., s.5.

²²¹ Osman, a.g.e., s.26.

²²² S.Rıdvan Karluk, *Türkiye Ekonomisi, Tarihsel Gelişim Yapısal ve Sosyal Değişme* (Dördüncü basım. İstanbul: Beta Basım Yayım Dağıtım A.Ş., 1996). s.195.

²²³ Hamitoğulları, a.g.e., s.776.

bakımından Sovyet Rusya ile çatışmamaya özen göstermiş, hatta o dönemlerde daha önce bahsettiğimiz gibi bir takım komünist partilere de hoşgörüyle bakılmıştır.²²⁴

Sosyalizmi benimsemiş bir kısım aydın I.Dünya Savaşı sona erdiğinde, öğrenim görmek ve staj yapmak amacıyla Almanya'ya gitmiş, Alman devriminden esinlenerek Türkiye'nin içinde bulunduğu duruma çare olarak Berlin'de "*Türkiye İşçi ve Çiftçi Partisi*"ni kurmuşlar ve "*Kurtuluş*" adında bir dergi yayınlamaya başlamışlardır.²²⁵ Söz konusu grup, Almanya'daki partiyi Türkiye'de de resmen kurmak için hükümete başvurmuş, bu istek bir süre sonra kabul edilerek, "*Türkiye İşçi ve Çiftçi Sosyalist Fırkasını*" (TİÇSF) 22 Eylül 1919'da kurmuştur.²²⁶

1919 Eylülünden 1920 Şubatına kadar 5 sayısı çıkan Kurtuluş Dergisi'nde, Türkiye'deki sol eğilimlerin Avrupa'daki gelişmeleri izlemesi gerektiği belirtilerek Fransa'da eğitim görmüş ve daha sonra bu gruba katılmış olan Dr. Şefik Hüsnü ilk yazısında şöyle demektedir: "*Türkiye'nin ekonomik gelişimi kaçınılmaz bir şeydir. Böyle olunca, ergeç solcu düşünüşe yer verilecektir. Zaten, sosyalizmin sözcülüğünü yaptığı proletarya sınıfı şehirli sanayi işçisinden ibaret değildir...*"²²⁷ Dr. Şefik Hüsnü, 1919'da Türk toplumunun sınıf yapısını şöyle görmektedir: "*Memleketimizde de Avrupa'da olduğu gibi ahali menfaatleri, ananeleri, ihtiyaçları müsterek sınıflara ayrılır ve bunlar iki esaslı sınıfa irca edilebilir: Biri çalışan ve hiçbir şeye malik olmayan, diğeri herşeye malik olan ve çalışmayan.*"²²⁸

Ancak TİÇSF'nin öteki solcu kuruluşlarla ortak bir cephe meydana getirme çabaları başarıya ulaşamamış, "*Türk İşçi Derneği*"ni ele geçirerek işçiler arasında birlik yaratma çabalarında bir neticeye ulaşamayınca, İstanbul'un işgali üzerine Kurtuluş Dergisinin yayınlaması Damat Ferit Paşa hükümeti tarafından yasaklanmıştır.²²⁹

BMM'nin ilk yıllarında işçilerin sosyal politika ve hükümette bulunmaları yönünde demeç ve düşünceler verilmeye başlanmıştır. Nitekim Celal Bayar 1921 yılında İktisat Vekili bulunduğu sırada devlet sosyalizmini savunmuştur. Celal Bayar 1921'de Hakimiyet-i Milliye muhbirine şöyle demeç vermişti: "*Devlet sosyalizmine muhalif olanlar ferdîyeti kuvvetli, sermayesi mebzul memleketler ahalisidir. Tanzimat-ı Hayriye'den beri gayrimüsait şerait altında Avrupa kapitalizminin memleketimize mümtaz bir şekilde girmesinin ve menabii iktisadiyemize hakim bulunmasının müessif neticeleri gözümüzün önündedir. İktisadi nazariyelerin faydalarını görmek*

²²⁴ Abdi İpekçi, *İnönü Atatürk'ü Anlatıyor* (İstanbul: Cem Yayınevi, Kültür Dizisi:4, 1968), s.106. Ayrıca bkz: Talas, a.g.e., s.333.

²²⁵ Tunçay, a.g.e., s.293-294.

²²⁶ Tunçay, a.g.e., s.98.

²²⁷ Tunçay, a.g.e., s.301-302.

²²⁸ Timur, a.g.e., s.135.

²²⁹ Daha geniş bilgi için bkz:Tunçay, a.g.e., s.304-307.

*için Anadolu'yu tetkik ile mahsulat ve mesmuatımızı tasnif etmek ve her bir nevi için mahiyetine nazaran karar ittihaç eylemek icap eder.... Devlet sosyalizmi.... pek güzel neticeler vermiştir.”*²³⁰

Daha sonra Kurtuluş grubu, kalkınmanın ancak Marksist Model içinde mümkün olacağını ileri sürerek, Şefik Hüsnü, Sadrettin Celal ve Şevket Süreyya'nın da içinde bulunduğu solcu grup yeni görüşlerini “*Aydınlık Dergisi*” etrafında birleştirerek devam ettirmişlerdir.²³¹ *Aydınlık Dergisi* 22 Haziran-12 Temmuz 1921 tarihleri arasında Moskova’da Komintern’in III. Kongresi yapılırken çıkarılmaya başlanmıştır.²³² Marksizmi savunan bu gruba göre, “*kurtuluş mücadelesi kapitalizmin önderi olan emperyalist devletlere karşı yapılmış, bu mücadele sırasında Türkiye Sovyetler’den yardım görmüştür. Ayrıca yabancı sermaye, kapitülasyonlar ve Düyunu Umumiye idaresi gibi kurumlar yoluyla Türk Devleti’nin ulusal egemenlik haklarını baltalamış ve ülkeyi sömürmüştü.*”

Marksist grup bunları vurgulayarak doktrinleri yönünde kararların alınmasına çalışmışlar, hatta Kurtuluş Savaşını bile proleter duruma girmiş olan Türk halkının kapitalizme, emperyalizme ve burjuva sınıfına karşı yapıldığını ifade etmişlerdir.²³³

Ayrıca *Aydınlık Grubu* Türkiye’de bir sınıf ve sınıflar mücadelesi olduğuna dikkatleri çekmiş “*fakat bu sınıflardan sermayedar burjuvazisi sınıfı küçük bir azınlık, işçi ve köylü sınıfı ise büyük bir çoğunluğu oluşturmaktadır. Dolayısıyla sınıf mücadelesi yabancı sermayedarlar ve bunların uyduları durumunda bulunan yerli esnaf ve burjuvaları arasında gelişir ve milli mücadele biçimini alır. Şimdiye kadar bu mücadelede hanedan hükümeti, daima sermayedarların tarafını tutmuş ve bu sayede saray ve konak israfları için gerekli kaynakları sağlamıştır. Şimdi Anadolu’da iktidar kuvvetini milli egemenlikten alan bir halk hükümeti vardır. Bu hükümet emeğin yani milletin tarafını tutmalıdır....*”²³⁴

Şefik Hüsnü, 1921 yılında yazdığı yazısında, sınıfların kaldırılmasına, kolektif mülkiyete ve emeğin egemenliğine dayanan bu devrimden bahsederek, Marx’ın devrim için gerekli gördüğü maddi koşulların henüz gerçekleşmediğine dikkat çekmiştir. Bunun içinde mutlaka büyük sanayinin geliştirilmesi gerektiğini belirtmiştir.²³⁵

²³⁰ Talas, a.g.e., s.334.

²³¹ Karakoyunlu, *Türk Ekonomisinde..*, s.110.

²³² Tunçay, a.g.e., s.308.

²³³ Ömer Celal Sarç, *Atatürk Döneminde Türkiye Ekonomisi ve İktisat Politikaları* (Birinci basım. İstanbul: Dr. Nejat F.Eczacıbaşı Vakfı Yayınları. 1983), s.347.

²³⁴ Avcıoğlu, a.g.e., s.328.

²³⁵ Yalçın Küçük, *Türkiye Üzerine Tezler (1908-1978) I* (Üçüncü basım. Tekin Yayınevi, 1980), s.29.

Aydınlık grubu İzmir İktisat Kongresi'ne de büyük bir ilgi göstermiş, kongreye gönderilecek olan işçi ve köylü delegelerine öncülük etmiştir. Tarım konusunda devlet çiftlikleri ve kooperatif çiftlikler kurulması, topraksız köylüye toprak dağıtılması, ziraat komunalari tesisi, küçük ve orta sınıf köylüye yardımcı olmak için köy bankalarının teşkili, ...²³⁶ gibi konularda birtakım teklifler ileri sürülmüştür. Ancak Şefik Hüsnü, kongreye gelecek işçi temsilcileriyle ilgili olarak, "... İktisat Kongresi'nde iktisadiyatımızın en mühim amili olan işçi ve köylümüzün, pek müstesna bir mevkii olmak lazım gelir. Yalnız bu kudretini de biz kâfi görmüyoruz. O itikattayız ki kongre müzakeratı esnasında müspet ve müsmir bir neticeye varılmak arzu edilirse, bütün düşüncelerin işçi menafii, işçi sınıfının azami inkişafı nokta-i nazarında temerküz etmesi icap edecektir..."²³⁷ şeklindeki sözlerle eleştirilerini dile getirmiştir.

1923'te Şefik Hüsnü'den başka Vedat Nedim'de Türkiye'nin ekonomik durumuyla ilgili olarak, Aydınlık Dergisi'nde bazı fikirler ortaya atmıştır. Buna göre: "Ziraat memleket, dahili ihtiyacı karşıladıktan sonra arta kalan istihsal fazlasıyla ithalatını ödeyebilen memlekettir. Halbuki Türkiye, sinai mahsulat ve mamulat ithal etmek zorunda kalmaktadır. Öyleyse Türkiye ne memleketidir? Sadece bir piyasa memleketi, bir istihlak memleketi, yani kolonize edilmeye, sömürgeleştirilmeye elverişli bir memleket!..."²³⁸ Şefik Hüsnü'nün Marksist düşünce eğilimlerine karşılık yeni Moskova'dan dönen Nazım Hikmet, Aydınlık Dergisi'ne ülkenin problemleriyle ilgili olarak şunları yazmıştır: "Türkiye'de bir emek sınıfı ve kendisini 4 cephede belli eden bir amele meselesi vardır. Bir kere "dahili sermaye, harici sermaye ile rekabet etmek ve terakümünü yapmak için, ameleyi kabil olduğu kadar çok ve kabil olduğu kadar insafsız bir surette istismar etmek" istemektedir." Amele meselesinin ikinci vechesi Türkiye'deki ecnebi şirketleriyle Türk ameleleri arasındaki tezattır. "Ecnebi şirketler bu sınıfı müstemleke ameleleri gibi sömürmek emelindedir. "Üçüncü vechesi, Türkiye'ye girmek isteyen ecnebi sermayenin simsarlarıyla Türkiye ameleleri arasındaki tezattır." Bunlara göre, Türkiye'ye yabancı sermayesinin gelip "memleketi mamur bir hale sokmamasına en büyük sebep bizde de amelevlerin arsızca harekete başlamalarıdır." "Dördüncü taraf, hükümet ile amele arasındaki anlaşmazlıktır. Hükümet amelenin teşkilat yapmasından ve ileride teşkilatlı ve kuvvetli siyasi bir fırkaya malik olarak ortaya çıkmasından korkuyor."²³⁹

²³⁶ Aydınlık Dergisi'nin ileri sürdüğü teklifler için bkz: Ökçün, Türkiye İktisat Kongresi, s.167-178.

²³⁷ Ökçün, a.g.e., s.47.

²³⁸ Tunçay, a.g.e., s.337.

²³⁹ Tunçay, a.g.e., s.355.

Aydınlık Dergisi özellikle 1922-1923 yıllarında işçi birlikleri kurulması yolunda çaba göstermiş, ancak bu kitleye seslenen bir organ yayımlayamamıştır. Daha sonra Aydınlık Dergisi'nin çizgisinde olan Orak Çekiç adında haftalık "*Siyasi Amele ve Köylü Gazetesi*" 21 Ocak 1925'ten itibaren yayınlanmaya başlasa da son sayıları "*yalnız işçilerle ilgili olaylara bakmak*" ilkesini çiğnemiş hükümeti kayıtsız şartsız desteklemiş olduğundan 12 Mart 1925'te Heyet-i Vekile tarafından kapatılmıştır.²⁴⁰

5.3. Mustafa Kemal'in İktisadi Görüşleri

Cumhuriyet öncesi dönemde yarı sömürge durumda olup parçalanmaya başlayan imparatorlukta başlatılan milli mücadele neticesinde ülke bağımsızlığının vazgeçilmez temel amaç olduğu belirtilerek, böyle bir durumda iktisat politikası tercihleri henüz doktriner anlamda gündeme gelmemiştir.²⁴¹ Üstelik Mustafa Kemal'in milli mücadele döneminde bu konuda herhangi bir çalışması, doktrin düzeyinde herhangi bir tavır veya davranışı da olmamıştır. Cumhuriyet'in ilanıyla birlikte koşullara uygun olarak ekonomik tercihler gündeme gelmiştir.

Her ne kadar Mustafa Kemal iktisatçı olmasa da yaşadığı dönemde iktisat ve iktisadi düşünceler tarihi üzerine İngilizce Fransızca olarak yazılmış olan eserleri incelemiş, yeni devletin emellerini batı medeniyeti doğrultusunda atmış ve uygarlık düzeyine ulaşılmasını amaçlamıştır.²⁴²

Ancak Türkiye'de Tanzimat'tan beri başarılı olunsu da olunmasa da iktisadi faaliyetlerde önemli değişimler, gelişmeler görülmüş, iktisadi anlamda doktriner tartışmalar gündeme gelmiştir. Nitekim Türkiye iktisat tarihinde Tanzimat'tan I.Dünya Savaşı'na kadar olan dönem içinde gerek liberal iktisat gerekse milli iktisat görüşleri, çatışmaları sözkonusu olmuştur. İşte bu bağlamda Mustafa Kemal'in ekonomik anlamda düşünce ve politikalarının yönlendirilmesinde gerek liberalizmin ilk uygulandığı dönem olan Tanzimat Dönemi etkili olmuş, gerekse II.Meşrutiyet döneminde İttihat ve Terakki'nin uyguladığı milli iktisat uygulamalarını bizzat yaşamış ve bu ekolün savunucularından Ziya Gökalp'ten etkilenmiştir.²⁴³ Bunun yanısıra Mustafa Kemal'in 1923-1929 döneminde benimsediği liberal ekonomik

²⁴⁰ Orak Çekiç ile ilgili daha geniş bilgi için bkz: Tunçay, a.g.e., s.359-367.

²⁴¹ Niyazi Berkes, *İkiyüzyıldır Neden Bocalıyoruz?* (İkinci basım. İstanbul: 1965), s.93.

²⁴² Yüksel Ülken, "Atatürk'ün İktisadi Düşüncesi ve Politikası", *Atatürkçülük, Atatürk ve Atatürkçülüğe İlişkin Makaleler* (İkinci kitap. Ankara: 1983), s.251.

²⁴³ Şerif Mardin, "Atatürkçülüğün Kökenleri", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi* (Cilt: 1, İletişim Yayınları), s.88.

uygulamalarında hem Sakızlı Ohannes'in hem de Mehmet Cavit Bey'in liberal ilkelerinden etkilendiği görülür.²⁴⁴

Tüm bu etkilere rağmen Mustafa Kemal döneminin tüm karar ve davranışlarının olduğu gibi ekonomik tutumunun da temelini bağımsızlık oluşturmaktadır. Bağımsızlık isteği kendisini en çok ekonomi alanında hissettirmektedir. Bu konuyla ilgili olarak Mustafa Kemal 1 Mart 1922'de şu sözleri söylemiştir: "...Bugünkü savaşmalarımızın gayesi tam bağımsızlıktır. Bağımsızlığın bütünlüğü ise ancak mali bağımsızlık ile mümkündür. Bir devletin maliyesi bağımsızlıktan mahrum olunca o devletin bütün hayati kuruluşlarında bağımsızlık felce uğramıştır. Çünkü her devlet organı ancak mali kuvvetle yaşar..."²⁴⁵

Mustafa Kemal'in ekonomik tutumunun temellerini her ne kadar bağımsızlık oluştursa da, yeni Türkiye'nin izleyeceği ekonomi politikalarına verdiği önemi Prof.Yüksel Ülken iki kritere dayandırmıştır:

"Bunlardan ilki bağımsızlık sonrasında yeni Türkiye Devleti'nin uygulaması gereken iktisat politikalarının tespitinde Ziya Gökalp başkanlığında kurulan özel heyetin çalışmalarının sonucu olarak ortaya çıkan "karma iktisat" modeli iktisat literatürüne "eklektik model" olarak geçmiştir. Eklektik modele kapitalist ve kollektivist sistemin zamanla uygulamada gösterdiği gelişmeler sonucunda varılmıştır. Dolayısıyla Mustafa Kemal'in onayıyla varılan bu sonuç, düşünce alanında ilktir."²⁴⁶

İkinci kriter ise Mustafa Kemal'in iktisadi meseleler ile ilgili görüşlerini belirttiği ve devlet yönetiminde iktisadi işlere önem verilmesi gerektiği üzerinde durduğu İzmir İktisat Kongresi'dir."²⁴⁷ Kongreyi açış konuşmasında Mustafa Kemal, iktisada verdiği önemi şöyle dile getirmiştir: "Efendiler; tarih milletimizin itila ve inhitatı esbabını açarken birçok siyasi, askeri, içtimai sebepler bulmakta ve saymaktadır. Şüphe yok bütün bu sebepler hadisat-ı intimaide müessirdirler.

Bir milletin doğrudan doğruya hayatıyla alakadar olan, o milletin iktisadiyatıdır. Tarihin ve tecrübenin teksif ettiği bu hakikat bizim milli hayatımızda ve milli tarihimizde tamamen mütecellidir. Hakikaten Türk tarihi tetkik olunursa itila, ihitat esbabının iktisadi mesailden başka bir şey olmadığı derhal anlaşılır...."²⁴⁸

Mustafa Kemal, 1923 yılında söylediği "yeni Türkiye devleti temellerini süngü ile değil, süngünününde dayandığı ekonomi ile kuracaktır. Yeni Türkiye devleti cihangir

²⁴⁴ Karakoyunlu, a.g.e., s.67.

²⁴⁵ Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri I, s.243 (Sadeleştirilmiştir.)

²⁴⁶ Ülken, "Atatürk ve İktisat", s.970.

²⁴⁷ Selahattin Demirkan, Bir Milletın Yarattığı Lider Mustafa Kemal Atatürk (İstanbul: Belge Yayınları, 1972), s.452.

²⁴⁸ Ökçün, a.g.e., s.244.

bir devlet olmayacaktır. Fakat yeni Türkiye devleti bir ekonomik devlet olacaktır..."²⁴⁹ sözüyle iktisadi zaferlere askeri zaferlerden daha fazla önem verdiğini dile getirmiş, ve asıl savaşın iktisadi kalkınma ve güçlü bir ekonomik yapı kurulunca gerçekleşeceğini belirtmiştir. Dolayısıyla Mustafa Kemal'e göre çağdaş medeniyete ulaşmanın başlıca yolu ekonomik bağımsızlık ve kalkınmadır.²⁵⁰ Ancak yeni Türkiye'nin kalkınmasının hangi modele dayanacağı konusu milli mücadele döneminde bir sorun olarak görülme de siyasal bağımsızlığın sağlanmasıyla birlikte ekonomik kalkınma sorunları gündeme geldi. Her ne kadar Aydınlık Dergisi etrafında toplanan sosyalistler kalkınmanın Marksist model içinde mümkün olacağını savunsalar da, bu model benimsenmemiştir.²⁵¹

Mustafa Kemal'in siyasi, iktisadi doktrinlere karşı tutumuyla ilgili olarak şu soru sorulmuştur:

*"SORU: Atatürk'ün siyasi ve iktisadi doktrinler karşısında aldığı vaziyet, açık ve kesin bir görüş var mıydı? Görüşlerinde meçhul bir yer yok. CHP'nin prensipleri Atatürk'ün düşüncülerini gösteriyor. Başından itibaren özel teşebbüsü esas tutmuş ve ölünceye kadar bu prensibi tatbik etmiştir. Tabii hale göre tedbir almak ve tedbirler içinde her büyük devlet adamı gibi, ölçüleri ihtiyaç nisbetinde ayarlayabilmek başlıca meziyetlerindendir. Tatbiki mümkün olanları, devre devre tatbik etmiştir."*²⁵²

Nitekim Mustafa Kemal daha 1919 yılında Amerikan Generali Herbard'a verilen bir muhtıradan şunları belirtiyordu: *"...Bolşeviklere gelince, bizim memleketimizde bu doktrinin hiçbir şekilde yeri olamaz. Dinimiz, adetlerimiz ve aynı zamanda sosyal bünyemiz tamamıyla böyle bir fikrin yerleşmesine uygun değildir. Türkiye'de ne büyük kapitalistler ne de milyonlarca zenaatkar ve işçi vardır"*²⁵³ sözleriyle sistemlerin içerebileceği bilimsel sosyalizmi yaratacak dinamiklerin bulunmadığını belirtmiştir.

Dolayısıyla Kemalizm²⁵⁴ olarak ifade edeceğimiz model bunların üstünde ve dışında ne bir burjuva ideolojisi ne de sosyalizmdir. Aksine Mustafa Kemal'in kendine has özellikleri olan ve diğerlerinden farklı olan bu modeli *"Kemalist Ekonomik*

²⁴⁹ Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri II, s.60-61 (Sadeleştirilmiştir.)

²⁵⁰ Berkes, a.g.e., s.91, ayrıca bkz: Timur, a.g.e., s.100.

²⁵¹ Suna Kili, *Atatürk Devrimi, Bir Çağdaşlaşma Modeli* (İkinci basım. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları Genel Yayın no.221), s.47.

²⁵² İpekçi, a.g.e., s.36.

²⁵³ Hamitoğulları, a.g.e., s.775.

²⁵⁴ Kemalizm, 29 Ekim 1923'den beri başlangıçta belli bir rejimi ifade etmekten çok, bir siyasi hareket için kullanılan, Türkiye'nin ideolojik inancıdır. Bu konuyla ilgili olarak bkz: Ernst E.Hirsch, *Anılarım* (Çeviren: Fatma Suphi), (İkinci basım. Ankara: TÜBİTAK Popüler Bilim Kitapları 45, 1997), s.290-295. Ayrıca Kemalizm ile ilgili olarak bkz. Jacop M. Landau, "Atatürk'ün Başarısı: Bazı Düşünceler", *Atatürk ve Türkiye'nin Modernleşmesi*, Yayına Hazırlayan: Jacop M. Landau, Türkçesi: Meral Alakuş, (1.basım. Sarmal Yayınevi, 1999), s.11-15.

Kalkınma Modelidir."²⁵⁵ Ancak Kemalist lider kadrosunun iktisadi gelişmeyle ilgili hedefleri Cumhuriyet'in ilk yıllarında açık ve net değildi. Bununla birlikte Mustafa Kemal'in ekonomi politikasının esasları Y.Karakoyunlu'ya göre şöyledir: "Amaçlar ve dönemler ilişkisini içeren bir politika matrisinde toplanabilir. Politika matrisinin yatay eksenini oluşturan başlıklar ekonomi politikasının amaçlarına yönelik olarak sınıflandırılmıştır. Bunlar kısa dönemli (konjonktürel) amaçlar, uzun dönemli (yapısal) amaçlar ve tali amaçlar olmak üzere üç başlıkta değerlendirilebilir. Konjenktürel amaçlar tam istihdam, fiyat istikrarı, ödemeler dengesinin düzeltilmesi hedeflerini, uzun dönemli amaçlar da üretimin genişlemesi, üretim faktörlerinin dağılımında düzenlerin sağlanması, kollektif ihtiyaçların karşılanması, gelir ve servet dağılımında düzeltilmeler, bölgesel ve/veya sektörel tercihlere göre beliren himayeci tercihlerden oluşmaktadır. Mustafa Kemal'in tali amaçlar olarak belirtilen politikalarında özel tüketim kalıplarında düzeltilmeler, üretimin güven içinde gerçekleştirilmesi (ara güvenliği), ekonominin demografik değerlere göre yönlendirilmesi, sosyal düzeltilmelerin temini, istihdam koşullarının sağlanması ve bütün sektörler itibarıyla genel ilkelere dönüştürülmesini sayabiliriz."²⁵⁶

Mustafa Kemal belli bir sınıfın çıkarlarını hedef alan iktisat politikası uygulamasının ülkeye fayda getirmeyeceğini "bizim halkımız, menfaatleri birbirinden ayrı sınıflar halinde değil, bilakis mevcudiyetleri ve emeklerinin muhassaları birbirine lazım olan sınıflardan ibarettir. Bu dakikada dinleyicilerim çiftçilerdir, sanatkarlardır, tüccarlardır ve amelelerdir. Bunlardan hangisi yek diğerinin muarızı olabilir. Çiftçinin sanatkara, sanatkarın çiftçiye ve çiftçinin tüccara ve bunların hepsine, yek diğerine ve ameleye muhtaç olduğunu kim inkar edebilir? Bugün mevcut fabrikalarımızda ve daha çok olmasını temenni ettiğimiz fabrikalarımızda kendi amelemiz çalışmalıdır. Müreffeh ve memnun olarak çalışmalıdırlar ve bütün bu saydığımız sınıflar aynı zamanda zengin olmalıdır ve hayatın lezzetini hakikisini tadabilmelidir ki, çalışmak için kudret ve kuvvet bulabilsin..."²⁵⁷ sözleriyle belirterek, geçerli olan iktisat politikasının bütün sınıfların çıkarlarına uygun bir politika olması gerektiğini ifade etmiştir.

Dolayısıyla Mustafa Kemal, bağımsızlığı, ekonomik kalkınmaya, büyümeye ve ekonomik gelişmeye bağlamış, üretim ilişkilerinin düzenlenmesinde gerek ülkenin, gerekse milletin çıkarlarının gözönünde tutularak, sınıf çatışması yerine toplumdaki tüm meslek sahiplerinin omuz omuza dayanmış bir hedefe yürümesini, sınıf çatışması yerine karşılıklı sınıflararası uyumu ve dengeyi önermiştir. Ayrıca Mustafa Kemal'e

²⁵⁵ Mustafa A.Aysan, "Atatürk'ün Ekonomik Kalkınma Modeli". *Atatürkçülük Atatürk ve Atatürkçülüğe İlişkin Makaleler* (Ankara: II.Kitap, 1983), s.282.

²⁵⁶ Karakoyunlu, a.g.e., s.25.

²⁵⁷ Demirkan, a.g.e., s.456.

göre iktisadi alandaki başarıyı elde etmek için tek çare devletin ekonomideki yükünü azaltmaktır.²⁵⁸

Cumhuriyet'in kuruluş dönemindeki belirleyici düşünce akımları ve iktisat politikalarının ortaya çıkmasında her ne kadar doktriner bir düzeyde olmasa da İzmir İktisat Kongresi o dönemin koşullarına uygun realist bir takım çareleri gündeme getirmiş ve yine Lozan Barış Anlaşması, Cumhuriyet'in ilanı ile birlikte yürürlüğe girmiş ve sağlanan barış ortamı siyasal bakımdan olduğu kadar ekonomik bakımdan da birtakım oluşumları beraberinde getirmiştir. Dolayısıyla 1923'ten 1929'a kadar olan İzmir İktisat Kongresi'nde alınan kararlar ve Mustafa Kemal'in direktifleriyle uygulanan liberal iktisat içinde devletin ekonomik gücünde hissedildiği liberal ekonomi tercihleri gündeme gelmiştir.

6. 1923-1929 DÖNEMİNDE LİBERAL EKONOMİ UYGULAMALARI VE SONUÇLARI

Yarı sömürge durumda olup, parçalanmaya başlayan imparatorlukta milli mücadele neticesinde ülke bağımsızlığının sağlanması temel amaç olsa da o dönemlerde TBMM hükümeti'nde tarım, sanayi, ulaşım, para ve kredi, dış ekonomik ilişkilerde bir takım politika tercihleri gündeme gelmiştir.

TBMM Hükümeti üretimi arttırmak için bir takım çarelere başvurmuş, tarımda teknik araçların kullanılmasına ve eğitime önem verilmiştir. Ayrıca Ziraat Bankası köylüyü tefecinin elinden kurtarmak ve ona kaynak sağlamak amacıyla bir köy bankası olmasına karşılık bu kentlilerde hizmeti götüren kurum olmuştur ve bu amaçlarda bir devlet bankası haline dönüştürülmüştür.²⁵⁹

Kurtuluş Savaşı boyunca Osmanlı Devleti'nde pek çok ekonomik ve sosyal problemler nedeniyle ulaşım çok zor gerçekleştiriliyor, bankacılık, dış ticaret, demiryolları, yabancıların elindeydi. Nüfusun %90'ı okuma-yazma bilmiyordu. Ülkedeki küçük sanayi ve ticari teşebbüslerde yabancıların elindeydi.²⁶⁰ Tam bağımsızlığın sağlanabilmesi için ülkede milli sermaye ve üretim birimlerine ihtiyaç vardır. Ülkede o dönemler, *"daha çok imalathane niteliğinde olan 986 işyerinde 20.000 sanayi işçisi vardı."*²⁶¹

²⁵⁸ Atatürkçülük, **Atatürk'ün Görüş ve Direktifleri** (I.Kitap. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, Bilim ve Kültür Eserleri Dizisi, 1984), s.423.

²⁵⁹ Nurettin Hazar, **T.C. Ziraat Bankası (1863-1983)**, (Ankara: 1986), s.125.

²⁶⁰ Hamza Eroğlu, **Türk İnkılâp Tarihi** (Birinci basım. Ankara: Savaş Yayınları, 1990), s.288.

²⁶¹ Korkut Boratav, "İktisat Tarihi (1908-1980)", **Çağdaş Türkiye 1908-1980, Türkiye Tarihi** (Dördüncü basım. İstanbul: Cilt.4, Cem Yayınevi, 1995), s.287.

İktisat vekili 1920'ye kadar olan dönemde Osmanlı Devleti'nde uygulanan iktisat politikasının liberal bir politika olduğunu belirterek, bu politikaya devam edilmesi halinde bireylerin serbest rekabet karşısında korumasız kalacağını ve bağımsızlığımızın sözkonusu olamayacağını belirtmiştir.²⁶² 1923 yılından itibaren Türkiye'de mevcut olan yabancı şirketlerin özellikle ulaştırma kesiminde çalışanlarla belediye hizmetleri görenlerin satın alınmak suretiyle kamulaştırılmasına başlanmıştır.

Bu dönemde ekonomik kalkınma stratejisinin tespitinde başlıca iki tez tartışma konusu olmuştur. *"Birinci tez, İnönü'nün liderliğini yaptığı ve daha ziyade bürokratlar tarafından savunulan devletçilik yolu ile sanayileşmedir. İkinci tez ise tüccar ve sanayicilerin destekledikleri Fethi Okyar ve Serbest Fırkanın daha sonra da Celal Bayar'ın öncülüğünü yaptığı liberal iktisat politikasıdır."*²⁶³

Türkiye Cumhuriyeti ekonomik bakımdan zayıf doğduğu için, devletin doktrinci ve düşünsel eğilimleri bir yana işletmecilik, ekonomik devletçilik alanında girişimlere geçmesi, sorumluluk yüklenmesi olanakları sınırlı kalmıştır. Zaten Osmanlı İmparatorluğu'ndan kalan dış borç yükü, Lozan Antlaşması'nın ekonomik hükümleri ile ilgili maddelerden dolayı, 1923'ten 1929 ve onu izleyen 1930'lara kadar olan dönemde ekonomik devletçiliğe geçiş yönünde bir uygulama sağlanamamıştır.

İşte 1920'li yılların başlarından sonlarına kadar geçen yıllarda Türkiye'nin ekonomik, sosyal ve kültürel alanda kalkınmayı sağlamak amacıyla hazırlık yaptığı yıllardır. Bu yıllarda devlet kendi kaynaklarıyla özel sanayici, çiftçi ve tüccar yetiştirmek için gerekli yardımları yapacak, asayiş, adalet, savunma gibi hizmetleri yapan jandarma devlet anlayışı bırakılacak, devlet milli tasarrufun oluşumunda aktif rol oynayacak ve bu tasarrufları kısmen müteşebbislere aktarmak, kısmen de kendi kullanacaktı.²⁶⁴ Dolayısıyla Cumhuriyet'in yöneticileri tarımsal üretimin verimliliğinin arttırılması, sanayi alanında, ulaşımın geliştirilerek demiryolu yapımında ayrıca para ve devlet bütçesi alanlarıyla dış ticaret alanında bir takım liberal uygulamalar gerçekleştirmişlerdir.

6.1. Tarımsal Alanda Uygulanan Politikalar ve Ziraat Bankası

1923 yılına gelinceye kadar Türk ekonomisinde tarım kesimi oldukça ilkel idi. Derin sürme, gübreleme, değişik ekim gibi yöntemler henüz bilinmiyordu. Tarımsal kesimde feodal mülkiyet düzeni hakimdi. Bu da üretim artışını engelliyordu. Ayrıca

²⁶² Güneş, a.g.e., s.267.

²⁶³ Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ekonomisi (1923-1978) s.180. Ayrıca bkz: Avcioğlu, a.g.e., s.415.

²⁶⁴ Avcioğlu, a.g.e., s.367-368.

aşar vergisi ve onun oluşturduğu mültezimlik tarım kesiminin en önemli sorunlarıydı.²⁶⁵ Osmanlı'dan kalan topraklardaki tarım geri tarımsal teknolojiler yardımıyla yapılmaktaydı. 10-12 milyon hektarlık arazi boştu. Bu araziye işletecek işgücü ve sermaye birikimi yoktu. Cumhuriyet'ten sonrada tarımsal alandaki ekonomik durum kapalı bir ekonomiydi ve geniş ölçüde öztüketime dayanmakta ve pazarla ilişkiler çok zayıftı. 1927'de ise bütün toprakların ancak %5-6.5 kadarı işlenmektedir.²⁶⁶

1927 yılında 13 milyon olan nüfusun %76'sı köylerde yaşamaktaydı. 1925 yılında buğday, arpa, mısır gibi tahıl ürünleri ekim alanı 4.8 milyon hektar ve toplam üretim ise 2.7 milyon ton idi. Kuru fasulye, mercimek, nohut gibi baklagiller ancak 375 bin hektar ekiliyor ve 75 bin ton ürün alınıyordu. 1923 yılında GSMH'nin sabit üretici fiyatlarla %43.1'i tarımdan sağlanıyor, ihracatın %85'ini tarımsal ürünler oluşturunuyordu.²⁶⁷

Bu yüzden Mustafa Kemal'in ekonomi politikaları içinde diğer sektörlerle oranla en hassas olarak üzerinde durduğu tarım sektörü olmuş ve her fırsatta köylüye ve çiftçiye verdiği değeri belirtmiştir.²⁶⁸ Nitekim Mustafa Kemal 1 Mart 1922'de şu sözleri söylemiştir: *".... Türkiye'nin sahibi ve efendisi kimdir (köylüler sadaları)? Bunun cevabını derhal birlikte verelim: Türkiye'nin sahib-i hakikisi ve efendisi, hakiki müstahsil olan köylüdür. O halde, herkesten daha çok refah, saadet ve servete müstahak ve elyak olan köylüdür. Binaenaleyh, TBMM Hükümetinin siyaset-i iktisadiyesi bu gaye-i asliyeyi istihsale mâtuftur..."*²⁶⁹

5 Eylül 1923 tarihli Fethi Okyar Başkanlığındaki icra vekilleri heyetinin programında da, *"memleketimizin en mühim şubei iktisadiyesinin ziraat olduğu bedihi bir keyfidir. Ziraatin himaye ve inkişafını temin için bir Himaye-i Ziraat Kanunu teklif olunacak ve sanayii ziraiyenin inkişafı için ihtisas mektepleri açılacaktır. Memleket 8 ziraat muntukasına taksim edilmiş olup, her muntıkada tedricen umumi ziraat mektepleri, alât ve edevatı ziraiye tamirhaneleri vesaire açılacak ve bu muntikalarda*

²⁶⁵ Mustafa Altıntaş, **Türkiye'de Planlı Kalkınma ve Uygulama Sorunları** (Ankara: A.İ.T.İ. Akademisi Muğla İşletmecilik Yüksek Okulu Yayınları:2, 1978), s.

²⁶⁶ Suat Aksoy, **100 Soruda Türkiye'de Toprak Meselesi** (İkinci basım. Gerçek Yayınevi, 100 Soruda Dizisi: 5, 1971), s.53.

²⁶⁷ Bu konuyla ilgili bilgi için bkz: Tuncer Bulutay-Yahya S.Tezel, Nuri Yıldırım, **Türkiye Milli Geliri (1923-1948)** (Ankara: Sevinç Matbaası, A.Ü. SBF Yayınları no.375, 1979), s.6-17.

²⁶⁸ Niyazi Berkes, **Unutulan Yıllar** (Yayına Hazırlayan: Ruşen Sezer), (Birinci basım. İstanbul: İletişim Yayınları, 1997), s.94.

²⁶⁹ **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri I**, s.240.

çiftçilerimizin asri vesaiî ziraiye ile teşhizine çalışılacaktır..."²⁷⁰ sözleriyle hükümetin tarım ile ilgili programı açıklanmıştır.

Cumhuriyet'in ilanıyla birlikte tarım kesiminde bir takım atılımlar gerçekleştirilmiş, tarım sektörünün finansman ihtiyacını karşılayacak sistemin kurulması için çiftçinin üretiminden alınan vergilerin düzenlenmesiyle tasarrufların artırılmasına ve kredilendirme sistemiyle banka sektörünün tarım sektörünü finanse etmesi sağlanmış ve bu sistem hemen işlerliğe geçirilmiştir.²⁷¹ Hükümet 1924'te kabul ettiği bir kanunla tarımdaki işgücü kıtlığını giderecek birtakım önlemlere başvurmuştu.²⁷² Ayrıca birtakım teşviklerin getirilmesine çalışılarak, tarımda üretim tekniklerinin yenilenmesine, traktör ve diğer tarım aletlerinin ithali için birtakım teşvik ve kolaylıklar sağlanmıştır.²⁷³

1924 yılında çıkarılan kanunla ihracata yönelik sanayilerin kullandıkları ithal hammaddelerin gümrük vergisinden bağışık tutulması sağlanmıştır.²⁷⁴ Yine aynı tarihte ziraat tekeli kurularak, Ziraat Bankası'na kredileri arttırma olanağı verilmiştir. Bunun sonucunda tarımsal krediler 1924'te 17 milyon liradan 1930'da 36 milyon liraya çıkmıştır.²⁷⁵

1923 İzmir İktisat Kongresi'nde çiftçi grubunun tarımla ilgili en önemli isteklerinden biri olan aşarın²⁷⁶ kaldırılmasıyla ilgili olarak yasa tasarısı 10 Şubat 1925 günü meclise verilmiş ve sözkonusu tasarı 17 Şubat 1925'te 151 lehte ve 1 aleyhte oyla kabul edilmiştir.²⁷⁷ 1924 yılı meclisin açış konuşmasında Mustafa Kemal, aşarın kaldırılmasıyla ilgili olarak şöyle demiştir: "*Memleketin başında ortaçağın en insafsız*

²⁷⁰ Arar, a.g.e., s.27-29.

²⁷¹ Karakoyunlu, a.g.e., s.130.

²⁷² Çağlar Keyder, *Dünya Ekonomisi İçinde Türkiye (1923-1929)* (İkinci basım, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1993), s.34.

²⁷³ Çelik Aruoba, "Cumhuriyet'in Kuruluş Yıllarında Türkiye'nin Tarımsal Yapısı ve Tarıma Yönelik Politikalar". *Atatürk Dönemi Ekonomi Politikası ve Türkiye'nin Ekonomik Gelişmesi* (Ankara: A.Ü. SBF Yayınları: 513, 1982), s.83.

²⁷⁴ Hüseyin Şahin, *Türkiye Ekonomisi Tarihsel Gelişimi-Bugünkü Durumu* (İkinci basım, Bursa: Ezgi Kitabevi, 1995), s.36.

²⁷⁵ Ronnie Margulies- Ergin Yıldızoğlu, "Tarımsal Değişim: 1923-1970". *Geçiş Sürecinde Türkiye* (Çeviren: Nehir Kalaycıoğlu, Derleyen: Irvin Cemil Schick, E.Ahme Tonak). (İkinci basım, Belge Yayınları:110, 1992), s.289.

²⁷⁶ Aşar; İslamın ilk günlerinden başlayarak bütün müslüman ülkelerde uygulanan ve Cumhuriyet'e kadar gelen seri bir vergidir. Aşar vergisini verenler, toprak mahsulünün 10'da 1'ini aynen devlete ödemekle mükellefler. Bkz:Aydemir, *İkinci Adam* (Cilt. 2), s.314-315.

²⁷⁷ Küçük, a.g.e.,95, Ayrıca bkz: Sarç, a.g.e., s.351, Ülker, a.g.m., s.972. Karluk, a.g.e., s.159.

*belası olarak hala musallat duran aşarın kaldırılmasını Meclise teklif edebilecek bir seviyeye. Cumhuriyet idaresinin bir sene içinde vesil olması, cidden memnun olunacak bir şeydir...”*²⁷⁸

Aşarı kaldırma kararıyla hükümetin büyük çiftçilere verdiği bu taviz hükümet gelirlerinin üçte birine yakın bir kısmından vazgeçmesine, tarımsal üreticinin, ürünün eskiden vergiye giden %10-12’sini elinde tutmasına olanak sağlamıştır.²⁷⁹

Bu kararda hükümetin açıkça bildirdiği amaç tarımsal üreticilere verilen teşvikleri artırarak ihracatı yükseltmek ve 1925’te tüm ithalatın %20’sini oluşturan yiyecek maddesi ithalatını karşılamaktır.²⁸⁰ Ancak aşarın kaldırılması devlet gelirlerinde önemli bir boşluk yarattığından, bunu telafi etmek amacıyla tarım ürünlerinin demiryolu ve denizyolu ile piyasaya sürülen miktarı üzerinden dolaylı bir vergi alınması kabul edilerek, ağnam vergisi ile yol vergisine zam yapılmıştır.²⁸¹ bunun yanısıra arazi vergisi konulmuş.²⁸² Ayrıca bu verginin yarısına binde altılık eski arazi vergisinin oranının 8 kat artırılmasına çalışılmışsa da tahakkukundaki güçlükler nedeniyle “mahsulat-ı araziye” vergisinden vazgeçilerek Şubat 1926’da çıkarılan 735 sayılı “Umumi İstihlak Vergisiyle” bütçede doğan açık tarım dışı gelirlerin vergilendirilmesiyle kapatılmıştır.²⁸³

Tarım sektöründeki fenni ziraat eksikliği ve bilimsel hasat yöntemlerini geliştirmek için Mustafa Kemal, “Devlet Üretme Çiftlikleri” projesini önermiş, bizzat Mustafa Kemal’in girişimiyle ülkenin çeşitli yerlerinde çiftlikler kurulmuştur.²⁸⁴

Mustafa Kemal’in tarım politikasında önerdiği bir diğer konuda kooperatifçilik olmuştur.²⁸⁵ 1922 yılında TBMM’ne sunulan bir komisyon raporunda, köylülerin özel mülkiyet ve bağımsız işletmeciliği saklı tutacak üretim kooperatiflerinde yeniden örgütlenmeleri önerilmiştir.²⁸⁶ Mustafa Kemal’de, “Kanaatim odur ki muhakkak suretle birleşmede kuvvet vardır. Kooperatif yapmak, maddi ve manevi kuvvetleri, zeka ve maharetleri birleştirmektir. Yoksa bir zayıf ile bir kuvvetlinin birleşmesinden bahsetmiyorum. Birleşmenin böylesi zayıf olanın, kuvvetliye esir olması demektir....

²⁷⁸ Aydemir, a.g.e., s.316.

²⁷⁹ Margulies, Yıldızoğlu, a.g.m., s.289.

²⁸⁰ Keyder, *Toplumsal Tarih...*, s.197-198.

²⁸¹ Ekinci, a.g.m., s.790.

²⁸² Arazi Vergisi Kanunu ile ilgili olarak bkz: Düstur, Cilt.12, Kanun, Tefsir, Karar. Kararname no.1833, s.581.

²⁸³ Tezel, a.g.e., s.373.

²⁸⁴ Tezel, a.g.e., s.415.

²⁸⁵ Gülten Kazgan, “Atatürk Döneminde Tarım Politikası”, *Atatürk Döneminde Türkiye Ekonomisi Semineri* (İstanbul: Yapı Kredi Bankası Yayını), s.135.

²⁸⁶ Tezel, a.g.e., s.372.

*Türkiye'nin çalışma hayatı ve mevcudiyetini mütalaa edince birleşmeden doğan fayda ve menfaatlerin çok büyük olacağı kanaatine varacağımızdan şüphe etmiyorum...*²⁸⁷ sözleriyle konunun önemine değinmiştir. Ancak bu politika istenilen başarıya ulaşamamıştır.

Bunun yanı sıra 1927 ve 1929 yıllarında topraksız köylüye hazine arazilerinin verilmesi yolunda birtakım kanunlar çıkarılmaya çalışılmıştır.²⁸⁸ İzmir İktisat Kongresi'nde terk edilmiş mülklerin köylüye dağıtılmasını ifade eden bir tasarı sunulmuş, fakat toprak dağıtımı toprak ağalarının elindeki işgücü miktarını azaltacağından ve daha yüksek ücret ödemek zorunda kalacaklarından, toprak kiralari düşeceğinden, bu duruma toprak ağaları karşı çıkmış ve bundan bir sonuç alınamamıştır.²⁸⁹

Kısa bir süre sonra başlayan dünya bunalımı da tarımsal ürünlerin fiyatlarının düşmesine yol açmıştır.²⁹⁰ Aşarın kaldırılması gibi yapılan bir uygulamada olumlu sonuca ulaşamadı, çiftçi ve tarım sektörü başı boş bırakılmıştı. Buhranı izleyen dönemlerde hükümetin liberal ekonomi politikasına karşı serbest ticaret politikası saptanmasını kısıtlayan Lozan Antlaşması maddesinin süresinin dolmasıyla birlikte başlatılan koruyucu politika buhranın ticaret üzerindeki yıkıcı etkisini arttırdı. Ancak herşeye rağmen özellikle tarımsal alanda da kredi kurumlarına gereksinim olmuş ve Türkiye'de bu ihtiyaç Ziraat Bankası aracılığı ile gerçekleştirilmiştir.

Ziraat Bankası'ndan önce "*Osmanlı Ziraat ve Sanayi Bankası*" ile "*Osmanlı Ziraat Bankası*" adıyla iki bankanın kurulması suretiyle ilk defa Osmanlı İmparatorluğu'nda Ziraat Bankası kurma teşebbüsleri başlatılmış²⁹¹ 1916'da "*Ziraat Bankası Kanunu*."nun kabulünden sonra banka anonim şirket haline getirilmeye çalışılmışsa da²⁹² Cumhuriyet'in ilanı ile birlikte köyü ve tarımı kaldırmak için aşarın kaldırılmasıyla birlikte, köylüyü tefecinin elinden kurtarmak amacıyla kredi kurumları köylünün lehine geliştirilmiş ve ilk girişim olarak "*İtibari Zirai Birliklerinin*"

²⁸⁷ Kocatürk, a.g.e., s.257-258.

²⁸⁸ İsmail Cem, *Türkiye'de Geri Kalmışlığın Tarihi*, (Onikinci basım. İstanbul: Cem Yayınevi, 1995), s.296.

²⁸⁹ Feroz Ahmad, *Modern Türkiye'nin Oluşumu* (Çeviren: Yavuz Alogan). (Birinci basım. İstanbul: Sarmal Yayınevi, 1995), s.110.

²⁹⁰ Avni Zarakolu, "1929/30 Dünya Ekonomik Krizi Karşısında Türk Ekonomisi ve Alınan Krizle Mücadele Tedbirleri", *Atatürk Dönemi Ekonomi Politikası ve Türkiye'nin Ekonomik Gelişmesi* (Ankara: A.Ü.S.B.F. Yayınları: 513, 19827, s.90.

²⁹¹ Hazar, a.g.e., s.109.

²⁹² Hazar, a.g.e., s.136.

kurulması için kanun çıkarılmıştır. Köylü girişimleriyle kurulacağı düşünülen kooperatifler için kanunu 1927’de Ziraat Bankası’nın anonim şirket haline getirilmesi izlemiştir.²⁹³

Cumhuriyet döneminde de faaliyette bulunan bankaya yeni bir biçim verilmeye çalışılmış ve banka aşar ile bilikte alınan ek bir vergi ile (devlet sermayesi) ile kurulmuştur.²⁹⁴ Mustafa Kemal, 1 Mart 1923 günü yaptığı meclisi açış konuşmasında: Ziraat Bankası’ndan şu şekilde bahsetmiştir: “...*Bu bankaya, son 2 ay zarfında 2 milyon liraya karip bir sermaye tedarik edilmiş ve bilhasa düşmandan kurtarılan aksam-ı vatanda vâsi mikyasta ikraza başlanılmıştır. İkrazatın herhalde, istihsalata hasır ve sarfı, banka meclisi idarelerinin ıslahı ve itibar-ı şahsi muamelelerinin icrası gibi mühim esasat dairesinde olmak üzere ihzar edilmiş olan layiha kesbi kanunîyet ettiği takdirde bankanın heyet-i iktisadiyemizdeki mevki ve tesiri yükselecektir.*”²⁹⁵

5 Eylül 1923 tarihinde Fethi Okyar başkanlığındaki icra vekilleri heyetinin programında da, “.... çiftçi ve sanayi erbabına itibari mali temin için hususi çiftçi sandıkları ve köy bankaları açmak ve Ziraat Bankası vasıtasıyla bu sandıklara yardım etmek ve çiftçiler arasında alım-satım ortaklıkları şirketlerinin, kooperatiflerin teşkiline muavenet etmek ve muhtaç çiftçilere tohumluk ve vesaiti ziraiye tevzi eylemek ve hayvanatın teksiri için damızlık ahırlar açarak meccanan ahalinin hayvanlarını telkih etmek ve hayvan hastalıklarına karşı mücadelenin şiddetini artırmak iktisat vekaletinin cümleleri mesaisinden olacaktır. bu maksatla Ziraat Bankası muamelatını hayli tevsi etmiştir.”²⁹⁶ sözleriyle Ziraat Bankası’nın görevleri açıklanmıştır.

Bankanın amacının ise köylüye ucuz kredi sağlamak olduğunu Mustafa Kemal İzmit konuşmasında, “Efendiler, önemli ve etkili sandığımız önlemlerden biri doğrudan doğruya köylüye parasal yardım etmektir. Bunun içinde, Ziraat Bankaları gerekir....”²⁹⁷ sözleriyle belirtmiş ancak bu amaç idare meclisinin yapısı uyarınca kısa zamanda terkedilerek, ya devlet parası ya da toprak ağaları ve diğer kesimlere sermaye olmuştur.²⁹⁸ Hatta bu yüzden Ziraat Bankası’nın Türk müdür yardımcısı Cemal Hüsnü (Taray) istifa etmek zorunda kalmıştır. Daha sonra banka 1937 yılında İktisadi Devlet Teşekkülü halinde devlet bankası haline getirilmiştir.²⁹⁹

²⁹³ Kazgan, a.g.m., s.137.

²⁹⁴ Avcioğlu, a.g.e., s.377.

²⁹⁵ Hazar, a.g.e., s.137.

²⁹⁶ Mustafa Kemal, Eskişehir-İzmit..., s.219.

²⁹⁷ Mustafa Kemal, a.g.e., s.219.

²⁹⁸ Cem, a.g.e., s.293.

²⁹⁹ Avcioğlu, a.g.e., s.378.

6.2. Sanayi Alanında Uygulanan Politikalar

Yeni Türkiye'nin Osmanlı İmparatorluğu'ndan devraldığı Türkiye sanayiden yoksundu. Osmanlı İmparatorluğu'nda üretim genelde küçük ölçekli olup, el emeğine dayalıydı. Makineleşme bile o dönemlerde gündemde değildi. Sanayi varlığı sadece İstanbul, İzmir ve Çukurova'daki ilkel birkaç dokuma tesisi ile, İstanbul'da birkaç eski fabrikadan oluşmaktaydı.³⁰⁰ Mevcut sanayi tesisleride zaten kapitülasyonlar nedeniyle yabancıların elindeydi. Dolayısıyla ülkede hemen hemen yabancı sermaye hakimdi.

Yabancı sermayenin ilk tohumları daha 1838 ticaret sözleşmesiyle atılmış ve batı sanayinin Osmanlı İmparatorluğu'na girmesi kolaylaşmıştır. Daha sonra Reşit Paşa'nın himayesinde 1863-1866 yılında kurulan "*Islah-ı Sanayi Komisyonu*", büyük sanayiinin kurulması için, küçük esnafların birleştirilmesi, şirket haline getirilmesi, ürün kalitesinin yükseltilmesi, fiyatların belirli standartlara göre ayarlama, gümrük vergilerinin arttırılması, sanayi okullarının kurulması ve sergiler açılarak ürünlerinin yurt içi ve dışında tanıtılması gibi bir takım önlemler almış³⁰¹ II.Meşrutiyet döneminde "*Teşvik-i Sanayi Kanun-u Muvakkatı*" çıkarılarak sanayinin teşvik edilmesine çalışılmıştır.³⁰²

Türkiye'de ilk sanayi sayımı I.Dünya Savaşı sırasında 1915'te yapılmış ancak bu sayımda sadece makinalı sanayi ele alınmıştır. Alınan sonuçlara göre ise 1915'te 14.060 sanayi işçisi olduğu ve bunların ortalama 81 işçi çalıştıran 180 kadar işletmeye dağılmış bulunduğu belirtilmiştir.³⁰³

1920'lerde imalat ve madencilik sektörlerinin termal ürünleriyle ilgili fizik üretim miktarı ve toplam sanayi hasılasının gerçek değeriyle ilgili yetersiz bilgiler olsada o dönemlerde sanayi üretiminde önemli artışlar olduğu dikkat çekmektedir.³⁰⁴ Nitekim Kurtuluş Savaşı sırasında ülke sanayiinin yapısını ortaya koymak için 1921 yılında İktisat Bakanlığı tarafından sanayi sayımı yapılmış ve ülke sınırları içinde 76.216 işçi çalıştıran 33.058 kuruluş tespit edilmiştir.³⁰⁵ Ancak o dönemlerde sanayileşmeden

³⁰⁰ Altıntaş, a.g.e., s.83.

³⁰¹ Cezmi Sevgi, *Sanayileşme Sürecinde Türkiye ve Sanayi Kuruluşlarının Alansal Dağılımı* (Birinci basım. İstanbul: Beta Basım Yayım Dağıtım A.Ş., 1994), s.26.

³⁰² Bilge Aloba Köksal-A.Rasih İlkin, *Türkiye'de İktisadi Politikanın Gelişimi (1923-1973)* (Yapı Kredi Bankası A.Ş., 1973), s.85.

³⁰³ Aydemir, *Tek Adam* (Cilt. III), s.351.

³⁰⁴ Bulutay, Tezel, Yıldırım, a.g.e., s.70-73.

³⁰⁵ Tayanç, a.g.e., s.35, Ayrıca bkz: Keyder, *Dünya Ekonomisi İçinde....* s.68.

kasıt fabrika açmak olarak algılandığından, sanayi kesimi içindeki yatırım dengesinin tüketim malları, sanayi ile yatırım malları sanayii arasındaki dağılımına ilişkin etkin bir oran oluşturulmamıştır.³⁰⁶

Yeni Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucuları ekonomik kalkınmada milli sanayinin kurulmasını hedeflemişlerdir. Mustafa Kemal, *"Endüstrileşmek, en büyük milli davalarımız arasında yer almaktadır. Çalışması ve yaşaması için ekonomik elemanları memleketimizde mevcut olan büyük, küçük her çeşit sanayii kuracağız ve işleteceğiz. En başta vatan müdafaası olmak üzere mahsullerimizi kıymetlendirmek ve en kısa yoldan en ileri ve refahlı Türkiye idealine ulaşabilmek için, bu bir zarurettir"*³⁰⁷ sözleriyle milli sanayiye verdiği önemi dile getirmiştir.

1923'te uygulamaya konulan ve 1929'a kadar uygulanan bu politikalar milli iktisat görüşü olarak nitelendirilen ve savaş yıllarında uygulanan politikalarla benzerlik içindedir. Bu dönemlerde de temel amaç olarak devlet desteğinde yerli ve milli bir burjuvazinin yetiştirilmesi temel amaç alınmış, Cumhuriyet'in ilk yıllarında temel ekonomi politikası özel girişim eliyle serbest piyasa şartlarında sanayileşmek olmuştur.³⁰⁸

Mustafa Kemal çeşitli önlemlerle sanayileşmeyi özendirmeye çalışmış ve diğer ekonomi politikalarında olduğu gibi sanayileşmeye dönük, politikalarına da yön verecek yöntemleri kararlaştırmak üzere toplanan İzmir İktisat Kongresi'nde sanayi ile ilgili bazı kararlar alınmıştır.³⁰⁹

Özellikle sanayicilerin üzerinde durdukları gümrük koruma önlemlerinin alınması ve iç pazarın yabancı rekabetinden uzak tutulması konuları Lozan Antlaşması nedeniyle gümrük bağımsızlığının 1929 yılına kadar askıya alınması yüzünden sanayiın gümrük duvarları ile korunması olanağının bulunmaması yüzünden devlet, özel girişimciler eliyle girilecek sanayi kuruluşlarını teşvik etmek amacıyla İzmir İktisat Kongresi'nde alınan kararlar doğrultusunda birtakım girişimlerde bulunmuştur. Bunlar: İş Bankası'nın kuruluşu, şeker, kağıt, çimento fabrikasının kuruluşu, Teşvik-i Sanayi Kanunu'nun çıkarılması, Âli İktisat Meclisinin oluşturulması, 1928'de Tarım ve Ticaret Bakanlıklarının birleştirilmesiyle iktisat vekaletinin kuruluşudur.

³⁰⁶ Çavdar, a.g.e., s.209. O dönemlerdeki atölye niteliğinde hafif sanayi kuruluşları için bkz: Aydemir, **İkinci Adam** (Cilt.1), s.352-353.

³⁰⁷ Kocatürk, a.g.e., s.257.

³⁰⁸ Korkut Boratay, **Türkiye İktisat Tarihi (1908-1980)**, (Beşinci basım. İstanbul: Gerçek Yayınevi, 1995), s.28.

³⁰⁹ İzmir İktisat Kongresinde sanayi ile ilgili alınan kararlar için bkz: Ökçün, a.g.e., s.426-429. ayrıca bkz: Tayanç, a.g.e., s.41-49.

6.2.1. İş Bankası'nın Kurulması

Tarımda hizmet veren Ziraat Bankası'ndan sonra Cumhuriyet döneminde kurulan en güçlü ulusal banka İş Bankası olmuştur. İş Bankası İzmir İktisat Kongresi'nde alınan kararlar sonucu³¹⁰ 26 Ağustos 1924 tarihinde 1 milyon lira sermaye ile kurulmuştur. Ödenmiş sermayesi 250 bin lira olup, bu para Mustafa Kemal tarafından verilmiştir.³¹¹

Mustafa Kemal, *"İş Bankası kurumu, Cumhuriyet tarihinde ekonomi bakımından başlı başına yer alacaktır. Bu kurum, değersiz bir servetin bile ekonomik hayata fert menfaatlerine hasrolunmayıp ulus menfaatine hasredilmesinen çıkabilecek olan büyük neticeleri, az bir zamanda ve özellikle yepyeni bir devlet kuruluşunun türlü inkılâp günlükleri içinde evrensel bir surette fiilen göstermiştir"*³¹² sözleriyle İş Bankası'na özel ilgi göstererek şahsen sermayesine katkıda bulunmanın yanısıra banka faaliyetleriyle de yakından ilgilenmiştir.

Banka bir yandan özel girişimleri ve ticareti desteklemiş, öte yandan sanayi yatırımlarına kaynak sağlamıştır. Serbest ekonomiyi savunan politikacılar ile tüccar ve esnafın oluşturduğu bankanın kurucu genel müdürü Celâl Bayar'dır.³¹³ Banka devlet desteğinin de sağlayarak, ulusal kuruluşların kredi ihtiyacını karşılamak, ülkede tasarruf ve mevduatın gelişmesine önayak etmek, ulusal bankacılığı yaratmak, hem sanayi ve ticaret için gerekli kredileri elverişli koşullarla sağlayıp kredi hacmini genişletmek yoluyla, hem de bizzat teşebbüslere girişmek yoluyla kalkınmaya katkıda bulunmuştur.³¹⁴

Ayrıca banka, Paşabahçe Şişe ve Cam Fabrikaları, şeker sanayii ve bazı dokuma fabrikalarını da finanse ederek sanayileşmeye katkıda bulunmuş ve Reasürans Şirketine de katılmıştır.

Dolayısıyla İş Bankası sözkonusu dönemde faaliyetlerinde başarılı olmuş, tasarruf hesapları açarak bu hesaplara para yatırılmasını çeşitli önlemlerle çekici kılmak ve Anadolu'nun diğer bölgelerinde de şubeler açarak tasarrufların bankaya yatırılmasına dolayısıyla tasarruf eğiliminin güçlenmesine yardımcı olmuştur.³¹⁵

³¹⁰ Ökçün, a.g.e., s.406.

³¹¹ M.Öğüt Yazman, *Türkiye'nin Ekonomik Gelişmesi* (Ankara: 1973), s.54-55.

³¹² *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri II*, s.324 (Sadeleştirilmişir.)

³¹³ Emin Türk Eliçin, *Kemalist Devrim İdeolojisi* (İkinci basım, Sarmal Yayınevi, 1996), s.24.

³¹⁴ Zeyyat Hatiboğlu, *Cumhuriyet Rejiminde Türkiye Ekonomisinin Gelişmesi* (İstanbul: 1973), s.58.

³¹⁵ Sarç, a.g.e., s.354.

6.2.2. Sanayi ve Maadin Bankası'nın Kurulması

Özel sektörü finanse etmek, Ticaret Bakanlığı'nın 1924'e kadar kurduğu ya da istirat ettiği şirketleri özel işletmelere devredinceye kadar işletmek, sanayicilere ve maden sektöründe faaliyet gösterenlere kredi vermek amacıyla 19 Nisan 1925 tarih ve 633 sayılı yasayla Sanayi ve Maadin Bankası kurulmuştur.³¹⁶

Sanayi ve Maadin Bankası'nın kurulmasıyla ilgili olarak hazırlanan tasarı TBMM'ne sunulmuş, incelemeyi yapan TBMM'nin Ticaret Encümeni Mazbatasına şu görüşleri dile getirmiştir: *"Vaktiyle tesis olunup elyevm bir kısmı, cihet askeriye ve diğer kısmı Maliye Vekaleti tarafından idare olunmakta olan müessesatı cesimeî sınaîyemizin ve hükümetçe peyderpey tesis olunmakta olan diğer müessesatı sınaîyenin inkişafını ve daha musmîr bir surette idaresini istihdaf eden ve biri (hükümetin bizzat veya efrat ile müştereken tahtı idare ve tasarrufunda bulunan müessesatı sınaîyenin idaresine müteallik kanun layihası) ve diğeri (Sanayi ve Maadin Bankası Layihası) ünvanını haiz olup hükümetçe tanzim edilip encümenimize havale buyrulan iki kıt'a layihai kanuniye tetkik ve mütaba olundu."*³¹⁷

Sanayi ve Maadin Bankası Osmanlı'dan devlet sanayi şirketini devralmıştır.³¹⁸ Yönetimi bankaya bırakılan devlet işletmeleri arasında Feshane Yünlü dokuma, Bakırköy Pamuklu Dokuma, Beykoz Deri ve Kundura, Hereke İpek ve Yünlü dokuma fabrikaları vardır.³¹⁹ Dolayısıyla banka kendisine devredilmiş devlet teşebbüslerini anonim şirketler haline getirecektir. Bu şirketlerin %51 hissesi nama muharrer olup bankaya ve Türklere ait olacaktır. Geri kalan %49'a ise yabancı sermaye katılabilecektir.³²⁰

Bankanın görevlerini şu şekilde sıralayabiliriz:

- Kendisine devredilmiş sınaî kuruluşları, kurulacak şirketler onları devir alana kadar yönetmek,
- İştirak suretiyle sınaî kuruluşlar kurmak,
- Yalnız kendisi tarafından kurulup yönetilecek sınaî kuruluşlar kurmak,
- Bizzat veya iştirak yoluyla maden imtiyazı almak ve işletmek,
- Kuruluş amacına aykırı düşmeyen her çeşit banka işlemleri yapmak"³²¹

³¹⁶ Talas, a.g.e., s.327, ayrıca bkz.: Şahin, a.g.e., s.37.

³¹⁷ Küçük, a.g.e., s.74.

³¹⁸ Sevgi, a.g.e., s.42.

³¹⁹ Oya Silier, "1920'lerde Türkiye'de Milli Bankacılığın Genel Görünümü", **Türkiye İktisat Tarihi Semineri**, 8-10 Haziran 1973, (Editör: Osman Okyar) (Hacettepe Üniversitesi Yayınları, C/13), s.493.

³²⁰ Avcıoğlu, a.g.e., s.379-380.

³²¹ Ülken, **Atatürk ve İktisat İktisadi Kalkınmada..**, s.89.

Banka 16 özel şirketin sermayesine katılmıştır. Özel kişiler 1925 yılında 175 bin lirayla Isparta İplik Fabrikası T.A.Ş.'yi kurmuş, banka bu işe 100.000 lira ile katılmıştır. Şirket sermayesinin 72.765 lirası Isparta ve dolaylarındaki özel kişiler tarafından taahhüt edilmiş, fakat bunun ancak 29.531 lirası ödenmiştir.

Maraş Çeltik Fabrikası karma ortaklığında Sanayi ve Maadin Bankası kredileriyle yaşıatılmış, Eskişehir Lületaş Şirketine de banka 25.000 liralık %25 hisse ile katılmış ancak 25.00 maliyece verilen 45.000 lira sermaye toplanabilmiştir. Ancak Milli Mensucat T.A.Ş.'de banka iştirak ve kredilerine rağmen hisse senetlerini özel kişilerce satmayı başaramamıştır.³²²

Sonuçta banka amacını gerçekleştirememiştir. Bu dönemde devlete ait hiçbir sınaı kuruluş özel sektöre devredilememiş, banka tüm kaynaklarını yönettiği veya yönetimine kattığı kuruluşların finansmanında kullandığı başka sanayi ve madencilik kuruluşlarına kredi açamamıştır.³²³

1923-1929 döneminin devlet eliyle özel müteşebbüs yapma girişimleri politikasında beklenen ölçüde başarılı olamamış, banka lağvedilerek yerine Devlet Sanayi Ofisi ve Sanayi Kredi Bankası 1932'de kurulmuştur. Bu durum 1929 sonrası devletçilik politikasının uygulanmasında önemli etken olmuştur.

6.2.3. Şeker, Kağıt ve Çimento Sanayinin Kurulması

Lozan Anlaşmasının gümrük resimlerini beş yıl süreyle dondurulması maddesinin yürürlükte bulunmasından dolayı 1929'a kadar sanayileşmeyi destekleme politikasının en önemli aracı olan gümrük korumacılığının uygulanmaması nedeniyle hükümet 6 Mayıs 1925 tarih ve 601 sayılı yasayla³²⁴ yeni kurulacak şeker fabrikalarının teşviki ve şeker sanayiine yatırım yapacak özel girişimcilere bir takım ayrıcalıklar tanımıştır. Bu ayrıcalıklar;

“- Şekerin 19 yıl istihlâk vergisinden muafiyeti,

- Fabrikalar için pancar üreten arazinin 10 yıl boyunca arazi vergisinden muafiyeti,
- Fabrikaya kömür, linyit, kiremit sağlayan ocakların normal olarak ödedikleri resimlerden muafiyeti,
- Fabrika kuruluş yeri için gerekli arazinin 1 ile 5 hektar arasında kalmak şartıyla devlet tarafından parasız sağlanması,

³²² Avcioğlu, a.g.e., s.380-381.

³²³ Akın İlkin, “Atatürk Dönemine Sanayi Politikası”, Atatürk Döneminde Türkiye Ekonomisi Semineri (İstanbul: 1981), s.95.

³²⁴ Sarç, a.g.e., s.356.

- *Fabrika nakliyatı ile ilgili tartışmalarda nakliyat vergisinden 3'te 1 indirim,*
- *Fabrikalarda çalışan personele 10 yıl süreyle kazanç vergisinden muafiyet*"

gibi ayrıcalıkları içermektedir.³²⁵

Hükümet o dönemde iç tüketimin ancak %14'ünün yerli üretimle karşılanması nedeniyle, temel bir tüketim malı olan piyasası hazır tarım bağlantılı bir alanda ithal ikamesine gitmiştir ve 601 sayılı yasayla şeker ithalatını zorlaştırmıştır.³²⁶ Ancak sözkonusu yasa çıkmadan, Uşak'ta köylülerin işbirliğiyle Nisan 1923'e kurdukları "*Terakki-i Ziraat T.A.Ş.*" kurulmuş, daha sonra bunları 1925'te Alpullu'da kurulan ve 1926'da üretime geçen "*İstanbul ve Trakya Şeker Fabrikaları T.A.Ş.*" ile Eskişehir ve Turhal fabrikaları izlemiştir.³²⁷ Bu gelişmelerde 1913 tarihli Teşvik-i Sanayi Kanunu'ndaki imtiyaz ve muafiyetlerle 601 sayılı yasanın sağladığı imtiyazlar önemli rol oynamıştır. Ayrıca şeker fabrikalarına İş Bankası ve Sanayi ve Maadin Bankası kredi temin etmiştir. Daha sonra sözkonusu imtiyazlar 1927 yılında çıkarılan Teşvik-i Sanayi Kanunu ile daha da genişletilmiştir.³²⁸

Çimento sanayinde ise Türkiye'de ilk çimento fabrikası 1910'da "*Aslan Osmanlı Şirketi*" tarafından Darıca'da kurulmuş, bunları Eskişehir'deki ufak bir tesis izlemiştir.

Cumhuriyet'in ilanıyla birlikte sadece ülkede 40 bin ton kapasiteli Aslan ve Eskişehir Müttehit Çimento Fabrikaları T.A.Ş. vardır. 1926'da ise Ankara Belediyesi tarafından 18 bin ton kapasiteli ufak bir çimento fabrikası kurulmuş ancak belediye bu fabrikayı işletmemiş, Societe Industrielle des Ciments d'Orient adlı yabancı bir firmanın yarı sermayesi katıldığı Ankara Çimentoları T.A.Ş.'ne kiralamıştır. 1926'da Bakırköy'de ise 14 bin ton kapasiteli ufak bir tesis kurulmuş ancak bu çok küçük olup, ilkeldi.³²⁹

6.2.4. Teşvik-i Sanayi Kanunu

Milli bir teşebbüs sınıfının yeterince bulunmaması, dolayısıyla bu sınıfın oluşturulmak istenmesi ve devletin bazı ekonomik işleri fiilen üstlenmeye gücünün yetmemesinden dolayı sözkonusu bu dönemde yapılan bir uygulamada İzmir İktisat Kongresi'nde öngörülen özel girişim eliyle sanayileşme arzusu doğrultusunda alınan kararlar sonucu kabul edilen Teşvik-i Sanayi Kanunu'dur.³³⁰

³²⁵ Avcioğlu, a.g.e., s.379.

³²⁶ Sarç, a.g.e., s.356.

³²⁷ Serin, a.g.e., 218, ayrıca bkz.: Avcioğlu, a.g.e., s.379.

³²⁸ Şahin, a.g.e., s.37.

³²⁹ Avcioğlu, a.g.e., s.393-394.

³³⁰ Ökçün, a.g.e., s.426.

Daha önce Osmanlı İmparatorluğu'nda 1 Aralık 1913'de çıkarılan "*Teşvik-i Sanayi Kanunu Muvakkatı*" 1924 yılında değiştirilerek tekrar uygulanmak istenmiş, ancak bu 28 Mayıs 1927 tarihinde gerçekleştirilmiştir.³³¹ Bu kanun hem milli sanayi politikasının başlangıcı hem de devletçilik için bir adım olması bakımından çok önemlidir.³³²

Kanun, belli şartlardaki bütün özel sınai teşebbüsler ile maden işletmelerine geniş avantajlar sağlamaktadır. Bu teşvik tedbirleri şunlardır:

- *Belediye sınırları dışındaki arazi, işletme kuracaklara, devletçe ve parasız sağlanacaktır. Belediye sınırları içinde ise, takdir olunacak arazi bedeli, 10 yılda ödenecektir.*
- *Teşebbüsler ve bunların bulundukları arazi ve müstemilatı ve sair tesisleri, müşakkafa, arazi, kazanç, maktu zım vergilerinden ve belli belediye ruhsatlarından muaftır.*
- *Kanundan yararlanan teşebbüslerin hisse senetleri ve tahvilleri, damga resminden muaftır.*
- *Teşebbüslerin kurulması ve genişletilmesi için gerekli inşaat malzemesi, üretim için gerekli hammadde, alet ve yedek parçalar, teşebbüslere ait taşıma, yükleme, boşaltma, enerji üretim ve nakil tesisleri için gerekli malzeme, yurt içinde sağlanamıyorsa, ithalde gümrük ve dıhuliyeye vergilerinden muaftır.*
- *Teşebbüslerle ilgili malzeme, makine ve aletler, demiryolları ve denizyollarında yüzde 30 indirimli taşınacaktır. Bakanlar Kurulu, hammadde ve mamul maddelerin taşınmasında da indirimli tarife uygulanabilir.*
- *Teşebbüslere, Bakanlar Kurulu kararı ile, ürettikleri mamul maddeler değerinin yüzde 10'u oranında prim verilebilir.*
- *Teşebbüsün faaliyeti için gerekliyse, tuz, ispiro ve patlayıcı maddelerde, belli bir indirim uygulanabilir.*
- *Devlet, özel idareler, belediyeler ve bunlara ait kurumlar ile Teşvik-i Sanayi Kanunu'ndan yararlanan teşebbüsler, yerli malları, benzeri ithal mallarından yüzde 10 pahalı da olsa, tercihan kullanmak zorundadırlar.*"³³³

³³¹ Tayanç, a.g.e., s.56. Ayrıca bkz: Hiç, a.g.m., s.129.

³³² Uğur Korum, "1923-1929 Döneminde Türkiye'de İmalat Sanayi ve Sanayi Politikaları". **Atatürk Dönemi Ekonomi Politikası ve Türkiye'nin Ekonomik Gelişmesi** (Ankara: A.Ü.SBF Yayınları: 513, 1982), s.66.

³³³ Avcioğlu, a.g.e., s.381-382.

Teşvik-i Sanayi Kanunundan faydalanılarak ülkede bazı sınai müesseseleri kurulmuş³³⁴ ancak bu kuruluşların ekonomik etkinlikleri pek olmamıştır.³³⁵ Yine 1923-1925 döneminde ve 1926-1931 döneminde gerek madencilik, gerekse elektrik, su ve gaz gibi sanayi dallarında belli bir iyileşme kaydedilse de³³⁶ özellikle kanunun yürürlüğe girdiği tarihte gümrük bağımsızlığımızın olmaması, 1929 bunalımının patlak vermesi, teşvik tedbirlerinin başarıyla uygulanabilmesi için gerekli ekonomik ve sosyal yapının olmaması, 1926 yılında Türkiye ile Yunanistan arasındaki nüfus mübadelesinin olması, 1925 yılında aşar'ın kaldırılmasıyla, Türkiye'de vergi yükünün tarımdan tarım dışı sektörlerle kayması ve sanayi için gerekli olan fonların sanayi sektörüne devredilmesindeki aksaklıklardan dolayı teşvik tedbirlerinden beklenen başarı sağlanamamıştır.³³⁷

6.2.5. Âli İktisat Meclisi

Âli İktisat Meclisi Türkiye'de iktisadi gelişmeyi hızlandırmak ve bu konuda beliren güçlükleri ortadan kaldırmak amacıyla 1927 yılında 1170 sayılı kanunla kurulmuştur.³³⁸ Ülkenin sanayileşmesi ve ekonomik kalkınması ile ilgili raporlar hazırlayan ve danışma organı niteliğini taşıyan bu kurul;

- *Hükümetçe hazırlanacak iktisadi kanun ve tüzük tasarıları hakkında düşünce vermek,*
- *İktisadi mevzuatta gerekli görülen değişikliği gerekçeli öneriler halinde hükümete sunmak,*
- *İktisadi gereksinmelerimiz hakkında araştırmalar yapmak,*
- *Genel iktisat akımlarını inceleyerek bunların Türk iktisadı ile ilgilerini ve etki derecesini araştırmak*³³⁹ gibi görevleri yerine getirmek amacıyla oluşturulmuştur.

Âli İktisat meclisi yapmış olduğu ilk toplantısında "*paramızın ebab-ı temevvüci ve izalesi çareleri...*" ile ilgili konu üzerinde durarak daha çok paranın dış değerinde konjonktürel nitelikteki değişiklikleri önlemeye çalışan önerilerle yetinerek "*heyet-i*

³³⁴ Kuruluşların sayısı 1928'de 1.261'e, 1929'da 1.589'a ve 1930'da 1.857'ye yükseldi. Bkz: Tezel, a.g.e., s.291.

³³⁵ Eroğlu, a.g.e., s.297. Ayrıca bkz: Sarç, a.g.e., s.364.

³³⁶ Bulutay, Tezel, Yıldırım, a.g.e., s.66-73.

³³⁷ İsmail Türk, "Cumhuriyet Döneminde Teşvik Tedbirleri ve Geleceği", *Cumhuriyetin 50.Yılında Türkiye'de Sanayileşme ve Sorunları Semineri* (Ankara: A.Ü.SBF Yayınları no.382, Maliye Enstitüsü Yayınları no.36, 1974), s.663-665.

³³⁸ Âli İktisat Meclisi hakkında kanun için bkz: Düstur. Cilt.8. Kanun, Tefsir, Karar. Kararname no.1170, s.1908.

³³⁹ Talas, a.g.e., s.336.

mütehassısâ'nın teşkili" olarak ifade edilen ve bu konuyla ilgili bilgileri toplayıp, üzerinde derin çalışmalar yapılacak heyetin oluşturulmasını amaçlamıştır.³⁴⁰

Ancak Âli İktisat Meclisi, yerli sanayii geliştirmek amacıyla koruyucu gümrük politikasını kabul etmiş fakat buna rağmen uygulamada ticaret sermayesinin öne sürdüğü bazı koşullardan dolayı politika tam anlamıyla uygulanamamıştır. Çünkü bu özellikle gümrük duvarlarının yükseltilmesi ve ithalat olanaklarının sınırlandırılması, ticaret burjuvasının çıkarlarına aykırı düşmüştür.³⁴¹ Âli İktisat Meclisi gerek hükümeti tatmin edici, yeni rapor ve araştırmaların gündeme gelememesi, gerekse Türkiye'de kısmen planlı döneme geçilmesinden dolayı bu meclis 1935'te kaldırılmıştır.³⁴²

Sonuçta, 1923-1929 dönemi her ne kadar özel girişimi özendirici uygulamaları içersede, Lozan Anlaşmasının ve İzmir İktisat Kongresi'nde alınan bazı kararların birbirleriyle çelişkili durumu kamu fonlarının özel sektöre aktarılmasındaki güçlük, özel kesim sermaye birikiminin olmayışı, uzun süren savaşların neden olduğu yokluktan dolayı sanayileşme açısından istenilen başarı sağlanamamıştır.

6.3. Maliye ve Devlet Bütçesi Alanında Uygulanan Politikalar

1923-1929 döneminde yapılan en önemli uygulamalardan birisi de maliye ve devlet bütçesi alanında yapılan düzenlemelerdir. Gerçekten daha bağımsızlık savaşının başlangıcında milli mücadelenin finansmanında bir takım kaynaklara gerek duyulmuş, daha önce de belirtildiği gibi "*Tekalif-i Milliye*" adı altında halktan birtakım yardımlar alınmıştır.

Yeni Cumhuriyet'in kurulmasıyla birlikte çıkan maliye politikası tercihlerinde yine Mustafa Kemal'in İzmir İktisat Kongresi'ndeki tercihleri doğrultusunda belirlemiştir. Mustafa Kemal'in maliye politikasının temel amacı "*halka işkence etmeden devlet bütçesi dengesinin sağlanmasıdır.*"³⁴³ Her ne kadar 1920 ve 1921 yıllarında bütçeler hazırlanıp, yürürlüğe girsede, özellikle 1921 bütçesinde bütçenin gelir ve gider tahmininin olmamasından dolayı bütçe istenilen ölçüde uygulanamamış, 1922, 1923 yıllarında da bütçe hazırlanıp, uygulamaya sokulamamıştır. Bu yüzden yeni Türkiye'nin ilk bütçesi 1924 yılı bütçesidir.³⁴⁴

³⁴⁰ İlkin, a.g.m., s.554-555.

³⁴¹ Sevgi, a.g.e., s.44.

³⁴² Talas, a.g.e., s.336.

³⁴³ Aysan, a.g.m., s.286.

³⁴⁴ İsmail Türk, "Atatürk ve Türk Mali Sistemi", *Atatürk Dönemi Ekonomi Politikası ve Türkiye'nin Ekonomik Gelişmesi* (Ankara: A.Ü.SBF Yayınları: 513, 1982), s.11.

1924 yılı Anayasasında “*Vergi devletin genel giderleri için halkın pay vermesi demektir*”, “*Vergiler ancak kanunla salınır ve alınır*” hükümleriyle verginin kanunilik esası konmuş ve bütçeleme hakkı TBMM’ne verilmiştir.³⁴⁵ Ayrıca 1927’de “*Muhasebe-i Umumiye Kanunu*”nun kabul edilmesi, BMM’ne bağlı ve bütçe işlemlerini onun adına kontrol etmekle görevli Divan-ı Muhasebat (Sayıştay) kurulması da önemli mali düzenlemelere örnektir.³⁴⁶

Dolayısıyla israftan kaçınmak, tasarrufa yönelmek, denk ve hakiki bütçe, yeni vergiler koymak yerine vergilerin toplanma usulünün iyileştirilmesi, borçlanmadan ve emisyon yapmadan maliyeyi düzenlemek ve güven esasına göre yönlendirmek, içerde ve dışarda devletin itibarını korumak ve sürdürmek, yabancı sermayeden ülkenin bağımsızlığına zarar vermeyecek ve gelişmemizi önlemeyecek biçimde kısaca, ifade ettiğimiz maliye politikası ilkelerine dayanılarak denk bütçe politikası uygulanmaya çalışılmış³⁴⁷ 1924 yılı bütçesi 11.2 milyon, 1925 yılı bütçesi 33 milyon lira açık verse de 1926 yılından itibaren 1929’a kadar denk, hatta biraz fazla bütçeler sağlanarak, bütçede denklik ilkesi gerçekleştirilmiştir.³⁴⁸

1923-1929 dönemi ayrıca köklü vergi değişikliklerinin yapıldığı bir dönemi de içermektedir. Bu konuda en önemli adım ise 1925’de Aşarın kaldırılması yerine yeni vergi düzenini sağlayacak bir takım kanunların kabulüdür.³⁴⁹ Osmanlı İmparatorluğu’nun son dönemlerinde bütçe gelirleri içinde payı %8 olan ağnam vergisinde 1924 yılında sayım vergisine dönüştürüldü.³⁵⁰ 1925’te arazi vergisi değiştirilerek öşüre tabi olan arazinin vergisi 8 kat arttırıldı, 1914 yılından sonra uygulanmaya başlayan dış göstergelere dayanan Temeddü Vergisinde İzmir İktisat Kongresi’nde tüccar grubunun esaslarına dayalı olarak³⁵¹ 1926 yılında kaldırıldı ve aynı yıl kazanç vergisi kabul edildi.

1926’da uygulanmaya başlayan mal ve hizmetleri üretim sürecinin her aşamasında vergilendirmeyi amaçlayan “*Umumi İstihlak Vergisi*”de uygulamadaki güçlükler nedeniyle 1927’de kaldırıldı ve yerine sanayi ürünlerinin satış, ithal ve

³⁴⁵ Coşkun, a.g.e., s.16.

³⁴⁶ Sevim Görgün, “Atatürk Dönemi Maliye Politikası (1923-1938)” **Atatürk Döneminde Türkiye Ekonomisi Semineri** (İstanbul: Yapı Kredi Bankası Yayını, 1981), s.66.

³⁴⁷ Nevin Coşar, “Denk Bütçe, Sağlam Para Politikası ve Devletçilik (1924-1938)”, **Türkiye’de Devletçilik** (Derleyen: Nevin Coşar), (Birinci basım, Bağlam Yayınları: 92, 1995), s.260.

³⁴⁸ Türk, a.g.m., s.11.

³⁴⁹ Aşarın ilgasile yerine ikame edecek vergi hakkında kanun için bkz: Düstur Cilt.6, Kanun, Tefsir, Karar, Kararname no.552, s.99.

³⁵⁰ Ekinci, a.g.m., s.791.

³⁵¹ Ökçün, a.g.e., s.423.

ihracını vergilendiren daha dar kapsamlı “*Muamele Vergisi*” getirildi. Bunun yanı sıra 1926’da “*Veraset ve İntikal Vergisinin*” kabulü, 1929’da gümrük tarifelerinin arttırılması, 1928’de çıkarılan “*Damga Resmi Kanunu*” ve özel teşebbüse vergi indirimleri ve muafiyetleri sağlayan 1927 ve 1929 tarihli Teşvik-i Sanayi Kanunu’da sözkonusu liberal dönemdeki en önemli mali uygulamalardır.³⁵²

1923-1929 döneminde yapılan bir takım düzenlemeler sonucunda aşarın kaldırılmasıyla ortaya çıkan gelir kaybı, yeni vergilerle giderilmeye çalışılmış, dolayısıyla bu alanda birtakım düzenlemeler yapılmıştır.

Ayrıca vergi gelirleri ile bütçe harcamaları arasındaki açıkların giderilmesi amacıyla da her ne kadar İzmir İktisat Kongresi’nde tekelliliğe izin verilmemesi, rejimin kaldırılması, tütün tarım ve ticaretinin serbest olması yolundaki kararlara rağmen buna uyulmamış devlet tekelleride mali politikada önemli bir araç olarak kullanılmıştır.³⁵³

1925 yılında, 1 yıllık geçici bir idareden sonra tütün tekeli kurulmuş³⁵⁴, tütün rejisi 1925 yılında 4 milyon liraya sam alınarak devletleştirilmiştir.³⁵⁵ 1 Mart 1926’dan itibaren tuz tekeli ile birlikte “*İnhisarlar (Tekel) Umum Müdürlüğü*” adlı bir devlet kuruluşu tarafından işletilmeye başlanmıştır.³⁵⁶ Ayrıca ispiroto, kibrit üretmiş, şeker ithalide devlet tekeline alınmıştır. Bu dönemde böyle bir uygulamaya gidilmesinin nedeni, devlete gelir sağlamak amacıyla. Ancak burada bu tekel uygulaması her ne kadar tekeller yoluyla geliri arttırmak ve bütçe açıklarını bu yoldan kapatmak, üretim ve ithalat ile ilgili faaliyetlerin yabancıların elinden alınıp, Türk girişimcilerin eline geçmesini sağlamak olsa da, tekeller belli kişilere meşru olmayan gelirler sağladıkları düşüncesiyle eleştiriye uğramış ve bu oluşuma karşı çıkmıştır.³⁵⁷

6.4. Para ve Kredi Alanında Uygulanan Politikalar

Yeni Cumhuriyet maliye politikasında “*denk bütçe*” prensibini benimserken, para politikasında da “*sağlam para*” ilkesini benimsemiştir.³⁵⁸ Ancak Cumhuriyet Türkiye’sine Osmanlı İmparatorluğu’ndan 158 milyon 748 bin 563 liralık kağıt 500.000 altın liralık bir kıymetle, 116.497.925 Fransız Frankından meydana gelmiş bir fon devretmiştir. Zaten ülkedeki altın ve gümüş paranın bir kısmıda İmparatorluk’tan

³⁵² Görgün, a.g.m., s.70-71.

³⁵³ Sarç, a.g.e., s.352. Bu konuyla ilgili olarak ayrıca bkz: Şahin, a.g.e., s.38.

³⁵⁴ Fazıl Tekin, *Mali Tekeller ve Türkiye’de Tütün Tekeli* (Eskişehir: İ.T.E.A. Yayınları no.129/79, 1974), s.87.

³⁵⁵ Karakoyunlu, *Türkiye’de Liberalizmin...*, s.96.

³⁵⁶ Sarç, a.g.e., s.353.

³⁵⁷ Sarç, a.g.e., s.354.

³⁵⁸ Coşar, a.g.m., s.261.

ayrılan ölkelere dağılmıştı. Dolayısıyla yeni Cumhuriyet'in devraldığı ölkede karşılığı olmayan "bir altın para sistemi" sözkonusuydu.³⁵⁹

Karşılığı olmayan bir altın para sistemini devralan Cumhuriyet yönetimi ilk olarak kağıt para basmaktan kaçınmıştır. Zaten 1924-1929 döneminde ölkede para hacmini ölkede gereklerine göre ayarlayacak bir mekanizma olmadığından devlet paraya müdahale etmemiş, her ne kadar halkın paraya güveni de olsa, tedavül hacmi durağan hatta esnek olmadığından bu ekonominin gelişmesine engel olmuştur.³⁶⁰

Bu bağlamda Mustafa Kemal'in ekonomik kalkınma modelinin temel hedeflerinden biri olan para politikası konusunda devlet harcamalarıyla kaynakları arasında sürekli bir denge sağlanması için enflasyondan kaçınılmıştır.³⁶¹ Yine para politikasının işlerliğini yakından ilgilendiren kurumlarda 1924-1929 döneminde liberal bir yapı göstermekteydi.

Bu dönemde paranın dış değeri arz ve talep dalgalanmalarına bırakılmış, kambiyo işlemlerinde bir kısıtlama olmamıştır. Dış alımlar serbest, ölkeye dışarıdan rahatça mal getirilebiliyordu. Dışarıya da istenilen miktarda sermaye, altın veya döviz çıkartılabiliyordu.³⁶² Ancak dış ticaret dengesi devamlı açık veriyor bu da Türk parasının değerini devamlı olarak düşürüyordu.³⁶³

Mustafa Kemal'e göre, paranın iç değeri ile dış değeri arasında çok yakın bir ilişki vardır. Ölkede enflasyonu önlemenin temel gereklerinden biri de yurt dışında Türk Lirasının ve hazinenin itibarını gücünü korumaktır. Ancak yeni Türk Devleti Hazinesinin ve Türk Lirası'nın dış pazarlardaki gücünü ve itibarını yükseltmek kolay olmamış, Duyun-u Umumiye taksitlerinin yükü ve Lozan Anlaşmasının 1929'a kadar gümrükleri sınırlandıran hükümlerinden dolayı Türk Lirası'nın dış değeri 1929'a kadar düşürülmüş ve bu durum 1929'da "Milli Para Buhranına" sebep olmuştur.³⁶⁴

Hatalı iktisat politikaları sonucu olarak ortaya çıkan, konjonktürün kritik bir anında döviz arz ve talep dengesizliğine neden olan bu durum sonucu, ölkede uygulanmak istenen liberal politikaların beklenen yararı getiremeyeceği dolayısıyla piyasaların denetimsiz bırakılamayacağı görüşleri ortaya çıkmış ve bu durum kendisini

³⁵⁹ Aydemir, *İkinci Adam*, Cilt.1, s.366-367.

³⁶⁰ Altıntaş, *a.g.e.*, s.94.

³⁶¹ Aysan, *a.g.m.*, s.287.

³⁶² Feridun Ergin, "Atatürk ve Türk Ekonomisi", *Atatürkçülük* (İkinci kitap. Ankara: Gn.Kur.Basımevi, 1983), s.276.

³⁶³ Aydemir, *a.g.e.*, s.367.

³⁶⁴ Milli Para Buhranı ile ilgili olarak bkz: Feridun Ergin, "Atatürk Döneminde Emisyon Hareketleri ve Politikası", *Atatürk Döneminde Türkiye Ekonomisi Semineri* (İstanbul: Yapı Kredi Bankası Yayını, 1981), s.16.

1930'lu yıllarda devletçilik ve planlı ekonomi doğrultusunda devletin ekonomik gelişmeye öncülük edeceği bir düzen olarak uygulanmaya başlanmıştır.³⁶⁵

1923-1929 döneminde Türkiye'de para ve kredi ile ilgili uygulamalarda önemli bir kriterde bankacılık sisteminin belli bir gelişme kaydetmesidir. İzmir İktisat Kongresi'nde çiftçi, tüccar ve sanayici grupların önerileriyle gündeme getirilen ulusal bankacılık anlayışı neticesinde³⁶⁶ 1923-1929 döneminde bu konuda önemli gelişmeler kaydedilmiş, "İstanbul'da İstanbul Esnaf Bankası T.A.Ş. (14 Haziran 1925), Türkiye İmar Bankası T.A.Ş. (22 Mart 1928), Üsküdar Bankası T.A.Ş. (11 Temmuz 1929), Konya'da 1920'lerin başlarında Konya Türk Ticaret Bankası, Aydın'da Aydın İncir ve Himaye-i Zürra Osmanlı A.Ş. (18 Ocak 1923), Karaman'da Karaman Çiftçi Bankası T.A.Ş. (28 Kasım 1925), Kayseri'de 1920'den sonra Kayseri Çiftçiler Bankası O.A.Ş., Eskişehir'de Eskişehir Bankası T.A.Ş. (21 Temmuz 1927), Adapazarı'nda 1 Ağustos 1938'den itibaren faaliyetlerine A.Ş. olarak devam eden Adapazarı Emniyet Bankası T.A.Ş., Bor'da Bor Zürra ve Tüccar Bankası T.A.Ş. (6 Kasım 1921), Bor Esnaf Bankası T.A.Ş. (19 Haziran 1928), Ankara'da Türkiye İş Bankası A.Ş. (26 Ağustos 1924), Türkiye Sanayi ve Maadin Bankası (18 Nisan 1925), Emlâk ve Eytam Bankası T.A.Ş. (11 Temmuz 1926), Akhisar'da Akhisar Tütiüncüler Bankası (17-18 Eylül 1924), Aksaray'da Aksaray Halk İktisat Bankası T.A.Ş. (6 Mart 1926), Niğde'de Niğde Çiftçi ve Tüccar Bankası T.A.Ş. (26 Haziran 1926), Afyonkarahisar'da Afyonkarahisar Terakki-i Servet Bankası T.A.Ş. (9 Mayıs 1926), Nevşehir'de Nevşehir Bankası T.A.Ş. (10 Şubat 1927), Kocaeli Halk Bankası (7 Mart 1927), Denizli İktisat Bankası T.A.Ş. (10 Nisan 1927), İzmir'de Akseki Ticaret Bankası T.A.Ş. (29 Haziran 1927), İzmir Esnaf ve Ahali Bankası T.A.Ş. (daha sonra EGE BANK) (19 Ocak 1928), Ermenek'te Ermenek Ahali Bankası T.A.Ş. (3 Eylül 1927), Şarki Karaağaç'ta Şarki Karaağaç Bankası T.A.Ş. (29 Kasım 1927), Ürgüp'te Ürgüp Zürra ve Tüccar Bankası T.A.Ş. (16 Mayıs 1928), Trabzon'da Karadeniz Bankası (28 Mayıs 1928), Elazığ İktisat Bankası (23 Ekim 1928), Lüleburgaz Birlik Ticaret Bankası T.A.Ş. (16 Ocak 1929), Mersin Ticaret Bankası T.A.Ş. (6 Mart 1929), Van Milli İktisat Bankası (8 Mayıs 1929)" olmak üzere birçok yeni banka kurulmuştur.³⁶⁷

³⁶⁵ Ergin, a.g.m., s.17.

³⁶⁶ Öztin Akgüç, "Atatürk Döneminde Bankacılık", Atatürk Döneminde Türkiye Ekonomisi Semineri (İstanbul: Yapı Kredi Bankası Yayını, 1981), s.153.

³⁶⁷ A.Gündüz Ökçün, "1909-1930 Yılları Arasında Anonim Şirket Olarak Kurulan Bankalar", Turkish Politics and the Economy 1908-1946: From the Revolution of 1908 to the end of the One-Party Era (Volume.1, Prepared for ADM 329, Fall 1992). Aykut Kansu, 1992. s.415-457.

Bu bankaların bünyesinde büyük toprak sahipleriyle mahalli tacirler biraraya gelerek gerek ihracata yönelik tarım, gerekse de dış ticaretin mahalli uzantıları olarak ticari faaliyetlerin kredi ihtiyaçlarını karşılamaya yöneliyorlardı.³⁶⁸

Dolayısıyla Cumhuriyet'in ilk yıllarında kalkınmanın hangi iktisadi doktrin çerçevesi içinde gerçekleştirileceği gündeme gelirken, bir kısım görüş devletçilikten yanaydı. Mustafa Kemal, İzmir İktisat Kongresi'nde alınan kararlar doğrultusunda liberal ekonomi kurallarının bankacılık içinde sözkonusu olabileceğini belirtmiş, zaten özel sektör aracılığıyla kurulan bankalarda bu görüşü kanıtlamaktadır.

6.5. Ulaştırma Alanında Uygulanan Politikalar

Türkiye ekonomisi kalkınma sürecine girdiği dönemlerde ulaşım çok yetersizdi. Bu da ülke kalkınmasını önemli ölçüde etkiliyordu. Türkiye aynı zamanda geniş, nüfusu ve kaynakları daha dağınık bir ülke olduğundan ulaştırmanın iktisadi gelişmeye etkisi fazladır. Ayrıca ülkenin büyük olması ve coğrafi yapısından dolayı gerek karayolu gerekse demiryolu yapımında önemli maliyetlere neden olmaktadır. Arazinin engebeli oluşu, volkanik olması, yüksek sıradağların fazlalığı, kuzey ve güney kıyı şeridinin büyük bir kısmının dağların yüksek irtifalarla paralel geçmesi, özellikle inşaat teknolojisinin gelişmediği dönemlerde güçlüklerle ve yüksek maliyetlere sebep olmaktaydı.³⁶⁹

Bununla birlikte yeni devletin kuruluşundan itibaren ekonomik kalkınmayı sağlamak amacıyla alt yapıya önem verilmiş, bu konuyla ilgili ilk örneklerde demiryolu politikasında görülmektedir. Özellikle iktisat politikasının bir diğer özelliği de devletin demiryolu yapımına girişmesi ve devlet yatırımlarının önemli bir bölümünü bu işe yöneltmesidir.

Savaştan çıkmış ülkede 4637 km'lik ve tamamen yıpranmış, yenilenmeye muhtaç demiryolu şebekeleri yabancıların elindeydi.³⁷⁰ Dolayısıyla Cumhuriyet'in ilk yıllarında bütün demiryollarını satın almak ve devletleştirmek, bir de yeni demiryolları yapmak gibi bir politika amaçlanmıştır.³⁷¹

Chester grubuyla demiryolu yapımı için 1923'te imzalanan sözleşmenin gerçekleşmemesi üzerine, 1924 tarih ve 506 sayılı kanunla demiryolları ve limanların işletilmesi amacıyla katma bütçeli genel müdürlükler kurulmuş³⁷² 1925 yılında

³⁶⁸ Keyder, a.g.e., s.142.

³⁶⁹ Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ekonomisi, 1923-1978. s.271.

³⁷⁰ Aydemir, a.g.e., s.347.

³⁷¹ Eroğlu, a.g.e., s.289, Ayrıca bkz: Çavdar, a.g.e., s.208.

³⁷² Yazman, a.g.e., s.56.

çıkartılan kanunlarla TBMM Hükümetine demiryolu yapımlarını bütçeden finanse etme yetkisi verilmiş³⁷³ 1 Mart 1924 tarihinden itibaren devlet demiryolu yapımına başlamış, 3 Mart 1924'te ise "*Devlet Demiryolları Siyaseti*" kanunlaşmıştır.³⁷⁴ 1927 yılında ise, Münakat (Ulaştırma) Bakanlığı'na bağlı olarak "*Devlet Demiryolları ve Limanları Umum Müdürlüğü*"nın kurulmasıyla devlet fiilen demiryolu ve denizyolu işletmeciliğine başlamıştır.³⁷⁵ 1925-1933 sonuna kadar da 2048 km. demiryolu yapılarak, Sivas, Malatya, Samsun ve Kütahya'dan Balıkesir'e ulaşmıştır.³⁷⁶

Bu dönemde yabancı şirketlere ait demiryollarının millileştirilmesi amacıyla satın alınması gerçekleştirilmiş ancak bu durum yeni borçlanmalara neden olmuştur. Diğer yandan inşa edilen demiryolları ise iç kaynaklarla finanse edilmiş ve iç borçlanmalara gidilmiştir. Dolayısıyla Cumhuriyet'in ilk yıllarındaki uzun vadeli borçlanmalar demiryolu inşası nedeniyle olmuştur.³⁷⁷

1923-1929 döneminde karayolları inşaatında görülen yetersizlikler ise mali güçlüklerden dolayı giderilememiştir. Özellikle demiryolu yapımının tercih edilmesinden dolayı kaynaklar karayolları yapımına istenilen ölçüde ayrılamıyordu.

Ancak Cumhuriyet'in ilk yıllarında karayollarının geliştirilmesi için 1925 yılında 542 sayılı "*Yol Mükellefiyeti Kanunu*" çıkarılmıştı. Bu kanun 1921'de 102 sayılı "*Tarık Bedeli Nakdisi Hakkında Kanun*"dan geniş çapta faydalanmayı amaçlayan ve aynı veya nakdi olarak ödenebilen bir baş vergisi olarak ifade edilebilir. Yine 2 Haziran 1929 tarihli, 1525 sayılı "*Şose ve Köprüler Kanunu*" ile karayolları inşasında yeni yöntemler uygulanmaya başlanmıştır. Buna göre milli şoseler (devletyolları) inşası Nafia Vekaleti (Bayındırlık Bakanlığı) vilayet yolları ise vilayetler tarafından inşa edilecektir.

Bütün bunlara rağmen finansman yetersizliklerinden dolayı bu kanun beklenen etkiyi gösterememiş, zaten dünya bunalımının etkisiyle halkın gelir seviyesi düştüğünden yol vergisi miktarı indirilmiş, yol vergisi hasılatının başka hizmetlere aktarılması zorunluluğundan dolayı karayolları inşaat ve bakımı durmuştur.³⁷⁸

Son olarak hükümet denizciliğin geliştirilmesi amacıyla birtakım uygulamalar yapmıştır. Lozan Anlaşmasının Türk sahillerinde kabotaj ve pilotaj hakkını Türklere tesis eden maddelerinin teşviki ile o sıralarda kaçak Rus gemileri satılığa çıkarılmış ve ucuzluktan yararlanarak Türk gemiciliği bu durumdan önemli avantajlar sağlamıştır.³⁷⁹

³⁷³ Tezel, a.g.e., s.234.

³⁷⁴ Altıntaş, a.g.e., s.97.

³⁷⁵ Eroğlu, a.g.e., s.299-300.

³⁷⁶ İnan, a.g.e., s.14.

³⁷⁷ Cumhuriyet Dönemi..., s.275.

³⁷⁸ Cumhuriyet Dönemi..., s.273.

³⁷⁹ Aydemir, Tek Adam, Cilt:3, s.352.

Bu konuda yapılan bir diğer yenilikte devletin gemi inşa ve işletme faaliyetini elinde bulunduran “*Osmanlı Seyri Sefair İdaresi*” 1923 yılında 597 sayılı kanunla “*Türkiye Seyri İdaresi*” adıyla yeniden teşkilatlandırılmış ve teşebbüs serbestisine kavuşturulmuştur.³⁸⁰

Lozan Anlaşması ile kapitülasyonlar kaldırılmış ve 19 Nisan 1926 tarihli yasayla kabotaj hakkı Türk gemilerine tanınınca ticaret filosu çok yetersiz olduğundan bunun tonajının artırılmasına çalışılarak 1923’te 34.902 olan ticaret filosunun safi tonajı, 1931’de 101.924 tonilatoya yükselmiştir.³⁸¹

6.6. Dış Ekonomik İlişkilerde Uygulanan Politikalar

Türkiye’de yeni ekonomik yapının oluşturulmaya başlamasıyla birlikte dış ekonomik ilişkilerin yapısında da bazı değişimler meydana gelmeye başladı. Dış ticaret, gümrükler ve kambiyo rejimine ilişkin birtakım önerilerin sunulduğu İzmir İktisat Kongresi’nde hükümete yabancı sermaye ile ilgili on maddelik bazı esaslar sunulmuş, “*Ecnebi sermayesinden mustağni kalamayacağımız aşikar ise de, bu sermayenin memleket için muzır olmayacak şekillerde girmesinin temini*”³⁸² şeklindeki 1.maddede yabancı sermaye ile ilgili düşünceler açıklanmıştır.

Her ne kadar İzmir İktisat Kongresi’nde alınan kararlar doğrultusunda müdahaleci ve korumacı bir politika uygulanmak istense de 1923-1929 döneminde Türkiye dışa bağımlı ve açık, fakir bir hammadde ekonomisinin özelliklerini taşıdığından, Osmanlı İmparatorluğu’nun son yıllarındaki olumsuz koşullara neden olan durum ortadan kaldırılmadığından, para, banka ve kambiyo sistemi yabancılar tarafından belirleniyordu.³⁸³

Lozan Anlaşması hükmünce Türkiye kendi gümrük rejimine sahip olamadığından, ülkenin kendine özgü bir gümrük siyasetinin bulunmayışı yüzünden etkili, korumacı, ithal ikamesine dayalı dış ticaret politikası uygulanamamıştır.³⁸⁴

Tablo 2.1.’de görüldüğü gibi 1923-1929 döneminde özellikle dış ticarete ithalat lehine bir fazlalık oluşmuştur. İhracat dönem başında yükselmeler gösterirken

³⁸⁰ Cumhuriyet Dönemi..., s.276.

³⁸¹ Sarç, a.g.e., s.353.

³⁸² Ökçün, a.g.e., s.435.

³⁸³ Gülten Kazgan, *Ekonomide Dışa Açık Büyüme* (İkinci basım. Altın Kitaplar Yayınevi, 1988), s.245.

³⁸⁴ Erol Manisalı, “The Impact of Foreign Economic Relations on the Mixed Economic Structure of Turkey”, *Turkey’s and Other Countries Experience with the Mixed Economy* (Edited by Mükerrrem Hiç), (İ.Ü. Economics Faculty, 1979), s.519.

1926'dan sonra azalmalar başlamış ve 1927 yılında 158.400.000 TL'ya düşerek 1928'de 173.500.000 TL'ye yükselmiş ve 1929'da iyice düşmüştür.

İhracatın böyle bir seyir göstermesinin nedeni ise Türkiye'nin ihracatında önemli bir yeri olan ülkelerde görülen ekonomik bunalımdır. En fazla dış ticaret açığının olduğu yıl ise 1929'dur.

Tablo: 2.1.
1923-1929 Arası Dış Ticaret Verileri (milyon TL)

Yıllar	İthalat	İhracat	Dış Ticaret Farkı
1923	144.800.000	87.700.000	-57.100.000
1924	193.600.000	158.900.000	-37.700.000
1925	242.600.000	193.100.000	-49.500.000
1926	234.600.000	187.700.000	-46.900.000
1927	201.400.000	158.400.000	-43.000.000
1928	233.500.000	173.500.000	-60.000.000
1929	250.300.000	155.200.000	-101.100.000

Kaynak: Mustafa Altıntaş, **Türkiye'de Planlı Kalkınma ve Uygulama Sonuçları**, (Ankara: A.İ.T.İ.A. Muğla İşletmecilik Yüksek Okulu Yayınları: 2. 1978), s.92'den alınmıştır.

Türkiye'nin bu dönemde mal ticaretinde karşılaştığı açık, toplam kaynak kullanımında yabancı kaynaklara başvurulmuş ve dış ticaret açığına bağlı olarak meydana gelen Türk Lirası değer kaybı, dünya bunalımından önce ithal ikamesinin hızlandırılmasına ve böyle bir iktisat politikası uygulanmasına neden olmuştur.

Lozan Anlaşmasının dış ticareti kısıtlayıcı hükümlerinden 1929'da kurtulduktan sonra, 1929'da gümrük vergisi oranlarını yükselten "*Gümrük Kanunu*" ile korumacı bir dış ticaret politikası izlenmeye başlanmış, yine 1477 sayılı "*Menkul Kıymetler ve Kambyo Borsaları Kanunu*" ile döviz ve kambyo işlemlerine birtakım kısıtlamalar getirilerek, menkul kıymetler ile kambyo borsalarında işlem gören yabancı hisse senedi, tahvil ve dövizler Maliye Bakanlığı'nın iznine bırakılmıştır.³⁸⁵

1923-1929 döneminde dış ekonomik ilişkilerin gündeminde Osmanlı dış borçlarının ödenmesinde önemli bir yer tutmaktaydı. Lozan Barış görüşmeleri sırasında ele alınan Osmanlı borçları uzun görüşmelere konu olmuş, Türkiye konferans sırasında

³⁸⁵ S.Rıdvan Karluk, **Uluslararası Ekonomi** (Üçüncü basım, İstanbul: Bilim Teknik Yayınevi), s.395.

Cumhuriyet sınırları dışında kalan onaltı bağımsız ülke bulunduğunu, Osmanlı devleti zamanında alınan borçların bir kısmının bu yeni bağımsızlığını kazanan ülkelere harcandığını belirterek sözkonusu ülkelere dağıtılmasını istemiştir.³⁸⁶ Daha sonra Milletler Cemiyetinin aracılığıyla 13 Haziran 1928'de bir anlaşma imzalanmış, bu anlaşmayla Türkiye 82.456.337 lirası ana para olmak üzere toplam 107.528.461 altın lira tutarında Osmanlı borcu devralmış ve 2 milyon altın Türk Lirasından başlayıp, zamanla 3.400.000 altın liralık borç taksidi ödeyecekti.

Ancak 1929'da ihracat gelirinin %10'una, devlet bütçesinde %8'ine eşit olan ilk taksit ödenmiş, daha sonra bu anlaşma kağıt üzerinde kalmıştır.³⁸⁷

Dış ticaret ile ilgili faaliyetlerde 1923-1929 döneminde yabancı sermayenin belirgin bir rolü vardı. İthalat özellikle yabancı şirketlerin temsilcileri vasıtasıyla yapılıyordu. İhracatta ise Türk ürünlerinin sigorta, nakliye ve pazarlamasını yabancı sermaye üstlenmişti.³⁸⁸ 1928 yılından itibaren, Türkiye'de yabancı sermayenin teşvik edilmesi yerine Osmanlı Devleti zamanında ülkeye gelen ticaret, bankacılık, sigortacılık, madencilik, ulaştırma hizmetleri, elektrik, su, havagazı gibi belediye hizmetlerinde çalışan yabancı sermayenin millileştirilmesi yoluna gidilmiştir.³⁸⁹

Dolayısıyla, Cumhuriyet'in kuruluşundan 1929'a kadar uygulanan ve İzmir İktisat Kongresi'nde alınan kararlar ile Lozan Anlaşması hükümlerince şekillenen liberal iktisat politikası tercihleri bazı olumlu gelişmelere rağmen istenilen başarıyı sağlayamamıştır. Nitekim Cumhuriyet'in kuruluş yıllarında dış borçların bir çözüme bağlanamaması ve Lozan Anlaşması'nın gümrük rejimi ile ilgili kısıtlayıcı hükümleri milli sanayinin gelişmesini engelleyen en önemli etkindir.

Özellikle azgelişmiş bir ülkenin bütün özelliklerini taşıyan, darboğazlar, yetersizlikler içinde olan ekonomide yeterli sermaye birikiminin olmayışı özel teşebbüsün yeterince başarı göstermesini engellemiş, hatta 1923'ten itibaren yabancı şirketlerin özellikle ulaştırma kesiminde çalışanlarla belediye hizmetleri görenlerin kamulaştırılmasına başlanmıştır.

Lozan Anlaşması'nın getirdiği sınırlamalardan, 1929'a kadar yerli sanayinin gümrükler yoluyla koruma altına alınamamasından dolayı, ithalat eğiliminin artması özellikle tüketim maddeleri ithalatında görülen artış, ekonominin ivme kazanmasını engellemiş, gelir ve tasarruf yetersizliklerinden dolayı yetersiz sermaye birikimi, özel

³⁸⁶ Karluk, a.g.e., s.624.

³⁸⁷ Nihat Töre, "Atatürk Döneminin (1923-1938) Dış Ekonomik İlişkiler Politikası", **Atatürk Dönemi Ekonomi Politikası ve Türkiye'nin Ekonomik Gelişmesi** (Ankara: A.Ü.SBF Yayınları: 513, 1982), s.53.

³⁸⁸ Çağlar Keyder, "Cumhuriyetin İlk Yıllarında Türk Tüccarının Millileştirilmesi", **ODTÜ Gelişme Dergisi** (1979-1980, Özel Sayı), s.243.

³⁸⁹ Töre, a.g.m., s.54.

kesimin büyük çapta yatırımlara girişmesini ve de devletin bu yatırımları kolaylaştıracak altyapı yatırımlarını yapmasını engellemiştir.

Tüm bunlara 1929 bunalımı ve bunun Türk ekonomisi üzerindeki olumsuz etkileride eklenince yeni bir iktisat politikası uygulamaları gündeme gelmiştir.

BÖLÜM 3

1929 DÜNYA BUHRANI SONUCUNDA OLUŞAN İKTİSADİ POLİTİKALAR VE DÜŞÜNCE AKIMLARI

Osmanlı İmparatorluğu'nun bağımsızlığı amacıyla milli ekonomi politikalarına yönelme ve milli bir burjuvazi oluşturulması yönünde girişilen çabalar, bağımsızlık mücadelesinin sonunda Cumhuriyet'in ilk dönemlerinde de devam etmiştir. Bu görüşlerin en belirgin iki özelliklerinden birisi çıkarlarımıza aykırı olan yabancı müdahalelere ve yabancı sermayeye karşı olmak, diğeri ise özel sektörü ön planda tutarak bir burjuvazi oluşturmaktır.¹ Dolayısıyla 1923 yılından itibaren İzmir İktisat Kongresi kararları doğrultusunda uygulanan politikalarla tarım, sanayi ve ticaretin geliştirilmesine çalışılmış, demiryolu yapımına önem verilerek, ekonomideki yabancılaşmayı önlemek için yabancıların elinde bulunan demiryolları, limanlar, maden işletmeleri gibi kurumlar devlet tarafından satın alınarak millileştirilmiştir.²

1926 yılından itibaren ise yabancı işletmelerin Türkiye'de kendilerine uygulanan politikalar karşısında çalışamayacaklarını ileri sürerek ülkeyi terk etmeleri sonucu sermayelerinin bir kısmını götürmüşlerdi. Aynı yıl ABD, Türkiye'den gelen meyvalar için gümrüklerinde muayene şartı koymuştu. Bu durum gerek Amerikalı gerekse de Avrupalı ithalatçıların Türk ithalat ve ihracatçılarına verdikleri kredilerin kesintiye uğramasına ve azalmasına yol açtı. Dünya tarımsal ürün fiyatlarında düşme eğiliminde görüldüğü bu dönemde gümrük avantajlarına sahip İngiliz dominyonlarının tarımsal ürünleri, İngiliz piyasasında Türkiye'den ithal edilen malların yerini almaya başladı. Ayrıca dış kredilerde görülen azalmada sözkonusu dönemde ithalatın azalmasında etkili oldu. Dolayısıyla bu tarihten itibaren iktisadi darboğazlar, dünya bunalımına kadar devam etti.

¹ Sadun Aren, "Türkiye'de İktisadi Düşüncenin Evrimi" (İktisat, İşletme ve Finans, Mali ve Ekonomik Sorunlara Yönelik Aylık Yayın, Yıl: 12, Kasım 1997), s.5.

² Ahmet Hamdi Başar, **İktisadi Devletçilik** (İstanbul: Cilt.1, Matbaacılık ve Neşriyat T.A.Ş., 1931), s.20.

1927 yılı ise para darlığının çekildiği bir yıl oldu. Artan para talebini karşılamakta iç ve dış kaynaklar yetersiz kaldı. Piyasalardaki bu darlık, Türk mali kurumlarının kısa vadeli borçlarını geri istemesiyle vahimleşti ve ihracat düşmeye başladı.

1928 yılında tarımsal ürün fiyatlarındaki düşmelerin sözkonusu olması ve aynı yıl hasatın iyi olması da fiyatlardaki düşmeyi daha da körüklemiştir. Bunun sonucunda tarımsal ürünleri ihraç eden ülkelerin ödemeler dengesi bu durumdan olumsuz etkilenirken, sanayileşmiş ülkelerin kendi ulusal tarımlarını tarifelerle korumalarına, ödemeler dengesini kâr kontrolleri ve devalüasyonlarla sağlamalarına yol açmıştır.³ Aynı yıl İtalyan liretinin değerinin yükseltilmesi özellikle toptancı mensucat tüccarları arasında iflasların başlamasına yol açtı. Türk tüccarları ayrıca fazla ithalat nedeniyle İngiltere, Amerika ve diğer gelişmiş ülkelere karşıda borçlu duruma düştüler. 1928 yılına kadar dış ticaret kredilerinin teminatı olarak tütün yabancı tüccarların düşük kaliteli tütün stokunun artması karşısında böyle bir uygulamaya gittiklerini belirtmesi üzerine bu özelliğini yitirdi. Bunun yanı sıra fiyatlardaki durgunluk tütün ziraatini etkilemiş ve 1931 yılında Samsun'da ekilen tütün alanı 114.229 dönüm iken bu 1932 yılı Ağustos ayında 63.603 dönüme düşmüştür. Dolayısıyla 1931'de tütün üretimi 51 milyon kilo iken 1932'de 15.7 milyon kiloya düşmüştür.⁴

Ayrıca ülkedeki özellikle orta Anadolu'da Konya, Aksaray, Kırşehir, Yozgat, Afyon ve Eskişehir illerindeki kuraklığa⁵ doğu illerinde görülen çekirge istilasıda eklenince bu dönemde ihracat önemli ölçüde düşmüştür.

Lozan Anlaşmasının hükümlerine göre, 1929 yılına kadar gümrükler yoluyla korunmanın sağlanamamasından dolayı dış ticaretteki serbest mübadele koşulları yüzünden sömürge durumu devam etmiş⁶ gelir ve tasarruf yetersizlikleri sermaye birikiminin sağlanmasını önlemiş ve gerek özel kesimin yatırım yapması, gerekse de devletin altyapı yatırımlarını gerçekleştirmesi mümkün olamamıştır.

Tüm bu olumsuz koşullarla iç içe olan Türk ekonomisi 1929 dünya bunalımında ortaya çıkmasıyla olumsuz yönde etkilenmiş ve yeni bir iktisat politikalarının benimsenmesi sözkonusu olmuştur.

³ H.W. Arndt, *The Economic Lessons of the Nineteen Thirties* (London: 1972), s.11.

⁴ İsmail Hüsrev Tökin, *Türkiye Köy İktisadiyatı* (İkinci basım. İletişim Yayınları, 1990), s.73-74.

⁵ Tökin, a.g.e., s.141.

⁶ Stefanos Yerasimos, *Az gelişmişlik Sürecinde Türkiye Bizans'tan 1971'e* (Türkçesi: Babur Kuzucu,) (Üçüncü basım. Gözlem Yayınları, Bilim Araştırma Dizisi: 3, 1980), s.679.

1. 1929 DÜNYA BUHRANI VE TÜRKİYE EKONOMİSİ ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ

1920'li yıllarda dünya ekonomik konjonktüründe düzensizliğin söz konusu olduğu gerek savaş borçları ve tazminatları gerekse de dünya ticaretindeki değişimler nedeniyle uluslararası ödemeler dengesi tamamen alt üst olmuştu. İngiltere ise lider kreditor olma rolünü ABD'ye bırakmıştır. ABD, ise bu dönemde bir yandan gümrük duvarlarını yükseltirken, diğer yandan da dışarıya uzun vadeli borç verme işlemini sürdürmüştür. Bu fon akımı sürerken, Avrupa'nın yeniden onarımı gerçekleştirilmiş, ancak ekonomik buhran ve ABD'den sağlanan kredilerin tükenmesi bu yapının çökmesine neden olmuştur.⁷

Nitekim 1929 sonbaharında menkul kıymetler borsasında hızla fiyat düşmesiyle büyük bunalım başlamış⁸, 1929'da borsanın çöküşünden önce ABD, Merkez Bankası hisse senedi alımındaki aşırı spekülasyonu önlemek için aktif portföyünü azaltmıştır. Bu durum karşısında endüstriyel üretimde meydana gelen gerileme, sermaye piyasasının çöküşü ve belirsizlik karşısında kişi ve kuruluşların para taleplerinde bir artış oldu ve mudilerin mevduatlarını nakde çevirmek istemelerinden dolayı banka iflasları başlamıştır.⁹ 1929 Ekiminde New York borsasında başlayan ani düşme beraberinde ticarete durgunluk ve fiyat düşüklüğü, işsizlik ve bunalım getirerek hızla Avrupa'ya yayılmıştır.¹⁰

Bunalım dünya çapındaki bir arz-talep dengesizliğinden doğmuştu.

⁷ Ardnt, a.g.e., s.12.

⁸ Rudiger Dornbusch, Stanley Fischer, **Macro Economics** (Sixth Edition. International Edition, 1994), s.438. 1929 Dünya bunalımı ile ilgili daha geniş bilgi için bkz: Louis Pommery, **Yeni Zamanların İktisat Tarihi, 1890-1939** (Tercüme eden: Cahit Talas) (Ankara: S.B.F. Yayınları: 56-38, Maliye Enstitüsü Yayınları: 7, 1956), s.93-136.

⁹ M.İlker Parasız, **Makro Ekonomi, Teori ve Politika** (Altıncı basım. Ezgi Kitabevi Yayınları, 1996), s.246-247.

¹⁰ 1929 ekonomik bunalımının etkileri için bkz: Enver Özcan, **Ekonomik Bunalımlar** (Ankara: 1981), s.81-83. William J.Barber, **İktisadi Düşünce Tarihi**, (Türkçesi: İhsan Durdu) (İkinci basım. Şule Yayınları, 1997), s.301-305.

Tablo 3.1. 1928 Yılı Zirai ve Sınai Faaliyetlerin Yoğun Olduğu Yerler

Kıt'alar	Zirai	İstihsal	Sınai İstihsal
	Gıda Maddeleri %	Ham Maddeler %	
Avrupa	26.9	14.3	41.7
K.Amerika	24.1	23.9	47.0
DiğerKıt'alar	49.1	61.8	11.3
	100.0	100.0	100.0

Kaynak: İsmail Hüsrev Tökin, **Türkiye Köy İktisadiyatı**, s.125'ten alınmıştır.

Tablo 3.1'den de görüldüğü gibi 1928 yılında dünya üzerinde sanayi faaliyetlerin en yoğun olduğu ülkelerde %41.7 ile Avrupa, %47.0 ile Kuzey Amerika'da gerçekleşmektedir. Ancak Avrupa ve Amerika dışındaki diğer ülkeler dünya sanayi faaliyetlerinden ancak %11.3 pay almaktadır. Dünya gıda ve hammaddeleri üretiminin ise yarısından fazlası (gıda maddelerinin %49.1'i, hammaddelerin %61.8'i) bu sanayiden yoksun ülkelerde toplanmıştır. Dolayısıyla dünya çapında bir dengesizlik sözkonusudur.

Türkiye ekonomisinde ise 1923-1929 dönemi boyunca liberal ekonomi politikaları uygulandığından dolayı dünyanın içinde bulunduğu bu bunalımın etkilerinden kaçınılması mümkün olamamıştı. Nitekim o dönemlerde dünya buhranının nedeni her fırsatta liberal iktisat sistemine bağlanmıştı.¹¹ Gerçi ekonominin yapısından dolayı sanayi ülkelerinde olduğu gibi işsizlik durumuyla karşılaşılmamış¹² hatta 1929 yılında; özellikle tarımsal üretim iyi olacağı ve yıl ortasında gümrük vergilerinin arttırılabileceği ile ilgili olmak üzere iki iyimser bekleyişte sözkonusuydu. Bekleyişlerden tarımsal üretimin artması halinde tahıl ithalatı azalacak ve ihracatı artacağından bu durum hükümetin atılımlarını etkileyecekti. İkinci bekleyişin

¹¹ Yakup Kadri (Karaosmanoğlu), "Ankara, Moskova, Roma", **Kadro** (Ankara: Sayı: 6, Haziran 1932), s.39. (Yayına Hazırlayan: Cem Alpar, 1932- Cilt:1 (Tıpkı basım), A.İ.T.İ.A. Yayın No: 121, 1978).

¹² Avni Zarakolu, "1929/30 Dünya Ekonomik Krizi Karşısında Türk Ekonomisi ve Alınan Krizle Mücadele Tedbirleri", **Atatürk Dönemi Ekonomi Politikası ve Türkiye'nin Ekonomik Gelişmesi** (Ankara: A.Ü. SBF Yayınları: 513, 1982), s.90.

gerçekleşmesi halinde ise gümrük vergilerinin arttırılması özellikle sanayi alanında önemli girişimlere yol açarak, yeni bir gelir kaynağı sağlanması fırsatını yaratacaktı. Nitekim birinci bekleyişte haklı çıkmış ve buğday üretiminde artış gerçekleşmiştir. İkinci bekleyişte gerek hükümet, gerekse kamuoyu çevrelerinde yapılan yoğun tartışmalardan sonra gerçekleştirilmiştir.¹³

Ancak 1929 dünya buhranı Türk ekonomisi üzerindeki etkisini, dış ticaretin önemli ölçüde bağımlı olduğu tarım ürünlerindeki fiyatların düşmesinde gösterdi.¹⁴ 1929 yılına oranla 1932 sonlarında fındık ve afyonda %73, buğdayda %63, incirde %52, pamukta %48, zeytin yağında %44, üzümde %43, tütünde (Samsun malı üzerinden 1930'a nisbetle) %50 oranında düşmeler olmuştur.¹⁵

GSMH cari fiyatlarla 1930 yılında %23 ve 1931 yılında %12 düşme gösterirken sabit fiyatlarla aynı yıllarda %4.1 ve %6.5 artmıştır. Bunun nedeni de sözkonusu dönemde fiyatlardaki hızlı düşmedir. Ancak bu hızlı fiyat düşmeleri ekonominin her kesiminde aynı olmamış, tarım kesimi bundan daha fazla etkilenerek, iç ticaret hadleri tarım kesiminin aleyhine dönmüştür.¹⁶

Fiyat düşmesi özellikle buğdayda ortaya çıkmıştır. Buğdayın okkası 1928 yılında 20 kuruşa kadar bu fiyattan satılırken, 1931'de ancak 2-3 kuruşa satılır hale gelmiştir. İlkel bir tarım toplumu olan ülkede nüfusun çoğunluğunun oluşturduğu çiftçiler bu durumdan etkilenmiştir.¹⁷ Eskişehir mebusu Emin Bey (Sazak) köylünün durumu ve karşılaşılan sorunları şu şekilde dile getirmiştir: *"Köylümüz hükümetin yardımına muhtaç bir vaziyettedir. Mesele çok hassastır. bu sarsıntıdan gelecek sene memleket kurtulamaz. Bu sene belki hükümet 10 milyon lira verip buğday depo etmeye mecbur olacaktır. ondan sonra, arkası kırıktır. hükümetin vaziyeti bu sene çok hassastır..."*¹⁸ Ayrıca tarım ürünleri fiyatlarında hızlı düşme görülmesi, Türkiye'nin ithal ettiği sanayi ürünlerinin başlangıçta krize karşı direnç göstermesi, sonralarda koruyucu gümrük tarifesinin etkisiyle daha düşük bir oranda düşme gerçekleşmiş ve

¹³ İlhan Tekeli, Selim İlkin, **1929 Dünya Buhranında Türkiye'nin İktisadi Politika Arayışları** (Ankara: Türkiye Belgesel İktisat Tarihi Serisi No: 2, ODTÜ, 1983), s.75-76.

¹⁴ Başar, **a.g.e.**, s.22.

¹⁵ Tökin, **a.g.e.**, s.143.

¹⁶ Erdoğan Alkin, "Atatürk Döneminde Devletçilik", **Atatürk Dönemi ve Türkiye Ekonomisi Semineri** (İstanbul: YKB Yayını, 1981), s.120.

¹⁷ M.Bülent Varlık, "Ahmet Hamdi Başar'da Buğday Meselesi", **Ekonomik Yaklaşım** (A.İ.T.İ.A. Yayın No: 178, Ekonomi Fakültesi Yayın No: 1982/6, Yıl: 2, Cilt: 2, Sayı: 6, Aralık 1981), s.89. Buğday fiyatındaki düşmenin ekonomiye etkisi ile ilgili olarak bkz.: Başar, **a.g.e.**, s.23, Korkut Boratav, **Türkiye İktisat Tarihi (1908-1985)** (Beşinci basım. Gerçek Yayınevi, 1995), s.52.

¹⁸ Bilsay Kuruç, **Mustafa Kemal Döneminde Ekonomi** (Birinci basım. Bilgi Yayınevi, Bilgi Yayınları/Bilgi Dizisi: 52, 1987), s.37.

bu durum dışarda ticaret hadlerinin ülkemiz aleyhine dönmesine, içerde ise Türk çiftçisi aleyhine gelişmelere yol açmış, ayrıca tarımdan alınan vergilerin arttırılmış olması ve banka kredilerinin yeterli olmaması yüzünden köylü tefecilerin eline düşmüştü. İşte bu durum karşısında Türkiye ekonomisinde sorunlara çözüm olarak bir takım önlemler alınmaya çalışılmıştır.

1.1. Dünya Buhranı Karşısında Uygulanan Politikalar

Mustafa Kemal 1.XI.1930 Cumartesi günü mecliste yaptığı konuşmada iktisadi buhranın Türkiye ekonomisi üzerindeki etkileriyle ilgili olarak şunları söylemiştir: *“...Efendiler, bilhassa zirai memleketlerde hissolan cihanşümul bir iktisadi buhran vardır. Bu buhran tabiatı ile bizim memleketimize de temas etmiş ve ağırlığını hissettirmiştir. Bu sıkıntı karşısında emsalsiz tahribatta dar ve kurak senelerden sonra, vatanımızın gösterdiği hayatiyet ve tahammül ancak Türk milletinin bünyesindeki kudreti ve BMM’nin tedbirlerindeki isabetle izah olunabilir.....”*¹⁹

Ancak krizin Türk ekonomisine yansısı karşısında alınan önlemler son derece sınırlı kalmış, buhranın etkisi azaldığı dönemlerde bazı vergilerde indirimler yapılmış, bazı sanayi ürünlerinin fiyatları düşürülmüştür. Her ne kadar köylünün Ziraat Bankası’na olan borçları kısmen affedilse de, özel kişilere olan borçları ile ilgili olarak herhangi bir önlem alınamamıştır. 10 Temmuz 1932’de *“Hükümetçe Ziraat Bankası’na Mübayya Ettirilecek Buğday Hakkında Kanun”* çıkarılsada, bu uygulama bazında beklenen sonucu vermemiştir. Yine yapılan *“Tütün Kongresi”*, *“1931 Birinci Ziraat Kongresi”* gibi faaliyetlerden de köylü sorunlarına ilişkin kararlar çıkartılmamıştır.²⁰

1929 yılı her bakımdan Türk ekonomisi için bir dönüm noktası olmuştur.

¹⁹ TBMM ZC, Devre: 3, İçtima: 4, Cilt: 22, 1. İn’ikat, 1.XI.1930, Cumartesi, s.2.

²⁰ Varlık, a.g.m., s.90-91.

Tablo 3.2. 1926-1929 Yılları Arası Dış Ticaret

Yıllar		Kıymet Lira	Tonilato	m ³	Miktar			
					Ton	Baş	Adet	Kilo
1926	İthalat	234699735	-	10071	1498	158547	699638	627912466
	İhracat	186422755	-	66	329	513390	14720	770887426
	Fark	-48276980	-	10005	-1169	+354843	-684918	+142974960
1927	İthalat	211398184	-	18759	1436	242032	486334	642767943
	İhracat	158420998	-	1265	904	238744	21099	696973688
	Fark	-52977186	-	-16994	-532	-3288	-465235	+54205745
1928	İthalat	223531775	-	23213	29988	281003	369160	720493733
	İhracat	173.537489	-	100	627	338286	23097	626054534
	Fark	-49994286	-	-23113	-29361	+57233	-346063	+94439199
1929	İthalat	256296379	-	24802	29773	184701	423445	965832710
	İhracat	155214071	-	-	537	638787	17888	669436493
	Fark	-101082308	-	-24236	-29236	+454086	-405597	-296396217

Kaynak: İstatistik Yıllığı (1941-1942), Ankara: Cilt: 13, s.210'dan alınmıştır.

Tablo 3.2'den de görüldüğü gibi 1929'da 1928'de başlayan spekülasyon ithalat görülmemiş seviyelere ulaşmış, hükümetin gümrük duvarlarını yükseltmekte serbest olacağı Ekim 1929'dan önce Türk tüccarları mümkün olduğunca çok mal stoku yapmışlar ve dış ticaret açığı 1928'de yaklaşık 50 milyon lira iken, 1929'da 101 milyon liraya yükselmiştir.

1929 yılı Osmanlı tarifelerinin sona erdiği ve yeni bir gümrük ve dış ticaret rejiminin yürürlüğe girdiği bir yıl olduğundan şimdiye kadar uygulanan “*serbest dış ticaret rejimi*” yerine ılımlı oranlarda da olsa korumacılık gündeme gelmiştir. Dolayısıyla bu durum dışa bağımlı türk ekonomisinde ithalatın pahalılaşmasına yol açmıştır. Sonuçta döviz kıt ve pahalı olmuş ve Türk parasının değeri düşmüştür. Özellikle Türk Lirası önemli paralar karşısında değer kaybetmiştir. Nitekim Mayıs

1929'dan sonra Türk Lirasının İngiliz Sterlinine göre değer kaybı o dönemlerde panik havasına dönüşmüştü.²¹ Ayrıca Osmanlı borçlarıyla ilgili olarak daha önceden Türkiye'deki millileştirmelerden kaynaklanan borçların büyük kısmı 1928 yılında satın alınan Anadolu hattı, Mersin-Adana hattı, Haydarpaşa Limanı ve Şark Demiryolları Bankası'nın elinde bulunan hatlar ve limana ait tahvillerle ilgili olup²² 1928 yılında imzalanan Paris anlaşmasıyla 1921 yılından önceki Osmanlı borçlarının %62.54'ü sonraki borçların %75.59'u yüklenilmiştir. Kabul edilen borç miktarı ana para 82.5 milyon altın lira olmak üzere faizlerle birlikte 107.5 milyon altın liradır.²³

1929 yılı sonlarında ödemeler dengesindeki açık ve buna bağlı olarak TL'nin değerindeki hızlı düşüşün yarattığı panik yüzünden Türk hükümeti borç taksidini ödeyemeyeceğini anlamıştı. Nitekim bu borçlar daha sonra 1929-1953 yılları arasında ödenmiş ancak finansman yükü nedeniyle ilk iki ödeme 1930 yılı sonuna ertelenmişti. Dolayısıyla bu borç sorunu 1929'daki para ve kambiyo krizinin bir nedeni olmuştur.²⁴ Sonuçta Musafa Kemal'in milli para buhranı olarak ifade ettiği durum dünya ekonomik krizinin olduğu kadar hatalı iktisat politikalarının da bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır.

İsmet Paşa kabinesi ise olağanüstü durum karşısında bazı önlemlere başvurmuş, resmi döviz alımlarına ara verilmiş, bütçeden tasarruf yapılmıştır. Devlet personel kadroları daraltılmış, moratoryum ile dış borç taksitlerinin ödenmesi ertelenmiştir. Maliye Bakanlığı ile milli ve yabancı bankaların kurdukları 1 milyon 250 bin Sterling sermayeli bir konsorsiyum açık piyasa işlemlerine girişerek para değerini desteklemiştir.²⁵

Ayrıca halkın savurganlıktan uzaklaştırılması ve tasarrufta bulunulması istenmiştir. Dönemin Başbakanı İsmet Paşa (İnönü) 12.12.1929'da: *"..... Şimdi iktisadi açığın girift olan, güç olan asıl milli kısmına geliyorum. Devlet hayatında*

²¹ Türk Lirasının 12 Mayıs 1929-8 Aralık 1929 tarihleri arasında İngiliz Sterlinine karşı değer kaybı ile ilgili olarak Cumhuriyet Gazetesi'nde çıkan bilgiler için bkz.: Tekeli, İkin, a.g.e., s.78-79.

²² S.Rıdvan Karluk, *Türkiye Ekonomisi, Tarihsel Gelişim Yapısal ve Sosyal Değişim* (Beşinci basım. İstanbul: Beta Basın Yayın Dağıtım A.Ş., 1997), s.142.

²³ Alkin, a.g.m., s.117.

²⁴ Korkut Boratav, "Devletçilik ve Kemalist İktisat Politikaları", *Türkiye'de Devletçilik* (Derleyen: Nevin Coşar) (Birinci basım. İstanbul: Bağlam Yayınları: 92, 1995), s.121. Ayrıca 1929 kambiyo krizi ile ilgili olarak bkz: Gülten Kazgan, *Ekonomide Dış Açık Büyüme* (İkinci basım. İstanbul: Altın Kitaplar Yayınevi, 1988), s.254-257.

²⁵ Feridun Ergin, "Atatürk Döneminde Emisyon Hareketleri ve Politikası", *Atatürk Dönemi Türkiye Ekonomisi Semineri* (İstanbul: YKB Yayını, 1981), s.16-17. 9.11.1929 tarihinde Başvekil İsmet Paşa'nın mecliste yaptığı konuşma ve paramızın değerini yükseltmek için alınacak tedbirler üzerine konuşması için bkz: Bilsay Kuruç, *Belgelerle Türkiye İktisat Politikası (1929-1932)* (Ankara: Cilt: 1, A.Ü.S.B.F. Yayınları No: 569, 1988), s.34-36.

*olduğu gibi millet hayatında da kendi menbaini yani istihsaline kifayet etmek endişesi, işte asıl büyük tedbir budur. Millet kendi istihsalinden fazla sarfetmeyecek kanaatkâr bir hayata girmek mecburiyetindedir.....”*²⁶ sözleriyle bu durumu açıklamıştır.

Mustafa Kemal’de bu süreç içerisinde hükümetten köklü önlemler alınmasını istemiştir. Bunun üzerine hükümet “*Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti*” kurulmasını kararlaştırmıştır. Söz konusu cemiyet, “*halkı israfla mücadeleye, hesaplı, tutumlu, yaşamaya ve tasarrufa alıştırmak, yerli malları tanıtmak, sevdirmek ve kullandırmak, yerli malların miktarını yükseltmeye, metanet ve zerafet itibarıyla hariçteki mümesili mallar derecesine getirmeye ve fiyatlarını ucuzlatmaya çalışmak, yerli mallarının sürümünü arttırmaya çalışmak vb... gibi amaçları içermektedir.*” Bu amaçlara uygun olarak da her yıl 12-18 aralık tarihleri arasında Tasarruf ve Yerli Mallar Haftası düzenlenmeye başlanmıştır.²⁷ Tasarruf önlemlerinin alınmasına rağmen devlet gelirlerinin artırılması ve kamu hizmetlerinin sürdürülebilmesi içinde 30 Kasım 1930’da İktisadi Buhran Vergisi Kanunu yürürlüğe konmuştur.²⁸

30 Mayıs 1929 tarihinde kambiyo ve nakit işlemlerinde spekülasyonu önlemek, döviz alım-satım işlemlerini düzenlemek ve sınırlandırma konularında Maliye Bakanlığı’na yetki veren 1447 sayılı Menkul Kıymetler ve Kambiyo Borsaları Kanunu çıkarılmıştır.²⁹

İsmet Paşa, 17.VI.1930 tarihinde mecliste yaptığı konuşmada şöyle demiştir: “.....Bu buhran milli paranın kıymeti üzerinde tezahür eden mali ve iktisadi sarsıntılar şeklinde tebarüz etmişti. Alacağımız tedbirler meyanında herşeyden müessir ve herşeyden evvel gördüğümüz nokta vatandaşların itimadının milli itimadın maruz kaldığı tezalzül idi.... Milli paranın kıymeti gibi çok hassas bir mevzu üzerinde birçok mücadelelerin neticesi nisbi ve fiili bir istikrar ile huzurla tekarriür etmiş bulunuyor.... Ecnebi döviz alım satımını tanzim için kanuni mürakabe tedabiri aldık.... Fakat böyle büyük milli meselelerde asıl tedbir vatandaşın memleketin iktisadi bünyesine ve bizzat kendi nefesine itimat etmesidir ki, geçirdiğimiz kuvvetli imtihan böyle birçok sarsıntıları iktiham edecek kadar dermanlı ve zinde olduğumuzu bir daha ispat etmiştir.....”³⁰

²⁶ Kâzım Öztürk, *Türkiye Cumhuriyeti Hükümetleri ve Programları* (İstanbul: Ak Yayınları Limited Şirketi Neşriyatı: 16, 1968), s.132.

²⁷ Tekeli, İlkin, a.g.e., s.93-94.

²⁸ Erdinç Tokgöz, *Türkiye’nin İktisadi Gelişme Tarihi* (Ankara: Hacettepe Üniversitesi, İ.İ.B.F. Yayınları No: 16, 1991), s.34.

²⁹ Menkul Kıymetler ve Kambiyo Borsaları hakkındaki 1447 sayılı kanuna müzeyyel 1/587 numaralı kanun lâyihası ve iktisat, maliye, adliye ve bütçe encümenleri Reis ve Mazbata Muharrirlerinden mürekkep muhtelit Encümen mazbatasına için bkz.: TBMMZC, Cilt: 16, Devre: 3, İçtima: 3, 33. İn’ikat, 20.II.1930 Perşembe, s.42. Menkul Kıymetler ve Kambiyo Borsaları Hakkında kanun için ayrıca bkz: Düstur, Cilt: 10, Resmi Gazete No: 1203, Sahife No: 1021.

³⁰ TBMMZC, Cilt: 20, Devre: 3, İçtima: 3, 80 İn’ikat, 17.VI.1930, Salı, s.272.

1929 yılı Haziran ayında Âli İktisat Meclisi Türkiye'nin ekonomik durumunu gözlemlemek amacıyla, ödemeler dengesi açığının kapatılması için, ithâl ikamesi olanaklarını araştırmak, sanayileşmenin hızlandırılmasına yönelik öneriler sunmak üzere Türkiye'nin iktisadi programını hazırlamasını istemiş³¹, Şakir Kesebir başkanlığında yapılan çalışmalar sonucu Şakir Kesebir Planı olarak da adlandırılan rapor 4 Mart 1930 tarihinde bitirilerek *"İktisadi Vaziyetimize Dair Rapor"* adı altında Başbakanlığa sunulmuştur. Bu rapor özellikle tarımsal alanda ve bazı temel ihtiyaç maddelerinde kendi kendine yetebilmeyi hedefleyen, ithalat ve ihracatı dengeleyebilecek bir ithâl ikâmesi programıdır. Bu açıdan dışa kapanmayı değil, ancak açık vermemeyi amaçlayan, dengeyi amaçlayan bir programdır. Şakir Kesebir planının dış ticaret bakımından ilginç bir önerisi Türkiye'deki transit ticaretin canlandırılması üzerinedir. Transit ticaret ile umulan hem gelir elde edilecek hem de kurulacak serbest ticaret bölgeleri³² ile I.Dünya Savaşı sonunda İmparatorluğun küçülmesi ve azınlıkların Türkiye dışına çıkmasıyla kaybolan ticaret imkanlarını tekrar sağlayabilmektir. Ancak serbest bölge önerisi uygulamaya kavuşmayan bir öneri olmasına rağmen dönemin özel kesiminin istekleri ve yapısını göstermesi bakımından önemlidir.³³

Raporda; *"mali konularla ilgili olarak vergilerin ulusal üretimi önemli ölçüde etkilediği ve üretime olumsuz etkisi bulunan vergilerin hafifletilmesi velveya kaldırılması gerektiği"* fikri ileri sürülmüştü. Ancak rapor o dönem koşullarında ekonomik yapıya uygun değildi. Vergi yapısında ülkedeki ekonomik değişikliklere uyacak kadar esnek değildi.

22 Nisan 1930'da Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti I.Sanayi Kongresi'ni sanayileşme programını tartışmak üzere toplanmış, sanayi kongresinin raporunda *"özel kesim temsilcilerinin isteklerinin muamele vergisinin, feodal bir vergi olan şehre giren mallardan alınan okuturuva vergisinin kaldırılması, milli sanayi için kredi imkanlarının arttırılması, nakliye tarifelerinde sanayiciye avantajlar sağlanması ve sanayi için eğitim imkanlarının arttırılması"* gibi konular gündeme getirilmişti. Ancak

³¹ 1930 iktisadi programının ekonomik ilkeleri için bkz.: Ali Nejat Ölçen, "1923-1938 Döneminde Birinci ve İkinci Sanayi Planları", *Atatürk Dönemi Ekonomi Politikası ve Türkiye'nin Ekonomik Gelişmesi* (Ankara: A.Ü. S.B.F. Yayınları: 513, 1982), s.138.

³² Serbest bölgeler ile ilgili olarak bkz. Orhan Dikmen('in semineri açış konuşması, "Dünyada ve Türkiye'de Serbest Bölgeler", *İktisadi Araştırmalar Vakfı*, İstanbul, 1982, s.1-2. Ayrıca bkz. Tansu Çiller "Serbest Bölgeler ve Dünya'daki Uygulama", *Dünyada ve Türkiye'de Serbest Bölgeler*, İktisadi Araştırmalar Vakfı, İstanbul, 1982, s.13. Cem Alpar, *Dünyada ve Türkiye'de Serbest Bölgeler*, (Ankara: Dost Kitapevi Yayınları: 29, Ekonomi-Tarih Araştırmaları Dizisi: 6, 1985), s.50-53.

³³ Tekeli, İlkın, a.g.e., s.100-107.

bu kongrede bir önemli özellik henüz devletçilik üzerinde herhangi bir tartışmanın yapılmamış olmasıdır. Yine sözkonusu dönemde İktisat Vekili Şakir (Kesebir)'in hazırladığı çalışmanın istenilen amaca ulaşamaması yüzünden, Türkiye'nin iktisadi şartlarının değerlendirildiği plan 12 Nisanda tamamlanarak 1930 Sanayi Kongresi'nin toplanmasından sonra 21 Mayıs'ta meclise gönderilmiştir. Ancak bu program mecliste müzakere edilmemiştir. Daha sonra Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın (SCF) kurulmasından sonra planı müzakere etmek fırsatı doğmuştur.³⁴

1929 dünya bunalımı karşısında Türk ekonomisinde yapılan bir diğer önemli çabada 22 Şubat 1930 tarihinde 1567 sayılı Türk Parasının Kıymetini Koruma Hakkında Kanun'un kabul edilmesidir.³⁵ Bu yasa ile döviz kullanımı merkezileştirilmeye başlanmış ve uluslararası sermaye hareketleri üzerinde mutlak bir kontrol mekanizması kurumsallaştırılmıştır. İthalat sınırlandırılarak herhangi bir ürünün ithalatı hükümet yetkililerinin takdirine bırakılmıştır.³⁶

Ancak döviz piyasasında alınan bütün tedbirler istikrarı sağlamada başarılı olamadı. Özellikle o dönemlerde ülkedeki para politikalarına yön verecek olan Merkez Bankası'nın olmaması da istenilen başarıya ulaşmada engel teşkil etmiştir. Merkez Bankası kurulması yönündeki görüşler ilk kez 1923 İzmir İktisat Kongresi'nde Heyet-i Faâle'nin Türkiye'nin iktisadi durumunu inceleyen ve kongrenin ele alacağı sorunları belirten raporun ilk maddesi olan kredi meselesi maddesinde dile getirilmiş³⁷, daha sonra Merkez Bankası kurulması ile ilgili düşünceler 5 Kasım 1927'de okunan III. İnönü Hükümetinin programında, ".....Devlet Bankasına ait kanun lâyhalarını bu sene Büyük Meclise takdim edeceğiz. Bir sene kadar bir zaman zarfında Cumhuriyet Bankası'nın küşadı müyeser olacağını ümit ediyoruz..."³⁸ sözleriyle gündeme getirilmiştir. 1928 yılı Haziran ayında ise "Türk Parasının Fiyat Temevvücatı ve Tesbit Kıymeti Hakkında Tetkikler ve Vesikalar" başlıklı rapor, Âli İktisat Meclisi'ne verilmiş, Şevket Süreyya (Aydemir), iktisadi yapı ve bu konu ile ilgili olarak parasal gelişmeleri incelemiş ve Türk parasındaki dalgalanmaların periyodik olduğunu açıklamıştır. Şevket Süreyya periyodik dalgalanmaları önlemek için bir takım tedbirler

³⁴ Tekeli, İlkin, a.g.e., s.122-125.

³⁵ Türk Parasının Kıymetini Koruma Kanunu ile ilgili olarak bkz: TBMMZC, Cilt: 16, Devre.: 3, İçtima: 3, 33. İn'ikat, s.47-48. Ayrıca bkz.: Düstur, Cilt: 11, Resmi Gazete No: 1433, Sahife No: 135.

³⁶ Ayşe Buğra, **Devlet ve İşadamları** (İkinci basım. İletişim Yayınları, Araştırma-Inceleme Dizisi: 51, 1995), s.148.

³⁷ Bkz.: A. Gündüz Ökçün, **Türkiye İktisat Kongresi 1923-İzmir: Haberler, Belgeler, Yorumlar** (Ankara: A.Ü.S.B.F. Yayınları: 471, 1981), s.70.

³⁸ İsmail Arar, **Hükümet Programları (1920-1965)** (Burçak Yayınevi, Belgeler ve Araştırmalar Dizisi: 1, 1968), s.53.

alınması gerektiğini ileri sürmüştür. Bu tedbirlerin başında ise daha önce de gündeme gelen “*bir devlet bankasının ihdası*” gelmektedir.³⁹

Nitekim paramızdaki dalgalanmalarla ilgili olarak Maliye Vekili Saraçoğlu Şükrü Bey’de şöyle bir açıklama yapmıştır: “.....*Türk maliyesi yıllardan beri paramızda görülen iki çeşit hareketten çok müteessir bulunuyordu. Türk paramızın bu iki çeşit hareketini hülâsattan arz edeyim. Bunlardan birisi, para kıymetinin her sene muhtelif mevsimler arasında farklar göstermesi, ikincisi, para kıymetinin seneden seneye düşmesidir....*”⁴⁰ Dolayısıyla Âli İktisat Meclisi’nin yanısıra İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası, İş Bankası gibi kuruluşlarda bu konuyla ilgili yoğun çalışmalar yapmış, hatta Merkez Bankası’nı İş Bankası çerçevesinde kurmayı amaçlayan teşebbüs için Hollanda Bankası İdare Meclisi Reisi G.Vissering Türkiye’ye getirilmiştir. Vissering 1928’de tamamladığı raporunu İş Bankası’na vermişti. İş Bankası, Merkez Bankası’nın özel hukuk alanında da kurulmasını öneren Vissering’in raporunu hükümete karşı kullanarak kendisi bu görevi üstlenmek istedi. Ancak bu İsmet Paşa tarafından engellenmişti.⁴¹

Türkiye’de Merkez Bankası kurulması ve buna bağlı olarak para ve maliye politikalarının ortak bir şekilde yürütülmesi ile ilgili çalışmalar henüz devletçiliğin gündeme gelmediği, daha çok korumacılık yönünde politikaların uygulanmaya çalışıldığı bu dönemde devam etmiş, yine 1929 yılı başlarında “*Merkezi Bir Tedavi Bankası*”nın kurulması durumunu araştırmak üzere “Reichsbank Reisi Hjalmar Schact”, Türkiye’ye davet edilmişti. Ancak Schact bu göreve gelemeyince yerine çalışma arkadaşı ve daha önce Türkiye’de bulunmuş olan Karl Müller gelmişti. Müller bir Merkez Bankası kurulması için gerekli olan ön koşulların var olup olmadığını araştırmak için gelmiş ve kendisinden bu konu ile ilgili bir rapor hazırlaması istenmişti. Müller Raporu 15 Ekim 1929’da bitirmiş ve Maliye Vekili Şükrü Saraçoğlu’na 1930 yılı Ocak ayında sunmuştu. Ancak hazırlanan raporda hükümetin geniş kapsamlı bir reformu gerçekleştirmesi bazı koşullara bağlanmıştı.⁴² Sonuçta hazırlanan raporlarda Türk ekonomisindeki gelişmeler ve bu gelişmelere karşı ne gibi tedbirler alınacağı en önemlisi de Merkez Bankası kurulması yönünde ülkedeki genel eğilim dikkate alınmamıştır.⁴³

³⁹ Selim İlkin, “Türkiye’de Merkez Bankası Fikrinin Gelişimi”, *Türkiye İktisat Tarihi Semineri* (Editör: Osman Okyar) (Metinler/Tartışmalar, 8-10 Haziran 1973, Hacettepe Üniversitesi Yayınları, C: 13, 1975), s.555.

⁴⁰ TBMM ZC, Cilt: 21, Dvire: 3, İctima: 3, 82. İn’ikat 25.IX.1930, Perşembe, s.9.

⁴¹ Yahya S.Tezel, *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950)* (Üçüncü basım. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1994), s.233.

⁴² K.Müller ve H.Schact’ın raporları ile ilgili geniş bilgi için bkz.: Tekeli, İlkin, *a.g.e.*, s.111-115.

⁴³ Tekeli, İlkin, *a.g.e.*, s.133.

Ayrıca o dönemlerde hükümet bu konuyla ilgili olarak İsviçreli Prof.Dr. Leon Morf'un da görüşlerini almıştır. Morf'un eleştirileri doğrultusunda Maliye Bakanı tasarıya son şeklini vererek Bakanlar Kurulu'na sunmuştur. Hükümet kısa sürede tasarıyı Meclis Başkanlığı'na göndermiştir. Tasarı küçük değişikliklerle TBMM'ne geldiğinde Maliye Bakanı'nın temas halinde bulunduğu Fransız Prof.Charles Rist'in görüşlerinin alınması için görüşmeler bir iki gün süre ile ertelenmiştir. İki gün sonra ise görüşmeler yeniden başlamış ve bazı değişiklik önerileri verilerek yasa teklifinde son değişiklikler yapıldıktan sonra 30 Haziran 1930 tarih ve 1715 sayılı yasa ile Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası kurulmuştur.⁴⁴ Merkez Bankası'nın kurulmasıyla aynı dönemde dış borç erteleme tartışmaları neticesinde 22 Haziran 1932'de imzalanan anlaşma ile borçlar 4 yılı aşan bir süre için ertelenmiştir.⁴⁵

1930 yılı Türkiye Cumhuriyeti için gerek toplumsal gerekse ekonomik yaşamın bir dönüm noktasıdır. Bu yılda inkılâpların önemli bir kısmı tamamlanmış olup, ekonomik anlamda da bunalım Türk ekonomisini etkilemeye başlamıştır. Bu iki gelişim sonucu, karşılaşılan büyük buhrana sadece ekonomik politika önlemlerini kullanarak çözümler aramak yanında aynı zamanda siyasal düzenlemelerle de çözümler aranmaya başlanmıştır. Dolayısıyla "*Cumhuriyet Serbest Fırka*" bu koşullar altında doğmuştur.⁴⁶

1.2. Uygulanan İktisat Politikalarına Tepkiler

1930'lu yıllara gelindiğinde Türkiye ekonomisinde ekonomik model arayışlarıyla beraber siyasal model arayışları da gündeme gelmişti. Gerçi siyasal model arayışları 1930'dan çok öncelere gitmektedir. Mustafa Kemal daha bağımsızlık savaşının zaferle sonuçlanması ve barış sürecine girilmesinden sonra, "*Vatanımıza ve istikbalimize göz dikenlere yalnız askerlikçe galebe etmek kâfi değildir. Memleketimiz hakkında istilâ emelleri besleyecek olanların her türlü ümitlerini kırarak veçhile siyaseten, ibadeten ve iktisaden kuvvetli olmak lazımdır.. Bunun için çok çalışmak gerekiyordu. Ama uzun erimli bir programa dayanmadıkça da bütün çabaların boşa gitmesi kaçınılmazdı. Bu nedenle, bu milli maksat ve mülahazaları nazarı dikkatte bulundurarak milletimin her sınıfı hakkında ve hatta alemleri islâmın en uzak köşelerinde beni ebediyyen müttehir bırakacak surette gördüğüm teveccüh ve itimada kasbi liyakat etmek için en mütevazî bir fert sıfatıyla hayatımı, sonuna kadar vatanı hayrına vakfeylemek emeliyle sülhün*

⁴⁴ Tokgöz, a.g.e., s.41, Merkez Bankası Hakkındaki Kanun'un neticeleri ile ilgili olarak bkz.: TBMM ZC, Cilt: 20, Devre: 3, İçtima: 3, 75.İn'ikat, s.218-219.

⁴⁵ Alkin, a.g.m., s.120.

⁴⁶ Emre Kongar, *İmparatorluktan Günümüze Türkiye'nin Toplumsal Yapısı* (Üçüncü basım. Bilgi Yayınevi, Bilgi Yayınları Özel Dizi:18, 1979), s.173.

istikrarını müteakip halkçılık esası üzerine müstenit ve Halk Fırkası namıyla siyasi bir fırka teşkil etmek niyetindeyim"⁴⁷ sözleriyle bir parti kurulması fikrini açıklamıştır.

Dolayısıyla I.TBMM'nin görev süresinin sona ermesinden sonra meclis kendi kendisini dağıtarak yeni bir seçim kararı almış ve BMM'nin II.devresine katılan milletvekilleri 7 Ağustos-11 Eylül tarihleri arasında Halk Fırkası Nizamnamesini tartışmışlar ve Mustafa Kemal'in genel başkanlığı ile 11 Eylül 1923 tarihinde Halk Fırkası Ankara'da kurulmuştur. Cumhuriyet ilan edildikten sonra 10 Kasım 1924 tarihinde verilen bir kararla adı "*Cumhuriyet Halk Fırkası*" olarak ilan edilmiştir.⁴⁸

CHF iktidarı elinde bulundurmuş ancak daha sonra CHF'ye karşı gerek basın gerekse de mecliste ve halk arasında bir muhalefet oluşmaya başlamıştır.⁴⁹ Nitekim 1930'da SCF'nin kurulmasından önce, Türkiye'de liberal ekonominin savunulması gerektiği "*vezaifi devlet kaddi asgariye tenzil edilecektir*" sözleriyle "*Terakkiper* *Cumhuriyet Fırkası (TCF)*" tarafından dile getirilmişti.⁵⁰

Bunun sonucunda 17 Kasım 1924 tarihinde Ali Fuat (Cebesoy), Kâzım (Karabekir), Adnan (Adivar), Hüseyin Rauf (Orbay) gibi kişiler CHF'ye muhalefet olarak TCF'yi kurmuşlardır.⁵¹ TCF'nin birçok görüşleri CHF'den önemli ölçüde ayrıydı. Özellikle ekonomi alanında hazırlanan program serbest girişime daha çok yer vermesi ve yabancı yatırımlarını desteklemesi bakımından hükümet programlarından çok farklıydı.⁵²

Dolayısıyla Liberal-Muhafazakar bir nitelik taşıyan TCF, normal, oturmuş bir rejimin fırkasıydı. Ancak henüz Türkiye'nin şartları böyle bir duruma hazır değildi.

⁴⁷ **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri (1906-1938)** (Dördüncü basım. Cilt: 2, Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yayınları:1, 1989), s.51. CHP'nin kuruluş nedeni ile ilgili olarak bkz.: Doğan Avcıoğlu, **Milli Kurtuluş Tarihi 1838'den 1995'e** (İkinci basım. İstanbul: 4.Kitap, Tekin Yayınevi, 1976), s.1324. Mustafa Kemal'in ülkede bir halk fırkasının kurulması gerektiği ile ilgili yapmış olduğu konuşma için bkz.: Mustafa Kemal, **Eskişehir-İzmit Konuşmaları (1923)** (İstanbul), s.159.

⁴⁸ CHF ile ilgili daha geniş bilgi için bkz.: Erdoğan Teziç, **100 Soruda Siyasi Partiler (Partilerin Hukuki Rejimi ve Türkiye'de Partiler)** (Birinci basım. Gerçek Yayınevi, 100 Soruda Dizisi: 47, 1976), s.235-242.

⁴⁹ Erik Jan Zürcher, **Modernleşen Türkiye'nin Tarihi** (Birinci basım. İletişim Yayınları, 1995), s.245.

⁵⁰ Teziç, a.g.e., s.244.

⁵¹ TCF ile ilgili olarak bkz.: Şevket Süreyya Aydemir, **Tek Adam, Mustafa Kemal** (Onikinci basım.Cilt: 3, İstanbul: Remzi Kitabevi Yayınları, 1995), s.207-212. Ayrıca bkz.: Kemal H. Karpat, **Türk Demokrasi Tarihi, Sosyal, Ekonomik, Kültürel Temeller** (Afa Yayınları: 348, Afa-Bilim Dizisi: 4, 1996), s.59.

⁵² Lord Kinross, **Atatürk, Bir Milletten Yeniden Doğuşu** (Türkçesi: Necdet Sander) (Sekizinci basım. Sander Yayınları, 1981), s.602.

Nitekim gerek mecliste partinin hoş görülmemesi gerekse de Mustafa Kemal'in belirttiği nedenlerden dolayı TCF 3 Haziran 1925'te kapatılmıştır.⁵³

1930 yılı Türkiye'nin gerek toplumsal gerekse de ekonomik yaşamında bir dönüm noktasıdır. 1929 yılı ile birlikte ortaya çıkan dünya ekonomik bunalımının Türkiye ekonomisinde etkilerinin hissedilmesiyle birlikte TBMM'nde; ülkede yabancı sermaye olmadığı ve de büyük sermaye sahiplerinin de bulunmadığı gerekçesi öne sürülerek bütün girişimlerin devlet tarafından yapılması görüşünün yanısıra bir diğer görüşte politik olduğu kadar ekonomik açıdan da "*liberalizm*" görüşüdür.⁵⁴ Böylece CHF Mustafa Kemal tarafından kurulmuş, yine 1930'da Mustafa Kemal CHF karşısında muhalif liberal bir partinin "*Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın*" (SCF) kurulmasını istemiş ve böylece SCF doğmuş oldu.⁵⁵

Daha önceki yıllarda liberalizm görüşünü savunmuş olan TCF ile SCF arasında aslında önemli farklılıklar mevcuttur. Bir kere, TCF, Mustafa Kemal ve arkadaşlarına tamamen karşıt düşünceler uygulayarak, onları eleştirmek ve yöntemini değiştirmek amacıyla kurulmuşken, SCF ise tamamıyla Mustafa Kemal'in isteği ve desteğiyle kurulmuştur.⁵⁶

SCF'nin kurucusu ve Paris sefiri olan Fethi Bey Lozan Barış Anlaşmasından sonra Osmanlı borçlarının ödenmesiyle ilgili görüşmeleri yürütmüştü. 1928 yılında imzalanan anlaşmaya göre Türkiye borç taksitlerinin altın olarak ödenmesini kabul ediyordu. Oysa dünya bunalımı patlak verince borçların altın olarak ödemesi paranın değerini daha da düşüreceğinden, İnönü hükümeti bu borç taksitlerini kağıt para ile ödeyebileceğini söylüyordu. Ancak Fethi Bey, bu anlaşmanın kendi imzaladığı şekliyle uygulanmasını istiyordu. İşte bu görüş ayrılıkları içindeyken⁵⁷, Mustafa Kemal'in eski arkadaşı olan Fethi Bey 1930 yılı Ağustos ayında tatil amacıyla İstanbul'a gelerek Mustafa Kemal'in misafiri sıfatıyla Yalova'da bulunmaktaydı.⁵⁸ Bu sırada Mustafa

⁵³ Mustafa Kemal'in TCF'nin kapatılması ile ilgili sözleri için bkz.: Mustafa Kemal, Atatürk, *Nutuk (1920-1927)* (Onuncu basım. İstanbul: Cilt. 2, Milli Eğitim Basımevi, Türk Devrim Tarihi Enstitüsü, 1970), s.889-896.

⁵⁴ Yıldız Sertel, *Türkiye'de İlerici Akımlar* (İstanbul: Ant Yayınları: 20, 1969), s.26.

⁵⁵ Bertil Walstedt, *State Manufacturing Enterprise in a Mixed Economy The Turkish Case* (A World Bank Research Publication, 1980), s.64.

⁵⁶ M.Zekeriya Sertel, *Hatırladıklarım (1905-1950)* (İstanbul: 1968), s.190-191. Ayrıca bkz.: Suna Kili, *Atatürk Devrimi, Bir Çağdaşlaşma Modeli* (ikinci basım. Ankara: Türkiye İş Bankası Yayınları, Genel Yayın No: 221, 1981), s.106. Bkz.: Kongar, *a.g.e.*, s.173.

⁵⁷ Tekeli, *İlkin, a.g.e.*, s.155.

⁵⁸ Ahmet Ağaoğlu, *Serbest Fırka Hatıraları* (Birinci basım. İstanbul: Nebioğlu Yayınevi), s.15.

Kemal Fethi Bey'e yeni bir parti kurması teklifinde bulunmuş ve kurulacak olan partiyi de destekleyeceğini belirtmişti. Böylece yeni partinin kuruluşu Fethi Bey ile Mustafa Kemal arasında karşılıklı yapılan mektuplaşmalarla halka duyurulmuştu.⁵⁹

SCF'nin resmen kuruluşu ise 12 Ağustos 1930'da İstanbul'da gerçekleştirildi.⁶⁰ SCF, CHF'nin devletçiliğe yöneldiği bir dönemde kurulduğundan dolayı fırkaya Recep (Peker)'in önerisiyle "*serbest*" sözcüğü Mustafa Kemal tarafından konulmuştur.⁶¹ Mustafa Kemal SCF'nin kuruluşu ile ilgili Türkiye'nin özlediği ve tam anlamıyla bir halk devleti yapmayı amaçladığı için ve bunun gerçekleşmesi içinde çok partili siyasal yaşama geçilmesi gerektiğini gerekçe olarak göstermiştir.⁶² Ancak bizim açımızdan önemli olan partinin ekonomik hedef ve politikalarıdır. Bu hedef ve politikaları şöyle sıralayabiliriz:

- *Vergiler vatandaşın girişim hevesini kırmayacak ve ödeme gücünü aşmayacak düzeye indirilecek,*
- *Devlet gelirleri verimli alanlarda kullanılacak ve büyük alt yapı yatırımlarının bir kısmı ertelenecek,*
- *Para politikası açıklığa kavuşturulacak ve yabancı sermaye girişi özendirilecek,*
- *Vatandaşın iktisadi, mali ve sosyal girişimlerine engel olan her türlü kamu müdahalelerine son verilecek, özel girişime destek olunacak,*
- *Köylünün ve çiftçinin düşük faizle ve kolayca kredi alabilmesini sağlamak için Ziraat Bankası yeniden düzenlenecektir.*"⁶³

Dolayısıyla SCF, sanayiın devlet tarafından kurulmasına karşıydı. Dış ticarete liberal bir siyaset izlenmesi, ekonomide devlet müdahalesinin kaldırılması, vergilerin düşürülmesi, daha geniş düşünce özgürlüğünün tanınması şeklindeki görüşleriyle "*liberal*" bir partiydi ve 1930'da CHF'nin devletçi politikalarına karşılık liberal ilkelere dayanan karşıt görüşleri savunmaktaydı.⁶⁴

SCF'nin hükümete yönelttiği eleştiriler hatta suçlamalar biçiminde ortaya çıkan tartışmalar hükümetin ekonomik durumu incelemek amacıyla Türkiye'ye getirttiği

⁵⁹ Mustafa Kemal ile Fethi Bey arasındaki mektuplaşmalar için bkz.: Ağaoğlu, a.g.e., s.20-23.

⁶⁰ Cemalettin Taşkıran, "Atatürk Döneminde Demokrasi Denemeleri (1925-1930)", A.Ü. Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Dergisi (Yıl: 7, Cilt: 4, Sayı: 14, Kasım 1994), s.260.

⁶¹ Ağaoğlu, a.g.e., s.29.

⁶² Çetin Yetkin, *Serbest Cumhuriyet Fırkası Olayı* (Karacan Yayınları: 109, 1982), s.84.

⁶³ Tokgöz, a.g.e., s.38-39.

⁶⁴ Cemil Koçak, "Siyasal Tarih (1923-1950)", *Türkiye Tarihi 4, Çağdaş Türkiye 1908-1980* (Yayın Yönetmeni: Sina Akşin) (Dördüncü basım. Cem Yayınevi, 1995), s.108.

yabancı uzman Müller'in raporunun hükümetçe gizlenmesi fakat daha sonra bir gazetede açıklanması üzerine olmuştur. Fethi Bey Müller raporunu “...hükümetin kendi aleyhine hazırladığı en büyük vesika....” olarak nitelendirmiştir.⁶⁵

CHF ile SCF arasındaki görüş ayrılıklarının temelinde yatan neden CHF'nin devletçi politikalarla çözüm arayacağı dönemlerde SCF'nin liberalizm taraftarı olarak ortaya çıkmasıdır. Nitekim SCF'nin yoğun eleştirilerini 30 Ağustos 1930 tarihinde demiryolunun Sivas'a ulaşmasında yaptığı konuşmayla cevaplandıran İsmet İnönü, “...Liberalizm nazariyatı bütün memleketin güç anlayacağı bir şeydir. Biz iktisadiyatta hakikaten mutedil devletçiyiz . Bizi bu istikamete sevkeden bu memleketin ihtiyacı ve bu milletin fikri temayülüdür....”⁶⁶ sözleriyle ilk defa “devletçilik” kavramını ortaya atmıştır.

SCF'nin CHF'ye yönelttiği eleştirilerden konumuz açısından önemli olan ekonomi ile ilgili konulara yöneltilen eleştirilerdir. Özellikle SCF lideri Fethi Bey İsmet Paşa'yla arasındaki görüş ayrılıklarını ortaya koymak ve de İsmet Paşa'nın Sivas'ta yaptığı konuşmayı cevaplandırmak amacıyla gittiği İzmir'de 7.9.1930 tarihinde yaptığı konuşmada başta demiryolu politikası olmak üzere vergiler, inhisarlar, yabancı sermaye, dış borçlar ile ilgili politikalara yönelik eleştirilerde bulunmuştur.⁶⁷

Müller raporunda da eleştirilen demiryolu yatırımları SCF'nin en yoğun olarak eleştirdiği konulardan birisi olmuştur. SCF programının 3. maddesine göre: “Fırka, devlet varidatının semereli surette sarfına dikkat ve büyük nafia teşebbüsleri masraflarının yalnız bir nesle tahmilinden içtinap eder”⁶⁸ maddesiyle yapılması gereken yatırımlar için gerekli olan paranın daha faydalı yerlere yatırılmasını ve parasal yükün halka mal edilmemesini ifade etmiştir.

SCF'nin lideri ve aynı zamanda sözcüsü olan Ahmet Ağaoğlu, demiryolu yatırımlarının yabancı şirketlere ihale yoluyla verilmesini ve bunlara yüksek komisyon ve faiz ödenmesini, “...Yoksa Türk köylüsü varidatın %35'ini elinden alıp ecnebi sermayesine vermek ve aynı zamanda da yine ecnebi sermayesine %7 faiz vererek işletme masrafını da %400 arttırarak devlet hazinesini çıkmaz bir yola sevk etmek buna ne Etatizm, ne sağ, ne sol, ne ön, ne arka denir....”⁶⁹ sözleriyle eleştirmiştir.

Oysa o dönemlerde SCF'nin tenkitlerinin tam aksine CHF ise demiryolu yapımına önem vermiştir. Rostow'a göre de demiryolları yapılması “İktisat tarihinde, harekete geçme merhalesinin en kuvvetli âmilini teşkil etmiştir.”⁷⁰ Nitekim SCF'nin

⁶⁵ Yetkin, a.g.e., s.153.

⁶⁶ Kuruç, a.g.e., s.101.

⁶⁷ Osman Okyar, “Atatürk ve Devletçilik Politikası”, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Kurumu, Atatürk Araştırma Merkezi (1992), s.1026.

⁶⁸ Tekeli, İlkin, a.g.e., s.136.

⁶⁹ Ağaoğlu, a.g.e., s.116.

⁷⁰ W.W.Rostow, İktisadi Gelişmenin Merhaleleri, 1966, s.51-52.

kurulmasından sonra İsmet Paşa demiryolunun Sivas'a ulaşması nedeniyle yaptığı konuşmada; *"İstiklâl mücadelesi esnasında BMM'nin kurulmasına karşı şahlanan padişahın ifsadatını tenkile yarayan başlıca vasıta Konya-Afyon-Eskişehir-Ankara gibi elimizde kalan 5-6 yüz kilometrelik demiryollarıdır... Eğer Ankara-Erzurum demiryolu mevcut olsaydı Avrupa'nın Sakarya seferine girmesi şüpheli olurdu. Çünkü Ankara'ya gelip demiryollarına hakim olduktan sonra modern, milli bir devlet kurmak davasını haykıran BMM'ni arabadan ve heybeden başka bir vasıtai nakliyesi olmayan bir aşiret haline getireceğini zannediyordu...."*

Ankara'da kurulan milli devlet, sulhten sonra iktisat ve siyaset sahasında derhal istifade edeceği kudretin şümendüfer ve demiryollarıyla bağlı olan vatan aksamından ibaret olduğunu gördü....

Milli devlet için şümendüfer ihtiyacı milli vahdet, milli müdafaa ve milli siyaset meselesi; asırların muhassalası olan milli istiklâlin muhafazası meselesidir..."⁷¹ sözleriyle demiryolu politikasını savunmuştur.

Fethi Bey ise İsmet Paşa'nın Sivas'ta söylediği sözlere karşılık İzmir'de yaptığı konuşmada, *"Bizim iddiamız, demiryollarının gayet ağır şartlarda yapılmakta olmasıdır. Halkın dışından tırnağından güçlkle elde edilen bu paraların büyük bir dikkat ve itina ile ve tasarruf gösterilerek sarfı iktiza etmez mi? Demiryolu yapmak ne kadar ehemmiyetli ise iktisadi vaziyetimizi sarsıntıdan vikaye etmek de o derece mühimdir.... Zira demiryolu lazım olan masraflar, çiftçiden, esnaftan, tüccardan alınmaktadır.... Maalesef, memleketin iktisadi tahammül kudretini aşınca halkın iktisadi kabiliyet ve inkişafı durmağa mahkumdur. O zaman demiryolları siyasetine de istenmeyerek darbe vurulmuş olacaktır...."*⁷² sözleriyle demiryollarına karşı olunmadığını, ancak yapılan masrafların ülkenin koşullarına göre ağır olduğunu ve insanların tahammül gücünü aştığını belirtmiştir.

SCF'nin hükümete yönelttiği ağır eleştirilerden bir diğeri de vergiler konusunda olmuştur. Özellikle o dönemlerde hemen hemen devletin bütün gelir kaynağını vergiler oluşturduğundan, SCF vergilere yönelik eleştirileri ile CHF'nin can alıcı noktasına dokunmuştu. SCF parti programının II.maddesinde vergiler ile ilgili olarak, *"Vergiler millet efradının iktisadi teşebbüs kabiliyetini sarsmayacak ve halkın tokadı hududunu aşmayacak derecede tahfif olunacaktır"*⁷³ maddesiyle vergilerin ağır olduğunu, gereksiz vergiler alındığını ve toplanmasında yolsuzluk olduğunu iddia etmiştir.⁷⁴

Nitekim İsmet Paşa Sivas'ta yaptığı konuşmada vergilerin ağırlığını demiryolu politikasının zorunluluğuna dayandırarak şöyle demiştir: *"....Eğer vergilerimizin*

⁷¹ Kuruç, a.g.e., s.96-97.

⁷² Kuruç, a.g.e., s.104-105.

⁷³ Tekeli, İlkin, a.g.e., s.156.

⁷⁴ Yetkin, a.g.e., s.134.

ağırlığı, çektiğimiz sıkıntılar bu en zaruri ihtiyaçtan doğmuş ise, milletin varlık meselesi için fedakârlık ettiği meydandadır. Varlık meseleleri maatteesüf fedakarlıksız, sıkıntısız tahakkuk etmiyor. Bir milletin gayri kabili tehir olan milli ihtiyacının teminini evvelemirde o devletin hazinesinde aramak gayri kabili içtinaptır. Gayri kabili tehir milli ihtiyaç için milletin ancak bilâ kaydü şart tasarruf ettiği kendi kesesinden para araması gayet tabiidir....”⁷⁵ Buna karşılık Fethi Bey, “...Mali siyasete muvaffakiyet var mı? Yedi seneden beri takip edilen mali siyasetin bir muvaffakiyet harikası olduğunu ilân eden muhterem Başvekile son sene zarfında ne kadar iflaslar vukubulduğunu ve yalnız kazanç vergisinden dolayı ne kadar ticarethanenin kapandığını sormak isterim...”⁷⁶ sözleriyle hükümetin vergi politikasını eleştirmiştir.

SCF’nin vergiler konusunda yönelttiği ağır eleştirilerde ayrıca Maliye Vekili Saraçoğlu Şükrü Bey, “...Biz bu mevzu üzerinde senelerdir yalnız sözle değil, fikirlerimizle yürümekteyiz. Bu fiiliyata istinat eden kanunlar halinde tekevvün eden icraatımızla sabit olmuştur... Kezalik yine geçen seneki icraattandır ki hububat ve hububattan mamul nesneler üzerinden ihraç dolayısı ile ve halı ipliklerinden dolayısı ile alınmakta olan muamele vergisini lağvettik, biraz sonra bunların ihracını başkaca teşhil edebilmek için vesaiti nakliye ücretlerinden mümkün olan azami tenzilatı yaptık. Bundan başka gelen halı transit ticaretini tahkim için bir kanun yapıldı... Bu kadar tadilat ve tebeddilat sadece halkımızı memnun edebilmek için yaptık, icraat ve usullerdeki noksanlarımızı tamamlamak için yaptık...”⁷⁷ sözleriyle açıklama getirmiştir.

Mustafa Kemal’de SCF’nin yaptığı bu eleştirileri değerlendirerek İzmir’de CHF vilayet kongresinde yaptığı konuşmada şu sözleri söylemiştir: “...Bir taraftan memleketin birçok ihtiyaçlarının ve sühuretle tatmini istenirken diğer taraftan bunlar için elzem olan vasıtai esasiyeninde tenkisi talep olunuyor. Yani şu veya bu verginin tadil ve tahfiifi mevzuu bahsoluyor... Memleketi imar edeceğiz derken vatandaşları en hafif mükellefiyetler altında bırakacak değiliz. Bilakis bütün vatandaşlar icabında ağır mükellefiyetlere ve her türlü fedakarlığa tahammül edeceklerdir. Hep beraber yapacağız. Vatandaşların şunu isteriz, bunu isteriz demesi, şunu bunu yapmağa mecburum demektir. Bu yapılması lazım gelen şeyler için vatandaş maddi, mali ve manevi mevcudiyetini müheyya tutarsa ancak o zaman mefkûreye muvasalat mümkündür.”⁷⁸

SCF’nin CHF’ye yönelttiği iktisadi alandaki bir diğer eleştiride inhisarlar ile ilgili olmuştur. Nitekim inhisarlar daha İzmir İktisat Kongresi’nde tüccar grubunun

⁷⁵ Kuruç, a.g.e., s.97-98.

⁷⁶ Kuruç, a.g.e., s.106.

⁷⁷ TBMM ZC, Cilt: 21, Devre: 3, İçtima: 3, 84.in’ikat, Celse:1, 2.X.1930 Perşembe, s.41-42.

⁷⁸ Tekeli, İlkin, a.g.e., s.203.

esalarında, “...Birçok siyasi entrikalara âlet olan inhisarların memleketi daima kemirmek ve emmekten başka serbest-i sây-ü amel ve ticaretide ilga edecek derecede mazarratlar tevliid eylediği malûm olmasına binaen, ecnebi sermayelerinin hükümetle iştirak ederek memleket mahsulat-ı ibtidaiyesini veya sanayi veya ticaretini Yedd-i inhisarına alamaması ve mevcutlarının ref’i”⁷⁹ ifadesiyle kaldırılması kabul edilmişti. Fakat kongrede bu kararlar kabul edilmesine rağmen inhisarlar kaldırılmamış, hatta İsmet Paşa 4.İnönü Hükümetinin programını açıkladığı 2.11.1930 tarihinde şunları söylemiştir: “...Başlıca İstanbul ve İzmir limanlarında tatbik olunan vegalat olarak vâsi mânalı bir tedbir ile liman inhisarı denilen milli Tahmil ve Tahliye şirketlerinin bu işlerin serbest zannedildiği zamanlara nispetle bir tarakki ve tekamül temin ettikleri sabittir. Liman hizmetlerini biz serbest işler zümresinden değil, amme hizmetlerinden telâkki ediyoruz. Bu sebeple amme hizmeti cihazını tamamen kurmak imkânı hâsıl oluncaya kadar nispeten buna en yakın olan mevcut milli teşekkülleri kaldırmayacağız...”⁸⁰

Ahmet Ağaoğlu ise, “...Dünyanın hiçbir tarafında gıda madde ve ihtiyaçları inhisar altına alınmamıştır. Şekerin okkası hariçten buraya 18 kuruşa mal oluyor. Halbuki biz şekerini 60 küsür kuruşa yiyoruz. Hariçten getirilen şeker buraya beş-altı komisyoncu vasıtasıyla geliyor. Bu 5, 6 kişinin getirdiği şekerden okka başına 8 kuruş resim almak için koca bir daire ihdas edildi. Burada 80 kişi çalıştı ve bu iş için senede 1 milyon lira sarfedildi..”⁸¹ Tütün inhisarı ile ilgili olarak da, “...Tütünü hariçten alıp memleket dahilinde sarfettirmek işleriyle meşgul olmak üzere bir inhisar vücuda getirilmiştir. Bu inhisar idaresinin memlekette temin ettiği kâr 100 milyon liradır. Halbuki biz bir tütün memleketiyiz...”⁸² şeklinde eleştiriler yapmıştır.

Fethi Bey ise BMM hükümetinin programını eleştirirken liman inhisarlarına değinmiş ve “..Sermayeyi Hükümet doğrudan doğruya hazineinden veriyor, şirket tesis ediyor. Fakat şirketin idaresi tamamen hususi şahıslara tek olunuyor...”⁸³ sözleriyle liman inhisarlarının devlet sermayesiyle kurulduğunu fakat özel kişilerin idaresine verildiğini ifade etmiştir.

Oysa İsmet Paşa SCF’nin yönelttiği eleştiriler karşısında inhisarlar ile ilgili olarak şunları söylemiştir: “...İnhisarlar meselesi büyük bir ihtilaf meselesi olarak ortaya

⁷⁹ Ökçün, a.g.e., s.416.

⁸⁰ İnönü’nün Söylev ve Demeçleri I, TBMM ve CHP Kurultaylarında (1919-1946) (İstanbul: Türk Devrim-Tarihi Enstitüsü Yayınları: 2, Milli Eğitim Basımevi, 1946), s.224.

⁸¹ Ağaoğlu, a.g.e., s.117.

⁸² Ağaoğlu, a.g.e., s.117.

⁸³ TBMM ZC, Cilt: 21, Devre: 3, İçtima: 3, 84. in’ikat, Celse:1, 2.X.1930 Perşembe, s.40.

konu. Fakat bu meselelere müfredatı ile yakından temas eder etmez ihtilâf, liman inhisarları hududuna munhasır kaldı. Bugünde gördük ki liman inhisarları hududunda da çok tezelzül etmişledir. Meğer liman inhisarı meselesinde yalnız tahmil ve tahliye işlerini gören milli şirketlerin hususi sermayeye melik olmaları canlarını sıkmış. Eğer o kadarcık hususi sermaye olmasa da munhasıran devlet elinde bulunsaymış hiçbir diyecekleri olmayacaktı. Amma liberalizm bu değildir... Korkarım ki bu inhisarları milletin faaliyetini takyidettiğimiz endişesiyle -sözlerine uyarak- kaldıracak olursak iki sene sonra, bundan bilmem kaç sene evvel İzmir limanında gördüğümüz gibi muvazaalı ecnebi şirketler karşısında kalırız... Kendilerini bu elemenden kurtarmak için teminederim ki bu inhisarlar kaldırılmayacaktır...”⁸⁴

Ayrıca İsmet Paşa, inhisarlar ile ilgili eleştiriler karşısında, “...Bu yaptığımız bir zarurettendir. Mesela İstanbul’da beş yüz bin lira sermaye ile şirket teşekkül etmiş. Üçyüzelli bin lirasını devlet koymuş, yüz bin lirasını mavunacılar koymuş mavunacılar nokta para koymamışlar. Biz mavunacıların fiili bir inhisarını bir şirket haline getirmek için mali müşkülât karşısında kaldık...”⁸⁵ sözleriyle elde para bulunmadığından dolayı inhisarlara başvurulduğunu belirtmiştir.

SCF programının “Fırka, paramızın kıymetini bir an evvel tesbit için tedbir almak ve memleketimizde iş görmek isteyen harici sermayeye bu suretle yol açmak azmindedir”⁸⁶ şeklindeki 4.maddesiyle yabancı sermayeye taraftar olduğunu belirtmiştir. Fethi Bey ise 17 Ağustos 1930’da yayınlanan demecinde yabancı sermaye ile ilgili olarak şöyle demiştir: “Ecnebi sermayesine gelince, benim intiba ve kanaatim şudur ki harici itimat telkin etmek lâzımdır. Bir kere bu itimadı telkin ettikten sonra elbetteki hariçte bu kadar boş duran büyük sermayedarlar memleketimize gelmeye can atacaktırlar. Hariçte itimat uyandırmak memleketin şerefi ve haysiyeti meselesidir.”⁸⁷

Ancak Fethi Bey’in yabancı sermaye ile ilgili görüşleri CHF tarafından kabul edilmemiş ve İsmet Paşa 2.11.1930 tarihindeki konuşmasında bunu “...Gerek ecnebi dostlarımdan ve gerek yerli arkadaşlarımdan milli iktisadın bu memlekette takibi müşkül olduğunu çok delillerle işitmişimdir... ‘Memleketin sermayesi yoktur. Milli iktisat takip edilen yolda ecnebi sermayesi getirmek güçtür. Binaenaleyh biz milli iktisat politikası takibetmiyelim; liberal bir yol tutarak memleketin inkişafı için daha çok sermaye getirebiliriz.’... Böyle birçok deliller vardır... Fethi Bey’e tavsiye ederim

⁸⁴ İnönü’nün Söylev ve Demeçleri I, s.235.

⁸⁵ TBMM ZC., Cilt: 21, Devre: 3, İçtima: 3, 84.in’ikat, Celse:2, 2.X.1930 Perşembe, s.58.

⁸⁶ Tekeli, İlkin, a.g.e., s.157.

⁸⁷ Yetkin, a.g.e., s.148.

*ki milli iktisat aleyhinde açık olarak söylesinler. Kendilerine düşen budur. Hakikatte aramızdaki ihtilâf da budur. Biz milli iktisat takibediyoruz..*⁸⁸ sözleriyle dile getirmiştir.

Fethi Bey'in hükümete yönelttiği suçlamalardan bir diğeri de Türkiye Cumhuriyeti'nin üstlenmiş olduğu Osmanlı borçlarıdır. Zaten daha parti kurulmadan önce bu borçların kağıt parayla mı, altınla mı ödeneceği şeklinde hükümetle arasında görüş ayrılığı vardı. Nitekim tartışma hükümetin henüz dış borçları ödeyemeyecek durumdayken Fethi Bey'in bu borcun ödenmesi gerektiği şeklinde basına açıklama yapmasıyla ortaya çıkmıştı. İsmet (İnönü) ise 30 Ağustos 1930 tarihinde yapmış olduğu konuşmasında SCF'nin yoğun eleştirilerini cevaplarken dış borçlar ile ilgili meselelere de şu sözlerle değinmişti: *"...Bize kadar gelen takriben 100 senelik mali tarihi hatırlar mısınız? Sultan Hamit'ten evvelki zamanlar inanılmayacak derecede fahiş faizler, istikrazlar, israflar ve iflasla geçti... Borcu kontrol eden Düyun-u Umumiye gibi müesseseler, devlet fevkında bir vaziyet aldı. Sultan Hamit, harice karşı bu tedbirleri aldıktan sonra dahilde en fena bir mali idarenin bütün fenalıklarını mübah gördü..."*⁸⁹

Fethi bey ise İzmir konuşmasında dış borçlar ile ilgili olarak, *"...Harici istikraz akdi bir takım şartlara tabidir. Esasen bu şartlar tahakkuk edese harici istikraz yapmaya lüzum kalmadan başka yollardan memlekete hariçten para gelebilir..."*⁹⁰ şeklindeki sözlerle ifade etmiştir.

Fethi Bey'in söz konusu tenkitlerine İsmet Paşa dış borçlar meselesinin halledilmesiyle ilgili olarak Fethi Bey'e hitaben şunları söylemiştir: *"...Harici borçlar meselesini 1928 senesin ekadar niçin halledemedim? Bunda da kusursuzum. Bu işin halline muarızlarımda itiraz edebiyeceği en muktadir adamımızı (Fethi Bey) memur ettim. Neticeye varmak için bu milletin takatı fevkindeki hudutlara kadar fedakarlıkları göze aldım. O derecedeki 1928'de kabul edilen şeraitin gayri kabili tahammül olduğu bir sene sonra büyük bir taraka ile meydana çıktı..."*⁹¹ Ancak TBMM'nin 2 Ekim 1920 günkü bileşiminde söz alan Fethi Bey, osmanlı borçlarıyla ilgili anlaşmanın tümüyle İsmet Paşa hükümetinin isteği doğrultusunda imzalandığını açıklamıştı.⁹²

SCF ile CHF arasında görüş ayrılıklarına ve tartışmalara konu olan bir diğer meselede Türk parasının değeri ile ilgili olmuştur. İsmet Paşa 22.Eylül.1930 günü TBMM'nde yaptığı konuşmada; *"...Artık milli paranın sukuta karşı muhafazası endişesinden bugün azade bulunuyoruz. Buna mukabil milli paranın kıymeti ziyade*

⁸⁸ İnönü'nün Söylev ve Demeçleri I, s.237.

⁸⁹ Kuruç, a.g.e., s.98.

⁹⁰ Kuruç, a.g.e., s.105.

⁹¹ Tekeli, İlkin, a.g.e., s.163.

⁹² TBMM ZC, Cilt: 20-21, Devre: 3, İçtima: 3, 84.in'ikat, Celse:1, s.45.

yükselmek ihtimali karşısındayız. Yani ecnebi dövizlerinin fazla arzını Türk tedaviil vasıtasıyla karşılayamamak vaziyeti vardır. Bu mesele bizi milli paranın kıymetini nasıl muhafaza etmenin memleket ahvali iktisadiyesine muvafık olacağı mevzuunu tetkika sevketti...”⁹³ sözlerinin yanı sıra 25 Eylül 1930 günü Türk Parasının Kıymetini Koruma Kanunu tasarısının yapıldığı TBMM birleşiminde konuşan Saraçoğlu Şükrü Bey, yapmış olduğu konuşmasında Türk parasının değerini düşüren etmenler üzerinde durmuştur. Buna göre: “...Hükümet gördüki, paramızın kıymetini tenkis eden sebepler, amiller iki büyük isim altında, iki büyük sınıf içinde tetkik ve müteale edilebilir. Bunlardan bir kısmı geçici ve kendiliğinden zail olucu ve tamamen anormal, yani gayri tabii olan ve fakat çok mühim açıklar tesis eden hadiseler idi... İkinci büyük sebeplerden birisi.... İstiklal harbinden sonra girdiğimiz iktisadi mücadelede yalnız o sene istihlak ettiğimiz emteanın, Avrupa emteasının, harici emteanın ihtiyacımıza tekabül eden miktarı değil, birde yangınların, harplerin silip süpürdüğü istokuda mümkün olduğu kadar tedricen vüs’umuz dahilinde yapmak mecburiyetinde idik... Üçüncü büyük bir sebep de, imparatorluk tarafından çıkarılmış olan evrakı nakdiyenin bütün mesuliyeti milli hükümete kalmış olmasıdır...”⁹⁴

Daha sonra söz alan Fethi Bey, paramızın altın esasına bağlı olması gerektiğini ifade ederek, şunları söylemiştir: “...Paramız müstakar değildir. Paranın kıymetinin müstakar olabilmesi, yani istablize olabilmesi demek, altın esası üzerine müsterik olması demektir. Altın esası üzerine tesbit edilecek olan bu kıymetin dahil ve hariçte herkes tarafından bilâ şüphe tanınması demektir... Hükümetin yapacağı en mühim vazife, paramızı altın esasatı üzerinden istikrar ettirmek için ciddi ve esaslı tedbir almaktır...”⁹⁵

Dolayısıyla SCF tamamıyla CHF’ye karşı görüş olarak kurulmuş, özellikle buhranın ekonomi üzerindeki olumsuz etkilerinin sözkonusu olduğu dönemde kurulması SCF’nin halk arasında güçlü bir destek sağlamasına yol açmıştı.⁹⁶ Hatta SCF’nin belediye seçimlerinde de beklenenden daha fazla başarı elde etmesi karşısında hükümetin tutumunu Ahmet Ağaoğlu, “...İsmet Paşa ve arkadaşları bu manzaradan mütevehhis oldular ve tedbirler almağa başladılar. Fırka mensupları arasında kırk kişilik hususi bir mücadele meclisi tertip edildi. Dahiliye vekili Şükrü Kaya Bey valilere, kaymakamlara ve nahiye müdürlerine gönderdiği müteaddit sirkülerle devlet makinesini harekete getirdi. Ve eski fırkayı himaye yolunda müteyakkız olmalarını emretti...”⁹⁷ şeklinde değerlendirmiştir.

Ancak halkın hükümete karşı yaptığı yoğun protestolar üzerine 17 Kasım 1930

⁹³ Kuruç, a.g.e., s.106-107.

⁹⁴ TBMM ZC, Cilt: 21, Devre: 3, İçtima:3, 82.in’ikat, Celse: 1, 25.IX.1930 Perşembe, s.9-10.

⁹⁵ TBMM ZC, Cilt: 21, Devre: 3, İçtima: 3, 82.in’ikat, Celse:1, 25.IX.1930 Perşembe, s.12-13.

⁹⁶ Koçak, a.g.m., s.109.

⁹⁷ Ağaoğlu, a.g.e., s.47-48.

tarihinde SCF'nin kapatılmasından sonra⁹⁸ Mustafa Kemal gerek ülke sorunlarını yakından görebilmek, gerekse de SCF'nin kapanış nedenlerini halka anlatmak amacıyla SCF'nin kapatılmasından bir gün sonra 18 Kasım 1930-4 Mart 1931 tarihleri arasında yurt gezisine çıktı.⁹⁹

Mustafa Kemal, yurt gezisi boyunca halkın şikayetlerini dinlemiş, ekonomik sorunlara yönelmiştir. Neticede geziden edinilen izlenimlerden sonra köklü bir iktisat politikalarına yönelmek gerektiği belirmeye başlamıştır. Böylece 1932 yılından itibaren bir takım devletçi politikalar uygulanmaya çalışılsa da, ilk bakışta bu uygulamaların bazı çevrelerce sert hatta aşırı bulunması karşısında İş Bankası grubunun çevresindekiler Mustafa Kemal'i ikna ederek, İktisat Vekili Mustafa Şeref'in istifasını ve İş Bankası Genel Müdürü Celal (Bayar'ın) İktisat Vekilliğine gelmesini sağlamışlardır.¹⁰⁰

Böylece 1932 yılından sonra devletin ekonomik hayatta gerek yatırımcı, gerek işletmeci, gerekse de denetleyici rolü başlamış oldu.

2. İKTİSADİ POLİTİKALARDA YÖN DEĞİŞTİRME: ÖZEL SEKTÖR EKONOMİSİNDEN DEVLETÇİ EKONOMİYE GEÇİŞİN GERİSİNDE YATAN NEDENLER

1920'li yıllardan sonra Türkiye'de uygulanan özel teşebbüsü teşvik ve himaye eden ekonomi politikalarının istenilen amaca ulaşamaması, savaştan henüz çıkmış olan ülkenin içinde bulunduğu sosyo-ekonomik şartlara bağlı olarak sermaye birikiminin sağlanamamasına, 1930'daki Serbest Fırka denemesinin başarısızlığı ve 1929 dünya bunalımının ekonomi üzerindeki etkileride eklenince liberal ekonomi politikalarına güven sarsılmaya başlamıştır.

Dolayısıyla 1930'lu yıllardan sonra özel girişim ilkelerinin korunması koşuluyla devlete ekonomik alanda etkin bir rolün düştüğü şeklinde ifade edilen devletçilik bir iktisat politikası tercihi olarak gündeme gelmeye başlamıştır. Aslında Türkiye'de devletin ekonomi üzerindeki rolü çok eskilere gitmektedir. Nitekim daha 19.yüzyılda

⁹⁸ SCF'nin kapatılması ile ilgili olarak bkz.: Merdan Yanardağ, **Türk Siyasal Yaşamında Kadro Hareketi** (Birinci basım. Yalçın Yayınları, Bilim-Belge-İnceleme Dizisi: 20, Haziran 1988), s.69. Ayrıca bkz.: Ağaoğlu, a.g.e., s.91-94, Karpat, a.g.e., s.74.

⁹⁹ Mustafa Kemal'in seyahatlerinin sebebi ile ilgili olarak bkz.: Ahmet Hamdi Başar, **Atatürk'le Üç Ay ve 1930'dan Sonra Türkiye** (İkinci Basım. Ankara: Ankara İ.T.İ.A. Yayın No:155, Gazetecilik ve Halkla İlişkiler Yüksek Okulu Yayın No: 4, 1981), s.21-27.

¹⁰⁰ İlhan Tekeli, Selim İlkin, **Uygulamaya Geçerken Türkiye'de Devletçiliğin Oluşumu** (Ankara: Türkiye Belgesel İktisat Tarihi Serisi No:3, ODTÜ İdari Bilimler Fakültesi Yayın No:39, 1982), s.155-158.

Osmanlı devleti askeri fabrikalar kurmuş, esnaf ve sanayicileri vergi muafiyetleri, arsa bağışlıkları ve teşvik edici devlet alımlarıyla desteklemişti.

I.Dünya Savaşı sırasında da milli iktisat uygulamaları nedeniyle devletin gücü ekonomik alanda hissedilmişti. Bağımsızlık savaşı kazanılıp, yeni devletin kurulmasından sonra da ekonomik kalkınma daha öncede değindiğimiz gibi önemli bir sorun olmuştu. Ancak henüz o dönemlerde ekonomi politikalarının çizgisi tam olarak çizilmese de ve resmi ağızdan devletçilik İsmet Paşa'nın 1930 yılında demiryolunun Sivas'a ulaşması nedeniyle yaptığı konuşmada dile getirilse de Mustafa Kemal 1 Mart 1922 yılında TBMM'nin III.toplanma yılını açarken söylediği, *"...siyaset-i iktisadiyemizin mühim gayelerinden biri de menafi-i umumiye doğru dan doğru ya alakadar edecek müessesat ve teşebbüsat-ı iktisadiye yi kudret-i maliye ve fenniyemizin müsadese nispetinde devletleştirmedir..."*¹⁰¹ sözleriyle ilk defa devletçiliğin tohumlarını atmıştı.

Daha sonra 1930'da SCF'nin kapatılmasından sonra Mustafa Kemal 28 Ocak 1931 tarihinde CHF İzmir Vilayet Kongresinde, *"...Fırkamızın takip ettiği program, bir istikametten tamamı ile demokratik halkçı bir program olmakla beraber, iktisadi noktai nazardan devletçidir. Bu itibarla fırkamıza müstenit olan Hükümeti Cumhuriyetinin her noktai nazardan vatandaşlarının hayatı ile, istikbal ile ve refah ile alakadar olması tabiidir. Halkımız tab'an devletçidir, ki her türlü ihtiyacı devletten talep etmek için kendisinde bir hak görüyor..."*¹⁰² sözleriyle de daha sonralarda da devletçiliği gündeme getirmişti.

Dolayısıyla çok öncelerden beri bir politika arayışı içindeyken ulaşılan çözüm açık ifadesini 1931'de toplanan CHF III.büyük kongresinde bulmuş ve *"Ferdî mesai ve faaliyeti esas tutmakla beraber mümkün olduğu kadar az zaman içinde milleti refaha ve memleketi mamuriyete erdirmek için milletin umumi ve yüksek menfaatlerinin icab ettirdiği işlerde bilhassa iktisadi sahada devleti fiilen alakadar etmek mühim esaslarımızdandır"*¹⁰³ sözleriyle devletçilik parti programına oradan da hükümet programına girmiştir.

Türkiye'de 1920-1929 arası liberal dönem diye nitelendirdiğimiz dönemde, aslında tam bir liberal düşünce ve ekonomik politika uygulanamamıştır. Özel girişimin yetersizliği, sermaye birikiminin olmayışı, ticaret, sanayi, enerji, taşımacılık

¹⁰¹ Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri (1919-1938) (Dördüncü basım. Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yayınları:1, Cilt. 1, 1989), s.241.

¹⁰² Kuruç, a.g.e., s.132.

¹⁰³ Korkut Boratav, Türkiye'de Devletçilik (Birinci basım. Savaş Yayınları, 1982), s.59. Ayrıca bkz.: Dündar Sağlam, "Cumhuriyetimizin Ellinci Yılında Devletçilik", A.Ü. İ.T.İ.A. Dergisi, (Cilt.5, Sayı. 2, 1973), s.44.

işletmelerinin hemen hemen hepsinin yabancı şirketlerin elinde olması ve teknik personel ile yönetici kadronun azlığı devletin ekonomideki rolünü arttırmıştır.

Öte yandan kapitülasyonların izlerinin tamamen silindiği yılın hemen akabinde başgösteren 1929 bunalımında tüm bu olumsuz koşullara eklenince, merkezi yönetim ekonomisi, komuta ekonomisi ya da plan ekonomisi şeklinde de adlandırılan “devletçilik” zorunlu olarak gündeme gelmiştir.¹⁰⁴

Dolayısıyla devletin içinde bulunduğu gerek ideolojik, gerekse de ekonomik, toplumsal ve konjonktürel nedenlerin yanısıra bağımsızlık, liberalizme olan tepkiler, Sovyet deneyimi ve Lozan anlaşmasının ekonomik maddeleri devletçi uygulamalara geçişte önemli bir neden oluşturmuşlardır.

Devletçi ekonomiye geçişin gerisinde yatan nedenlerden ideolojik nedenler daha Mustafa Kemal’in Bağımsızlık Savaşında ve ondan sonra gerçekleştirdiği toplumsal düzeyde batıcılık ilkesinde yatmaktadır. Bu noktada devletçiliğin uygulanabilmesi batı modeli kalkınma için özel kesimin meydana getirilmesine bağlıdır.

Ayrıca Osmanlı-Türk toplumunda bürokratlar önemli rol oynamışlar ve bu bürokratlar özellikle ekonomik alanlarda da etkili bir role sahip olmuşlardır. Böylece bürokratların devletin ekonomik yaşamında daha etkili bir rol oynaması devletçiliğin uygulanabilirliğiyle sağlanabilir.¹⁰⁵

Nitekim Türkiye ekonomisinde daha bağımsızlık savaşı kazanıldıktan sonra devamlı bir politika arayışları gündeme gelmişti. Bu arayışlar gerek 1921’de Celal Bayar’ın ifade ettiği gibi “devlet sosyalizmi” biçiminde olmuş¹⁰⁶, gerekse de, 1923 İzmir İktisat Kongresi’ni açışta iktisat vekili olan Mahmut Esat Bey’in “...Biz iktisat mektepleri tarihinde mevcut mekteplerden hiçbirine mensup değiliz. Ne (bırakınız geçsinler, bırakınız yapsınlar) mektebine, ne de sosyalist, komünist, etatist veya himaye mekteplerinden değiliz. Bizimde yeni Türkiye’nin yeni iktisadi manasına göre yeni bir iktisat mektebimiz vardır. Buna ben (Yeni Türkiye İktisat Mektebi) diyorum...”¹⁰⁷ sözleriyle ifade ettiği gibi Türkiye’ye has bir biçimde olmuştur. Nitekim Mustafa Kemal’in 1922’de söylediği sözlerle devletçilik kavramı ortaya atılsa da bu düşünceleri belli bir sisteme, doktrin disiplinine sokabilmek ve kuramsal

¹⁰⁴ Ernst E.Hirsch, *Anılarım* (Çeviren: Fatma Suphi) (İkinci basım. TÜBİTAK Popüler Bilim Kitapları: 45, 1997), s.262. Devletçilik ile ilgili olarak ayrıca bkz. Koray Göymen, “The nature and practice of Turkish etatism”, Basılmamış Doktora Tezi, Leeds University, 1973.

¹⁰⁵ S.N.Eisenstadt, “Kemalist Yönetim ve Modernleşme: Bazı Karşılaştırmalı ve Analitik Görüşler”, *Atatürk ve Türkiye’nin Modernleşmesi*, Yayına Hazırlayan: Jacop M.Landau, Türkçesi: Meral Alakuş, (Birinci basım. Sarmal Yayınevi, 1999), s.28.

¹⁰⁶ Z.Y. Herslag, “Atatürk’ün Devletçiliği”, *Türkiye’de Devletçilik* (Derleyen: Nevin Coşar) (Birinci basım. Bağlam Yayınları: 92, 1995), s.211. Ayrıca bkz.: Doğan Avcıoğlu, *Türkiye’nin Düzeni Dün-Bugün-Yarın* (İstanbul: Tekin Yayınevi, Cilt.1, 1996), s.449.

¹⁰⁷ Ökçün, *a.g.e.*, s.262.

temellere oturtabilmek amaçlanmış ve daha sonra CHP'nin altı okundan biri olarak parti programına girmiştir.¹⁰⁸ Dolayısıyla devletçilik bundan sonra yerli yerine oturtulmaya çalışılmış ancak bu daha sonra kadro ile sistem kazanmıştır.¹⁰⁹

Türkiye'de devletçi ekonomiye geçiş sadece 1929 dünya bunalımının etkisiyle değil aynı zamanda hızlı bir ekonomik kalkınmayı gerçekleştirmek içinde kabul edilmiştir.¹¹⁰

Büyük buhranın etkisiyle şiddetlenen iktisadi zorluklar karşısında CHF'ye karşı SCF'nin halktan güçlü bir destek sağlaması ve belediye seçimlerinde SCF'nin başarı elde etmesi ülke sorunlarının yeniden gözden geçirilmesine neden olmuş ve devletçiliğin seçilmesi zorunlu olarak kabul edilmiştir. Çünkü ülke ekonomisi güçsüz ve yeterli sermaye birikiminden yoksun ve yatırımlar için gerekli teknolojide yoktu. Ayrıca ülkede iktisadi bağımsızlığı koruyarak hızlı kalkınabilmek için yabancı sermayeye de güvenmemek gerekiyordu. Bunun için tek çıkar yol sanayileşmek ve iç piyasayı yabancı rekabetinden korumaktır.

Nitekim dünya bunalımının etkisiyle dünya pazarlarında tarım ürünleri ve hammadde fiyatlarının düşmesiyle bu durum Türkiye ekonomisini etkilemiş ve bu duruma karşı koymak için sanayileşmek tek çıkar yol olarak görülmüştür. İşte bu noktada sanayileşme hamlesini başlatmak için devletin koruyucu önlemler alması gerekli görülmüş ve devletin bizzat kendi sanayisini kurması, temel alt yapı yatırımlarına girmesi, dolayısıyla ekonomi üzerinde müdahalelerin arttırılması gerekmiştir.¹¹¹

Osmanlı İmparatorluğu'nun dünya kapitalizmi ile bütünleştiği tarihi koşullar içinde, Mustafa Kemal ve çevresindekiler Kurtuluş Savaşı'nı yürütmüşler, Osmanlı İmparatorluğu'nda görülen bürokratla esnaf ve ayan çatışması milli mücadele sırasında ortadan kalkmış ve toplumsal bir kenetlenme ortaya çıkmıştır. Gerçektende o dönemlerde toplum dışında bir sermaye sınıfı meydana getirmek bir yana, işbirliğinin yapılması sözkonusu olmuştur.

Dolayısıyla toplumdaki tüm kesimlerin böyle bütünleşmiş olmaları devletçilik uygulamalarını gerektirmiştir.¹¹² Nitekim Şevket Süreyya Aydemir bir makalesinde,

¹⁰⁸ Paul Dumont, **Mustafa Kemal** (Çeviren:Zeki Çelikkol) (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları: 1539, 1993), s.126.

¹⁰⁹ Emin Türk Eliçin, **Kemalist Devrim İdeolojisi** (İkinci basım. Sarmal Yayınevi, 1996), s.25.

¹¹⁰ Yüksel Ülken, "Atatürk ve Ekonomide Devlet Müdahalesi", **İ.Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası** (Cilt. 39, Sayı.1-4, Temmuz 1980-Eylül 1981), s.93.

¹¹¹ Muharrem Tünay, "Atatürk Dönemi Ekonomi Politikası", **Atatürk Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi** (Cilt. 2, Sayı. 4, Kasım 1985), s.249. Ayrıca bkz.: Boratav, a.g.e., s.99.

¹¹² Emre Kongar, "Devletçilik ve Günümüzdeki Sonuçları", **Türkiye'de Devletçilik** (Derleyen: Nevin Coşar) (Birinci basım. Bağlam Yayınları:92, 1995), s.228-229.

“...Devletçilik bir milli ve içtimai nizamdır ki bu nizamda milli hayatın bütün sahaları ve milli bünyenin iskeleti, milletin umumi ve yüksek menfaatlerini perakende menfaatlerin ve temayüllerin üstünde tutan teşkilâtli bir milli ahenk içinde tanzim olunur...”¹¹³ sözleriyle devletçiliğin ekonomik olduğu kadar topluma sağladığı yönler bakımından da devletle milletin işbirliğini amaçladığını ifade etmiştir.

1929 yılına kadar her ne kadar özel sektör eliyle sanayileşme teşvik edilse de gerekli sermaye birikimi sağlanamamış, 1928’de Türk Hükümetinin Osmanlı borçlarını ödemeyi kabul etmesi üzerine ödemeler dengesi bozularak, döviz buhranı meydana gelmiştir. Bunun üzerine 1929’daki büyük buhranın etkileri Türkiye’de ihraç malları fiyatlarının aşırı düşmesine ve dışödeme güçlüklerinin artmasına neden olmuştur. Bu durum ise beraberinde dış ticarete devlet müdahalesinin artışı, kambiyo kontrolünü ve tarım ürünleri fiyatlarını koruma çarelerinin araştırılmasına yol açmıştır.¹¹⁴

Nitekim Şevket Süreyya’nın belirttiği gibi “...Hülâsa, dünyanın yaşadığı buhranın gelişmeleri ve nitelikleri üzerinde ne kadar derinleşirsek, Türkiye’nin bu buhranla alâkasının ne kadar tâli ve bunların yarattığı etkilerin, kendi iktisadi yapımızı planlı bir nizamla bağlamakla ne kadar karşı konulabilir olduğunu o kadar daha iyi görürüz...”¹¹⁵ sözleriyle ifade ettiği gibi 1929 dünya buhranının olumsuz etkilerinden korunmak için yeni bir yol aranmalıydı.

Dolayısıyla Türkiye’de özel sektör ekonomisinin egemen olduğu bir dönemde böyle buhranın patlak vermesi ve etkilerinin Türkiye’de hissedilmeye başlaması da devletçi ekonomiye geçişi zorlayan bir etken olmuştur.¹¹⁶

Türkiye’de özel sektör ekonomisinden devletçi ekonomiye geçişin gerisinde yatan ideolojik, ekonomik, toplumsal, konjonktürel nedenlerin yanısıra, bağımsızlık ilkesi, liberalizme olan tepkiler, Sovyet deneyimi ve Lozan Anlaşmasının ekonomik hükümlerine bağlı olarak da devletçi ekonomiye geçiş sözkonusu olmuştur.

Nitekim Mustafa Kemal’in tüm karar ve davranışlarında olduğu gibi ekonomik alandaki karar ve davranışlarında da bağımsızlık ilkesi yatmaktadır. Bu konu ile ilgili düşüncelerini 1922 yılında, “...Bugünkü savaşmalarımızın gayesi tam bağımsızlıktır. Bağımsızlığın bütünlüğü ise ancak mali bağımsızlık ile mümkündür. Bir devletin maliyesi bağımsızlıktan mahrum olunca o devletin bütün hayati kuruluşlarında

¹¹³ Şevket Süreyya, “Programlı Devletçilik”, **KADRO**, (Sayı: 54, Teşrinievvel 1934), s.8; (Yayına Hazırlayan: Cem Alpar) (Ankara: Cilt.3, A.İ.T.İ.A. Yayın No: 134, 1980).

¹¹⁴ Avcıoğlu, **a.g.e.**, s.447.

¹¹⁵ Şevket Süreyya Aydemir, **İnkılâp ve Kadro** (İkinci basım. Ankara: Bilgi Yayınları:60, Deneme, Anı, İnceleme Dizisi:12, 1968), s.65.

¹¹⁶ Korkut Boratav, **100 Soruda Türkiye’de Devletçilik** (Birinci basım. Gerçek Yayınevi, 1979), s.139. Ayrıca bkz.: Asaf Savaş Akat, “Alternatif Büyüme Stratejisi”, **İktisat Dergisi** (Sayı:217, Aralık 1968), s.68. Bkz.: Kili, **a.g.e.**, s.255, Aydemir, **Tek Adam** (Cilt. 3), s.366.

bağımsızlık felce uğramıştır..."¹¹⁷ sözleriyle ifade etmiştir.

1930'lu yıllara gelindiğinde de iki temel ilke olarak iktisadi bağımsızlık ve hızlı kalkınma temel hedef olarak seçilmiştir. 1923-1929 yılları arasında uygulanan liberal politikaların neticesinde milli çıkarlarımıza aykırı olmaması kaydıyla yabancı sermayeden yararlanılacağını Mustafa Kemal şu sözlerle dile getirmişti: *"...Devletin bağımsızlığı, milletin egemenliği ve bütün hayatı esbap ve kabiliyeti korunmuş olmak şartıyla, yalnız korunmuş olmak şartıyla değil, o şartları sağlamlaştırma maksadıyla yabancı sermayesinden istifade söz konusu olabilir..."*¹¹⁸

Ancak Türkiye topraklarına imtiyazlı şirketler biçiminde veya Türk Anonim Şirketleri'nin bünyelerine sızarak giren yabancı sermaye, ülke menfaatleri lehine bir faaliyet göstermemiş, dolayısıyla iktisadi bağımsızlık ve kalkınma ilkelerinin gerçekleşmesinde yabancı sermaye olumsuz katkılarda bulunmuştur. Ayrıca yerli özel sermayede yabancı sermaye çevreleriyle anlaşmalar yaparak ona paravanlık etmiş, bu durumda yerli özel sermayeye olan güveni sarsmıştır. 1929 yılından itibaren uygulamaya başlayan koruma politikasında özel sanayicilerin aşırı kârlar elde etmelerine ve bunu gerçekleştirmek içinde tüketicilere ve devlete yüklenmelerine yol açmıştır.¹¹⁹ Nitekim Celal Bayar daha 1921 yılında söylediği şu sözlerle yabancı sermayeye taraf olmadığını belirtmiştir: *"...Millet... iktisaden düşkün bir raddeye girmiş ise bu da memleketimizde ecnebi imtiyazın.... kapitülasyonların... Türk tacirlerine tevafuk ederek memleketimizin bütün gelir kaynaklarına fiilen el koymalarındandır..."*¹²⁰

Gerçekten de temel amacı ekonomik ve mali bağımsızlık olan Mustafa Kemal'in bu amaca ulaşabilmesi ancak devletçilikle mümkün olabilirdi. Çünkü, bütçe denkleğinin, dış ticaret dengesinin sağlanması, ulusal kaynaklara sahip çıkılması ve onların verimli alanlarda kullanılması, milli endüstrinin kurulması, Türk parasının değerinin korunması, yeraltı ve yerüstü kaynaklarının araştırılması gibi faaliyetler ancak devletçilikle mümkün olabilirdi. Dolayısıyla bu bağlamda Türkiye'de devletçi ekonomiye yönelmenin bir nedeninde ekonomik bağımsızlık olmalıdır.¹²¹

1923-1929 yılları arasında uygulanan liberal-kapitalist iktisat politikalarının başarısızlıkla sonuçlanmasının yanısıra, dünya buhranının Türkiye'de olumsuz

¹¹⁷ Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri I, s.243 (Sadeleştirilmiştir.)

¹¹⁸ Utkan Kocatürk, Atatürk'ün Fikir ve Düşünceleri (Üçüncü basım. Turhan Kitabevi, 1984), s.265-266.

¹¹⁹ Boratav, a.g.e., s.137.

¹²⁰ Beşir Hamitoğulları, "Atatürk Devletçiliği ve Ekonomik Bağımsızlık", Atatürk Dönemi Ekonomi Politikası ve Türkiye'nin Ekonomik Gelişmesi (Ankara:A.Ü.S.B.F. Yayınları: 513, 1982), s.114.

¹²¹ Ahmet Öztürk "Atatürk Döneminde Devletçilik ve Planlama Anlayışı", Bursa İ.T.İ.A. İktisat Fakültesi Dergisi (13-15 Mayıs 1981, Cilt. 2, Sayı. 2, Ağustos 1981), s.59.

etkilerinin hissedilmesi üzerine liberal ekonomi politikalarına cephe alınmış ve her fırsatta bu politikalar yerilmiştir. Nitekim Şevket Süreyya, "...klasik manası ile iktisadi buhran, iktisadi faaliyetleri kontrolsüz işleyen liberal, fakat ileri bir toplumda, makineler ve üretimdeki gelişmelerle, dağılıştaki başı boşluk, tüketimdeki düzensizlik, hülâsa üretimle tüketim gücü arasındaki orantısızlıktan gelen ve zaman zaman kendini gösteren periyodik bir haldir..."¹²² sözleriyle ekonomik bunalımı liberal yani başı boş ekonominin periyodik devri ve kaçınılmaz rahatsızlığı şeklinde ifade etmiştir. Dolayısıyla o dönemlerde liberal iktisat politikasının ekonomik kalkınmada uygulanamayacağı her fırsatta dile getirilmiştir.

Nitekim iktisat vekili olan Mustafa Şeref Bey 1930'da milli iktisadın devletçiliğin kapsamına göre yeniden tanımlanması ve yerli özel sermayenin ekonomideki yerini şu şekilde ifade etmiştir: "*İktisadiyatta (ekonomide) muayyen hakim (belirli yüksek) noktalar vardır. O hakim noktalara çıkmış olanlar, herhalde o memleketin efradını (kişilerini) menfaatlerine alet (araç) olarak kullanabilirler.... İnsanın insan tarafından eksplüvate edilmesi (sömürülmesi) budur. Hükümet hiçbir vakit iktisadiyatın hakim noktalarıyla ferdi menfaatlerin (kişisel çıkarların) hotkâmlığından (bencilliğinden) kuvvet alan, hotkâmlığı tatbik etmek (uygulamak) için faaliyet sarfeden (uğraşan) ve en connesan, en açık evantajine, faidesine (yararına) neticeler veren menfaatler, ona hakim noktalar bırakmayacaktır. O hakim noktaları tamamen (her zaman ve tümüyle) kendisi işgal edecek (tutacak) ve bu sayede memleketin efradı (bireyleri) tarafından yapılan hususi faaliyetleri (özel işleri) himaye edebilmiş (koruyabilmiş) olacaktır. Eğer o hakim noktaları liberalizmin anarşik vaziyetine terk edecek (bırakacak) olursak, efendiler, on seneden beri istihsal (elde) edilmiş olan neticelerin hepside bir senede bertaraf edilmiş (silipsüpürülmüş) olacaktır.*"¹²³

Türkiye'de özel sektör ekonomisinden devletçi ekonomiye geçişin gerisinde yatan bir diğer nedende Sovyet Deneyimidir. Sovyet yöneticiler sınır komşularıyla güvenli ilişkiler içinde yaşamaya büyük önem vermişler hatta komşularının güçlü kapitalist devletlere karşı koyabilecek güçte olmalarını istemişlerdir. Dolayısıyla Sovyetler Birliği'nin komşusu olan Türkiye'nin bağımsız ve güçlü olması bir tehdit değil, güvenlik unsuru sayılmaktaydı.¹²⁴

Türkiye 1923-1930 yılları arasında Sovyetler Birliği'yle yakın bir dostluk içinde olmuş ve bu dönemlerde Sovyetler Birliği Türkiye'ye ekonomik yardımlarda

¹²² Aydemir, *İnkılâp ve...*, s.62.

¹²³ Kuruç, *Mustafa Kemal Döneminde...*, s.52-53.

¹²⁴ Paul Dumont, "Kemalist İdeolojinin Kökenleri, Atatürk ve Türkiye'nin Modernleşmesi, Yayına Hazırlayan: Jacop M. Landau, Türkçesi:Meral Alakuş, (Birinci basım. Sarmal Yayınevi, 1999), s.69.

bulunmuştur. Bunun yanısıra her iki ülke halkının emperyalizme karşı verdikleri ortak mücadelede Türkiye ile Sovyetler Birliği'nin yakınlaşmasında önemli bir unsur olmuştur.¹²⁵

Sovyetler Birliği'nin Türkiye ile güvenli bir siyasal ilişkilerinin yanısıra Sovyetler'in 1927 yılında uygulamaya koydukları planlı ekonomik kalkınma politikası ve bu politikadan olumlu sonuçlar alınması o dönemde Türkiye'de uygulamaya konulacak olan politikalara da ışık tutmuştur. Dolayısıyla 1931 yılında bir Rus grubun Türkiye'ye gelip, sanayileşme üzerine rapor hazırlamasına karar verilmiş, 25 Nisan-10 Mayıs 1932'de başta İsmet İnönü olmak üzere, Hariciye Vekili, CHP Katibi Umumisi, milletvekilleri ve gazeteciler olan geniş bir heyet ekonomik işbirliği ve Sovyetler'in kalkınma modelini incelemek üzere Sovyetler Birliği'ne gitmiştir.¹²⁶

Nitekim planlama ve sanayileşme sürecine giren Sovyetler Birliği'nin dünya bunalımından da en az etkilenmesi ülkede uygulanan planlı ekonomi modellerine olan ilgiyi arttırmıştır.¹²⁷

Sonuçta Türkiye'nin Sovyetler Birliği ile girmiş olduğu ekonomik dayanışma, ekonomide sanayileşmenin bir plan dahilinde sağlanabileceği görüşünü doğurmuş ve bu durumda Türkiye'yi devletçiliğe yöneltmekte önemli bir sebep olmuştur.

Son olarak Lozan Anlaşmasının getirdiği sınırlamalar 1929 yılına kadar yerli sanayi gümrükler yoluyla koruma altına almak olanağını vermiyordu. Dolayısıyla bu durum ekonominin uzun yıllar gelir ve tasarruf yetersizliğinden kaynaklanan sermaye birikiminin çok kısıtlı oluşundan dolayı hem özel kesimin büyük yatırımlara girişmesini hem de devletin bu girişimleri kolaylaştıracak alt yapı yatırımlarını yapmasını güçleştiriyordu.¹²⁸

Nitekim Lozan Anlaşması'nın gümrük duvarlarını savaş öncesi düzeyde tutulmasına ilişkin maddesinin yürürlük süresinin sona ermesiyle devlet ithalatı kısıtlamak ve yatırımlara yönelmek imkanına kavuştuğundan bu durumda özel sektör ekonomisinden devletçi ekonomiye geçişin gerisinde yatan bir diğer neden olmuştur.

¹²⁵ Bernard Lewis, **Modern Türkiye'nin Doğuşu** (Çeviren: Metin Kıratlı) (İkinci basım. Ankara: Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu T.T.K. Yayınları, 1984), s.282.

¹²⁶ Selim İlkin, "Birinci Sanayi Planının Hazırlanışında Sovyet Uzmanlarının Rolü", **ODTÜ Gelişme Dergisi** (1979-1980 Özel Sayı), s.261. Ayrıca bkz.: Walstedt, a.g.e., s.69.

¹²⁷ Sosyalist planlı ekonominin temelleri için bkz.: Werner Gumpel, "The Significant of Private Enterprises in Socialist Planned Economies", **Turkey's and Other Countries' Experience with the Mixed Economy** (edited by Mükerrrem His) (İ.Ü. Economics Faculty), s.207-215.

¹²⁸ Yüksel Ülken, "Atatürk ve İktisat", **Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Araştırma Merkezi** (1992), s.985.

3. 1930'LAR TÜRKİYE'SİNDE İKTİSADİ POLİTİKALARA YÖN VEREN TARTIŞMALAR

Türkiye iktisat tarihinde iktisadi düşüncelere bağlı olarak bir takım iktisat politikaları gündeme gelmiştir. Nitekim Tanzimattan itibaren I. ve II. Meşrutiyet dönemlerinde de iktisadi düşünceler zaman zaman etkili olmuştur.

1929 yılından sonra dünya konjonktüründe gelişmeler özellikle dünya buhranı iktisadi görüşler üzerinde önemli değişiklikler meydana getirmiştir. Dünya buhranının kapitalist ve liberal ekonomi uygulayan ülkelerde büyük sarsıntılar meydana getirmesi, buna karşılık Sosyalist SSCB, Nasyonal Sosyalist Almanya ile Faşist İtalya'da ise görülen sınai gelişmeler o dönemlerde dikkate alınmıştır.¹²⁹

O dönemlerde uygulanacak ekonomi politikalarında iki görüş ortaya çıkmıştır. Bunlardan ilki İzmir İktisat Kongresi'nde de ağırlığını hissettiren liberal iktisadi düşüncedir. Dolayısıyla liberalizm-devletçilik tartışmaları 1930'da liberal politikaların savunuculuğunu yapan Fethi Okyar'ın SCF'yi kurmasıyla devam etmiştir. Ancak bu partinin başarısız bir deneyimle kapatılmasıyla ekonomik ve politik bakımdan diğer bir iktisat politikası tercihi olarak devletçilik gündeme gelmiştir.¹³⁰

Türk ekonomisinde devletçilik tartışmalarını çok öncelere 1908'lere kadar götürebiliriz. Nitekim İttihat ve Terakki'nin ideologlarından Ziya Gökalp, Tekin Alp gibi düşünürler milli iktisat politikaları adı altında devletçiliğin savunuculuğunu yapmışlardır.

Ziya Gökalp, Türkiy'de özel girişimciliğin çok zayıf olduğunu ifade ederek devletin ekonomiden sorumlu olması gerektiğini ifade etmiştir.¹³¹ Hatta Gökalp, *"Eğer Devlet kapitalizmini kabul edecek olursak... Eğer BMM Türkiye'nin ekonomik şartlarına dayandırılmış ve ekonominin tümünü kapsayan milli bir ekonomide plan hazırlayacak olursa, bir ekonomik mucize görmek mümkün olacaktır."*¹³² sözleriyle devlet kapitalizmini ve planlamayı önermiştir.

Meşrutiyet sonrası dönemde milli iktisat görüşü olarak adlandırılan görüş I.Dünya Savaşı boyunca uygulamaya çalışılmıştır. Ancak milli iktisadın korumacı ve sanayileşmeye dönük uygulamaları Lozan Anlaşması'nın gümrük politikalarına konan engellerden dolayı uygulama alanı bulamamıştır. 1929 yılından sonra Lozan

¹²⁹ Mükerrrem Hiç, "Atatürk'ün İktisadi Alandaki Görüş ve Politikaları", (Atatürk ve Cumhuriyet Dönemi Türkiye, Türkiye Ticaret Odası Sanayi Odası ve Türkiye Ticaret Borsaları Birliği, 1981), s.132.

¹³⁰ Sertel, a.g.e., s.26.

¹³¹ Herslag, a.g.m., s.211.

¹³² Beşir Hamitoğulları, *Çağdaş İktisadi Sistemler, Strüktürel ve Doktrinal Bir Yaklaşım* (Dördüncü basım. Savaş Yayınları, 1986), s.776.

Anlaşmasıyla konulan kısıtlamalar kaldırılınca, milli iktisadın fikri mirasçısı olarak da nitelendirilene devletçilik¹³³ tartışılmaya başlanmıştır.

Nitekim 1929 yılından sonraki dönemlerde ekonomik koşullardan dolayı gerek özel teşebbüse gerekli kredinin sağlanamaması, gerekse de sermaye birikiminin olmayışı ekonomik kalkınmanın gerçekleştirilmesini imkansızlaştırıyordu. Hatta bu koşullar dönemin iktidar partisi olan CHF'ye tepkilere yol açmıştı. Yabancı sermayeye taraftar olan kişiler ise devletin müdahalesi olması durumunda yabancı sermayeye güçlükler çıkarılmasının ekonomide durgunluk yarattığı görüşündeydi. Bu görüşlerin savunuculuğunu eski başbakanlardan Celal Bayar ve Siirt Milletvekili Mahmut Bey yapmaktaydı. Nitekim bunlar sözkonusu dönemdeki diğer bir görüşün savunuculuğunu yapan İsmet Paşa'nın devletçilik tezine karşılık, liberalizmi savunmak için İş Bankası'nın sermayesiyle Tan Gazetesi'ni kurmuşlardır.¹³⁴

Ayrıca liberal görüşe karşı kadro dergisi etrafında toplanan düşünürler ekonomik kalkınmanın salt kapitalist vesalt Marksist model dışında, ekonomik anlamda sosyalist devletçilikten, kapitalist özel mülkiyete kadar değişik çeşitleri gözönüne alınarak devlet kapitalizmi olarak da nitelendirilebilen üçüncü bir ekonomik sistemi savunmağa başlamışlardı.¹³⁵ Bu görüşler Kadro dergisi düşünürlerinin yanı sıra CHF'nin İsmet (İnönü) ve Recep (Peker) gibi önde gelen üyeleri tarafından da savunulmaktaydı.¹³⁶

Diğer bir görüş ise, Âli İktisat Meclisi, İş Bankası çevreleri, İstanbul Darülfünun, Celal Bayar, Ahmet Ağaoğlu vb... kişilerin savunduğu, özel sektörün başarılı olamadığı alanlarda devlet müdahalesini öngören "*kişilerin yapamadığını devlet yapar*" diye de ifade edilen mutedil (ılımlı) bir müdahaleciliktir.¹³⁷ Dolayısıyla Türkiye'de uygulanmaya çalışılan devletçilik hiçbir zaman normatif bir doktrin içinde ele alınmamış, sadece hızlı bir iktisadi gelişmeyi gerçekleştirmek için pragmatik düzeyde etkin bir araç olarak kabul edilmiştir.¹³⁸ Bu yüzden de devletçi uygulamaların niteliği, temelleri ve yorumları dönemden döneme, kişiden kişiye değişti ve devletçilik hiçbir zaman sistematik bir yapıya kavuşturulamadı. Nitekim dünya bunalımı

¹³³ Oktar Tünel, "Türkiye'de İktisadi Düşüncenin Evrimi", (İktisat, İşletme ve Finans, Mali ve Ekonomik Sorunlara Yönelik Aylık Yayın. Yıl: 12, Kasım 1997), s.24. Ayrıca bkz.: Kuruç, a.g.e., s.52.

¹³⁴ Sertel, a.g.e., s.26.

¹³⁵ Dursun Kırbaş, "Yeni Sağın İdeolojisi: Pragmatizm", *İktisat Dergisi* (Sayı: 314, Mayıs 1991), s.4. Ayrıca bkz.: Kili., a.g.e., s.257-258, Sertel, a.g.e., s.28.

¹³⁶ Buğra, a.g.e., s.158.

¹³⁷ Tekeli, İlkin, a.g.e., s.81. Ayrıca bkz.: Zürcher, a.g.e., s.287, Boratav, *Türkiye'de...*, s.96, Buğra, a.g.e., s.157.

¹³⁸ Z.Y. Hershlag, *The Contemporary Turkish Economy* (First Published in 1988 by Routledge), s.5. Ayrıca bkz.: Niyazi Berkes, *200 Yıldır Neden Bocalıyoruz?* (İkinci basım. İstanbul: 1965), s.101.

sonucunda ekonomiye yeni bir hız verilmesi amaçlanarak, devletçi müdahaleci görüşleri savunan, İsmet (İnönü), yeni kurulacak olan sanayi tesislerinin devlet tarafından yapılmasını ve bu bağlamda devlet tekeliğini savunurken, İş Bankası Genel Müdürü görevini de yürütmüş olan Celal (Bayar) ise daha esnek davranılmasını, finansman ve mülkiyetin sadece devlet yanında yarı resmi teşekküller tarafından da gerçekleştirilmesinin daha doğru olacağını, hatta bir kısım yeni tesislerin karma nitelik gösterebilmesi tezini savunmuştur. Mustafa Kemal ise devletçilik konusunda her iki tezi dikkatle dinledikten sonra, daha esnek yani ılımlı olan devletçilik tezini seçmiş, bunun uygulanabilmesi için ise İsmet (İnönü)'nün başkanlığı altındaki kabinede Celal Bayar'ı İktisat Bakanı yapmıştır. İsmet Bey'de bu duruma uymuştur. Daha sonraki dönemlerde de devletçilik konusundaki tartışmalar mutediller (ılımlılar) ile müfritler (aşırılar) arasında devam etmiş¹³⁹ ve tartışmalardaki hakim görüş ise ılımlıların olmuştur.¹⁴⁰

3.1. 1930'lu Yıllarda Mustafa Kemal'in İktisadi Görüşü

Mustafa Kemal, bağımsızlık savaşı kazanılıp, yeni devletin kurulmasından sonra, iktisadi alanda da devletin düzenleyici ve belirleyici rolünü kabul etmiştir. Bunun yanı sıra özel mülkiyetin yanında da yer almakta, tarihi komünizm, Marksizm, sosyalizmden de ayrılmış ve batı ekonomi görüşünün yanında yer almıştır. Ancak Mustafa Kemal'in benimsediği Batı ekonomisi, 18.yüzyıl liberalizmi değildi.¹⁴¹

Mustafa Kemal, tüm devlet başkanlığı dönemi boyunca kapitalist güçlerin az gelişmiş ülkeleri sömürme aracı olan emperyalizme daima karşı olmuştur. Mustafa Kemal'in hem Batı ekonomik görüşünü kabul etmesi, hem de Batı ekonomilerinin neden olduğu kapitalizm ve bunun tabii sonucu olan emperyalizme karşı olması çelişki de yaratsa, Mustafa Kemal'in karşı olduğu emperyalizm, batı ülkelerinin ürettikleri mallara pazar bulmak ve bu yolla milletleri sömürmek için silah gücü ile ülkeleri sömürge haline getiren militarist emperyalizmdir.¹⁴² Ayrıca Mustafa Kemal komünist partilere bir ölçüde müsaade etsede¹⁴³ emperyalizmin sömürü aracı olarak kullandığı kapitalist sisteme karşı olmuştur.

¹³⁹ Levent Köker, *Modernleşme, Kemalizm ve Demokrasi* (Üçüncü basım. İletişim Yayınları: 90, Araştırma-İnceleme Dizisi: 11, 1995), s.178.

¹⁴⁰ *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ekonomisi: 1923-1978*, (İstanbul: Akbank KültürYayını, 1980), s.183.

¹⁴¹ Celal Bayar, *Atatürk'ün Metodolojisi ve Günümüz* (Araştırma ve Derleme: İsmet Bozdağ) (Kervan Yayınları, Anılar, Belgeler, Bilgiler Dizisi), s.95.

¹⁴² Bayar, *a.g.e.*, s.96.

¹⁴³ Abdi İpekçi, *İnönü Atatürk'ü Anlatıyor* (İstanbul: Cem Yayınevi, Kültür Dizisi:4, 1968), s.37. Ayrıca bkz.: Boratav, *a.g.e.*, s.36.

1930'lu yıllara gelindiğinde Türkiye çözüm isteyen birçok problemle karşı karşıyaydı. Türkiye ekonomisini kalkındırmak ve ekonomik yapıyı düzenlemek için birçok modeller vardı. Örneğin Marksist teori, Sovyetler'in ilk 5 yıllık sanayileşme planı veya Mussolini'nin İtalya'da uyguladığı faşizmin güdümlü ekonomisi kuşkusuz Mustafa Kemal'in incelediği konulardı. Ancak Mustafa Kemal her ne kadar bunlardan esinlense de hiçbir zaman bir görüşe kapılmamış, hiçbir doktrine bağlı olmamıştır.¹⁴⁴

Mustafa Kemal'in doktrinlere bağlı olmadığını Şevket Süreyya, "...Hayır! Atatürk bir doktrin adamı değildi. Çünkü Atatürk, önceden sistemleştirilmiş ve tartışılabilse dahi fikir ve hareket prensipleri belli, sınırlı bir fikir sistemine kendini bağlamadı..."¹⁴⁵ sözleriyle ifade etmiştir. Ancak Cumhuriyet'in ilk yıllarında devletin ekonomi politikalarına yön veren siyasetçiler liberal düşüncenin etkisi altında kalmışlar, İzmir İktisat Kongresi'ni izleyen yıllarda devlet ekonomiyeye müdahale etmemiş ve liberal uygulamalar ağır basmıştır. Mustafa Kemal'de o dönemlerin koşullarında, gündeme gelen bu liberal politikalardan uzaklaşmak için elverişli zamanı beklemiştir.¹⁴⁶

Nitekim devletin koruyucu bir görev üstlenmediği ve milli ekonominin savunmasız bırakıldığı bir ortamda bazı olumsuzluklarla karşılaşılması doğaldır. Bu durumu gören Mustafa Kemal TBMM'nin III.toplanma yılını açtığı 1 Mart 1922'de ilk defa devletçilik kavramından bahsetmiştir.

Mustafa Kemal tarafından devletçilik: "*ilk olarak devletin bir takım sanayi teşebbüslerini kurup işletmesi olarak değil de sadece geçiş döneminin koşullarından dolayı bir zorunluluk olarak benimsenmiş, milli ekonominin temeli ilke olarak özel teşebbüs olarak kabul edilmiştir. İkinci olarak da devletçilik sadece sanayiye uygulanacak, tarım sektöründe ise kamusal üretim yapan kurumların kurulması söz konusu olmayacaktır. Son olarak da devletin doğrudan yatırım yaptığı bütün alanlar, mali sebeplerle devlet tekeli kurmak amacıyla yapılanlar hariç özel teşebbüsün çalışmasına açık tutulacak*"¹⁴⁷ şeklinde yorumlanmıştır. Dolayısıyla Mustafa Kemal ekonomi politikasını ve devletçilik görüşüyle bağdaşır biçimde Batının iktisadi sistemi çerçevesinde çizmiş, kalkınma safhası içinde bulunan Türkiye'nin şartlarına uygun olarak ve hızlı bir kalkınmayı gerçekleştirmek için özel teşebbüsün teşviki esas alınarak, sanayileşmede devletin ve iktisadi teşebbüslerin öncülüğü kabul edilmiştir.

¹⁴⁴ Necati Gündüz, *Atatürk Çağı ve Zihniyeti* (Ankara: Cilt.1, 1973), s.184. Ayrıca bkz.: Mükerrrem Hiç, "Atatürk'ün Devletçilik Rejimi", *İ.Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası* (Cilt. 39, Sayı.1-4, Temmuz 1980-Eylül 1981), s.103-104.

¹⁴⁵ Aydemir, *Tek Adam* (Cilt. 3), s.497.

¹⁴⁶ Cahit Talas, *Ekonomik Sistemler* (Dördüncü basım. Ankara: S Yayınları:18, 1980), s.335.

¹⁴⁷ *Cumhuriyet Dönemi...*, s.183.

Mustafa Kemal 1931'de devletçilik¹⁴⁸ prensibini şöyle tarif etmiştir: *"Bizim takip ettiğimiz Devletçilik ferdi mesai ve faaliyeti esas tutmakla beraber, mümkün olduğu kadar az zaman içinde milleti refaha ve memleketi memuriyete erdirmek için milletin umumi ve yüksek menfaatinin icap ettirdiği işlerde, bilhassa iktisadi sahada devleti fiilen alakadar etmektir."*¹⁴⁹ Nitekim bu ifade 1931'de CHP'nin programına aynen konmuştur.¹⁵⁰ Dolayısıyla Mustafa Kemal'in pragmatik yaklaşımla ifade ettiği devletçilik 1935 yılında İzmir Fuarı'nı açarken yaptığı nutkunda da şu şekilde dile getirilmiştir: *"Yeni Türkiye'nin uygulamakta olduğu Devletçilik, sosyalist, nazariyatçıların XIX.asırdan beri ileri sürdükleri fikirlerden kopya olunmuş bir sistem değildir. Bizim sistemimiz Yeni Türkiye'nin hususi ihtiyaçlarının doğurduğu kendisine has bir sistemdir. Bizim için Devletçiliğin anlamı şudur: Vatandaşların hususi teşebbüsünü ve ferdi faaliyetini esas tutmak, fakat hala birçok şeylerin yapılması zaruri büyük bir milletin ve geniş bir ülkenin bütün ihtiyaçlarını nazarı itibara alarak milliekonominin tamamını ele almak."*¹⁵¹

Mustafa Kemal'in açıkladığı devletçilik özel sektöre ve kamu sektörüne girişim alanlarında paralel fonksiyonlar tanıyan bir karma model, bir orta yoldur.

1 Kasım 1937 yılında Mustafa Kemal beşinci dönem III.toplanma yılını açarkende söylediği; *"...ben, ekonomik hayat deyince, ziraat, ticaret, sanayi faaliyetlerini ve bütün nafia işlerini, birbirinden ayrı düşünülmesi doğru olmıyan bir külsayarım... bir millete müstakil hüviyet ve kıymet veren siyasi varlık makinasında, devlet, fikir ve ekonomi hayat mekanizmaları birbirine bağlı ve birbirine tabidirler; o kadarki bu cihazlar birbirine uyarak aynı ahenkte çalıştırılmazlarsa hükümet makinasının matris kuvveti israf edilmiş olur..."*¹⁵² sözleriyle üç nokta üzerinde durmuştur: Buna göre ilk olarak kesin zorunluluk olmadıkça piyasalara karışılmaz, bununla beraber hiçbir piyasa başıboş değildir.

¹⁴⁸ Devletçilik adı verilen yeni iktisat politikasının ilk tanımı Atatürk'ün onayından geçen Afet İnan'ın 1930 tarihli "Vatandaş İçin Medeni Bilgiler" kitabında yapılmıştır. Buradaki tanımda "ılımlı devletçilik" deyiimi kullanılmış, daha sonra Milli Eğitim Bakanlığı'nın 7.9.1931 tarihli kararıyla ortaokullar için ders kitabı olarak kabul edilen baskısında ılımlı kelimesinden vazgeçilerek "devletçilik" kelimesi kullanılmıştır. Bu konu ile ilgili olarak bkz.:Yüksel Ülken, "Atatürk ve Ekonomide Devlet Müdahalesi, a.g.e., s.96.

¹⁴⁹ Afet İnan, **50.Yılda Tarihden Geleceğe** (Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Atatürk Dizisi: 20), s.42.

¹⁵⁰ Hamza Eroğlu, "Atatürk ve Devletçilik", **Atatürk'ün Doğumunun 100.Yılı (1881-1981)**, (Ankara: 1981), s.38.

¹⁵¹ Talas, a.g.e., s.342-343.

¹⁵² **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri** (Cilt. 1), s.412.

Mustafa Kemal'in nutkunda temas ettiği ikinci nokta ise endüstrileşme çabalarıdır. Buna göre, "*Endüstrileşme en büyük milli davalardan biridir.*"

Temas edilen üçüncü nokta ise, mevcut iktisadi kamu kuruluşlarının durumlarıydı. Bu gibi kurumların bugünkü yöntemleriyle çalışmalarına ve gelişmelerine imkan yoktu. Sermayesinin bütünü veya büyük bir bölümü devlete ait ticari-sınai kurumların mali kontrolü ıslah edilmeliydi. Devlet işletmeleri, ticari usul ve anlayışla yönetilmeliydi. İktisadi devlet teşekküllerinin süratle düzene sokulması gerekiyordu.¹⁵³

Sonuçta Mustafa Kemal'in düşüncesinde devletçilik basit bir devlet müdahalesi değil, özel kesim oluşturmak ve özel kesime özendirici destekler sağlamanın dışında özel kesimin ilgi duymadığı ya da gücünün yetmediği alanlarda özel sektörü destekleyen devletçiliktir.¹⁵⁴

3.2. Başvekil İsmet İnönü'nün İktisadi Görüşü

Türkiye'de devletçilik fikrinin ortaya atılmasında ve daha sonraki yıllarda bu fikrin benimsenmesinde şüphesiz Mustafa Kemal'in rolü gözardı edilemez. Onun fikirlerinde devletin rolü ise özel girişime destek biçimindedir. Gerçekten Mustafa Kemal'in inanmış bir girişimci olduğunu onun yakın çalışma arkadaşı olan İsmet (İnönü); "*...Başından itibaren özel teşebbüsü esas tutmuş ve ölünceye kadar bu prensibi tatbik etmiştir...*"¹⁵⁵ sözleriyle ifade etmiştir.

Başvekil İsmet (İnönü) Mustafa Kemal'den fikri esasları derlenmiş, bir teoriye ve kanuniyetlere bağlanmış bir inkılâp disiplini devralmamış, tıpkı Mustafa Kemal gibi doktrin adamı ve doktrin savunuculuğu yapmamıştır.¹⁵⁶ Ancak Mustafa Kemal ile İsmet İnönü'nün izlenmesi gereken ekonomik politika ile ilgili bazı görüş ayrılıkları vardır. Nitekim daha önce de belirtildiği gibi Mustafa Kemal liberal bir ekonomiden yana olduğunu her zaman açıklıkla belirtmiştir. Hatta devletçi uygulamaların başarısından zaman zaman kuşku da duyduğu söylenebilir. Oysa İsmet (İnönü) sanayileşmenin büyük ölçüde devlet öncülüğünde yapılması taraftarıydı.¹⁵⁷

¹⁵³ Feridun Ergin, *Atatürk Zamanında Türk Ekonomisi* (Yaşar Eğitim ve Kültür Vakfı Yayınları No:1, 1997), s.9-18.

¹⁵⁴ Toktamış Ateş, "Atatürkçülük Bir İdeoloji midir?" *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi* (Cilt: 1, İletişim Yayınları), s.93.

¹⁵⁵ İpekçi, *a.g.e.*, s.36.

¹⁵⁶ Şevket Süreyya Aydemir, *İkinci Adam (1938-1950)* (Altıncı basım. İstanbul: Remzi Kitabevi, Cilt. 2) s.56.

¹⁵⁷ Koçak, *a.g.m.*, s.117.

İsmet (İnönü), gerek meclis gerekse de meclis dışındaki tartışmalarda devletçilik konusunda belli bir düşünce ve sistemin yerleştirilmesinden çok bu icraatın savunması şeklinde görüşler ileri sürmüştür. İsmet Paşa'nın görüşlerini Sivas Demiryollarının açılışında yaptığı konuşmanın yanısıra İnönü Hükümetlerinin programlarından¹⁵⁸ ve Kadro Dergisi'nde yayınlanan makalesinden anlayabiliriz.

İsmet (İnönü) devletçiliği nasıl ele aldığını 30.8.1930'da Sivas demiryollarının açılışında yaptığı konuşmada şöyle belirtmiştir: “...*Liberalizm nazariyatı bütün memleketin güç anlayacağı bir şeydir. Biz iktisatta hakikaten mutedil devletçiyiz. Biz bu istikamete sevk eden bu memleketin ihtiyacı ve bu milletin fikri temayülüdür...*”¹⁵⁹ İsmet (İnönü) burada “*mutedil devletçilik*” kavramını kullanarak devletçiliği bir ideoloji ve doktrin düzeyde ele almadığını, sadece toplumun niteliklerinden, o dönemin koşullarından dolayı böyle bir yola başvurduğunu ifade etmiştir.

Bu görüşlerin benzeride dördüncü İnönü Hükümetinin programında, “...*milli iktisatta mesleğimiz malumdur. Bizim kanaatımızca, hükümetin her sahada faaliyeti nihayet milli iktisat için ya bir faide temini ya bir engelin bertaraf edilmesi gibi bir iktisadi gayeye teveccüh ettirilmek lazımdır. İktidarımız dahilinde olan bütün gayretlerimizi bu uğurda sarfedeceğiz...*”¹⁶⁰ sözleriyle dile getirmiştir.

İsmet Paşa'nın devletçilik ile ilgili görüşlerini belgeleyen Kadro Dergisi'nin 22. sayısında “*Fırkamızın Devletçilik Vasfı*” adlı makalesinde de konu ile ilgili olarak şunları söylemiştir: “*İktisatta devletçilik siyaseti, bana herşeyden evvel bir müdafaa vasıtası olarak kendi lüzumunu gösterdi. Asırların ihmalini telafi edecek, ... yeni zamanın çetin şartlarına mukavemet edecek sağlam bir devlet bünyesi kurabilmek için, ...devleti iktisatta yıpratacak amillerden kurtarmak lazım geliyordu..... İktisatta devletçilik'i biz, inkişaf yolu takip edebilmek için bir müdafaa vasıtası ve bu sebeple bir azâmet noktası, bir temel addetmeğe mecbur bulunuyorduk... En kuvvetli, en zengin devletler, tasavvur olunamıyacak devlet tedbirleri ile, iktisatlarını müdafaaya ve kurtarmağa çalışıyorlar.... Bizim devletçilikte müdafaa kuvvetini görmüş olmamız, fırkamız, CHF için ancak övünülecek bir isabet ve doğru bir karar cümlesinden saymak icap eder.*”¹⁶¹ Dolayısıyla İsmet Paşa, devletçiliği bir doktrin olarak ele

¹⁵⁸ İnönü Hükümetlerinin Programları için bkz.: Arar, a.g.e., s.54-118, Öztürk, a.g.e., s.141-161, İnönü'nün Söylev ve Demeçleri I, s.222-225, 252-255, 291-294.

¹⁵⁹ Kuruç, Belgelerle Türkiye İktisat..., s.101.

¹⁶⁰ İnönü'nün Söylev ve Demeçleri I, s.223. Ayrıca bkz.: Arar, a.g.e., s.55, Öztürk, a.g.e., s.142.

¹⁶¹ Başvekil İsmet, “Fırkamızın Devletçilik Vasfı”, Kadro (Sayı: 22, Teşrinievvel, 1933), s.4. (Yayına Hazırlayan: Cem Alpar) (A.İ.T.İ.A. Yayın No: 130, 1933-Cilt: 2 (Tıpkı Basım). İsmet (İnönü)'nün Kadro Dergisi'nde yayınlanan makalesi için ayrıca bkz.: Türkiye'de Devletçilik (Derleyen: Nevin Coşar) (Birinci basım. Bağlam Yayınları: 92, 1995), s.41-43.

almamış, devlet sosyalizmi, sosyalizm, komünizm gibi dış etkilerin dışında kalmak istediğini ifade etmiştir.¹⁶²

Yine aynı makalede, “...Biz iktisatta devletçilik’i inkişaf için ve yeni düzen kurmak için de feyizli ve müspet bir yol sayıyoruz... Memleketin muhtaç olduğu sanayi, teşkilatı, vasaiti, devletin yardımcı nazareti ve hatta doğrudan doğruya teşebbüsü olmaksızın kurabilmeyi safdil olanlar düşünebilir.... Geri ve eksik vasait içinde bırakılmış olan.... bir milletin sanayiini ve iktisadi düzenlerini, devletin bütün vasıtaları ve imkanları ile bir an evvel vücuda getirmek.... en mühimdir..... En serbest zannolunan bir sanat veya ticaret, ...mutlaka devletin yardımına ve müdahalesine ihtiyaç göstermektedir.... En kârlı ve verimli bir sanat veya iraat, bir tek müstüre bulamayacak kadar, rekabet karşısında perişan olur. ... Türlü krizlerden dolayı, en serbest nice müesseseleri, senelerden beri, sert fırtınalara karşı tutunduran, **DEVLETTİR**.... Ve bir sene, “devlet inhisarı” ve “devletçilik” aleyhinde hayalat kuran nice müteşebbisler görmüşümdür ki, mevsiminde inhisarların piyasaya müdahale etmesi için bütün idraklerini sarfeder. Devlet şimendiferleri, bazı yerlerde ve bazı mahsuller için, yaktığı kömür parasını çıkarmayacak kadar ucuz tarife ile nakleder.... Devlet elinde olmayan bir şimendiferin böyle bir tedbir almasına imkan var mıdır?... Bütün memleketin menfaatına tedbir alırken bazen yaktığı kömürün bedelini veya inhisarın varidatını düşünmemek vaziyetinde kalan Devlet, elbette serbest bir bezirgan gibi, birçok ahvalde kâr etmiyecektir.... Ve zaten devletçilik’in memleket için en büyük faydasıda, ancak bazı ahvalde bu kadar cesurane tedbirler almasının mümkün olması ile izzah edilebilir...”¹⁶³ sözlerinde İsmet Paşa’nın kaleme aldığı ve onun devletçilik eğilimini ifade eden makale fertlerin yapabileceği işleri devletin yapmaması gerektiğini ifade ederken, aynı makalenin devamında, “....Devlet, ancak ferdin yapamayacağı yapmaya çalışmalıdır... efradın yapabileceği bir şeyi Devletin, bhusus bizim devletimizin yapmaması, şayanı arzudan da fazla bir şey, lâzım bir şeydir. Çünkü ... yalnız maddi vasıta bakımından, yapacağımız işler o kadar çok ve o kadar mühimdir ki, bunlardan, efradın yapabileceği kısmına vesaitimizi dağıtmamak, elbette en makul şeydir...”¹⁶⁴ sözleriyle de bir işin devlet tarafından yapılmasına karar verilmesi için gerekli olan kriterler ise ileri bir devletçi uygulamaya açık olan kamu yararı-özel çıkar ayırımı üzerine dayandırılmıştır.¹⁶⁵

¹⁶² Şevket Süreyya Aydemir, **İkinci Adam (1884-1938)** (Yedinci basım. İstanbul: Remzi Kitabevi, Cilt. 1, 1993), s.407.

¹⁶³ Başvekil İsmet, **a.g.m.**, s.4-6.

¹⁶⁴ Başvekil İsmet, **a.g.m.**, s.6.

¹⁶⁵ Boratav, **100 Soruda Türkiye’de...**, s.178. Ayrıca bkz.: Tezel, **a.g.e.**, s.246.

Makalenin son sözlerinde ise, “...Geçen on senede hissi selim ile temiz vatanperverlik, iktisadi hayatta devletçilik siyasetini, bize kendiliğinden yerleştirdi... Gelecek on sene nihayetinde... **TÜRK DEVLETÇİLİĞİ**, memleketteki eserleri ve beynelmilel tesirleriyle, “iktisadiyatta devletçilik anlayışı”nın en mütekmil ilmi ve şaheseri olarak zikrolunacaktır.”¹⁶⁶ sözleriyle de İsmet (İnönü) gelecekteki devletçilik anlayışını dile getirmiştir.

3.3. Recep Peker’in İktisadi Görüşü

1931-1936 yılları arasında CHF’nin genel sekreterliğini yapmış olan Recep (Peker) mutedil devletçiliğin ötesinde devletçiliğin en sert savunuculuğunu yapmış bir kişidir. Rıza Peker CHP’de etkili olunca Peker’in kurmay yarbay olması ve bu yüzden de faşist uygulamalarda bulunacağı görüşünü ABD büyükelçisi J.C. Grew şöyle dile getirmiştir: “Aynı zamanda Halk Partisi’nin bir baştan bir başa yeniden örgütlenmesine girişildi. bu yeniden örgütlenme Halk Partisini faşist ilkelere dayalı bir siyaset-eğitim örgütüne dönüştürecek: Faşizmin Türkçesi: “Yeni bir **Kemalizm**” olacaktır.” 1935 CHP kongresinden önce Peker İtalya ve Almanya seyahatine çıkarak kurultaya sunulmak üzere yeni bir tüzük ve program taslağı hazırlığı içine girmiştir. Hatta hazırlanan bu taslak Başbakan İnönü tarafından onaylanarak Cumhurbaşkanına sunulmuştur. Bu taslak hakkında Hasan Rıza Soyak şunları söylemiştir: “...BMM bir şekilden ibaret kalıyordu... İtalya ve Almanya’da olduğu gibi üniformalı gençlik teşkilatı kuruluyordu.... Bu kelime ile ve tam manası ile faşizm....”¹⁶⁷ Ancak Peker’in bu girişimi CHP’ye yeni bir kimlik (faşizan) bir kimlik kazandırdığı yorumlamalarına neden olmuş ve bunun üzerine Peker CHP genel sekreterliğinden uzaklaştırılmıştır.¹⁶⁸

1931 yılında CHP’nin programını açıklamak amacı ile verdiği konferansta Peker, devletçilik ile ilgili olarak şu açıklamaları yapmıştır: “...devletçilik vasfını yeni programında tebarüz ettirmiş olan CHF dünyanın yeni telakkilerine tetabuk ettiği kadar bilhassa memleketimizin hususi icaptalarına da uyan bir zihniyeti kabul etmiş oluyor. Programımızın bu mefhumu tarif eden maddesinde ...bütün istihsal menbalarını ve vasıtalarını devletleştiren, serbest ticaret ve mülkiyet haklarını tanımayan serbest sermayenin çalışmasına müsaade etmeyen ve bütün iktisat faaliyetlerini benimseyen

¹⁶⁶ Başvekil İsmet, a.g.m., s.6.

¹⁶⁷ Mete Tunçay, **Türkiye Cumhuriyeti’nde Tek-Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1931)** (Ankara: Yurt Yayınları:1), s.318-322.

¹⁶⁸ Hakkı Uyar, **Tek Parti Dönemi ve Cumhuriyet Halk Partisi**, (Birinci basım. Boyut Kitapları, 1998), s.83.

aşırı devletçilik fikirlerine yol açmıyacak bir vuzuh vardır.... biz ticaret faaliyetlerini serbest tutmakla ve fertlerin çalışması için sahayı açık bulundurmakla beraber yapılması lazım olan işlerden şahsi teşebbüslerin kazanamayacaklarını veyahut şahsi teşebbüse bırakılmakta zarar tasavvur ettiklerimizi devlete yaptırmak yolunu takip ediyoruz... Fırkamız iktisat siyasetinde devleti yapıcı ve idare edici olduğu kadar tanzim edici bir birlik unsuru olarak kabul ediyor.... biz, ... çekilen sıkıntılara rağmen vatana şevketli bir istikbal hazırlıyabilmek için devletçilik yükünün mesuliyeti ağırlığı altına girmekte isabet görüyoruz....”¹⁶⁹

Dolayısıyla Recep Bey, genel menfaatler sözkonusu olduğu zaman devletin doğrudan doğruya ekonomide girişimci olmasını, “....*iktisat siyasetinde devlet yapıcı ve idare edici olduğu kadar tanzim edici bir birlik unsuru olarak kabul ediliyor...*” sözleriyle de özel teşebbüsün denetimsiz bırakılamayacağını, hatta tanzim edici, düzenleyici bile olabileceğini ifade ederek mutedil devletçiliğin ötesinde müdahaleci bir görüş ileri sürmüştür.

20-21.6.1932 tarihinde 1931’de CHF programına giren devletçilik ilkesinin ilk kez tartışıldığı bir ortam olan 1932 yılı bütçe görüşmelerinde Recep (Peker) devletçilik ile ilgili olarak; “....*Türkiye’de liberal düşünce memnu değildir.... Fırkamızın noktai nazarına göre devletçilik şudur: “Tek vatandaşın yapamayacağı.... hususi şirketlerin yapamayacağı işleri Devlet yapmalıdır... Devlet aynı zamanda bazen tek vatandaşın hususi şirketin yapabileceği şeyleri de memleketin, milletin umumi menfaatlerine göre taallük noktasından bizzat devletçe yapmasında fayda.... görürse... bu takdirde bu işleri de yapar...”*¹⁷⁰ sözleriyle devletçilik kavramında gerekirse özel teşebbüsün yapabileceği işlerde devletin yapabileceği şeklinde açıklama yapmış bu durum ise bir ay kadar sonra meclise sunulan devletçi tanımlar ile uyuşma halindedir.¹⁷¹

Dönemin iktidar partisi olan CHF’nin liderlerinden olan Recep (Peker) her konuda devletçilikten yana olmuş, hatta o dönemde anayasa liberal bir yapıda olsada 1934 kongresinde liberalizm karşıtı şu sözleri söylemiştir: “*Liberal sistem demek, bugün, ulusun varlığında gözlerimizi kamaştıran en büyük muvaffakiyet yollarını kapamakdemektir.*”¹⁷²

CHP’nin 1935 yılında dördüncü büyük kurultayında ise Recep Peker, şu sözleri söylemiştir: “*Ulusal çalışmayı yıpratana ve ulus yığınını istismar eden liberalizme karşı cehpemizi daha sıklaştırıyoruz.... Her yerde son nefesini vermekte olan liberal devlet*

¹⁶⁹ Recep Peker, “Devletçilik”, **Türkiye’de Devletçilik** (Derleyen: Nevin Coşar) (Birinci basım. Bağlam Yayınları: 92, İnceleme-Araştırma: 49, 1995), s.45-47.

¹⁷⁰ Kuruç, **a.g.e.**, s.257.

¹⁷¹ Boratav, **Türkiye’de...**, s.121.

¹⁷² Aydemir, **a.g.e.**, s.452.

tipinin kucağında beslenip büyüyen.... sınıf kavgası yollarını sıkı sıkı kapıyoruz.... Bizim korporatif akıma kapıldığımız hükmünü çıkarmamak lâzımdır.... Kontrolsüz geniş istihlalciliğin müstehlikleri istismar etmesi fikrini de beğenmiyoruz. Türkiye’de her teşebbüs ulusal bütünlüğün ahengine uygun olacaktır. Yani programımızın müstehlik.... yığınlarına karşı fiyat empozisyonu yapacak tröstleri ve kartelleri tanımayan ve devlete fiyat kontrolü veren ruhu, partinin.... ana düşüncesini.... belirtiyor.... Devletin ekonomide yapıcılık vazifesini ve serbest sanayiın tanzim ve murakabe edicilik vazifesini genişletiyoruz.... Serbest sanayiye ve serbest ticarete bırakılan yer, normal kazanç dışında istismaravaramaz.”¹⁷³

Nitekim 1931 yılı CHP’nin programında yer alan devletçiliğin kapsamı 1935 yılında yapılan 4. büyük kurultayda Recep Peker’in aşırı devletçilik görüşleriyle bağdaşır biçimde daha da genişletilmiş ve 5 Şubat 1937 tarih ve 3135 sayılı kanunla Anayasaya girmiştir.¹⁷⁴

3.4. Özel Sektöre Önem Veren İktisadi Görüşler: Celâl Bayar ve Ahmet Ağaoğlu

Devletçi politikaların uygulamaya konulduğu 1932 yılından 1939 yılına kadarki dönem içinde iktisat politikalarında ağırlığını hissettiren bir diğer kişi de Celâl (Bayar)dır. Celâl (Bayar), 1932 yılı eylül ayından itibaren 5 yıl süreyle iktisat vekilliği. 1937’den 1939’da kadar da başvekillik yapmıştır.¹⁷⁵

Sıkıntılar yüzünden benimsenen ve uygulanmaya çalışılan devletçilik politikalarının yanısıra ülkede liberal iktisat politikalarının daha yararlı sonuçlar getireceği inancından dolayı dönemin devletçi iktisat vekili (ekonomi bakanı) Mustafa Şeref (Özkan)’ın istifa etmesi üzerine, Celâl (Bayar) daha liberal bir anlayış içinde olmasından dolayı 1932’de iktisat vekilliğine getirilmişti. Bizzat Mustafa Kemal tarafından seçilerek tayin edilen Celâl (Bayar)’ın bu göreve getirilmesi, Mustafa Kemal ile İsmet (İnönü) arasında ortaya çıkan ekonomik görüş ayrılıkları yüzünden, Celal (Bayar)’ın tamamıyla İsmet (İnönü)’nün görüşlerine bir alternatif olması bakımından getirilmişti.¹⁷⁶

Ancak Celâl (Bayar) göreve başladıktan sonra gerek liberal, gerekse de devletçi kesimde beliren kuşkuvarı yok etmek amacıyla 12.9.1932 tarihinde bir tamim

¹⁷³ Boratav, a.g.e., s.134-135.

¹⁷⁴ Kuruç, Mustafa Kemal Döneminde..., s.132. Ayrıca bkz.: Aydemir, İkinci Adam (Cilt. 1), s.402.

¹⁷⁵ Boratav, a.g.e., s.109.

¹⁷⁶ Koçak, a.g.m., s.119. Ayrıca bkz.: Yılmaz Karakoyunlu, Türkiye’de Liberalizmin Seyir Defteri (1938-1991) (ANAP Bilimsel Yayınlar Dizisi: 4), s.107.

yayınlamıştı. Buna göre, “*serbest sermayenin çalışmasına müsaade etmeyen ve bütün iktisadi faaliyetleri benimseyen aşırı devletçilik fikrine (cevaz yoktur...) iktisadi.... (saha’da).... fertlerin, şirketlerin, münhasıran devletin yahut milli iktisat kuvvetleriyle müştereken devletin mesaisiyle.... yapılacak sayısız işler vardır.... Bu milli kuvvetlerin... arasında ahenk temin etmek (lazımdır)*”¹⁷⁷

Dolayısıyla Celâl (Bayar)’ın yayınladığı tamimde CHP’nin ekonomik görüşlerini içeren ekonomiyle ilgili maddeler tekrarlanmış ve böylece parti çevrelerine bir güvence verilmiştir. Diğer taraftan aşırı devletçiliğe karşı bir tutumda sergilenerek, “*Türk içtimai ve milli hayatında namuskârane, liyakate sayle temin edilecek kazançlar, içtimai bir saibe değildir. Bunun aksine olarak, muhitimizde şayi olan telakkilerin esas prensiplerimizle alakası yoktur. Milli servete bir zerre daha ilave edebilmek muvaffakiyeti, bilakis hepimiz için sevinç vesilesi olmalıdır*”¹⁷⁸ sözleriyle iş çevrelerine de güvence verilmiştir.

Mustafa Şeref’in yerine liberal Celâl (Bayar)’ın getirilmesi, Cumhuriyet hükümetinin uyguladığı ekonomi politikalarında bir dönüm noktası olarak nitelendirilmiş¹⁷⁹ ancak, Celâl Bayar 1936’da ifade ettiği sözleriyle tamamıyla devletçiliğin karşısında olmadığını hatta liberal düşünceye bağlanmadığını da “*....Liberalizmi, dilim dahi dönmüyor, bu kelime o kadar yabancı geliyor, yıkaraktan.... güdümlü bir ekonominin esaslarını kurmak istiyoruz....*”¹⁸⁰ sözleriyle ifade etmiştir.

Daha sonraki yıllarda da Celâl Bayar devletçilikten beklediğini şu sözlerle açıklamıştır: “*Almanya’da .. Büyük Frederik örnek fabrikalar yapmak ve bunları ilk fırsatta müstahsillere maletmek yolunu tutmuştu. Yaptıklarını satar, yeniden fabrikalar kurarak onu da şahıslara devrederdi... Bu sistemin bizde de tatbiki verimli bir netice verir.... Bizim devletçiliğimiz.... ferdin teşebbüsünü destekleyen.... bir devletçiliktir.*”¹⁸¹

Böylece Celâl Bayar devletçiliğin amacının özel teşebbüsü desteklemek olduğunu, fabrikaların yapılması, sanayiin örgütlenmesi vb. gibi alanlarda da devletin önemli roller üstlenmesinden yana olmuştur.

¹⁷⁷ İdris Küçükömer, **Düzenin Yabancılaşması** (İkinci basım. Alan Yayıncılık: 107, Düşünce Dizisi: 18, 1989), s.106.

¹⁷⁸ Selim İlkin, “I.Sanayi Planı Döneminde ABD’li uzmanlara hazırlatılan “Türkiye’nin İktisadi Bakımdan Umumi Bir Tetkiki” adlı rapor”, **Atatürk Döneminde Türkiye Ekonomisi Semineri** (İstanbul: YKB Yayını, 1981), s.223-224.

¹⁷⁹ Buğra, **a.g.e.**, s.149.

¹⁸⁰ Boratav, **a.g.e.**, s.139.

¹⁸¹ Tezel, **a.g.e.**, s.246-247.

Özel sektöre önem veren diğer bir görüşte Ahmet Ağaoğlu'nun görüşüdür. Özellikle İstanbul Üniversitesi yazar ve profesörlerinden bir kısmı kadrocuların aşırı devletçilik görüşlerine karşı çıkarak, daha ılımlı bir devletçilik görüşünü savunmuşlardır. Bunlardan biri olan Ahmet (Ağaoğlu) kadrocuların görüşlerine karşı olarak yazdığı “*Devlet ve Fert*” adlı eserinde kadrocuların aşırı devletçilik fikirlerini eleştirmiştir.¹⁸² Ahmet (Ağaoğlu) eserinde Kadrocuların iktisadi konularda yaptıkları açıklamaları tutarsız bularak “*sosyalizmi, nihayetine kadar ahenkli bir görüştür. Halbuki Kadrocular sosyalizmden çok şey ödünç almakla birlikte, onun mantığı tutarlılığını bozarak faşizm-sosyalizm kırmaları bir anlayışa girmektedirler*”¹⁸³ sözleriyle Kadrocuların fikirlerini eleştirmiştir.

Ahmet (Ağaoğlu), “... Bunlar sosyalist değillerdir. Çünkü zahiren mülkiyet usulünü tanıyorlar. Fakat aynı zamanda Marksist olduklarından sosyalist metodun taraftarlarıdır. Yani istihsal vasıtalarının ve yüksek tekniğin Devlete ait olmasını istiyorlar... Aynı zamanda bunlar ferdi de inkâr etmiyorlar. Fakat ferdi mesainin Devletin planlı ve iradeli müdahalesi altında alınmasını talep ediyorlar...”¹⁸⁴ sözleriyle Kadroculara yönelttiği eleştirileri sürdürmüştür.

Ayrıca Ahmet (Ağaoğlu) “*Türkiye ve Türkiye’ye benzer memleketler için devlet müdahalesinin mevzuu yüksek tekniğin doğurduğu bir takım tezatları bir takım menfaatler için kontrol ve disiplin altına almak için değil esasen mevcut olmayan bu yüksek tekniği bizzat devlet teşkilatçılığı altında ve bir takım menfaat tezatlarına yol açmadan meydana*” Bu suretle ferdi faaliyetlerle cemiyet hayatı inkişaf etmeden ve inkişafın sevki ile tezatlar zuhur etmeden devlet iktisadi faaliyeti eline almalıdır diyorlar. Fakat devlet bunu nasıl yapacak”¹⁸⁵ sözleriyle Kadrocuların devletçilik fikirlerini eleştirmiştir.

Dolayısıyla Ağaoğlu'na göre devletin ekonomik yaşamdaki rolü, müteşebbis olmak yerine tanzim edici ve gerekli olduğu ve ihtiyaç duyulduğu zamanlarda müdahale biçiminde olmalıdır ki bu düşüncesiyle Ağaoğlu liberal bir anlayış içerisinde devletin rolünü dile getirmiştir. Ağaoğlu'na göre devletin içte emniyeti sağlamak dışta ise ülkenin milli müdafaasını gerçekleştirmek biçiminde görevi olmalıdır. Çünkü devlet ancak sosyal yaşamdaki düzeni sağlamakla görevlidir. Bu yüzden bireysel, kişilerin yapacakları işler devletin dışında olmalıdır.¹⁸⁶

¹⁸² Osman Okyar, “The Mixed Economy in Turkey (1930-1975)”, **Turkey's and Other Countries 'experience with the Mixed Economy** (Edited by: Mükerrrem Hiç) (İ.Ü. Economics Faculty, 1979), s.98-99.

¹⁸³ Boratav, 100 Soruda Türkiye’de..., s.219-220.

¹⁸⁴ Tekeli, İlkin, a.g.e., s.98.

¹⁸⁵ Ahmet Ağaoğlu, “Devlet ve Fert”, **Türkiye’de Devletçilik** (Derleyen: Nevin Coşar) (Birinci basım. Bağlam Yayınları: 92, İnceleme-Araştırma: 49, 1995), s.67.

¹⁸⁶ Naci Boştancı, **Kadrocular ve Sosyo-Ekonomik Görüşleri** (Kültür Bakanlığı: 1216, Kültür Eserleri Dizisi: 156, 1990), s.86.

Öte yandan devletin müdahalesinin arttığı aşırı devletçiliğin sözkonusu olduğu bir ortamda devletin aşırı müdahalesini de değerlendiren Ahmet (Ağaoğlu), aşırı devletçiliğin iktisadi açıdan kalkınmada yaratacakları olumsuzluğa da değinerek şunları söylemiştir: “....devletin iktisat hayatına müdahalesinin genişlemesi cemaatin inşikafile muvazı olarak yürümüşdür. Serbestiler bünyesinde cemaatte ilim fen bilgi, tecrübe ve telmik denilen cihazı yaratan ferdi kabiliyetler açıldıkça, içtimai tezatlar doğmuş ve devlette müdahale ederek bu tezatları.... kaldırmağa çalışmıştır. devlet müdahale ederken ve yeni fonksiyonları yapmak için yeni organlar çıkarırken kullanacağı amilleri cemiyette hazır bulur. Fakat bizim gibi henüz açılmamış memleketlerde geniş devletçilik ameliyesi nasıl yapılabilir? devlet bizim olan sermayeyi, tekniği, bilgiyi, fenni, terbiyeyi nerde bulacaktır?...”¹⁸⁷

Ayrıca Ağaoğlu devletin ancak gelişmiş, toplumlarda müdahale edebileceğini, böylece toplumlar geliştikçe devletçiliğinde gelişebileceğini ifade etmiştir.¹⁸⁸ Nitekim Ahmet (Ağaoğlu)’na göre Türkiye’de devletçiliği uygulamak mümkün değildir. Bunu ise şu sözlerle açıklamıştır: “....Biz geniş devletçilik nazariyesini kuranların ve fiilen nazariyeyi tahakkuk ettirenlerin fikirlerini birer vesika olmak üzere kaydettik. Bu vesikalar dahi gösteriyor ki tekniğin inkişafı kapitalizmin inkişafına derinden bağlıdır. Kapitalizmdir ki devletçiliğe yol ve zemin hazırlar.... Sanayii inkişaf etmemiş olan muhitler dahi birçok fedakarlıklar ile hariçten makine alabilirler.... yüksek teknik yalnız fabrikadan ve makineden ibaret değildir. Bunlar tekniğin yalnız maddi cephesidir. Onun manevi cephesi ise bilgi, tecrübe, ... ve bilhassa iş ahlakı yani iktisadiyat gibi.... bir sahada... yürüeyebilmek... gibi hassalardır. Avrupa ve Amerika’da fertlerin ve ferdi kabiliyetlerin inkişafına medar olan demokrasi devri bu amillerin tenmiye ve terbiyesini temin eylemiştir. Fakat demokrasi devrimini geçirmemiş olan muhitlerde geniş devletçilik sistemi nasıl tatbik olunabilir?...”¹⁸⁹

Dolayısıyla Ağaoğlu’na göre devletçiliği uygulamak için demokrasi devresini geçirmek gerekir ve devletin müdahalesi, yol göstericisi olması için gerekli olan siyasal ortamın oluşması gerekir. Diğer yandan Ağaoğlu, devletçi bir politikanın uygulanması için gerekli olan yatırımların finansmanıyla ilgili olarak şunları söylemiştir: “...Parayı, tekniği ve bilhassa parayı ve tekniği verimli ve faideli bir tarzda işletecek canlı unsurları nereden alacak? Zaten iş ve teknikle hiç bir alakası olmayan memurların böyle muazzam ve hayati bir teşebbüsü muvaffakiyetle yürütebileceklerine Kadrocular....inanıyorlarmı?”¹⁹⁰

¹⁸⁷ Ağaoğlu, a.g.m., s.67.

¹⁸⁸ Boratav, Türkiye’de..., s.162.

¹⁸⁹ Ağaoğlu, a.g.m., s.69.

¹⁹⁰ Ağaoğlu, a.g.m., s.70.

Sonuçta Ahmet (Ağaoğlu) Kadrocuların ileri sürdükleri devletçilik anlayışını her fırsatta eleştirerek iki tip devletçilik arasında ayırım yapmıştır. Ağaoğlu, demokratik devletçilik tipini, faşist devletçilik tipinden ayırmış ve Kadrocuların benimsedikleri iktisadi sistemin, tek partinin hakim olacağı bir faşist-komünist yapıda sözkonusu olabileceğini belirtmiştir.¹⁹¹

3.5. Kadrocuların Dönemin Fikir Akımları Bağlamındaki İktisadi Görüşleri

1929 yılında dünya bunalımının patlak vermesiyle, Türkiye ekonomisinde devletçilik adı altında, milli ekonomiyi kalkındırma çabalarının gündeme geldiği dönemlerde bir diğer görüşde Kadro Dergisi mensupları tarafından dile getirilmiştir.

1930'lu yıllardaki tartışmalar devletçilik uygulamalarında mutediller (ılımlılar) ile müfritler (aşırılar) arasında cereyan ederken hatta İsmet (İnönü) ile Celâl (Bayar) arasında bir doktrin kavgasının başladığı sıralarda Şevket Süreyya (Aydemir), İsmail Hüsrev (Tökin), Vedat Nedim (Tör), Burhan Asaf (Belge) ve Yakup Kadri (Karaosmanoğlu) "KADRO" adı altında bir dergi çıkarmaya başladılar.¹⁹²

1932 yılının Ocak ayından 1935 yılının Ocak ayına kadar olan kısa bir süre içinde yayımlanan Kadro Dergisi dünya ekonomisinden ve özellikle kapitalizmin neden olduğu dünya bunalımının etkisi karşısında Türkiye'de kapitalist sistemi benimsemeyen, sanayileşmeyi ve imtiyazsız, sınıfsız bir toplum görüşünü ekonomik temele oturtmaya çalışmıştır.¹⁹³

Rusya'da kurulan komünist sistemin ve Batı dünyasında sürdürülmeye çalışılan kapitalizmin yanısıra Türkiye'de sömürge ekonomisini bir yana iterek bağımsız bir ulusal ekonomi kurulması zeminini hazırlamak Kadrocuların başlıca amacı olmuştur.¹⁹⁴ Hatta Vedat Nedim bir makalesinde şöyle demiştir: "... Her yerde devletin mutlak ve kayıtsız şartsız himayesi yerine devletin kontrolü ve hususi

¹⁹¹ Okyar, **a.g.m.**, s.99-100.

¹⁹² Niyasi Berkes, **Unutulan Yıllar** (Birinci basım. İletişim Yayınları, Anı Dizisi: 20, 1997), s.83. Bu konu ile ilgili olarak bkz.: Yalçın Küçük "Cumhuriyet Döneminde Aydınlar ve Dergileri", **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi** (Cilt:1, İletişim Yayınları), s.138-140.

¹⁹³ Taner Timur, **Türk Devrimi ve Sonrası** (Dördüncü basım. İmge Kitabevi, 1997), s.165. Kadro hareketi ile ilgili olarak ayrıca bkz.: Aydemir, **a.g.e.**, s.457-462, Eliçin, **a.g.e.**, s.31-32.

¹⁹⁴ Selahattin Hilav, "Düşünce Tarihi (1908-1980)", **Türkiye Tarihi 4, Çağdaş Türkiye 1908-1980** (Yayın Yönetmeni: Sina Akşin) (Dördüncü basım. Cem Yayınevi, 1995), s.385.

teşebbüslerin milli iktisat bütünlüğü içinde zatü rapt altına alınışı kaim olmaktadır. (Amerika, Almanya, İtalya) Fakat yine tekrarlayalım ki, bütün bu misaller bizim için bir örnek olamazlar. Çünkü, bizim iktisadi davalarımız bambaşka şartlar içinde bulunmaktadır. Biz, kendi milli şartlarımıza ve ihtiyaçlarımıza göre mes'eleyi tetkike mecburuz.."¹⁹⁵

Gerçekten de Türkiye'de devletçilik, sosyal bir siyaset bir rejim meselesi olmuş ve bu siyaseti belirleyende tarihi zorunluluklardır. Yani tarihi zorunluluklardan dolayı devletçilik gündeme gelmiştir.¹⁹⁶

Kadro ile ilk sayısında kendisini okurlarına; *"Türkiye bir inkılâp içindedir. Bu inkılâp kendine prensip ve onu yaşatacaklara şuur olabilecek bütün nazari ve fikri unsurlara maliktir. Ancak bu nazari ve fikri unsurlar inkılâba İDEOLOJİ olabilecek bir fikriyat sistemi içinde terkip ve tedvin edilmiş değildir... İnkılâbımızın, herbiri ayrı ayrı kıymetten ve orijinal olan bu fikir ve nazariye unsurları birer birer izah edildikçe, bu esaslar inkılâp nesli için kriteriyumlar olacak, yeni ve standartlaşmış inkılâpçı tip böyle doğacaktır...."*¹⁹⁷ şeklinde takdim etmiştir.

Dolayısıyla Kadro Dergisi sadece ekonomik doktrin olarak devletçiliği savunmamış aynı zamanda halk için toplum için politika üreten ve uygulamaya çalışan bir akım olmuştur. Öte yandan Kadrocular, Türk inkılâbını, ülkenin içindeki sosyal çatışmalar yüzünden değilde, gelişmiş kapitalist ülkelerle, sömürge veya yarı sömürge durumunda olan ülkeler arasında sözkonusu olan bir çatışma sonucu ortaya çıktığı görüşündedirler.¹⁹⁸

Nitekim Kadroculara göre Türk devrimi o güne kadar yapılmış olan devrimlerden çok farklıdır. Çünkü daha önceki devrimlerin hepsi sınıf kavgaları sonucunda ortaya çıkmıştır. Bu konuda Vedat nedim şöyle demiştir: *"...Hiçbir inkılâp, milli iktisatta istiklâl ülküsünü bayrağına yazmamıştır. İşte, burjuva sınıfının istiklâlini gaye bilen Fransız ihtilali...*

*İşte Proletarya sınıfının istiklâlini ilan eden Bolşevik ihtilali... İşte kapitalizmin planlaştırılmasını deneyen faşist ihtilâli.. Bu ihtilâllerin hepsi, hep millet içinde bir sınıfın nam ve menfaatine konuşmuşlardır. Tarihte bütün bir milletin nam ve menfaatine konuşan ilk ihtilâl, Türk Milli Kurtuluş İnkılâbıdır. Onun için "Devletçilik" de yalnız bizim inkılâbımıza has bir prensiptir..."*¹⁹⁹ Yani Vedat Nedim'e göre,

¹⁹⁵ Vedat Nedim "Devletçilik Yolunda Aydınlık", **KADRO**, (İkinci Teşrin. Sayı: 23, Cilt:2 (Tıpkı basım), 1933), s.15.

¹⁹⁶ Şevket Süreyya Aydemir, **Lider ve Demagog** (Birinci basım. Remzi Kitabevi, 1997), s.43.

¹⁹⁷ Vedat Nedim Tör, **Kemalizmin Dramı** (İstanbul: Çağdaş Yayınları, 1980), s.41-42.

¹⁹⁸ Okyar, **Atatürk ve Devletçilik...**, s.1027.

¹⁹⁹ Vedat Nedim, "İktisatta İstiklâl", **Türkiye'de Devletçilik** (Derleyen: Nevin Coşar) (Birinci basım. Bağlam Yayınları: 92, İnceleme-Araştırma: 49, 1995), s.57.

burjuvazinin hakimiyeti kapitalizmi, işçi sınıfının hakimiyeti ise sosyalizmi doğurmuştur. İşte bu noktada ileri kapitalist ülkelerle yarı sömürge ve sömürge durumunda olan ülkelerin çatışması ise Türk Devriminin bir ürünüdür. Dolayısıyla bu devrimin sebep olacağı sistemde; sosyalizm ve kapitalizmden farklı, milli bir nitelik taşımalıdır ki bu sistemin adı devletçiliktir.

Vedat Nedim'in ifade ettiği gibi Şevket Süreyya'da Türk Devletçiliğinin sınıf çelişkisine dayanmadığını Kadro Dergisi'nde yazdığı makalesinde şöyle dile getirmiştir: “..İşte Kadro diyorsunuz. Kadro inkılâbı şuurlama sindiren ve onu yürüten azlık, fakat ileri inkılâpçıların tek ve hakim teşkilatıdır diyorsunuz! Fakat bu kadronun bir faşist fırkasından, bir komünist fırkasından, bir nasyonal sosyalist fırkasından ne farkı var? ..İşte bir takım sualler ki, ... Halbuki gerek faşist, gerek komünist, gerek nasyonal sosyalist fırkaları, açık ve maskesiz bir sınıf mücadelesinin ve bir sınıf diktatörlüğünün teşkilatıdır... Halbuki bizde Kadro, henüz tanzimi gayri kabil bir yüksek teknik mevcut olmadığı için bunun üstünde sınıf mücadelesine girişmemiş olan milletin ileride de böyle bir cidal içine düşmemesi için müdafaa edilen bir **MİLLÎ REHBERLİK FORMU**dur...”²⁰⁰

Nitekim Vedat Nedim'e göre, “...Türk Devletçiliği, (millet) şeeniyetine dayanır. Garp devletçiliği -ister kapitalist, ister sosyalist olsun- sınıf şeeniyetine dayanır. Garpte milli iktisadiyat denilen şey, sadece bir sınıf iktisadiyatıdır. Millet iktisadiyatı, milli kurtuluş hareketini yapan Türkiye'de doğacaktır...”²⁰¹ Bu yüzden Türkiye'nin gerek iktisadi gerekse de sosyal ve siyasal kurtuluşunda, milli bir kurtuluş hareketi belli bir sınıfın kurtuluşu için yapılmamış, bütün milletçe tek vücut olarak gerçekleştirilmiştir. Bu bakımdan Türkiye'nin gerçekleştireceği düzende bünyesinde sınıf çelişkileri yer almaz ve devletçilik adı altında uygulanan program sınıfsız olarak değerlendirilir.²⁰²

Kadro Dergisi'nde “Programlı Devletçilik” adlı makalesinde Şevket Süreyya, “...Türk devletçiliği yalnız bir iktisadi hareketten ibaret değildir. Devletçilik bir milli ve içtimai nizamdır ki bu nizamda milli hayatın bütün sahaları ve milli bünyenin iskeleti, milletin umumi ve yüksek menfaatlerini perakende menfaatlerin ve temayüllerin üstünde tutan teşkilatlı bir milli ahenk içinde tanzim olur... fakat devletçilik... yalnız milli iktisat faaliyetlerinden ibaret değildir. ..İktisatta devletçilik,

²⁰⁰ Şevket Süreyya, “Türk Nasyonalizmi”, **KADRO** (Sayı. 20, Cilt. 2 (Tıpkı basım), Ağustos 1933), s.8-9.

²⁰¹ Vedat Nedim, “Türk Devletçiliği İhtibas Devletçiliği Değildir...”, **KADRO** (Sayı. 17, Cilt. 2 (Tıpkı basım), Mayıs 1933), s.18.

²⁰² Haldun Gülalp, “Ulusçuluk, Devletçilik ve Türk Devrimi: Bir Erken “Bağımlılık” Teorisi”, **Türkiye’de Devletçilik** (Derleyen: Nevin Coşar) (Birinci basım. Bağlam Yayınları: 92, İnceleme-Araştırma: 49, 1995), s.174. Ayrıca bkz. Tör, a.g.e., s.11.

*halk terbiyesinde ve kültür işlerinde devletçilik, sıhhiye ve içtimai muavemet işlerinde.... ücret ve maaş tarifesinde... belediye siyasetinde devletçilik... ve devletçe tanzim fikrinden alan millet birliği= iş birliği... işte devletçilik budur!”*²⁰³ sözleriyle devletçiliği sadece bazı ekonomik alanlarda basit bir devlet müdahaleciliği olarak ele almamış, tam tersine milli hayatın bütün her sahasında söz sahibi olan bir düşünce çerçevesinde ele almıştır.

Vedat Nedim’de, “....devletçi bir siyaset indinde milli sanayi demek, küçük bir zümrenin devlet kasasından ve millet kesesinden yapılan fedakarlıklar hesabına kuvvet bulması demek değildir. Türk devletçiliği, bütün iktisadi faaliyetleri devlet inhisarına almak isteyen bir sistem olmamakla beraber, hususi teşebbüs erbabına: “Ben sizin arkanızdayım. İstedığınız gibi çalışın, dilediğiniz gibi kazanın” diyen bir kapitalistçe himayecilikte değildir. Türk devletçiliği, memleketi en kısa bir zamanda ileri ve yüksek bir iktisat bünyesine kavuşturmak için, ister hususi teşebbüs halinde, ister devlet teşebbüsü halinde olsun, bütün mevcut ve olacak teşebbüsleri yalnız millet menfaati ve millet iktisadiyatının ahengi bakımından bir kül halinde mütealea eder...”²⁰⁴ sözleriyle aşırı devletçilik görüşünü açıklamıştır.

Kadroculara göre sanayileşme ise kapitalist sanayileşme, komünist sanayileşme ve devletçi sanayileşme olmak üzere üç yoldan olur. Tabii burada önemli olan ve milli çıkarlarımıza en uygun sanayileşme devletçi sanayileşmedir.²⁰⁵ Dolayısıyla sanayileşmeyi devlet gerçekleştirecek, hatta büyük sınai özel teşebbüs işletmeleride devletleştirilecektir. Hatta madencilik, bankacılık, dış ticaret devletin elinde olacak, sanayi ve tarımda sadece küçük özel işletmelere izin verilecektir. Özel yabancı sermayeye ise, sömürü unsuru olacağı için hiç izin verilmeyecektir. Ancak bu şekilde sıralanan Kadrocuların aşırı devletçilik görüşleri bazı kişilerce “sosyalist sisteme intikal” olarak nitelendirilmiştir.²⁰⁶

Her ne kadar özel teşebbüse karşı olan devletçilik anlayışları, Kadrocuların Marksist oldukları kanununu uyandırır da, Marksizmin temel kategorisini sınıf kavgasını reddetmektedirler.²⁰⁷ Ayrıca Marksizme göre üreten araçlarına egemen sınıfın ortadan kalkması, üretim araçlarına ortak olarak sahip olunması, hem üretim tarzı hem de üretim ilişkilerinin toplumsal bir karakterde olması söz konusu iken Kadrocular çözümü millikurtuluş hareketlerinde²⁰⁸ hem millet içinde hem de milletler arasındaki çelişme ve

²⁰³ Şevket Süreyya, **Programlı Devletçilik**, s.10.

²⁰⁴ Vedat Nedim, “Devletçilik Karşısında Zümre Menfaati ve Münevver Mukavemeti”, **KADRO** (Sayı. 21, Cilt. 2 (Tıpkı basım), Eylül 1933), s.16.

²⁰⁵ Bostancı, **a.g.e.**, s.52.

²⁰⁶ Hiç, “Atatürk’ün İktisadi Alandaki...”, **a.g.e.**, s.132-133. Ayrıca bkz. Okyar, **a.g.m.**, s.1027, Gülalp, **a.g.m.**, s.173.

²⁰⁷ Timur, **a.g.e.**, s.169.

²⁰⁸ Barber, **a.g.e.**, s.172.

çatışmaların neden olduğu sanayide mahrum olan ülkelerin sanayisi gelişmiş ülkelere bağımlılığının kalkmasında buluyorlar.²⁰⁹

Dolayısıyla Kadroculara göre sınıfsızlık bağımsızlık hareketinin özünde vardır ve onlara göre devletçilik ulusal bağımsızlık hareketinin zorunlu sonucudur.²¹⁰ Buna bağlı olarak Kadrocular, sanayileşme mecburiyetinde olduğunu ve bununda gerek tam bağımsızlık, gerekse de kendi kendine yeterli olması açısından, ayrıca ideolojik olarak da diğer sömürge veya milli kurtuluş hareketlerine girmiş olan diğer üçüncü dünya ülkelerine örnek teşkil etmesi bakımından değerlendirirler. Yani dünyada sanayi belirli ülkelerde toplanınca, diğer ülkeler bu durumdan yoksun, zorla sanayisiz bırakılmışlardır. Dolayısıyla bu sömürgeciliğin tasfiyesi için, sanayisiz bırakılan ülkeler kendi milli çıkarlarına uygun olarak sanayileşmek zorundadırlar.²¹¹

Bunun yanısıra Şevket Süreyya, “...Türkiye ve Türkiye’ye benzer memleketlerin, yani eski sömürge veya yarı sömürge kayıtlarından kurtulup, siyasi ve iktisadi istiklâl için savaşan ülkelerin... . kendilerine özgü sosyal yapıları ve iktisadi nizamları olacaktır. Bu nizam ve iktisadi kurallar, cihanın şu veya bu parçasındaki toplum yapılarından herhalde farklı bulunacaktır... Bu yeni devletlerin sosyal yapısı ve vasfı... planlı kalkınma çabaları olacaktır...”²¹² sözleriyle planlamaya verdiği öneme dikkati çekmiştir.

İsmail Hüsrev’de bir makalesinde, “...Milli Kurtuluş devletçiliğinin iktisat politikası ancak bir plan çerçevesi dahilinde tahakkuk eder. Plan milli iktisadiyatın kendi kendine ferdiyetçi esaslar dahilinde inkişafının zıddı bir sistemi tazammün eder. Fakat bu plan hiç bir zaman şahsi mülkiyetin tasfiyesine müteveccih sosyalist bir plan değil sadece milli iktisadiyatın kumanda manivelâlarını...eline alacak, milli iktisadiyatı devlet marifetile bina edecek bir program olacaktır. Plan sosyalizmde olduğu gibi kollektif mülkiyete değil, büyük iktisat faaliyetlerinde devlet mülkiyetine istinat edecektir...”²¹³ sözleriyle planlamaya dikkat çekmiştir.

Hatta Şevket Süreyya, iktisadi devletçilik ile ilgili açıklamalarında planın önemini şu cümlelerle vurgulamıştır: “Millet iktisadi bir plan ve tanzim iktisadıdır. İşte İktisadi Devletçilik böyle bir millet iktisadiyatının kurulma yollarını gösteren usullerin hayati mecmuasıdır.”²¹⁴

²⁰⁹ Aydemir, *İnkılâp ve...*, s.200. Ayrıca bkz. Aydemir, *Lider ve...*, s.39-40.

²¹⁰ Gülalp, *a.g.m.*, s.177.

²¹¹ Bostancı, *a.g.e.*, s.48.

²¹² Aydemir, *İnkılâp ve...*, s.78-79.

²¹³ İsmail Hüsrev, “Milli Kurtuluş Devletçiliği II”, *KADRO* (Sayı. 19, Cilt.2 (Tıpkı basım, Temmuz 1933)), s.33.

²¹⁴ Şevket Süreyya, “İktisadi Devletçilik”, *KADRO* (Sayı. 17, Cilt. 2 (Tıpkı basım), Mayıs 1933), s.44.

Kısacası Kadroculara göre temel sanayiler devlet elinde olmalı ve ekonomik hayat bir plan içinde yürütülmelidir. Ancak bu plan özel mülkiyetin yok edilmesini amaçlayan bir plan olmayıp sadece milli ekonominin büyük sanayi, ulaştırma, para-kredi, dış ticaret gibi önemli kurumlarını yönetecek, milli ekonomiyi yeniden kuracak bir plan olmalıdır.²¹⁵ Dolayısıyla Kadrocular tarafından savunulan aşırı devletçilik ve plan fikri derginin yayınlandığı dönemlerde bir iktisadi görüş olarak öne sürülmüştür. Ancak Kadro akımı bir hükümet politikası olarak devletçiliği hiçbir zaman etkilememiştir. Çünkü Kadro Dergisi, hükümetin sanayileşmeyi hızlandırmak amacıyla devlet kapitalizmine başvurma kararından sonra, 1932 yılının Ocak ayından itibaren yayınlanmaya başlamıştır.²¹⁶

Ayrıca Şevket Süreyya tarafından “*Programlı Devletçilik*” olarak ifade edilen aşırı devletçilik görüşleri ne Mustafa Kemal ne de İsmet (İnönü) tarafından benimsenen, temelde özel sektörün aktif olarak ekonomide rol alacağı ancak özel teşebbüsün imkanlarını aşan bir durum söz konusu olduğunda devlet müdahalesinin gerekeceğini öngören devletçilik anlayışından çok farklıdır. Nitekim buradaki devletçilik aşırı ve özel sektörü tamamıyla kontrol altına alan ve planlayıcı bir devletçiliktir.

3.6. Himayecilik Bağlamında Tekin Alp’in İktisadi Görüşleri

Devletçilik ile ilgili çeşitli görüşlerin öne sürüldüğü 1932-1939 döneminde bu konuda himayeci/devletçi görüşler ileri süren bir diğer kişide Tekin Alp’tir.

Tekin Alp genel ekonomik problemlerle, özellikle Osmanlı İmparatorluğu’nun ve daha sonra da Türkiye’nin problemleriyle yakından ilgilenmiş, hatta daha 1912 yılında Fransızca olarak yazdığı makalesinde Türklere ekonomik yardım amacıyla kurulan ticari şirketlerin kurulmasını çok olumlu karşılamıştır. Bunun yanı sıra Tekin Alp İktisadiyat Mecmuası ve Yeni Mecmua’da da yazdığı makalelerde, ekonomik kaynaklar, ulusal gelir, ithalat ve ihracat, maden ocakları, ormanlar, tarım, emek, demiryolları, limanlar, bankacılık, sigorta, kooperatifler ve daha birçok ekonomik konularda makaleler yazmıştır. Hatta o dönemlerde Tekin Alp’e göre İmparatorluk ekonomisi için en iyi çözüm yolu, hem savaşta olsun hem de barışta en uygun devlet denetimi ve özel sektör bileşimini bulup uygulamaktır.²¹⁷

²¹⁵ Sağlam, a.g.m., s.83.

²¹⁶ Tezel, a.g.e., s.247.

²¹⁷ Jacop M. Landau, **Tekin Alp, Bir Türk Yurtseveri (1883-1961)** (Birinci basım. İstanbul: İletişim Yayınları: 348, Tarih-Politika Dizisi: 11, 1996), s.63-67.

Daha sonraki yıllarda Kemalist ideoloji ile ilgili çalışmalarıda olan Tekin Alp, bu konu ile ilgili olarak ilk ciddi çalışma yapan bir kişidir.²¹⁸

Tekin Alp, yaşadığı dönemlerde yeni devletçilik ile ilgili olarak söylediği, “Hiç şüphe yok ki iktisadi kalkınma hareketi için en mühim manivela bir çeyrek asır evvel olduğu gibi bugün dahi yine devletçiliktir. Fakat bugün başvurulacak devletçilik sistemi bir çeyrek asır evvelki devletçilik değil.... bir çeyrek asır evvelki Türkiye’den büsbütün farklı olan bugünkü Türkiye’de devletçilik günün icaplarına göre yeni prensiplere, yeni esaslara dayanmalıdır... İçinde bulunduğumuz 20. asırda Adam Smith zamanına mahsus klasik liberalizm-Laisser Faire, Laisser Passer- dünyanın hiçbir tarafında, hiçbir memleketinde bugün bahis mevzu olamaz... idari, inzibati, siyasi, içtimai ve sosyal davalarda devletin müzehhereti veya müdahalesi zaruri ve faydalı olduğu gibi iktisadi davalarda dahi devletin müdahale veya müzaheretine ihtiyaç vardır”²¹⁹ sözleriyle Türkiye ekonomisi için en uygun yolun devletçilik olduğunu ifade etmiştir.

Gerçekten Tekin Alp, Kemalizm adlı eserinde de iktisadi gelişmenin yabancı sermaye hakimiyetine dayanmaksızın gerçekleşebileceğini ifade etmiş ve bununda ancak liberalizmin terk edilmesi ve devletçiliğin uygulanmasıyla gerçekleşebileceğini belirtmiştir.²²⁰

Tekin Alp, her fırsatta liberalizmin artık uygulanamayacağını ve bir şekilde devletin müdahale etmesi gerektiğini belirtmiştir. Nitekim bu durumun Amerika ve İngiltere gibi ülkelerde de geçerli olduğunu şöyle ifade etmiştir: “.... Malum olduğu üzere Amerikalılar kendilerini öteden beri dünyanın en liberal milleti ilan etmekle övünürler.... Amerika’da şimendifer, telefon, radyo gibi umumi hizmetlerin mühim bir kısmı dahi hususi teşebbüse bırakılmış, devletin iktisadi işlere müdahalesi asgari dereceye indirilmiştir. Fakat, işte 1930-32 dünya buhranı... En kuvvetli iktisadi müesseseler, kocaman tröstler.... yıkılmış mahvolmuştur.... Roosewelt.... tereddüt etmeden ananevi liberalizm sistemini rafa koymuş... devletçiliğin azami derecesi olan.... New Deal sistemini düzenlemiş.... ticari, zirai, sınai.... iktisadi teşebbüslere el koymuş.... ve kısmen muvaffak da olmuştur.”²²¹

Ancak Tekin Alp savunduğu devletçilik görüşüyle hiçbir şekilde aşırıya kaçmamıştır. Hatta 1930’lu yıllardaki devlet denetiminin önemle vurgulandığı dönemlerde, özel teşebbüse taraftar olan fikirlerinin devletçilikle bağdaşmadığı

²¹⁸ Landau, a.g.e., s.61.

²¹⁹ Tekin Alp, “İktisadi Kalkınmamız ve Yeni Devletçiliğimizin Umdeleri”, **Türkiye’de Devletçilik** (Derleyen: Nevin Coşar) (Birinci basım. Bağlam Yayınları: 92, İnceleme-Araştırma: 49, 1995), s.71-72.

²²⁰ Boratav, **100 Soruda Türkiye’de...**, s.223.

²²¹ Tekin Alp, a.g.m., s.75-76.

söylenbilir. Nitekim Tekin Alp, yeni devletçiliğin 1.Umdesi ile ilgili olarak yapmış olduğu açıklamada: *“Devlet.... milletin kendisine tevdi ettiği kuvvetleri ve imkanları idari, siyasi, inzibati gibi işlerde olduğu gibi iktisadi işlerde dahi yalnız milletin umumi hizmetlerinde kullanmak mecburiyetindedir. Fakat umumi hizmetlere taalluk eden işlerden maada hiçbir ticari, sınai ve iktisadi işe hiçbir veçhile el sürmemelidir.”*²²² sözleriyle devlet ancak kamu hizmetlerini yerine getirmekle görevli olmalı, bunun dışında kamu hizmeti sayılmayan tarım, sanayi ve iktisadi teşebbüsler ile ilgili işler, bireylertarafındanyapılmalıdır.

Ayrıca Tekin Alp, yeni devletçiliği açıklarken, bunun 2.Umdesi ile ilgili olarak söylediği; *“Hususi teşebbüsün devletin yardımcı destekleyici ve tanzim edici faaliyetinden azami derecede faydalanabilmesidir.”*²²³ sözleriyle de devletin sadece genel kamu hizmetlerini yapmasının ötesinde, özel teşebbüs içinde gerekli olan tüm kolaylıkları sağlaması gerektiğini ifade etmiştir.

Tekin Alp’e göre devletçiliğin 3.Umdesi ise planlama yapmaktan ibarettir. Bunun için devlet iktisadi kalkınmayı sağlayacak planlar hazırlamalıdır. Tekin Alp’e göre devletin hazırlayacağı planlar 5-19 sanayi kapsayacak bir zaman dilimini içermeli ve iktisadi işler bu plan kapsamında yürütülmelidir.²²⁴

3.7. Mahmut Esat Bozkurt’un İktisadi Görüşleri

İzmir İktisat Kongresini açışta iktisat vekili olarak konuşma yapan Mahmut Esat (Bozkurt), *“... Biz iktisat meslekleri tarihinde mevcut mekteplerden hiçbirine mensup değiliz: Ne (bırakınız geçsinler, bırakınız yapsınlar) mektebine, ne de sosyalist, komünist, etatist veya himaye mekteplerinden değiliz... yeni Türkiye’nin yeni iktisadi manasına göre yeni bir iktisat mektebimiz vardır. Buna ben (Yeni Türkiye İktisat Mektebi) diyorum... Yeni Türkiye muhtelit bir iktisat sistem takip etmelidir. İktisadi teşebbüs kısmen devlet ve kısmen teşebbüs-ü şahsi tarafından deruhte edilmelidir... Hûlâsa bazı hususatta iktisadiyatımız devletleştirme usulünü takip edecek, bazı hususatta iktisadi teşebbüslerini şahsi teşebbüslere terk edecektir...”*²²⁵ sözleriyle o dönemlerde uygulanacak olan ekonomi politikalarında belirleyici rol oynamış ve doktrin tartışmaları gündeme gelmişti.

1930’lu yıllarda da devletçi politikaların tartışıldığı dönemlerde CHF’nin aydınlarından olan M.Esat Bey devletçiliği devlet sosyalizmi olarak ifade etmiştir. Bu

²²² Tekin Alp, a.g.m., s.74.

²²³ Tekin Alp, a.g.m., s.79.

²²⁴ Tekin Alp, a.g.m., s.80.

²²⁵ Ökçün, a.g.e., s.262-263.

konuda görüşü ise şöyledir: “Özel mülkiyeti tanıyan, fakat insanın insan tarafından sömürülmesini önlemek ve milli kalkınmayı başarmak için devlete ekonomik işlerde, kontrol ve teşebbüs hak ve yetkilerini kabul eden bir sistemdir...”²²⁶ “...Halbuki devlet sosyalistliği pratiktir.... Karşımızdaki Almanya bunun en büyük bir örneğidir. İç ve dış bakımdan ekonomik ve sosyal kalkınmasını eski sosyal demokrasisine, şimdiki devlet sosyalistliğine borçludur. Bugünkü Türkiye’imiz, bunun en yakın... örneğidir. Türkiye’imiz bugünkü ekonomik ve sosyal kalkınmasını devletçiliğe borçludur....”²²⁷

M.Esat Bey aynı zamanda devletçilik ile komünizm, arasındaki farklara da dikkat çekmiş, “insanlığın evriminde, (nihai) çağ, komünizm çağı olmayacak, sıkı bir devletçilik devri olacak ve mutlak müsavet değil, insanlığın cibilliyetine uygun bir müsavet çağı başlayacaktır...”²²⁸ sözleriyle devletçiliğin komünizmden ayrı olarak en uygun bir iktisat politikası olduğunu belirtmiştir.

M.Esat Bey devletçiliği ise şöyle tanımlamıştır: “Hususi mülkiyet tanıyan fakat insanın insan tarafından istismarını önlemek ve milli kalkınmayı başarmak için devlete ekonomik işlerde kontrol ve teşebbüs hak ve selahiyetlerini kabul eden bir sistemdir.”²²⁹

Dolayısıyla M.Esat Bey’e ifadesinde ılımlı bir devletçilikten bahsederek liberalizmden ayrılan ancak komünist bir sistemde olmayan devletçilik görüşünü benimsemiştir. Bu devletçilik ise Mahmut Esat Bey’e göre devlet sosyalistliğidir.²³⁰

3.8. Ahmet Hamdi Başar’ın Devletçiliği

Türkiye içinde bulunduğu sorunlara ve 1929 bunalımının Türkiye ekonomisi üzerindeki etkilerine çözüm arayışları içindeyken ortaya çıkan görüşlerden bir diğeri de Ahmet Hamdi (Başar)’ın görüşleridir.

Ancak Ahmet Hamdi (Başar)’ın iktisadi konulardaki görüşleri 1930’lu yıllardan çok öncelere gitmektedir. Nitekim Başar, 1922’de Milli Türk Ticaret Birliği’nin kurulmasında öncülük etmiş ve Milli Türk Ticaret Birliği’nin genç Türk müteşebbis ve tüccarlarının Avrupa’ya tanıtılmasında çok önemli rol oynamıştır. Yine Ahmet Hamdi (Başar)’ın girişimleriyle oluşturulan Milli Türk Ticaret Birliği 1923 İzmir İktisat

²²⁶ Mahmut Esad Bozkurt, *Atatürk İhtilâli* (Üçüncü basım. Kaynak Yayınları: 168, 1995), s.233.

²²⁷ Bozkurt, *a.g.e.*, s.240.

²²⁸ Boratav, *a.g.e.*, s.224.

²²⁹ Boratav, *Türkiye’de...*, s.164.

²³⁰ Boratav, *a.g.e.*, s.164.

Kongresi'ne de katılmış ve yabancıların elinde bulunan istanbul Ticaret ve Sanayi Odası'nın millileştirilmesini sağlamıştır.²³¹

1930'lu yıllarda ise Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın kapatılmasından sonra, Mustafa Kemal ile beraber yurtiçi gezisine katılmış ve bu üç aylık gezide dönemin iktisadi politikalarının oluşmasında çok önemli fikirler öne sürmüştür.²³² Ancak Ahmet Hamdi (Başar)'ın "*İktisadi Devletçilik*" konusunda Mustafa Kemal'e sunmak üzere hazırladığı rapor okutulmamış ve Başar, Mustafa Kemal'in çevresinden uzaklaştırılmıştır. Bunun üzerine Başar, görüşlerini kitaplar, makaleler biçiminde yayınlamaya ve konferanslar vererek yaymaya çalışmıştır. Hatta 1931 yılında yazdığı "*İktisadi Devletçilik*" adlı kitabı Mustafa Kemal'e sunmak üzere hazırlanmış raporun genişletilmiş şeklidir.²³³

Ahmet Hamdi (Başar)'ın devletçilik ile ilgili görüşleri Kadro Dergisi mensuplarıyla benzerlikler içermekle beraber bir takım farklılıklarda taşımaktadır. Öncelikle Kadro Dergisi, devletçiliği bir amaç ve gelecekte toplumun sürekli temel bir öğesi olarak görmektedir. Oysa Başar'ın iktisadi devletçiliği bir amaç değil, geçici bir süre uygulanacak niteliktedir.²³⁴

Ahmet Hamdi (Başar) Mustafa Kemal ile çıktığı üç aylık yurt gezisi boyunca Büyük Buhranın Türkiye ekonomisi üzerindeki etkilerini görmüş ve bu amaçla "*İktisadi Devletçilik*" adlı eserinde 1929 dünya bunalımının Türkiye ekonomisi üzerindeki etkilerine dikkati çekmiştir. Nitekim Başar, iktisadi buhranın etkilerini şöyle dile getirmiştir: "*....Bu umumi buhranda her tarafta istihsalatın fazla olması, istihlâkâtın az olması ve eşya fiyatının mühim nisbette düşmesi şeklinde kendini göstermiştir. Bunun muhtelif neticeleri görülmüş bilhassa birçok kimselerin işsiz kalması, ticaret ve sanayi hayatında iflasların çoğalması, umumi nizamın bozulması gibitesirleri hertarafta hissolunmuştur...*"²³⁵

Ancak Başar, böyle ekonomik olaylara dayandırmasının yanında dünya bunalımını klasik bir piyasa buhranı değil, bir rejim buhranı olarak nitelendirmiştir. Buna göre asıl hedef "*garp medeniyetinin dayandığı temellerin sarsılması ve böylece savaşların, ihtilâllerin ve piyasa buhranlarının birbirini izlemekte oluşudur.*"²³⁶ Diğer taraftan Başar'a göre, "*.... istihsalin çoğalması, fiyatları düşürür ve binnetice buhran denilen çöküntü başlar; bu devrenin en karakteristik vasfıda istihlâkin azalmasıdır.*

²³¹ Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi* (Ülken Yayınları), s.465.

²³² Ahmet Hamdi Başar'ın Atatürk'e özellikle devletçilik ile ilgili sunduğu fikirler için bkz. Ahmet Hamdi Başar, *Atatürk'le 3 Ay ve 1930'dan Sonra Türkiye*, s.49-62.

²³³ Ülken, *a.g.e.*, s.466.

²³⁴ Tekeli, İlkin, *a.g.e.*, s.89.

²³⁵ Başar, *a.g.e.*, s.21.

²³⁶ Ülken, *a.g.e.*, s.467.

Ortada sarfedilecek, birçok mallar ve onu sarfetmiye amade birçok insan kütleleri mevcudiken, kapitalist sistemde istihlâk ile istihsalin ayrı ayrı muameleler olması bu neticeyi verir... Kapitalist sistemde bir taraftan fazla istihsal ve onu sarfedecek birçok insan bulunmasına rağmen, diğer taraftan istihlâkın kısılmasına zaruret hasıl olur...."²³⁷ sözleriyle de bunalımın en önemli nedenini kapitalist sistemde bulur.

Başar'a göre serbest dış ticaretin egemen olduğu uluslararası pazarların açıldığı bir ekonomik yapıda Batı uygarlığı, serbestlik adı altında emperyalizm ve kapitalizm ile diğer ülkeleri sömürmekte hatta bu sistemleri benimseyen ülkeler dünyanın diğer devletlerini egemenlikleri altlarına almaktadırlar. Dolayısıyla Başar'a göre bu noktada kapitalizm farklılık tezadı, sınıf tezadı ve müstemleke tezadı olmak üzere üç tezat doğurmuştur.

Sınıf tezadı ihtilâllere, müstemleke tezadı milli kurtuluş hareketlerine sebep olurken, Başar'a göre farklılık tezadı ise, *"Buda aynı cinsten olan insanlar, müesseseler ve memleketler arasında tabiat, istihsal aletleri ve satış şartları noktasından mevcut keyfiyet ve farklarından husule gelir.... Bu tezat şahıslar ve müesseseler arasında, piyasa ve borsalarda rekabeti ihtiyaç ettiği gibi umumi harpde dahil olduğu halde son asırlar zarfında yapılmış olan harplerinde başlıca sebebidir...."*²³⁸ sözlerinden de anlaşılacağı üzere savaşırlara sebep olmaktadır.

Başar'a göre kapitalizm ancak müstemleke tezadının sonucu olarak yıkılabilir. Çünkü kapitalist sistemde üretim araçları belirli ellerde birikmeğe başlayınca, sermaye merkezileşir ve yüksek üretim sözkonusu olur. Ancak diğer taraftan üretim araçlarına sahip olmayan kişilerin sayısı artar ve bu kesim gittikçe yoksullaşır. Sonuçta fazla üretimin tüketilememesi gibi bir durum ortaya çıkar. Fakat bu fazla üretim müstemlekelerle ihraç edilebilir, ancak müstemlekelerin bir bölümü bağımsızlıklarını kazanınca ve milli sanayilerini oluşturmak için çeşitli önlemler alınca bu ülkelere ihracat zorlaşacaktır. Diğer kesimi ise dışarıdan mal alamayacak kadar güçsüzleşince, bu durum kapitalizmin sonu olan buhranı doğuracaktır. Oysa Türkiye açısından bu durum sadece ihraç edilen malların fiyatlarındaki düşmelerden çok, içte tüketilen ve bu nedenle dünya fiyatlarıyla ilişkili olmayan buğday fiyatlarındaki düşmelerden kaynaklanmıştır.

Dolayısıyla Başar'a göre buhran karşısında devlet herhangi birşey yapamadığına göre, yeni bir devlet yapısı gereklidir. Bu ise Türkiye'nin ekonomik alanda da kendine özgü bir yol çizmesiyle mümkündür ki bunun adıda iktisadi devletçiliktir.²³⁹

²³⁷ Ahmet Hamdi Başar, **İktisadi Devletçilik** (Üçüncü kitap) **Para ve İnkılâp** (İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1936), s.38-39.

²³⁸ Tekeli, İlkin, **a.g.e.**, s.90-91.

²³⁹ Varlık, **a.g.m.**, s.92-94.

Başar'a göre, “....Kapitalist iktisad sistemi ile devletçilik ekseriya birbirinin zıddı gibi mütalea ediliyor da bir müessesenin devlet tarafından yapılması veya bir milletin istihsal cihazlarından mühim bir kısmının devlet fabrikalarından ibaret olması, kapitalist iktisad sisteminin doğuracağı buhranlı mes’elelere ve mukadder âkıbete mâni olur zannediliyor. Devletçiliğin buna mani olabilmesi ancak sistemin kapitalist sistem telakkisinden ayrı bir mübadele mekanizması kurması ile mümkün olur.... Devletçilik, ferdîyetçilik aleyhdarı olabilir.... O piyasayı bir takım kayıtlar koyarak serbest bırakır.... veya.... monopol fiatları koyabilir. Fakat istihlâlcî istihsaliden ayrı olarak gördüğü müddetçe, bu devletçilik kapitalizm demektir. Millet iktisad sisteminin istediği devlet ise, insanların ve sınıfların sistem içinde istismarına değil, büyük ve müvazeneli bir iç ve mübadele birliğine dayanan devletçiliktir....”²⁴⁰

Ancak Ahmet Hamdi (Başar)’nin görüşleri bazı çevrelerde eleştirilmiş Başarizm²⁴¹ şeklinde yeni bir doktrin biçiminde ele alınmıştır. Nitekim Emin Türk Eliçin, iktisadi devletçiliği, “.... “İktisadi Devletçilik” dizisi bir destan, bir Odiseia’dır; ekonomik bilgiler ve düşüncelerle kurulmuş bir ütopyadır...”²⁴² sözleriyle eleştirmiştir.

Buna rağmen Başar iktisadi devletçilik ile ilgili görüşlerinde, ikili bir devlet anlayışını önererek “....Devletin “iktisadi işlere müdahalesi” ile “iktisadi devletçilik” tabirleri tamamen birbirinden ayrı mana ifade eder; yani devletin iktisadi işlere müdahalesi ile mutlaka iktisadi devletçilik yapılmış olmaz, ... bilmükabele (iktisadi devletçilik) mutlaka devletin iktisadi işlere karışması demek değildir; hatta bazen iktisadi işlere devletin müdahale etmemesi ile iktisadi devletçilik yapılmış olur.... devlet, ... mali, hatta iktisadi mülâhazalarla iktisadi işlerde fertlerin berbestçe faaliyetlerini tahdit eden kanunlar koyar ve tedbirler alır, ... Bu suretle iktisadi işlere müdahale eden bu devlet mutlaka “iktisadi devletçilik” manasile anladığımız bir müessese değildir; o hala klasik idari devlettir.... Klasik idari devlet, ancak iktisadi sınıfların haricinde “memur sınıfı” teşekkül etmiş ve bir sınıf halinde kuvvetlenmiş olan memleketlerde vazifesini genişletmiştir; iktisadi sınıfların kuvvet ve mukavemeti ne kadar dar ve az ise “idari devlet”in ittişâ hududen o kadar geniş ve çok olmuştur. “İdari devlet” iktisadi sınıfların kuvvet ve mukavemeti çok az olan devirde “hükümdarlık istibdadı” denilen bir otorite yaratmış, ... idari devletin gelişi güzel iktisadi işlere karışması “iktisadi devletçilik” programının zıddı olarakta mütalaa edilebilir.... iktisadi devletçilik devleti tarihi bir müessese olan klasik şekilde değil,

²⁴⁰ Başar, a.g.e., s.42-43.

²⁴¹ Eliçin, a.g.e., s.47.

²⁴² Eliçin, a.g.e., s.48.

*fakat iktisadi sınıflara ve iş bölümlerine istinat eden yeni uzviyetlerle mutalaa eder. İktisadi devlet mekanizması şimdikinden büsbütün başka yeni ve genç uzuvlara maliktir; ve vazifelerinden biride “idari devlet” mekanizmasını gittikçe geriletmesi ve vazifesini asgari hadde indirmesidir....”*²⁴³ sözleriyle iktisadi devlet ve idari devlet olmak üzere ikili bir devlet anlayışını önermiş ve buna göre iktisadi devletin görevlerinden biri idari devlet mekanizmasını gittikçe geriletmesi ve görevini en aza indirmesidir.

Yani devlet Başar’a göre bireylerin faaliyetlerini kısıtlamaksızın özel hayatı dışlamadan, iktisadi hayatta bir takım tedbirler almalı ve şartlara göre kendi imkânları doğrultusunda faaliyette bulunmalı, ancak gerektiği zamanda devlet müdahale ederek iktisadi yaşamı idare etmelidir.²⁴⁴

4. 1930’LAR TÜRKİYE’SİNDE İKTİSADİ POLİTİKALARI BELİRLEYEN UYGULAMALAR

CHP’nin 1931 yılı Mayıs ayında toplanan III. büyük kongresinde kabul edilen, “...Devletçilik, ferdi mesai ve faaliyeti esas tutmakla beraber, mümkün olduğu kadar az zaman içinde milleti refaha, memleketi mamuriyete eriştirmek için, milletin umumi ve yüksek menfaatlerinin icap ettirdiği işlerde -bilhassa, iktisadi sahada- devleti fiilen alakadar etmektedir”²⁴⁵ sözleriyle bağdaşır biçimde ferdi mesai ve faaliyet ekonomik hayatın temel ilkesi olmuş ve 1932-1939 yılları arasında devletçi uygulamaların görüldüğü dönemlerde de sözkonusu uygulamalar bu görüş doğrultusunda gerçekleştirilmiştir.

Nitekim Türkiye’nin içinde bulunduğu koşullar değerlendirilmeye çalışılarak ülkenin iktisadi ve sosyal yapısına uygun önlemler alınmaya başlanmıştır. Kısacası “devletçilik” kurumlaştırılmaya çalışılmıştır.

Daha öncede değindiğimiz gibi 1929 dünya bunalımının patlak vermesiyle gündeme gelen devletçi politikalar 1930-1939 yıllarını kapsamaktaysada bu dönemlerde korumacılık ve devletçilik olmak üzere iki belirgin özellik sözkonusudur. Dolayısıyla 1929 dünya bunalımının arkasından dış ticaret denetlenmeye ve korumacı bir yapıya kavuşturulmuş, dış ticaret rejimini düzenleyen bir takım salt korumacı tedbirler alınmıştır. Ancak iki yıllık bir denemeyi kapsayan bu süreçten sonra, 1932 yılından sonra korumacılık aşılarak, devletçilik uygulanmaya başlanmıştır.²⁴⁶

²⁴³ Başar, *İktisadi Devletçilik*, 1. Cilt, s.51-53.

²⁴⁴ Başar, *a.g.e.*, s.63.

²⁴⁵ Aydemir, *Tek Adam*, Cilt:3, s.449.

²⁴⁶ Boratav, *Türkiye İktisat...*, s.50.

Tarım, sanayi, ticaret, ulaştırma, para, bankacılık ve maliye gibi alanlarda yasalar çerçevesinde devletin öncü veya yönlendirici faaliyetlerde bulunmak üzere kamu kurum ve kuruluşlarının örgütlenmesi sağlanmıştır.

4.1. Tarımsal Alanda Uygulanan Politikalar

Devletin ekonomik yaşama girişimci olarak da katıldığı 1932-1939 döneminde ekonomide sanayileşme, dış ticaret, ulaşım gibi alanlarda önemli adımlar atılmış, ancak tarımsal alanda yapılan yatırımlar çok sınırlı kalmıştır. Daha öncede değindiğimiz gibi Türkiye ekonomisinin geçirdiği dünya bunalımından en fazla etkilenen sektör tarım sektörü olmuştur. Tarımsal hammadde fiyatlarında ortaya çıkan düşmeler tarımsal hasılda bunalım öncesi döneme göre %40'ın üstünde düşmeye neden olmuştur.²⁴⁷

Ayrıca tarımsal ürünlerin fiyatlarında meydana gelen büyük düşmeler çiftçilerin hayat koşullarında olumsuzluklara neden olmuş ve iktisadi buhran nedeniyle çiftçilerin uğradıkları zararları hafifletilmeye çalışılarak bu yönde politikalar uygulanmaya çalışılmıştır. Özellikle kredi kooperatifleri yaygınlaştırılmaya çalışılmış, ancak İsmail Hüsrev Tökin Ziraat Bankası'nın kurduğu kredi kooperatiflerini, “.... kooperatiflerin ekserisinin meclisi idarelerine münabahacılar ve mutavassıt tüccarlar girerek kooperatifleri kendi menfaatlerine alet yapmışlardır....” sözlerinden de anlaşılacağı gibi bir fayda getirmediğini açıkça ifade etmiştir.²⁴⁸ Buna karşılık Ziraat Bankası'nın ikrazat faizi %12'den %9'a indirilmiş, pamuk, yonca, pirinç, turuncgiller gibi bitkilerin üretimi arttırılmaya çalışılmıştır.²⁴⁹

Dünya bunalımının bir sonucu olarak, liberal dönem diye nitelendirdiğimiz 1920'li yıllarda önemli bir güç olan büyük ticari toprak sahipleri tarımsal ürünlerin ihracatında meydana gelen düşüşün bir sonucu olarak önemli bir iktisadi güç kaybına uğradılar. Böylece devlet 1930'lu yıllarda ihracata yönelik tarımsal çabalardan çok bir yandan tüketim malı öte yandan da ara malları sanayilerini geliştiren bir sanayileşme planı uygulamıştır. Dolayısıyla ithâl ikâmesi sanayileşme politikaları çerçevesinde bunalımın sermaye birikimi süreci üzerindeki olumsuz etkisi karşısında direnmeye çalışan devlet, yatırımların teşvikçisi, yatırım planları için gerekli olan fonların toplayıcısı olarak ekonominin bütün dallarına etkin bir biçimde katılmıştır.

²⁴⁷ Hüseyin Şahin, **Türkiye Ekonomisi, Tarihsel Gelişimi-Bugünkü Durumu** (Üçüncü basım. Ezgi Kitabevi Yayınları, 1995), s.63-64.

²⁴⁸ Tökin, **a.g.e.**, s.150.

²⁴⁹ Ömer Celâl Sarç, **Atatürk Döneminde Türkiye Ekonomisi ve İktisat Politikaları** (Birinci basım. İstanbul: Çağdaş Düşüncenin Işığında Atatürk, Dr. Nejat Eczacıbaşı Vakfı Yayınları, Araştırmalar Dizisi: 1, 1983), s.369-370.

Ayrıca bu dönemde buhranın etkilerinden dolayı kentsel kesimdeki durgunlukta gözönüne alınarak devletin önderliğinde tarım kesiminde bir artık yaratılması ve bu artığın aktarılması sözkonusuydu. Ayrıca toplam ithalatın %20'sini oluşturan besin maddeleri ithalatı ödemeler dengesi sorunları nedeniyle azaltılmalıydı.²⁵⁰ Bu bağlamda hükümetin politikalarını köylünün yiyecek maddesi üretme potansiyeline göre seçmesi gerekiyordu.

Dolayısıyla 1930'lu yıllarda devlet politikası ihracat için üretim yapan tahıl üreticisine ve ülkenin iç kısımlarında buğday üretimi yapan küçük ve orta çiftçiler grubuna yönelmiştir. Bunun nedeni ise, genelde büyük ticari çiftçiler Adana ve İzmir yöresinde pamuk benzeri pazar ürünlerini ürettikleri için buğdayın %80'den fazlası geçimlik ve orta büyüklükteki işletmelerin bulunduğu iç kesimlerde, Anadolu platosunda üretilmekteydi. Ayrıca orta köylü hükümetin ticaret politikasına cevap vermeye daha yatkındır. Eğer hükümet ticari sermaye arz eden ve ticari kâra el koyan bir aracı tüccar gibi hareket edecekse, üreticiden aldığı artık ürünü satmakta güvenilir bir durumda olmalı ve üreticilerde, hükümete üstün bir pazarlık gücü garanti edebilecek bir biçimde ticari sermayeye bağlanmak için küçük ve birbirinden ayrı olmalıydı. Ancak bu koşullar büyük ticari çiftlikler için sözkonusu değildir. Dolayısıyla hükümet artık ürünü orta çiftçiden kendisinin saptadığı bir fiyatla satın alıp, yine kendisinin saptadığı bir fiyatla tüketicilere yeniden satabilir ve böylece ticari sermayenin kâr oranını fiilen kararlaştırabilirdi.²⁵¹

O dönemlerde rant üzerinde de durulmuştur. İsmail Hüsrev'e göre, “.... rant sâi seyrinden mütevellit bir fazlanın toprak sahibine düşen kısmıdır.” şeklinde ifade edilen rant, Türkiye’de Avrupa’daki ranttan pek farklı değildir. İsmail Hüsrev’e göre, “Bizde toprak sahipleri ekseriyetle şehir ve kasabalarda oturan tüccar, esnaf.... veya kasabada oturmayı tercih etmiş hal ve vakti yerinde köylülerdir. Büyük toprak sahiplerinin köyde oturduğu nadirdir.... Tüccar, esnaf, ... tediye edilemeyen borçlar mukabilinde köyde toprak sahibi olmuşlardır. Bu vaziyete göre köyde vücuda gelen rant.... şehir ve kasabalarda toplanmaktadır. Yani köyde teraküm etkemis icap eden milli sermaye bu tarık ile şehir ve kasabalarda teraküm ediyor.... Başka memleketlerde şehir ve kasabalarda teraküm eden bu milli sermayeler, sanayie, ticarete.... aktığı halde bizde pek kârlı olan mürabahacılık sahasında kullanılıyor. Köyde istihsal olunan fazla kıymetler şehir.... ve oralardan mürabaha kanalıyla köye döner. Bir çığ gibi büyüyerek devam eden bir devran.... köy müşshahsilinin tediye kabiliyetini ve vergi ödeme

²⁵⁰ Ronnie Margulies, Ergin Yıldızoğlu, “Tarımsal Değişim: 1923-1970”, *Geçiş Sürecinde Türkiye* (Çeviren: Neyir Kalaycıoğlu, Derleyen: Irvin Cemil Schick/F.Ahmet Tonak) (İkinci basım. Belge Yayınları: 110, Bilim Dizisi: 2, 1992), s.290-291.

²⁵¹ Çağlar Keyder, *Toplumsal Tarih Çalışmaları* (Birinci basım. Dost Kitabevi Yayınları: 13, Ekonomi/Tarih Araştırmaları Dizisi:4, 1993), s.200-201.

iktidarını gittikçe eriten iktisadi bir maraz halini almıştır...."²⁵² Dolayısıyla bu rant durumunda devletin müdahalesini gerektiren bir durum olmuştur.

Ayrıca o dönemlerdeki tarımsal politikaların bir özelliği de ekonominin dışa kapanması neticesinde ithalatın azaltılarak, mal mübadelesi devlet tarafından denetlenmiş, bu durum ise büyük çiftçilerin aleyhine olmuştur. Neticede büyük çiftçi ne ithal edilmiş girdiler satın alabilmiş, ne de ihracat pazarlarına rahatlıkla girebilmiştir. Nitekim ekonominin dışa kapanmasının bir sonucu olarak da büyük çiftçilerin daha fazla traktör ithal edememesi, traktör kullanılarak toprakların tarıma elverişli duruma getirilmesiyle başlayan yaygın tarımın sona ermesine neden olmuştur.²⁵³

Devletin tarıma en önemli müdahalesi 1932 yılında buğday fiyatlarını desteklemek amacıyla destekleme alımlarına başlamış olmasıdır. Ahmet Hamdi Başar'da "*....(Buğday) işini (organize) etmek suretiyle, yalnız büyük bir buhranı önlemek değil, fakat Türkiye'de zirai, iktisadi birçok faideler temin etmek hatta (vergi) meselesi düşünülürse devlete bilâ vasıta vergilere muadil bir varidat bulmak imkânı mevcut olduğu görülecektir....*"²⁵⁴ sözleriyle buğdayın önemine dikkati çekmiştir. Dolayısıyla 1932'de çıkarılan 2056 sayılı kanunla buğdayın fiyatı korunmuş²⁵⁵ ve sözkonusu kanun hükümete Ziraat bankası vasıtasıyla buğdayı kendi tayin ettiği fiyatlarla satın almak yetkisini vermiştir.

1933 yılında ise, Ankara Yüksek Ziraat Enstitüsü, birkaç tarım istasyonu ve Numune Çiftlikleri kuruldu.²⁵⁶

1934'te çıkarılan "*Buğdayı Koruma Karşılığı Kanunu*" ile un ve un mamulleri üstüne bir vergi konulmuş ve bununla Ziraat Bankası'nın satın almaları desteklenmiştir.²⁵⁷

Özellikle sanayiye hammadde yetiştiren, çiftçinin ürün ve toprağı geliştirmesine yardımcı olmak üzere verilen krediler Ziraat Bankası tarafından finanse edilmiş, pamuk çırçırı, bitkisel yağ ve sabun fabrikası bu banka tarafından işletilmiştir. Ayrıca model çiftlikler ve kombine çiftlikler, şarap fabrikaları, çay üretim alanı ve süt ürünleri üreten devlet çiftliklerini, tarım aletleri, tohum ve gübre satan tarım teçhizatları dağıtım

²⁵² İsmail Hüsrev, "Türkiye Köy İktisadiyatında Toprak Rantı", **KADRO** (Sayı.4, Cilt. I (Tıpkı basım) Nisan, 1932), s.14.

²⁵³ Keyder, **a.g.e.**, s.202.

²⁵⁴ Başar, **a.g.e.**, s.72.

²⁵⁵ Buğdayı Koruma Hakkında Kanun Layihası görüşmeleri için bkz. Kuruç, **Belgelerle Türkiye İktisat...**, Cilt.2, s.193-195.

²⁵⁶ Sertel, **a.g.e.**, s.47-48.

²⁵⁷ Buğdayı Koruma Karşılığı Kanunu için bkz. Düstur, Kanun, Tefsir, Karar, Kararname No: 2466, Cilt: 15, Resmi Gazete No: 2714, Sahife No: 631.

acentesini, tahıl alım ve destekleme için kurulan Toprak Mahsulleri Ofisi ve Türk tarım ürünlerini işleyen ve pazarlayan Tarım Satış Kooperatifi'nin finanse edilmesine de yardım etmiştir.²⁵⁸ Demiryolu navlunları %50-75 oranında düşürülmüş, besi ve çekim hayvanlarından alınan vergiler azaltılmıştır. Deneysel nitelikte örnek devlet çiftlikleri kurulmuş, yeni cins tohumlar bedelsiz olarak dağıtılmıştır. Buğday ithalatı üzerinden alınan gümrük vergileri artırılmış, merkezi depolama tesisleri kurulmuş ve kooperatifçilik teşvik edilmiştir.²⁵⁹

1935 yılında tarımın gelişmesi için 2834 sayılı “*Tarım Satış Kooperatifleri Kanunu*” yürürlüğe sokulmuş²⁶⁰ yine 1935 yılında CHP'nin parti programında “*Her Türk çiftçisinin yeter toprak sahibi etmek, partimizin ara gayelerinden biridir. Topraksız çiftçiye toprak dağıtmak için özgür istimlâk kanunları çıkarmak lüzumludur*” diyen madde eklenerek bu konuyla ilgili yeni bir kanun taslağı İçişleri Bakanlığı'na hazırlanmıştır. Ancak sözkonusu kanun taslağı meclis komisyonlarına ve diğer bakanlıklara dağıtıldığında yoğun bir eleştiri ve tepkiyle hazırlanmış ve bunun üzerine toprak reformu uygulamasına olanak sağlamak için gerekli anayasa değişikliklerinin hazırlığına başlanmıştır. Toprak reformu kanunu taslağını hazırlamakla görevlendirilmiş olan Tarım Bakanlığı'nın 1937 yılında ilgililere dağıttığı “*Zirai Islahat Kanunu Projesi*”, 1938 yılında yeniden ele alınmış ancak çalışmalar II.Dünya Savaşı nedeniyle kesintiye uğramıştır. Dolayısıyla dönemin şartları toprak reformu çıkarmaya imkan vermemiştir.²⁶¹

1937 yılında bütün orman kaynakları devlet kontrolü altına girmiş ve Devlet Orman İşletmeciliği kurulmuştur.²⁶² Yine aynı yıl Tarım Bakanlığı'na bağlı olarak makine kombinaları kurulması, bunların özel çiftçilere makine ve araç kiralamaları kararlaştırılmıştır.²⁶³

Bu dönemde tarımsal kredilerin toplam krediler içindeki payı daraltılmış, tarım kredilerinin toplam kredilere oranı 1930'lu yılların başında ortalama %18 iken 1937-1938'de %05'e gerilemiştir. Kısacası bu dönemde tarım sektörü ihmal edilmiş devlet daha çok sanayi, ulaştırma ve diğer alt yapı yatırımlarına girişmiştir. Ancak ithâl ikâmesi sanayileşmenin neden olduğu iç talep artışı, 1936'dan sonra tarımda canlanmaya neden olmuş, her ne kadar tarımsal verimde bir iyileşme olmasa da, ekilen

²⁵⁸ Robert W. Kerwin, “Türkiye’de Devletçilik 1933-1950”, *Türkiye’de Devletçilik* (Derleyen: Nevin Coşar) (Birinci basım. Bağlam Yayınları, İnceleme-Araştırma: 49, 1995), s.105.

²⁵⁹ Margulies, Yıldızoğlu, *a.g.m.*, s.291.

²⁶⁰ Kanun için bkz. Düstur, Kanun, Tefsir, Karar, Kararname No: 2834, Cilt: 16, Resmi Gazete No: 3146, Sahife No: 1642.

²⁶¹ Tezel, *a.g.e.*, s.378-382.

²⁶² Kerwin, *a.g.m.*, s.105.

²⁶³ Tezel, *a.g.e.* s.418.

alanların genişlemesi tarımsal hasılanın artmasına neden olmuş ve 1933-1938 döneminde tarımsal hasıla yılda ortalama %9.4 oranında artmıştır.²⁶⁴

4.2. Sanayi Alanında Uygulanan Politikalar

1930-1939 yılları arasında sanayileşme doğrultusunda ilk ciddi adımlar atılmıştır. İktisat vekili olan Celâl Bey'de 5.1.1933 trihinde Âli İktisat meclisi'ni açış konuşmasında, "...Sanayi hareketi memleketimizde iptidailikten kendisini kurtararak salim bir cereyan almağa başlamıştır.... Fakat istediğimiz arızı tedbirler değil esaslı ve devamlı tedbirlerdir...."²⁶⁵ sözleriyle sanayileşmeye verdiği önemi açıklamıştır. Nitekim sanayinin sabit fiyatlarla yıllık büyüme hızlarının ortalaması 1923-1929 yıllarında %8.5 iken, 1930-1939 yılları arasında %11.6 olmuştur. 1929 yılında ise cari fiyatlarla milli hasılanın %9.9'unu sanayi kesimi oluştururken, bu oran 1939'da %18.3'e çıkmıştır.²⁶⁶

Nitekim Şevket Süreyya Aydemir'de bir ülkenin gelişme sağlamasının temel nedenini ülkede milli bir sanayinin kurulmasına bağlamıştır. Bunu da, "...bir ülkede, milli bir sermaye birikiminin yaratılmasına yönelik iktisadi faaliyetlerin en önemli, en emin belirtisi ve belgesi, o memlekette mali ve ticari sermayelerin, milli bir sanayiîin yaratılışına yönelebilmesidir. Hulasa bir milli sanayi sistemi, milli bir kurtuluş hareketinin ve gerçek bağımsızlığın mihverini teşkil eder...."²⁶⁷ sözleriyle dile getirmiştir. Dolayısıyla 1930'lu yıllarda ithâl ikâmesi ve korumacı sanayileşmeyi gerçekleştirmek amacıyla devletçi sanayileşme söz konusu olmuştur.

Devletçilik bir iktisat politikası tercihi olarak kabul edilince, belediye görevlerini yürütmek amacıyla, bazı sanayi ve maden işletmeleri karşılığı ödenerek kamulaştırılmış, su, elektrik, telefon işletmeleri ile Zonguldak Kömür İşletmesi ve demiryolları millileştirilmiş ve özel sermayenin kuramadığı temel sanayiler oluşturulmaya çalışılmıştır.

1925 yılında, devlet sanayi kuruluşlarının bir kısmını işletmek ve özel sanayi kuruluşlarına sermaye katmak üzere kurulan Sanayi ve Maadin Bankası, daha sonra sanayi işletmeciliği ve bankacılık görevlerinin birbirinden ayrılmasının uygun olacağı düşünüldükçe 1932 yılında Devlet Sanayi Ofisi ve Türkiye Sanayi ve Kredi Bankası kurulmuştur.

²⁶⁴ Şahin, a.g.e., s.66.

²⁶⁵ Kuruç, a.g.e., s.5.

²⁶⁶ Boratav, a.g.e., s.54-55.

²⁶⁷ Aydemir, *İnkılâp ve...*, s.221.

Ancak sözkonusu Devlet Sanayi Ofisi (DSO), Türkiye Sanayi ve Kredi Bankası (TSKB) ile hükümetin sanayi politikasını ele alış biçiminde rahatsızlıkların olması nedeniyle dönemin Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal'in müdahalesiyle, Başvekil İsmet Paşa, kabinede değişiklik yapmış ve iktisat vekili Mustafa Şeref Bey'in yerine daha öncede değindiğimiz gibi İş Bankası'nın kurucusu olan Celâl Bey getirilmişti. Celâl Bey sanayileşmeyi hararetle savunan bir kişidir. O'na göre, gümrük gelirleri azalsa bile sanayileşme yoluyla diğer kamu gelirleri yükselecektir.²⁶⁸

Daha sonra 1932'de kurulan TSKB'nın yetersiz olacağı hissedilince, 1933 yılında her iki kuruluşunda yerini almak üzere Sümerbank kurulmuştur. Yine devletçiliğin yaygın olarak uygulandığı, devletin ekonomik yaşama sadece düzenleyici olarak katılmayıp, bizzat girişimci olarak görev aldığı bu dönemde sermaye birikiminin hızlanması ve sanayileşmenin hızlı bir biçimde sağlanması için planlar hazırlanmış ve 1934-1938 yılları arasında kapsayan I.Beş Yıllık Sanayi Planı bunun ilk adımı olmuştur.²⁶⁹ Bunun yanısıra Etibank ve buna bağlı olarak kurulan Maden Tetkik Arama Enstitüsü meydana getirilmiş. Ayrıca I. Beş Yıllık Sanayi Planının uygulanması sona erip, II. Beş Yıllık Sanayi Planı uygulamasına başlanarak 1938 yılında İktisadi Devlet Teşekkülleri ortaya çıkmıştır.²⁷⁰

4.2.1. Devlet Sanayi Ofisi

Devletçi uygulamaların başlamasıyla birlikte devlet teşekküllerinin nasıl yönetileceği, özel sektör yatırımlarına nasıl ve ne zaman destek olunacağı, yabancı yatırımlara ne gibi durumlarda izin verileceği vb... gibi sorunlar karşısında 3 Temmuz 1932 tarihinde ve 2058 sayılı kanunla Devlet Sanayi Ofisi (DSO) kurulmuştur.²⁷¹

Buna göre, "*Kanunu mahsusalarına tevfikân (özel yasalarına dayanarak) kurulmuş olanlardan maada (başka) devlet sermayesiyle tesis edilmiş ve edilecek fabrikaların ve devlet iştiraklerinin ve kurulması müsaadeye tabi (izne bağlı) veya mukaveleye (sözleşmeye) bağlı olan fabrikaların sureti idaresi (yönetim biçimi) ve Devlet Sanayi Ofisi teşkili (oluşturulması)*"²⁷² şeklindeki sözlerle ekonomide devletçilik alanında büyük bir adım atılmış oldu.

²⁶⁸ Boratav, *Türkiye'de...*, s.174.

²⁶⁹ Morris Singer, "The Significance and the Changing Role of Government in the Development of a Mixed Economy: The Case of Turkey", *Turkey's and Other Countries Experience with the Mixed Economy* (Edited by: Mükerrrem Hiç) (İ.Ü. Economics Faculty, 1979), s.177. Ayrıca bkz. Hershlag, *a.g.e.*, s.13.

²⁷⁰ Aydemir, *Lider ve...*, s.82. Ayrıca bkz. Walstedt, *a.g.e.*, s.73-74.

²⁷¹ Haldun Derin, *Türkiye'de Devletçilik* (İstanbul: 1940), s.92.

²⁷² Kuruç, *Mustafa Kemal Döneminde...*, s.146.

Bundan önceki dönemlerde Devlet direkt olarak işletme kurmamış, sadece Osmanlı döneminden Sanayi ve Maadin Bankası'na devreden fabrikalar anonim şirketlere dönüştürülerek hisse senetlerinin satılması prensibini kabul etmişti. Oysa D.S.O. kanunu devletin direkt işletmeler kurarak müdahale etmesini öngörmektedir.²⁷³

D.S.O.'nun görevleri kısaca sınai devlet işletmelerinin, fabrikalarının, doğrudan veya dolaylı kuruluşuna proje hazırlayarak, projeleri uygulayarak hizmet etmek, özel yasa ile Sanayi ve Maadin Bankası tarafından yönetilen devlet sermayesi ile kurulmuş ve kurulacak bütün fabrikaları yönetmek, hammaddelerimizin sürümünü arttıracak girişimlerde bulunmak, iktisat vekaletinin isteği halinde, istenen konularda incelemeler yapmak, yönetim ile görevli olduğu kurumların program ve bütçelerini hazırlamak şeklinde ifade edilebilir.

D.S.O.'ya devlet sermayesinin katıldığı sanayi kurumlarının, müdür, mühendis, uzman vs... tayin etmek, eğer devlet katılımı kurum sermayesinin %50'sini aşıyorsa idare meclisi reisi, murahhas üye gibi imzaya yetkili olanlardan birini tayin etme, devletin katılımı oranında idari meclisinde temsilci bulundurma, katılımının bulunduğu kurumlara ait tesislerin yenilenmesi, değiştirilmesi, genişletilmesi gibi durumların onaylanması gibi yetkiler verilmiştir. Ayrıca piyasa sınırlı sayıda fabrikaların kuruluşuna imkan verecek kadar dar ise veya olağanüstü korumacılık tedbirleri sayesinde sürümü fiilen hükümetçe sağlanan sanayi alanlarında fabrika kurulması ancak vekaleten teklif ve Bakanlar Kurulu'nun iznine bağlanmıştır.²⁷⁴

Dolayısıyla burada özel teşebbüsün serbestçe girişimde bulunması sınırlandırılmış, aşırı bir devletçilik uygulaması söz konusu olmuştur.

D.S.O. yasasının çıkartılmasından sonra aşırı devletçi uygulamalara yöneltile tepkilerde Mustafa Şeref Özkan'ın istifa etmesine neden olmuş ve böylece D.S.O. yasasının çıkarılmasından 2 ay sonra Eylül 1932'de Celal Bayar İktisat Bakanlığı'na getirilmişti. Celal Bayar, "*Kanaatimce memleketin iktisat ve faaliyet sahasında fertlerin ve devletin müşterek mesaisiyle yaratılacak, yapılacak sayısız işler vardır. Bu mühim iş milli iktisadiyatımızın inkişafı için seferber edilecek olan bütün milli kuvvetlerin faaliyeti arasında hesaplı ve samimi bir ahenk temin etmektir... Nerde iş hayatı, sanayi hayatı, kazançlı ticaret hayatı, zirai faaliyet varsa, o muhitte mutlaka nisbi refah ve huzur fazlalığı vardır*"²⁷⁵ sözleriyle devletçi uygulamalar karşısında endişeleri giderici bir tutum takınmıştır.

²⁷³ Dündar Sağlam, "Devletçilik İlkesi İçinde Özel Sektör-Kamu Sektörü Dengesi", Atatürk'ün Ekonomik Kalkınma Politikası ve Devletler İşletmeciliği (İstanbul: İ.Ü. Yayın No: 2846, İşletme Fakültesi Yayın No: 125, Devlet İşletmeciliği Enstitüsü Yayın No: 2, 1981), s.88.

²⁷⁴ Boratav, 100 Soruda Türkiye'de..., s.258-259.

²⁷⁵ Sağlam, "Devletçilik İlkesi İçinde...", s.89.

Ancak aşırı devletçi uygulamaların yoğunlaştığı bu dönemde, 1933 yılında Başbakanı danışmanlık yapan Âli İktisat Meclisi'nin raporunda, *"...devlet hiçbir resmi sanayi yalnız kendi teşebbüs ve faaliyetine hasretmeyecek bu mevzuda her sahayı müteşebbis eşhaş ve müessesata serbestçe açık bulundurmali ve kendi teşebbüsleriyle veya iştirakile vücuda gelecek sanayi hareketlerinde halkın kuruluş teşebbüslerine iştirakleri mümkün olduğu kadar teshil olunmalı ve teessüs kökleşipte muayyen ve emin bir kâr temin etmeğe başladığı ve halkın iktisadi refahı müsait bulunduğu zaman, bu tesisler ilk fırsatta hususi müteşebbislere ve halka mal edilmelidir...."*²⁷⁶ sözleriyle her ne kadar devletçilikte aşırıya kaçılmayacağına dair bir takım tavırlar sergilense de bunun tersi bir uygulama söz konusu olmuştur.

4.2.2. Sanayi ve Kredi Bankası

Sanayi ve Maadin Bankası'nın yeterli bir çözüm olarak görülmemesi bir eleştiri konusu olmasından sonra Sanayi ve Maadin Bankası'nın işleri ikiye ayrılmış, bankanın sımai işletmecilik görevleri D.S.O.'ne verilirken, bankacılık faaliyetleri de Türkiye Sanayi ve Kredi Bankası'na (T.S.K.B.) devredilmiştir.

T.S.K.B. 2064 sayılı yasa ile temmuz 1932'de TBMM'nden geçmiştir. D.S.O. kamu kesiminin sanayi örgütlenmesini ilgilendirirken, T.S.K.B. daha çok özel kesimi ilgilendirmektedir.²⁷⁷

Dolayısıyla Sanayi ve Maadin Bankası'nın bizzat işlettiği teşebbüslere rakip olan özel kurumlara kredi açarak bankacılık hem de aynı zamanda sanayicilik yapamayacağını anlaşılmış olması üzerine, bu bankanın görevleri SKB'ye devredilmiş, ancak hükümet tasarısında SKB'ya özel sermayesinde iştirak edeceğine dair hükümler bulunmasına rağmen bu hükümler bütçe encümeni tarafından kaldırılmıştır.²⁷⁸

5.000.000.- liralık sermaye ile kurulan bankanın başlıca görevleri şunlardır:

- Sinaikuruluşlarınkredigereksinimlerininkarşılama,
- Ulusal sanayinin hammaddetedarikine aracılık etmek,
- Sanayiteşvik primlerine aracı olmak,
- Küçük sanayiye ayrıca kredi açmak,

²⁷⁶ Vedat Nedim, "Devletin Yapıcılık ve İdarecilik Kudretine İnanmak Gerekir", **KADRO** (Sayı. 15, Cilt.2 (Tıpkı basım), Mart 1933), s.16.

²⁷⁷ Tekeli, İlkin, a.g.e., s.149-150. Sanayi ve Kredi Bankası ile ilgili olarak bkz. Düstur, Kanun, Tefsir, Karar, Kararname No: 2064, Cilt. 13, Resmi Gazete No: 2150, Şahife No: 1216. Ayrıca bkz. TBMMZC, Cilt. 1, İn'ikat: 80, 7.7.1932, s.513-515.

²⁷⁸ Boratav, a.g.e., s.261.

-Bu işlerle ilgili her türlü banka işlemlerini yapmak.”²⁷⁹

Nitekim SKB her ne kadar özel teşebbüsün kredi ihtiyaçlarını karşılamak ve hatta SKB ile ilgili ilk tasarıda bu kurumun özel sektör sanayicilerinin katılacağı 10.000.000 TL’lik bir sermaye ile kurulması öngörülse de konunun TBMM encümenlerindeki görüşmelerinde, özel kesimin sermayeye ve dolayısıyla yönetime katılmaları uygun bulunmamıştır.²⁸⁰

Bu yüzden devletin sanayiye yoğun bir şekilde müdahalesini ifade eden bu girişimler tepkiyle karşılanmıştır. Hatta SKB’nin sermaye kaynağını bulma sorunu olduğunda ve diğer sermaye kaynaklarının sınırlı olması yüzünden sanayicilere sağlanan gümrük muafiyetlerinin azaltılması yoluna gidilmiştir.²⁸¹ Ancak bu muafiyetlerle ilgili olarak meclis görüşmelerinde bir takım itirazlar sözkonusu olmuştur. Buna göre, *“Bankanın istisnai kaynaklarda elde ettiği sermaye vasıtasıyla, “hükümet yerli halkın zararına.... kendisine.... muafiyetler temin etmek istiyor.... Aynı maksada hâdim şahsi teşebbüslerin.... bir banka tesisine imkân kalmayacaktır. hariçten aynı vazifeyi görmesi için gelmesi melhuz.... sermayelerinde kaçmasına sebebiyet vermiş olacağız.”²⁸²*

Dolayısıyla SKB devletçiliğin yoğun olarak uygulandığı bir dönemde sanayileşmenin kredi ve finansmanını üstlenerek, İş Bankası’nın yerini almış, ancak daha sonra DSO ve SKB kaldırılarak, bundan sonraki dönemlerde holding ve yatırım şirketi olarak 5 yıllık programların uygulama görevlerini Sümerbank yüklenmiştir.²⁸³

4.2.3. Sümerbank

Celâl Bey’in yönetiminde iktisat vekaletinde SKB ve DSO’nun görevlerine son vererek, 1932 yılından önce kurulmuş olan Sanayi ve Maadin Bankası’nın işlevlerini yerine getirmek amacıyla, sanayicilik ve bankacılığın birleştirilerek, uygulanan devletçilik politikalarında özel kesimden kaynak çekmeyen, ancak özel kesime kaynak yaratan, destek ve ortak olacak bir örgütlenme amacını kapsayan Sümerbank Kanunu²⁸⁴, D.S.O. ve T.S.K.B.’nin birleştirilmesiyle 3 Haziran 1933 tarih ve 2262

²⁷⁹ Talas, a.g.e., s.348.

²⁸⁰ Tekeli, İlkin, a.g.e., s.211.

²⁸¹ Buğra, a.g.e., s.151.

²⁸² Boratav, Türkiye’de..., s.195.

²⁸³ Ergül Han, “Atatürk”ün Ekonomi Anlayışı ve 1923-1938 Döneminde Ekonomi Politikası Uygulaması”, *Eskişehir İ.T.İ.A. Dergisi* (Sayı. 1, Cilt. XII), s.152.

²⁸⁴ Sümerbank Kanunu ile ilgili olarak bkz. Düstur, Kanun, Tefsir, Karar, Kararname No:2262, Cilt. 14, Resmi Gazete No: 2424, Sahife No: 1291.

sayılı kanunla bir kamu iktisadi teşebbüsü şeklinde kurulmuştur.²⁸⁵ Sümerbank yasasına göre;

- Devlete ait olan, özelliği bulunanlar dışındaki bütün endüstri tesislerini devralıp işletmek,
- Kalkınmaya gerekli bütün endüstri kuruluşlarını, incelemek, projelendirmek, kurmak, işletmek, bu işleri bizzat veya özel kesimle yapmak,
- b fıkrası ile ilgili her türlü önerileri ilgili makamlara sunmak,
- Sınai krediler sağlamak, yurt düzeyinde uzman geliştirmek, ulusal sanayiini gelişmesine çalışmak.²⁸⁶

Sümerbank'ın görevleri şöyle sıralanabilir:

- D.S.O.'dan devralacağı fabrikaları işletmek, özel kuruluşlardaki devlet iştirak hisselerini yönetmek,
- Devlet sermayesi ile kurulacak tüm sınai kuruluşların (özel kanunlarına dayanılarak meydana getirilecek kuruluşlar hariç) etüd ve projelerini hazırlamak, bunları kurmak ve yönetmek,
- Sermayesi elverdiği ölçüde ülkenin kalkınması için gerekli sınai kuruluşlara katılmak,
- Yurda ve kendi fabrikalarına gerekli işgücünü yetiştirmek,
- Sınai kuruluşlara kredi sağlamak, her türlü bankacılık işlemleri yapmak,
- Ulusal sanayiinin gelişmesi için önlemler aramak.²⁸⁷

Sümerbank dokuma (pamuklu ve yünlü), çelik, kağıt, yapay ipek, soda, klor ve çimento fabrikaları gibi farklı üretim birimlerini kuran, işleten ve finanse eden bir holding olarak düşünülmüş²⁸⁸ ve sermayesi D.S.O. ve T.S.K.B.'den devralacağı sabit ve döner sermayelerle birikmiş amortisman ve iştirak paylarının karşılığı olarak 20 milyon TL idi.²⁸⁹

D.S.O.'nun kurulduğu zaman aşırı devletçilik uygulamaları bazı çevrelerce kuşkuyla karşılandığından Sümerbank'ın kuruluş gerekçesi olarak, "*Devlet Sanayi Ofisi milli sanayimizin inkişafına amil olmaktan ziyade (gelişmesinde etkili olmaktan*

²⁸⁵ Ekrem Özelmas, **Devletçilik ve Türkiye'deki Tatbikatından Sümerbank** (Sümerbank Yayınları), s.84.

²⁸⁶ Selahattin Özmen, "İktisadi Devlet Teşekküllerinin (KİT'lerin) Kuruluş İlkeleri ve İlkelerin Saptanmasında Atatürk'ün Rolü", **Atatürk'ün Ekonomik Kalkınma Politikası ve Devlet İşletmeciliği** (İstanbul: İ.Ü. Yayın No: 2846, İşletme Fakültesi Yayın No: 125, Devlet İşletmeciliği Enstitüsü Yayın No: 2, 1981), s.25.

²⁸⁷ Öztin Akgüç, "Atatürk Döneminde Bankacılık", **Atatürk Dönemi Türkiye Ekonomisi Semineri** (İstanbul: YKB Yayını, 1981), s.168.

²⁸⁸ Osman Okyar, "Devletçilik Kavramı", **Türkiye'de Devletçilik** (Derleyen: Nevin Coşar) (Birinci basım. Bağlam Yayınları: 92, İnceleme-Araştırma: 49, 1995), s.193.

²⁸⁹ **Cumhuriyet Dönemi...**, s.470.

çok), sanayi erbabımızı (özel kesim sanayicilerini) endişeye (kuşkuya) düşüren bir müessese tesiri (etkisi) yapmıştır. (Şimdi) istihsal (üretim faaliyetleri üzerinde menfi (olumsuz) tesirler yapabilecek bütün amiller (etkenler) ortadan kaldırılmış ve benzerleri hususi müesseselerin (özel kuruluşların) rasyonel çalışma usulleri kabul edilerek ticari bir serbesti ile inkişaf edebilmesi için, müesseseye (Sümerbank'a) anonim şirket karakteri verilmiştir. Sümerbank'ın sahibi bulunacağı fabrikalar hisselerinden bir kısmının Türklerin ve Türk teşekküllerinin eline geçmesi muvafık görülmüştür."²⁹⁰ sözleriyle Sümerbank'ın sanayi yatırım programlarının uygulanmasında yerli işadamlarıyla işbirliği yapacağı, devletçe kurulacak sanayi işletmelerinin mülkiyetinin bir süre sonunda özel girişimcilere aktarılacağı ifade edilmiştir.²⁹¹

Ancak her ne kadar devletçilik konusunda bazı ılımlı yaklaşımlar olsa da devlet mülkiyetindeki sermayenin korunması ve devletçilik çizgisinde yatırımcılık-işletmeciliğin sözkonusu olması devletçilik konusunda bazı aşırılıklarında olduğunu gösterir. Sonuçta hem ılımlı, hem de aşırı bir yaklaşımdan oluşan, bankanın işlevi, özel kesimin finansman işinde devletçi kesiminde yatırım ve üretim işinde ağır basmasıyla karma bir nitelik taşımaktadır.²⁹²

4.2.4. Gümrük Bağışıklıkları

Celâl Bayar'ın iktisat vekilliğine getirilmesiyle devletçilikte bazı gevşemeler ortaya çıkmış, Teşvik-i Sanayi Kanunu'nun özel sanayicilere tanıdığı 2064 sayılı S.K.B. kanunu ile kaldırılan gümrük muafiyetlerinin 3 Haziran 1933 tarihinde 2261 sayılı kanunla makine ithali için yeniden tanınması ve 2064 sayılı kanuna göre toplanmış ilgili resimlerin iade edilmesi sözkonusu olmuştur.²⁹³

Ancak bir ülkede sanayiın dışa karşı korunması ülkenin kendisini sömürge ve yarı sömürge durumlara karşı korumasında nasıl siyasi bağımsızlık İstiklâl harbiyle sağlanıyorsa, ülkenin dış ticarete bağımlı olduğu bir takım iktisadi şartlara karşıda gümrükler üzerindeki kısıtlamaların kalkmasıyla bağımsız bir gümrük siyaseti izlenmesiyle sağlanabilir. Bu ise gümrük bağımsızlığı ile mümkün olabilir.²⁹⁴ Dolayısıyla ülkede hem özel hem de devlet teşebbüslerinin gelişme kaydedebilmesi için sanayii teşvik edici ve koruyan bazı konular kabul edilerek, özel sanayi alanında bazı

²⁹⁰ Kuruç, a.g.e., s.148.

²⁹¹ Tezel, a.g.e., s.246.

²⁹² Kuruç, a.g.e., s.149.

²⁹³ Tekeli, İlkin, a.g.e., s.213.

²⁹⁴ Aydemir, İnkılâp ve..., s.224.

ilerlemeler beklenmiştir. Fakat sanayiye bazı teşvik edici kanunlarının getirilmesinin yanısıra, sürprodüksiyon nizamnamesiyle de kısıtlayıcı ve bağlayıcı bir takım hükümler getirilmiştir.

Nitekim sözkonusu muafiyetlerden yararlanmak için “a) *Muafiyetten yararlanacak müteşebbisin faaliyet alanında ülke ihtiyacına göre fazla üretimde bulunmaması, b) Bu kurumların ithal ettikleri hammaddeler yüzünden, yurtdışı yetiştirilen ve ithal malları ile aynı nitelikte olan ham ve yarı mamul maddelerin gelişimine engel olunmaması, c) Hammaddeleri ithal edilen sanayi kolunun ülkeye sağlayacağı yararı muafiyet vermek suretiyle himaye etmeğe değer olması*”²⁹⁵ gibi şartlar aranmaktaydı.

Dolayısıyla muafiyetler ilkel tesisler için sözkonusu olmuşken, aşırı üretime yol açmaması ve yatırım israfına neden olmamak için kurulacak özel teşebbüslerin iktisat vekâletinden izin alma zorunluluğu koymak için de sür prodüksiyon nizamnamesi kabul edilmiştir.²⁹⁶ Hatta sürprodüksiyon nizamnamesi yüzünden, “*rıhtımlar, memlekete ithal edilen pamuklu balyaları ile dolu iken, dahilde pamuklu dokuma fabrikaları kurmak isteyenlere, pamuklu sanayinde.... fazla istihsal olduğu söylenerek dokuma fabrikaları için gerekli aramaların ithali yüksek gümrük resimleri ile engellenmiştir.*”²⁹⁷

Türkiye’de ithal edilerek mevcut sanayiın korumacılıktan doğan rantlarının muhafazası için kullanılan sürprodüksiyon kavramıyla Türkiye’deki sanayiın sadece dış sanayiye karşı değil, içte gelişen sanayiye karşıda korunması amaçlanmış ve dışa karşı korumayla sağlanan rantın içte rekabet nedeniyle kaybedilmemesi amaçlanmıştır. Ancak vekalet herhangi bir sanayi kolunda üretim fazlalığının olup olmadığını takip edememesi ve hatta bu iş kolunda üretim fazlalığı olduğunun ve bu yüzden de yeniden yeni bir tesis kurulamayacağı gibi çelişkili açıklamalarda bulunmuş, dolayısıyla hem devletçilik uygulamalarının ağır basması hem de sanayi için sürprodüksiyon nizamnamesi yapılması gibi bir durumun sözkonusu olması bir çelişki yaratmıştır.²⁹⁸

4.2.5. Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı

1931 yılında CHP programında devletçilik ilkesi yer aldıktan sonra bu 5 Şubat 1937’de anayasaya konmuş, daha sonra uygulama aşamalarına geçilmiş, bu nedenle temel amaç olarak sanayi kesiminin geliştirilmesine çalışılmıştır. Dolayısıyla ülkenin

²⁹⁵ Boratav, a.g.e., s.196.

²⁹⁶ Aydemir, İkinci Adam, Cilt:1, s.442.

²⁹⁷ Boratav, 100 Soruda Türkiye’de..., s.265.

²⁹⁸ Aydemir, a.g.e., s.442.

durumuna ve o dönemki teknik koşullara uygun bir milli sanayinin kurulmasında ise en rasyonel yol olarak plancılık yolu benimsenmiştir.²⁹⁹ Ancak Türkiye’de o dönemlerde planlama yöntemlerini bilen uzman bir kadro mevcut olmamakla birlikte, Türkiye’deki planlama fikri, Türk basınında ilk defa Kadro Dergisi tarafından savunulmuştur. Nitekim Şevket Süreyya bir makalesinde; “.... harp sonrası devrinin bütün inkılâplarının ve hareketlerinin en evvel göze çarpan ciheti, ... cemiyet içindeki tezatların ve bu tezatları doğuran.... kuvvetlerin.... bir nizam, yani planlı bir mürakaba altına alınabilmesidir.... Türkiye’de ne büyük istihsal tekniği, ne bu tekniğe müstenit büyük para ve mükliyet faaliyetleri esasen inkişaf etmiş değildir.... bizde yüksek teknik ancak milletin yani milletin ileri menfaatleri namına cemiyeti tanzim ve sevkü idare eden milli, müstakil ve planlı bir iktisat devletçiliğinin müdahale ve mürakabesi altında doğar....”³⁰⁰ sözleriyle ekonomik planın gerekliliği ve yararları üzerinde durarak planlı bir kalkınma politikasının benimsenmesini istemiştir.

Her ne kadar günümüzün girdi-çıkı tablolarına ve çeşitli makro dengelere dayalı bir nitelik taşımasa da o günkü koşullarda henüz sanayileşmeye yeni başlamış ve bir takım olumsuzluklar içerisinde olmasına rağmen ilk iktisadi planlar hazırlayan ülke Türkiye olmuştur.³⁰¹

İsmail Hüsrev’de bunu şu sözlerle dile getirmiştir: “Beş senelik sanayi programı yeni bir kuruluş devrine giriyoruz. Türkiye bundan sonra dünya iş bölümünde yalnız hammadde müstahsili değil aynı zamanda hammaddesini bizzat işleyen sanayici bir memleket olarak yer alacaktır.... Burada yeni ve orijinal olan cihet milli sanayiın bir plan dahilinde Devlet eli ve Devlet sermayesi ile kurulmasıdır. Bu tip sanayileşme hareketi milli kurtuluş hareketlerinde ilktir ve bütün bu hareketlere örnek olacaktır.”³⁰²

Türkiye’de Birinci Beş Yıllık Sanayi Planının hazırlanmasından önce sanayi programı ile ilgili çalışmalar 1929 yılında Âli İktisat Meclisi tarafından “İktisadi Rapor” hazırlanması ve “İktisadi Vaziyetimize Dair Rapor”un 1930 yılı Mart ayında Vekil Şakir Bey’in imzasıyla Başvekaletle sunulmasıyla başlamıştır.³⁰³ Bunun yanı sıra 1931 yılı sonlarında İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Katibi Umumisi Vehbi (Savdal)’ın ve T.C. Riyaseti Cumhur Katibi Umumisi Hikmet (Bayur)’unda hazırlayıp

²⁹⁹ Afet İnan, *Devletçilik İlkesi ve Türkiye Cumhuriyeti’nin Birinci Sanayi Planı* (Ankara: T.T.K. Yayınlarından XVI. Seri-sa.14, T.T.K. Basımevi, 1972), s.2.

³⁰⁰ Şevket Süreyya, “Plan Mefhumi Hakkında”, *KADRO* (Sayı: 5, Cilt: 1 (Tıpkı basım), Mayıs 1932), s.5-11.

³⁰¹ Aydemir, *Tek Adam*, Cilt: 3, s.370.

³⁰² İsmail Hüsrev, “Beş Senelik Sanayi Programı ve Kredi Meselesi”, *KADRO* (Sayı: 28, Cilt: 3 (Tıpkı basım), Nisan 1934), s.19.

³⁰³ Tekeli, İlkin, *1929 Dünya Buhranında Türkiye’nin...*, s.100.

sundukları raporlarda devletçilik anlayışlarının farklılıklarına göre farklı niteliklerde plan önerilerinde bulunmuşlardır.³⁰⁴

Dolayısıyla I. Beş Yıllık Sanayi Planı öncesinde gerek kurumsal gerekse de yasal hazırlıklar tamamlanmış, yerli ve yabancı uzmanlardan oluşan bir kurul oluşturulmuş, devletin yatırım programına mali ve teknik yardımlar bulmak amacıyla Başvekil İsmet Paşa geniş bir heyetle önce Sovyetler Birliği'ne³⁰⁵, Sovyet gezisinden 10 gün kadar sonrada yine Başvekil İsmet Paşa geniş bir heyetle İtalya'ya gitmişlerdi.³⁰⁶

Bu gezilerin sonucunda yapılan anlaşmalara bağlı olarak Prof.Orlof başkanlığındaki bir Sovyet uzmanlar grubu aynı yıl Türkiye'ye gelmiş, bunun yanısıra 1933 yılında Mustafa Kemal bir Amerikan heyetini Türkiye'yle ilgili olarak bir rapor istemiştir. Ancak raporlar I.Sanayi Planının tamamlanmasından sonra Mayıs 1934'te bitmiştir.³⁰⁷ Dolayısıyla gerek Sovyet uzmanlarının gerekse de ABD'li uzmanların hazırladıkları raporların yanısıra, İş Bankası grubunda karma ekonomi anlayışına uygun bir sanayileşme stratejisi önerileri o dönemlerdeki iktisat politikası tartışmalarının yoğunlaştığı odak noktalarını oluşturmaktadır. Nitekim buna bağlı olarak Mustafa Kemal sözkonusu tartışmaları ve stratejileri kendi çabalarıyla esnek bir devletçilik ve karma ekonomi ilkesine bağlamıştır.³⁰⁸

Orlof heyeti Türkiye'de kurulması gerekli sanayi tesisleri ile ilgili raporu hazırlayıp iktisat vekaletine verir ve Celâl Bayar bu raporu benimseyerek "*Sınai Tesisat ve İşletme Raporu*" adı altında ve "*İktisat Vekâleti Teşkilâtına İlâveler*" konulu bir raporun eklenmesiyle 1933 yılı içerisinde başvekkâlete sunar. Bakanlar Kurulu'nun 16 Aralık 1933'te görüşmeye başladığı raporlar "*Sınai Tesisat ve İşletme Raporu*" 17 Nisan 1934'te I.Beş Yıllık Sanayi Planı adı altında kabul edilerek, planı uygulayacak olan Sümerbank'a tebliğ edilir.³⁰⁹

I.Beş Yıllık Sanayi Planı'yla kamu kesiminin imalat sanayii ve madencilik sektörlerinde önemli yatırımlara girişmesi eldeki tüm sermayenin sanayi sektörüne aktarılması, özel girişimciliğin zayıf olduğu ülkede daha çok Sümerbank, Etibank gibi kamu iktisadi kuruluşunun meydana getirilmesi, sanayileşmede devlet öncülüğü ilkesinin benimsenmesi ve en önemlisi Türkiye'de hammaddesi bulunan üretim alanlarında temel sanayilerin kurulması hedeflenmiştir.³¹⁰

³⁰⁴ Tekeli, İlkin, **Uygulamaya Geçerken Türkiye'de...**, s.135.

³⁰⁵ İlkin, "Beşinci Sanayi Planının Hazırlanışında...", s.261. Ayrıca bkz. Walstedt, **a.g.e.**, s.69.

³⁰⁶ İlkin, **a.g.m.**, s.264.

³⁰⁷ İlkin, "I.Sanayi Planı Döneminde ABD'li Uzmanlara...", s.222-227.

³⁰⁸ Alkin, **a.g.m.**, s.122.

³⁰⁹ Aydemir, **İkinci Adam**, Cilt:1, s.413.

³¹⁰ Okyar, "The Mixed Economy...", s.107.

Planın amacını ise iktisat vekili Celâl Bey, 3.6.1934 Sümerbank genel kurulu toplantısındaki konuşmasında şöyle dile getirmiştir: “*Memleketi sanayileştirecek olan beş senelik sanayi programında hedef ittihaz edilen esas gaye, iptidai maddeleri memleket dahilinde yetişen sanayii korumak ve aynı zamanda bu iptidai maddelerin kurulacak fabrikalarda istihlâkını temin etmektir....*”³¹¹ Dolayısıyla planın amacı, hammaddesi ülke içinde üretilen veya üretilebilecek sanayii Türkiye’de kurmak ve sanayii Anadolu’ya yaymak³¹², buhran nedeniyle çözümü güçleşen döviz darboğazını aşmak, hammaddelerin dünya piyasalarında gittikçe düşen fiyatları karşısında Türk işçi ve çiftçisine daha kârlı çalışma alanları bulmak, genel konjonktür nedeniyle ihtiyaç duyulan araç ve gereçlerin çok uygun parasal koşullar ile sağlanmasına olanak bulmak şeklindesıralanabilir.³¹³

Uygulama olanağı bulan I. Sanayi Planında sanayileşmede, hammaddesi ülke içinde olan veya kısa sürede üretimi sağlayabilecek yatırımlara öncelik verilmesi, büyük sermaye ve ileri teknoloji gerektiren yatırımların devlet veya ulusal kuruluşlarca gerçekleştirilmesi, kurulması düşünülen sanayilerin üretim kapasitelerinin ülkenin ihtiyacı ve tüketimi ile orantılı olması gibi temel ilkeler benimsenmiştir.³¹⁴

Dolayısıyla bu hedeflere ulaşabilmek ithalatımızda yer alan, fakat ülke içinde mevcut olan veya bazı hammaddeleri tihâl etmek amacıyla bazı sanayi kollarının devlet tarafından veya yabancı yardımlarla kurulması için sanayi planıyla kurulması öngörülen, dokuma sanayi, kağıt sanayi, maden sanayi, porselen sanayi, kimya sanayi olmak üzere başlıca 5 grupta toplanmıştır.³¹⁵

Sözkonusu üretim kollarındaki yatırımlar için gerekli iç ve dış finansman kaynaklarına baktığımızda ise, toplam yatırım tahmininin %5’i civarında bir oranın İş Bankası, geri kalanının da Sümerbank tarafından yapacağı öngörülmüştü.³¹⁶ Bunun yanı sıra vergi gelirleri artırılarak, dolaylı vergiler 1923’te 25.9 milyon lirayken, 1939 yılında 5 katından fazla bir artışla 140.6 milyon liraya yükselmiş ve iç istikrarı bozmaksızın 1933-1939 döneminde kısa vadeli iç borçlarda artış olmuştur.³¹⁷ Genelde

³¹¹ Kuruç, *Belgelerle Türkiye...*, Cilt: 2, s.203.

³¹² Cihat İren, “The Growth of the Private Sector in Turkey”, *Turkey’s and Other Countries’ Experience with the Mixed Economy* (Edited Mükerrrem Hiç) (Economics Faculty), s.363. Ayrıca bkz. Yüksel Ülken, *Atatürk ve İktisat, İktisadi Kalkınmada Etkinlik Sorunu ve Eklektik Model* (Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Genel Yayın No: 224, Atatürk’ün Doğumunun 100. Yılı Dizisi No: 4, 1981), s.105.

³¹³ Ölçen, *a.g.m.*, s.140.

³¹⁴ İnan, *a.g.e.*, s.16.

³¹⁵ Derin, *a.g.e.*, s.93.

³¹⁶ Boratav, *a.g.e.*, s.155.

³¹⁷ Altuğ, *a.g.m.*, s.103.

yatırımların finansmanı için gerekli kaynaklar iç finansman kaynaklarından sağlansada, dış finansman kaynaklarının sağlanmasında en önemli katkı Sovyetler'den gelmiştir. Hatta Sovyetlerle İtalya'dan sağlanan toplam kredi tutarı yaklaşık 50 milyon liraydı.³¹⁸ Özellikle dokuma tesislerinin tümünün finansmanı S.S.C.B. kredisiyle sağlanmış ve bu krediler 20 yıl vadeli ve faizsiz olarak verilmiştir. Bunun yanısıra Almanya ve İngiltere'nin de katkıları olmuştur.³¹⁹

Planda öngörülen yatırımların gerçekleştirilmesi için ayrılan toplam 44 milyon liranın %49.9'unun dokumacılığa, %26.9'unun madencilığa, %12.1'i kağıt ve selüloza, %5.3'ü kimya, %4.6'sı seramik sanayiine tahsis edilmiş, geri kalan %1.2'lik kaynak teknik öğretim için yurtdışına öğrenci gönderilmesi için ayrılmıştır. Ancak burada demir-çelik fabrikası öngörülmemiş, Karabük tesisleri daha sonra İngiltere'den sağlanan yaklaşık 13 milyon Sterlinlik bir dış krediyle kurulmuştur.³²⁰

Dolayısıyla 5 grup altında 23 fabrikanın kurulması öngörülürken, bu öngörülen 23'ten 4'ü dışında tamamı kurularak üretime geçmiş³²¹ ayrıca İstanbul Bakırköy fabrikası (Eylül 1934), Nazilli Fabrikası (Ekim 1937), Ereğli Fabrikası (Nisan 1937), Kayseri Fabrikası (Mayıs 1934), Bursa Merinos Fabrikası (Şubat 1938), Gemlik Suni İpek Fabrikası üretime başlamış, Malatya fabrikasının temelleride 1937'de atılmıştır. İstanbul Şişe-Cam Fabrikası (Aralık 1935), İzmit Kağıt Fabrikası (Kasım 1936), Keçiborlu Kükürt İşletmesi (1935), Isparta Gülyağı İşletmesi Fabrikası (Mart 1935), Karabük Ereğli Demir-Çelik İşletmeleri (Nisan 1937)'de işletmeye açılmış, İzmit Selüloz Fabrikasının temelleri ise Kasım 1936'da atılmıştır.³²²

Nitekim 1932-1933 sanayi istatistiklerine göre, "sanayi istihraciye, ziraat-hayvancılık, mensucat sanayii, orman ve odunculuk sanayii, maden sanayii, kağıt ve karton sanayii, bira sanayii, kimya sanayii, karma sanayii ve muhtelif sanayide 1932'de 98.225.583 TL. harcama yapılmış, 187.927.475 TL'lık üretim, 1933'te ise 97.791.037 TL'lık harcama yapılırken, 154.326.190 TL'lık üretim yapılmıştır. Harcamalar ise 1932'de imalat değerinin %71.2'sini oluşturmuş, 1933'de bu değer %63.3'e düşmüştür. Ayrıca yurt dışından getirilerek harcanan maddeler 1932'de %18.6 iken 1933'de %16.8'e düşmüştür.³²³

³¹⁸ İlkin, "Birinci Sanayi Planının Hazırlanışında...", s.266.

³¹⁹ **Cumhuriyet Dönemi...**, s.185.

³²⁰ Tokgöz, **a.g.e.**, s.47.

³²¹ Karluk, **a.g.e.**, s.205-206.

³²² Altuğ, **a.g.m.**, s.105.

³²³ İsmail Hüsrev, "Türkiye İndüstri'sinde İlk Sermaye Birikmesi", **KADRO** (Sayı: 35-36, Cilt: 3 (Tıpkı basım)), s.47-48.

Dolayısıyla buradan da anlaşılacağı gibi yerli yurt dışından getirilerek kullanılan hammaddeler 1933'de 1932'ye nazaran düşmüş bu da sanayi planının Türkiye'de hammaddesi bulunan üretim alanlarında temel sanayiler kurulması ilkesinin uygulandığını göstermektedir. Nitekim W.W. Rostow'da eserinde Türkiye ekonomisinde özellikle sanayi alanında 1933 yılından sonra önemli gelişmeler olduğunu belirtmiştir.³²⁴ Böylece sözkonusu dönemde rakamlar setinden de anlaşılacağı gibi verimlilik değeri tarım için 0.42 ve sanayi için 2.05'tir. Diğer taraftan değerler seti için tarım için 0.59'dan daha az iken endüstri için 1.93'ten daha yüksektir.³²⁵

Sonuçta I.Beş Yıllık Sanayi Planı'nın başarılı bir şekilde uygulanması sanayileşme konusunda cesaret arttırmış ve bu amaçla 1936'da II. Beş Yıllık Sanayi Planının hazırlığına başlanmıştır. Ayrıca I.Sanayi Planının uygulanmasında, İş Bankası ve sınırlı sayıda da olsa Ziraat Bankası rol alsalarda daha sonra 1935'te kurulan Etibank ve Maden Tetkik Arama Enstitüsü'de özellikle madencilik gelişmesinde çok önemli roller oynamışlardır.

4.2.6. Etibank

I. Beş Yıllık Sanayi Planında madencilik ve enerji sektörlerine önemli yatırımlar yapılması öngörülmemiş, Cumhuriyet döneminde hem liberal ekonominin uygulandığı hem de devletçi politikaların uygulandığı dönemlerde ağırlık imalat sanayine verilmiştir. Bu eksiklik karşısında Atatürk'ün direktifiyle Cumhuriyet'in doğal zenginliklerini değerlendirmek amacıyla³²⁶ 14 Haziran 1935 tarih ve 2805 sayılı kanunla Etibank kurulmuştur.³²⁷

Etibank'ın görevleri kuruluş kanununun 4. maddesinde şöyle tanımlanmıştır: *"Maden cevherleri, taşocağı maddeleri, madeni ham maddelerle maden malzemesi almak, satmak ve bunların alım ve satımına aracılık etmek; Türkiye'de bütün petrol tabii müştakları, için iptidai istikşafı yapmak, maden tahirri ruhsatnameleri veya bunların hisselerini istihsal ve teferruğ etmek; Türkiye'de maden imtiyazları, maden ocağı imal ruhsat tezkereleri, taşocağı ruhsatnameleri veya başkaları ile birlikte*

³²⁴ W.W.Rostow, **The World Economy, History-Prospect**, (University of Texas Press Austin London, 1978), s.476.

³²⁵ Singer, **a.g.m.**, s.180.

³²⁶ Stanford J. Shaw, Ezel Kural Shaw, **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye** (Çeviren: Mehmet Harmancı) (Birinci basım. İstanbul: e Yayınları, 1983), s.464.

³²⁷ Etibank kanunu ile ilgili olarak bkz. Düstur, Cilt: 16, Kanun, Tefsir, Karar, Kararname No: 2805, Resmi Gazete No: 3035, Sahife No: 1514.

*yukarıda yazılı işleri görecekticari teşekkülleri kurmak ve Türkiye’de veya hariçte kurulmuş olan bu teşekküllere istinat etmek, her türlü banka muameleleri yapmak.”*³²⁸

Dolayısıyla Etibank’a kuruluş yasası ile ilgili olarak Türkiye’de toprak altı servetlerini en iyi bir biçimde değerlendirmek, çeşitli madenler ve petrol için araştırma ve yapım ruhsatları çıkarmak, elektrik santralleri ve elektrik dağıtılacak veya elektrikle ilgili malzeme, alet, makine yapacak tesisler kurmak, tüm bu işleri yapacak ticari teşebbüs ve işletmeleri kurmak, maden ve enerji üretiminin gerektirdiği malzemelerin alım satımına aracı olmak ve her türlü bankacılık hizmetlerini yapmak gibi görevler verilmiştir.

Etibank madencilik sahasında, Şark Kromları, Ergani Bakır İşletmeleri, Kuvarshan ve Murgul Bakır Madenleri, diğer metal işletmeleri ile Ereğli-Zonguldak kömür havzasının ıslahı, Kütahya Seyitömer Değirmisaz Linyitleri, Zonguldak’ta Çatalağzı, Kütahya’da Tunç Bilek Mıntıka Elektrik Santralleri, Çatalağzı Limanı ve diğer işleri yapmakla görevlendirilmiştir.³²⁹ Ayrıca Etibank, elde edeceği maden ve elektrik üretim, nakil ve dağıtım imtiyaz ve ruhsatnamelerini kendisine bağlı tüzel kişiliği haiz kurumlara devreder ve bu kurumlar hükümetin önerisi ve Etibank genel kurulunun kararıyla şirket haline getirilebilir. Dolayısıyla böyle bir dönemde devlet işletmelerinin şirket haline getirilmesi ve özel kişilere devredilmesi bir çelişki meydana getirmektedir.³³⁰

4.2.7. Maden Tetkik Arama Enstitüsü

Yeraltı kaynaklarını, işletmek ve elektrik işleriyle ilgilenmek ve madenlerin değerlendirilmesi amacıyla Maden Tetkik Arama Enstitüsü kurulurken ülkede maden araştırmaları yapılmadığı için madencilik alanına büyük ve ciddi sermayelerin yatırım yapmadığı belirtilerek, *“boş kalan maden... sahalarının.... spekülâtörlerin elinde kaldığı muhakkaktır.”* gerekçesiyle de maden aramak ve bulmak amacıyla aynı gün ve 2804 sayılı kanunla Maden Tetkik Arama Enstitüsü (MTA) kurulmuştur.³³¹

MTA, 1933 yılında tesis edilmiş olan Petrol ve Altın Arama İdarelerinin yerini almıştır. Başlıca görevleri, ülkemizin işletmeye elverişli her çeşit maden ve taşocağı gibi yeraltı servetlerini meydana çıkarmak, işletilenlerin daha verimli ve teknik bir şekilde çalıştırılmaları, imkânlarını incelemek, bunun için gerekli jeolojik etüt ve madencilik aramalarını, kimyasal analiz ve denemeleri yapmak bu çalışmalara yardımcı

³²⁸ Cumhuriyet Dönemi..., s.235.

³²⁹ Aydemir, a.g.e., s.419.

³³⁰ Boratav, Türkiye’de..., s.212.

³³¹ Boratav, a.g.e., s.211.

olacak çeşitli harita, plan ve dökümanları hazırlamak, sözü geçen işlerde çalışacak Türk jeolog, mühendis, teknisyen, uzman ve işçilerini yetiştirmektir. MTA, o günden bugüne kadar devamlı gelişme göstermiş ve varlığını günümüze dek sürdürmüştür.³³²

4.2.8. İkinci Beş Yıllık Sanayi Planı

I. Beş Yıllık Sanayi Planının başarılı bir şekilde uygulanmasından sonra II. Beş Yıllık Sanayi Planı hazırlanmaya başlanmıştır. Tıpkı I. Planda olduğu gibi bu planda da Türkiye'nin iktisadi problemleri hakkında fikir almak üzere bazı uzmanların görüşleri alınmış, hatta buna Alman Prof. Baade de katılmıştır.³³³

II. Beş Yıllık Sanayi Planının esas ve kanunlarını tespit etmek üzere İktisat Vekili Celâl Bayar başkanlığında 20.1.1936 tarihinde İktisat Vekâleti Konferans Salonunda Sanayi Kongresi toplanmış, hazırlanan raporlar 24.1.1936 tarihinde açılan II. toplantıda okunarak tartışılmıştır. Sonuçta hazırlanan raporlar, iktisat vekâletince son şekline sokularak, II. Beş Yıllık Sanayi Planı Projesi ortaya çıkarılmıştır.³³⁴ II. Sanayi Planında 88 ve daha fazla 100 fabrika kurulması öngörülmüş ve bunun içinde 106.8 ile 11.8 milyon TL. dolayında sermaye öngörülmüştü. Ayrıca 35.000 ve daha fazla işçi ve idari personele yeni iş olanağı vermeyi de amaçlayan plan³³⁵ madencilik, maden kömürü ocakları, mıntika elektrik santralleri, ev mahrukatı sanayii ve ticareti, toprak sanayii, gıda maddeleri sanayii ve ticareti, kimya sanayii, mihaniki sanayii, denizcilik olmak üzere 9 tane sanayii teşebbüsünü kapsamaktadır.³³⁶

Planda, ekonomik yapı ve şartlara uygun büyük sermaye ve teknik güç gereklilik gösteren, hammaddesi tamamen ülkede bulunan ve yetişen endüstrileri ele alması, ülkemizde kullanımı az fakat yurt dışından fazla talebi olan madenlerimizin hammadde ve yarı madde olarak yurt dışına ihracının yapılması, su ürünleri, hayvancılık ve meyvalarımıza yurt içi ve yurt dışı pazarlar yaratılması ve bu amaçla önemli gelirler elde edilmesi, kömür hangarlarımızda üretimin geliştirilmesi ve ülkenin enerji gereksinmesini giderecek elektrik santralleri, makine sanayine bir başlangıç olmak üzere Karabük Demir ve Çelik Fabrikalarının yarı mamullerini işleyen fabrikalar kurulması sözkonusudur.³³⁷

³³² Cumhuriyet Dönemi..., s.235.

³³³ Aydemir, a.g.e., s.418.

³³⁴ Afet İnan, Türkiye Cumhuriyetinin II. Sanayi Planı 1936 (Ankara: T.T.K. Yayınlarından XVI. Seri-sa: 21, T.T.K. Basımevi, 1973), s.3.

³³⁵ Öztürk, a.g.m., s.69.

³³⁶ İnan, a.g.e., s.5.

³³⁷ Altuğ, a.g.m., s.105.

I. Planın gerçekleştirilmesinde Rusya'nın destek ve yardımı söz konusuyken, II. Planın gerçekleştirilmesinde İngiltere'nin yardımı alınmıştır.³³⁸ Dolayısıyla plan I.Plana göre daha geniş kapsamlı hazırlanmıştır. Planın ilke ve amaçları I. Plana yakın olmakla birlikte, temel amaç, daha çok hammaddesi ülke içerisinde bulunan hafif sanayi dallarında ithâl ikamesine gitmektir. Ayrıca I.Plandan farklı olarak ana ve yatırım mallarını kapsayan ağır sanayiye yönelinmiş, maden ve hammaddelerinin işlenerek ihracatı amaçlanmıştır.³³⁹ 1939'da uygulamaya konması öngörülen II.Beş Yıllık Sanayi Planı devlet müdahalesini sınırlandırmayı ve özel sektörün faaliyetlerini daha önemli kılmayı amaçlayarak daha az devletçi bir niteliğe sahipti.³⁴⁰

Hükümet 1937 yılı Aralık ayında II.Beş Yıllık Sanayi Planının madencilik ile ilgili bölümünü “*Üç senelik maden programı*” adı altında yürürlüğe koymuş,³⁴¹ ancak 1938 yılında dünyada savaş çıkma ihtimali gözönünde bulundurulunca, hükümet II. Plan taslağında bir takım değişiklikler yaparak 16.9.1938 tarih ve 2/9624 sayılı kanunun kabulü ile dört yıllık plan kabul edilmiştir.³⁴²

Ancak Atatürk'ün ölümü ve İnönü'nün Cumhurbaşkanı olmasından sonra, hükümet sözkonusu planı uygulama konusunda tavrını değiştirmiş, yaklaşan savaşla birlikte Celâl Bayar Ocak 1939'da istifa ederek, Refik Saydam Hükümeti kurulmuştur.³⁴³

4.3. Ulaşım Alanında Uygulanan Politikalar

Ülkemizde 1932 yılından itibaren devletçi politikaların uygulandığı dönemlerde diğer ekonomik faaliyetlerde olduğu gibi ulaştırma alanında da bir takım devletçi uygulamalar gerçekleştirilmiştir. Ancak liberal dönemde büyük bir teşvik gören ve bu teşviklere bağlı olarak gelişen özel teşebbüsün deniz ulaştırmacılığı alanındaki faaliyeti devletçi politikaların uygulanmaya başlamasıyla gerilemiş, özellikle kamu sektörünün karayolları ve denizyolları üzerindeki üstünlüğü ise kuvvetlenmiştir.³⁴⁴

Demiryolları ile ilgili uygulamalara baktığımızda, 1929 yılında 5144 km. uzunluğundaki demiryollarının 2766'sı devlete, 2378'i de yabancı şirketlere ait bulunmaktayken, devletçilik politikalarının uygulanmasıyla bir yandan demiryolu

³³⁸ Shaw, a.g.e., s.465.

³³⁹ Karluk, a.g.e., s.206.

³⁴⁰ Buğra, a.g.e., s.163.

³⁴¹ Tezel, a.g.e., s.305.

³⁴² Aydemir, a.g.e., s.419.

³⁴³ Tezel, a.g.e., s.309.

³⁴⁴ Cumhuriyet Dönemi..., s.278.

yapımına hız verilmiş, diğer yandan da yabancı şirketlerin elinde bulunan hatlar devletleştirilmeye başlanmıştır.³⁴⁵ Gerçekten de 1930'lu yıllarda hükümetin demiryolları yapımına verdiği önem o dönemlerde büyük tartışma konusu olmuş, dönemin hükümetine karşı SCF tarafından yapılan en ağır eleştirilerde demiryolları politikasıyla ilgili olmuştur. Ancak tüm yoğun eleştirilere rağmen demiryolu konusunda, ilk olarak yeni demiryolları yapmak ve ikinci olarak da eski ve imtiyazlı şirketleri satın almak biçiminde politika uygulanmıştır. 1930 yılında 3000 km.'lik demiryolu hattı satın alınmış, 2400 km.'lik hat ise halen daha sonradan satın alınmak suretiyle yabancıların elinde bulunuyordu.³⁴⁶

23 Nisan 1931'de Fevzi Paşa-Malatya, 23 Nisan 1932'de Kütahya-Balıkesir hatları işletmeye açılmış, 15 Aralık 1932'de demiryolu Sivas'tan Samsun'a ulaşmıştır. 4 Nisan 1933'te Antalya demiryolu kanunu çıkarılmış,³⁴⁷ 27 Nisan 1933'te Adana-Fevzi Paşa hattı satın alınmıştır.

29 Mayıs 1933'te kömüre ve 22 Haziran 1933'te Bakır'a varan yeni demiryolu yapımına başlanmış, 29 Haziran 1933'te Sivas-Erzurum demiryolunun ilk temelleri atılmıştır.³⁴⁸

2 Eylül 1933'te Kayseri-Ulukışla birbirine bağlanarak İç Anadolu hatları Toroslar'a ulaşmıştır. 31 Mayıs 1934'te ise demiryolu Elazığ'a ulaşmıştır.³⁴⁹

Sonuçta, 1925'ten itibaren 1933 yılına kadar 2048 km demiryolu yapılmış; Sivas, Malatya, Samsun ve Kütahya'dan Balıkesir'e kadar demiryolları ulaşmıştır.³⁵⁰

1 Ocak 1935'te İstanbul Rıhtım Şirketi satın alınmış, 30 Ekim 1935'te ise Ergani üzerinden demiryolu Diyarbakır'a ulaşmıştır. Yine 26 Mart 1936'da Afyonkarahisar-Karakuyu ve Bozanönü-Isparta hatları işletmeye açılmış, 19 Kasım 1936'da Filyos-Çatalağzı arası işletmeye başlanmış, bu hattın Zonguldak'a ulaşması 1 Ekim 1937'de tamamlanmıştır. Trakya'da Şark demiryolları 1 Ocak 1937'de satın alınmış, 1 Temmuz 1937'de Fevzipaşa-Meydanı Ekber demiryolu işletmeye açılmıştır. 16 Ağustos 1937'de ise Hekimhan-Çetinkaya demiryolu, işletmeye açılmış, sözkonusu demiryolu

³⁴⁵ Hamza Eroğlu, **Türk İnkılâp Tarihi** (Birinci basım. Ankara: Savaş Yayınları, 1990), s.300.

³⁴⁶ Aydemir, **a.g.e.**, s.430.

³⁴⁷ Ayfonkarahisar-Antalya demiryolunun inşası hakkında kanun lâiyhası görüşmeleri için bkz. Kuruç, **a.g.e.**, s.11-13.

³⁴⁸ Sivas-Erzurum Hattı ile Malatya'dan başlayarak Divriki civarında bu hatla birleşecek iltisak hattının yaptırılması hakkında kanun lâiyhası için bkz.Düstur, Kanun, Tefsir, Karar, Kararname No: 2200, Cilt: 14, Resmi Gazete No: 2411, Sahife No: 651.

³⁴⁹ Zürcher, **a.g.e.**, s.284.

³⁵⁰ Afet İnan, **İzmir İktisat Kongresi (17 Şubat-4 Mart 1923)** (İkinci basım. Ankara: Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, T.T.K. Yayınları, XVI. Dizi, T.T.K. Basımevi, 1989), s.14.

hattı 20 Kasım'da Divriği'ye, 15 Ağustos 1938'de İliç'e, 24 Ağustos'ta Kemah'a, 10 Ekim'de Erzincan'a ve en son olarak da Erzurum'a ulaşmıştır.³⁵¹

Ayrıca bu dönemde demiryolları ile ilgili olarak yapılan bir diğer yenilikte demiryolları tarifeleriyle ilgili olmuştur. Vedat Nedim bu durumu, “...*Nafia Vekilimiz, tarife siyasetimizde de lüzumlu olanı yapmaktan çekinmedi. Ve devletçi demiryolu siyasetimizi, inkılâpçı ve dinamik bir tarife siyasetile çiftleştirdi.... Nakliye tarifeleri, bir insanın veya bir malın bir yerden bir yere nakli hizmetine mukabil alınan bir ücrettir. Bu itibarla hususi bir demiryolu kumpanyası tarifelerini tespit ederken şu gayeyi güder: Her ünite üzerinden ve her hizmet için sermayesine mümkün olan azami kazancı temin etmek...*”³⁵² şeklinde ifade etmiştir.

Devletçi politikaların en yoğun olarak uygulandığı dönemde demiryolu konusunda devlet büyük gayretler sarf etmiş, Cumhuriyet'in ilânından 1938 yılı sonuna kadar kıt kaynaklarla her yıl ortalama 200 km-3360 km. demiryolu yeniden yapılmıştır. Sözkonusu demiryolları yapımı için herhangi bir dış yardım sağlanmamış³⁵³ devletin bu konuda gösterdiği üstün gayretler ve çabalar artan kaynakların büyük bir kısmının kontrol edilmesiyle gerçekleşmiştir.³⁵⁴

Sonuçta 1939 yılına kadar devam eden demiryolu çalışmaları 1939'da 7324 km'ye ulaşmıştır.³⁵⁵

Devletçilik uygulamalarının sözkonusu olduğu dönemde denizcilik alanında da bazı devletçi uygulamalar olmuş, bu kendisini öncelikle deniz taşımacılığında muntazam posta seferleri düzenlenmesinin devlet tekeline alındığı 9 Temmuz 1932 ve 2068 sayılı yasada göstermiştir. Sözkonusu yasayla özel armatörlere ait gemilerin belli koşullarda devlet tarafından satın alınması öngörülüyordu.³⁵⁶

Ancak Celâl Bayar'ın iktisat vekili olmasıyla aşırı devletçi bazı uygulamalarda gevşemeler olduğundan çıkarılan 2068 sayılı kanunda bazı değişiklikler olmuştur. Bu değişiklik 29 Mayıs 1933 tarih ve 2239 sayılı Denizyolları İşletme Kanunu³⁵⁷ biçiminde ortaya çıkmıştır. Bu kanunda armatörlerin anonim şirket halinde birleşmeleri, hem devlet işletmesi hem de kurulan anonim şirketin ortaklaşa bir tarife

³⁵¹ Aydemir, *a.g.e.*, s.430-431.

³⁵² Vedat Nedim, “Demiryolu Tarife Siyasetimizde İnkılâp” **KADRO** (Sayı. 32, Cilt. 3 (Tıpkı basım) Ağustos 1934), s.12.

³⁵³ Eroğlu, *a.g.e.*, s.300.

³⁵⁴ Faruk Birttek, “Devletçiliğin Yükselişi ve Düşüşü, 1932-1950: Yarı-Periferik Bir Ekonominin Yeniden Yapılanmasında Belirsiz Yol”, **Türkiye’de Devletçilik** (Derleyen: Nevin Coşar) (Birinci basım. Bağlam Yayınları: 92, İnceleme-Araştırma: 49, 1995), s.146.

³⁵⁵ Han, *a.g.m.*, s.150.

³⁵⁶ Tekeli, İlkin, *a.g.e.*, s.251.

³⁵⁷ Bkz. Düstur, Cilt: 14, Kanun, Tefsir, Karar, Kararname No: 2239, Resmi Gazete No: 2419, Sahife No: 1145.

saptamaları suretiyle, armatörlerin düzenli posta seferleri düzenleyebileceklerini öngörüordu.³⁵⁸ Ancak bu yasa uygulanamamış, kağıt üzerinde kalmıştır.³⁵⁹

Bunun yanı sıra 31 Mayıs 1933 tarih ve 2248 sayılı Denizyolları ve Akay İşletmeleri ile fabrika ve havuzlar hakkında kanun³⁶⁰ 18 Mayıs 1934 tarih ve 2521 sayılı Liman İşlerinin Hükümetçe İdaresine Dair Kanun³⁶¹, 10 Haziran 1936 tarih ve 3023 sayılı İstanbul ve İzmir Limanlarının Sureti İdaresi Hakkında Kanun³⁶² ve 10 Haziran 1936 tarih ve 3025 sayılı Van Gölü İşletmesi Kanunuyla³⁶³ sözkonusu dönemde devletçilik aşırı bir biçimde uygulanmıştır.

Bu dönemde devletin yapmış olduğu bir diğer girişimde deniz ulaşımında mevcut olan sorunları çözmek, denizyolları işletmelerini yönetmede, yenilerini kurmak ve finanse etmek amacıyla 30 Kasım 1937 tarih ve 3298 sayılı yasa ile Denizbank kurulmuştur. Bu bankanın kurulmasıyla, Denizyolları ve Akay İşletmeleri ile Fabrika ve Havuzlar İdaresi, İstanbul, İzmir, Trabzon Liman İşletme İdareleri, Kılavuzluk ve Romorkörcülük İdaresi, Tahlisiye Umum Müdürlüğü Van Gölü İşletmesi Denizbank'a devredilmiştir.³⁶⁴

Denizbank'ın kurulmasıyla devletin ekonomideki müdahaleciliği artmış, özel sektör geri plana itilmiştir. Fakat Denizbank daha sonra 7 Eylül 1939 tarih ve 3633 sayılı "*Devlet Denizyolları ve Devlet Limanları Müdürlükleri Teşkilat ve Vazifelerine Dair*" kanunla lağvedilerek yerine Devlet Denizyolları İşletme Umum Müdürlüğü ve Devlet Limanlar İşletme Müdürlüğü kurulmuştur. Her ikisinin faaliyeti Munakat Vekâletinebağlanmıştır.³⁶⁵

1930'lu yıllarda hava ulaşımına da büyük önem verilmiş, hatta Yunus Nadi (Abalıoğlu) 12 Mayıs 1936 tarihli Cumhuriyet Gazetesi'ne "*Tayyare işine verdiğimiz ehemmiyeti arttırmağa mecburuz*" adı altında bir makale yayınlamıştır.³⁶⁶ Dolayısıyla 1920'li yıllardan sonra meydana gelen gelişmelerle sivil havacılık bağımsız bir

³⁵⁸ Boratav, **a.g.e.**, .202.

³⁵⁹ Sarç, **a.g.e.**, s.370.

³⁶⁰ 2248 sayılı kanun için bkz. Düstur, Cilt: 14, Resmi Gazete No: 2422, Sahife No:1219.

³⁶¹ 2521 sayılı kanun için bkz. Düstur, Cilt: 15, Resmi Gazete No: 2735, Sahife No:1273.

³⁶² Bkz. Düstur, Cilt: 17, Resmi Gazete No:3331, Sahife No: 1279.

³⁶³ Bkz. Düstur, Cilt: 17, Resmi Gazete No: 3332, Sahife No:1287.

³⁶⁴ Akgüç, **a.g.m.**, s.169.

³⁶⁵ **Cumhuriyet Dönemi...**, s.281.

³⁶⁶ Bu makale için bkz. Mehmet Kaplan, İnci Enginun, Zeynep Kerman, Necat Birinci, Abdullah Uçman, **Atatürk Devri Fikir Hayatı I** (Ankara: Kültür Bakanlığı: 468, Atatürk: 10, 1992), s.485-487.

örgütlenme biçiminde olmamış ve askeri uzmanlık içinde örgütlenme sürdürülmüştür.³⁶⁷

Türkiye’de havayollarının ulaşım hizmetleri sektöründe stratejik bir öneme sahip olmasından dolayı 20.5.1933 tarih ve 2186 sayılı yasayla Milli Savunma Bakanlığı’na bağlı olarak Havayolları Devlet İşletme Dairesi kurulmuştur.³⁶⁸ Daire 1935 yılında Bayındırlık Bakanlığı’na bağlanmış, 3 Haziran 1938’de 3424 sayılı yasa ile Ulaştırma Bakanlığı içinde, İktisadi Devlet Teşekkülü olan Devlet Hava Yolları’na dönüşmüştür.³⁶⁹

Son olarak karayolları ile ilgili uygulamalarda devam etmiş ve bu uygulamalar devlet yolları ile il yollarının birlikteliğiyle gerçekleştirilmiştir. 1933 yılında 37.4 bin km. olan karayolu uzunluğu 1939’da 40.9bin km’ye ulaşmıştır. Bu 40.9 bin km’lik yolun %51’i devlet, diğer kısmı ise il yollarına aittir. Ayrıca bu dönemde köprü inşaatında da gelişme kaydedilmiş, 1923’ten 1939’a kadar 217’si beton, 6’sı çelik olmak üzere 223 yeni köprü inşa edilmiştir. Buna rağmen gerek mali kaynak yetersizliği, gerek yol vergisine, gerekse de kaynakların büyük bir kısmının demiryolları yapımında harcanmasından dolayı karayollarındaki gelişme yetersiz olmuştur.³⁷⁰

4.4. Altyapı Hizmeti Sunan Yabancı Şirketlerin Millileştirilmesi ve Dış Borçlar

Bu dönemde devletçi ekonomi politikalarının bir diğer özelliği de alt yapı hizmetleri sunan yabancı şirketlerin millileştirilmesidir. Bu millileştirmelerden Anadolu, Mersin-Tarsus-Adana demiryolları ve Haydarpaşa liman şirketlerinin satın alınması 31.1.1928 tarih ve 1375 sayılı kanunla gerçekleştirilmiş, daha sonra 30.5.1931 tarih ve 1815 sayılı kanunla Mudanya-Bursa Demiryolu T.A.Ş. satın alınmıştır.

1933 yılına kadar herhangi bir millileştirme gerçekleştirilmemiş, 1933 yılında ise iki millileştirme gerçekleştirilmiştir. Bunlar sırasıyla, 20.5.1933 tarih ve 2198 sayılı yasayla İstanbul Türk Anonim Su Şirketinin satın alınması ve 12.6.1933 tarih ve 2309 sayılı yasayla İzmir Rıhtım Şirketi’nin satın alınmasıdır.

1934 yılında da satın alma bedeli 162.468.000 Fransız Frangı olan 31.5.1934 tarih ve 2487 sayılı kanunla İzmir Kasaba ve Temdidi (İzmir-Afyon ve Manisa-Bodrum) hattı satın alınmış, yine 23.12.1934 tarih ve 2659 sayılı kanunla İstanbul

³⁶⁷ Kuruç, a.g.e., s.40.

³⁶⁸ Bkz. Düstur, Cilt: 14, Kanun, Tefsir, Karar, Kararname No:2186, Resmi Gazete No:2411, Sahife No:617.

³⁶⁹ Derin, a.g.e., s.146.

³⁷⁰ Cumhuriyet Dönemi..., s.279-280.

Rıhtım, Dok ve Antrepo T.A.Ş.'ti üç yılda ödenecek 1.400.000 Fransız Frangı ile 40 yılda %7.5 faizle ödenecek 31.580.130 Fransız Frangı verilmesi suretiyle satın alınmıştır.

1935 yılında 30.5.1935 tarih ve 2745 sayılı kanunla Aydın Demiryolu Şirketi 1.825.840 İngiliz lirasına satın alınarak bu yılda bir tek millileştirme gerçekleştirilmiştir.

1936 yılında ise 13.6.1936 tarih ve 3026 sayılı kanunla 800 bin İngiliz lirası ödenerek İstanbul Telefon T.A.Ş. satın alınması suretiyle bir tane millileştirme gerçekleştirilmiştir.

31.3.1937 tarih ve 3146 sayılı kanunla Ereğli Şirketi satın alınmış yine 26.4.1937 tarih ve 3156 sayılı kanunla 20.760.000 İsviçre Frangı ödenerek Şark Demiryolları T.A.Ş. satın alınmıştır.

1938 yılında da üç tane millileştirme sözkonusu olmuştur. Bunlar: 25.4.1938 tarih ve 3375 sayılı kanunla İzmir Telefon T.A.Ş.'nin, 11.4.1938 tarih ve 3359 sayılı kanunla Üsküdar ve Kadıköy T.A.Ş.'nin ve 22.4.1938 tarih ve 3480 sayılı kanunla İstanbul Türk Anonim Elektrik Şirketi'nin satın alınmasıdır.

Devletçi politikaların uygulandığı dönemlerde en fazla millileştirme 1939 yılında olmuş ve 4 tane millileştirme gerçekleştirilmiştir. Bunlar: 12.6.1939 tarih ve 3682 sayılı kanunla İstanbul Tramvay Şirketi'nin 169 bin İngiliz lirasına satın alınması, yine aynı tarih ve 3643 sayılı kanunla 175 bin Türk Lirasına İstanbul Türk Anonim Tünel Şirketi'nin satın alınması, 5.7.1939 tarih ve 3688 sayılı kanunla Ankara Elektrik, Ankara Havagazı ve Adana Elektrik T.A.Ş.'nin satın alınması ve son olarak da aynı tarih ve 3689 sayılı kanunla bedeli 295.110 İngiliz Lirası olan Bursa ve Muttehit Elektrik T.A.Ş.'nin satın alınmasıdır.³⁷¹

Burada görüldüğü gibi sözkonusu millileştirmeler daha çok demiryolları ve limanlar ile ilgili olmuştur. Ancak belediyeler ile ilgili de millileştirme gerçekleştirilmiştir. Hatta Vedat Nedim bu konuyla ilgili olarak şöyle demiştir: *"Liberal belediyecilikte elektrik, havagazı, su münakale vasıtları, telefon, rıhtım gibi şehir işletmelerinin imtiyazlı şirketlere ihalesi şarttır. Bizde ise bütün bu, yüksek sermaye plasmanlarına ihtiyaç gösteren müesseselerin cenebi sermayelerine terki.... teamül halini almıştır... halbuki modern belediyecilikte asıl olan, belediye işletmelerinin belediye mülkiyetinde ve belediye idaresinde bulunmasıdır. İmtiyazlı hususi şirketlere verilmiş teşebbüslerin belediyeleştirilmeside belediyeciliğin A.B.C.si hükmüne girmiştir...."*³⁷²

³⁷¹ Avcıoğlu, *Türkiye'nin Düzeni...*, s.454-455.

³⁷² Vedat Nedim, "Belediyeleştirme", *KADRO* (Sayı. 28, Cilt. 3 (Tıpkı basım) Nisan 1934), s.14.

Sigortacılık ve bankacılık konularında herhangi bir millileştirme gerçekleşmemiş, madencilik alanında ise 1936'da Ergani Bakır T.A.Ş., 1939'da Kuvarsan Bakır Madenleri İşletmesi'nin devletleştirilmesi olmak üzere 2 millileştirme gerçekleştirilmiştir.³⁷³

Tablo 3.3. Millileştirmeler

Sektörler	Şirket Sayısı	Millileştirme Yılları	SatınAlma Değeri (MilyonTL)
1.Demiryollarıvelimanlar	8	1928-1937	120.5
2.Belediyehizmetleri	12	1933-1945	27.7
3.İmalatsanayi-Ticaret	2	1940-1943	21
4.Madencilik	2	1936-1937	4.4
TOPLAM	24		154.7

Kaynak: Yahya S.Tezel, **Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi**, s.204'den alıntı.

Tablo 3.3'de de görüldüğü gibi demiryolları ve limanlar, belediye hizmetleri, imalat sanayi-ticaret ve madencilik alanında 1928-1943 yılları arasında 24 şirket millileştirilmiş ve bunların satın alma değerleri toplam 154.7 milyon TL. olmuştur.

Sonuçta Cumhuriyet'in ilk yıllarında zorunluluktan dolayı yapılan millileştirmelerde asıl amaç özellikle demiryolları alanında yabancı sermayenin tasfiye edilmesi değil, yabancı şirketlerin dağınık ve uyumsuz olması ve bu şirketlerin zararları devlet tarafından ödendiği için bunların yarattığı mali külfetin çok ağır olmasıdır. Nitekim o dönemlerde hükümet her fırsatta yabancı sermayeye karşı olmadığını açıklasa da, 1931 yılından itibaren devletçi politikaların bir sonucu olarak ülkede ister istemez yabancı sermayeye karşı kapalı bir politika izlenmiştir.

Ayrıca 1930 yılında ekonomik örgütlenme amacıyla ABD'den 10 milyon dolar, 1934 yılında Sovyetler Birliği'nden 8 milyon dolar uzun vadeli borçlar alınmış ve bu borçlar kalkınmanın finansmanında kullanılmışken, İngiltere'den 1938'de alınan 16 milyon İngiliz liralık borcun 10 milyonu dış ödeme güçlüklerini gidermek, 6 milyonu ise askeri malzeme alımında kullanılmak üzere alınmış, ancak asıl önemli dış borçlanma 1931 yılından 1939 yılına gelinceye kadar yapılan millileştirmelerden kaynaklanmıştır. Nitekim, 1928-1931 yılları arasında yapılan Anadolu Demiryolu, Mersin-Adana hattı,

³⁷³ Cumhuriyet Dönemi..., s.84.

Haydarpaşa Limanı ve tesislerinin millileştirilmesinden dolayı 84 milyon TL borçlanılmıştır.³⁷⁴ 1928 yılı satın alma sözleşmeleride ülkeye 138 milyon TL'lik bir dış borç yükü getirmiştir. Ancak 1929'larda hükümet bu borcu ödeyememiş, alacaklılarla pazarlığa oturarak borcun azaltılmasını istemiştir. Sonuçta 1923 yılında 1928 satın almalarıyla ilgili borç 82 milyon TL'ye indirilmiş, fakat millileştirmelerden doğan bu borçların geri ödenmesi 1950'lere kadar sürmüştür.³⁷⁵

4.5. Para ve Bankacılık Alanında Uygulanan Politikalar

Cumhuriyet'in kurulduğu yıllarda para alanındaki gelişmeler 1930'lu yıllarda da devam etmiştir. Daha önce belirtildiği gibi Türkiye'nin 1929 yılından sonra gümrük bağımsızlığı nedeniyle artan ithalatın Türk parasının değerini düşürmesi üzerine 30 Mayıs 1929 tarih ve 1447 sayılı "*Menkul Kıymetler ve Kambiyo Borsaları*" kanunu çıkarılmış, bu kanunla döviz ihtiyaçlarının bir liste şeklinde önceden saptanarak, gereksiz döviz alım-satımları önlenmiş olacaktı.

Ayrıca 1930'lu yıllarda Türk ekonomisinde para ve bankacılık konusunda yapılan bir diğer çalışmada 22 Şubat 1930 tarih ve 1567 sayılı yasayla "*Türk Parasının Kıymetini Koruma*" hakkındaki kanun" ve 30 Haziran 1930 tarih ve 1715 sayılı yasayla "*T.C. Merkez Bankası Kanunu*"nun uygulanmasıdır.

Mustafa Kemal'de TBMM'nde Türk parasının kıymetinin korunması gerektiğini dile getirmiş, hatta bunu 1 Kasım 1936'da Açış konuşmasında şöyle ifade etmiştir: "*Şüphe yoktur ki, bahusus devletçi ve halkçı olan bir idare ve ekonomi hayatında Hazine'nin kudret ve intizam; başlıca mesnettir (dayanaktır). Cumhuriyet'in kudretide, her sahada ve milli müdafaa sahasında, ihtiyaçlarını karşılayan Hazine'nin intizamındadır. Gelecek yıllar içinde Hazine'nin kudretini muhafaza etmek, sizin en mühim işiniz olacaktır. Milli paramızın fiilen müstekâr olan kıymeti, muhafaza olunacaktır.*"³⁷⁶

1567 sayılı kanun ile paranın değerinin korunması ve kıt döviz kaynaklarının yağmalamasının önlenmesi amacıyla Hükümete etkili önlemler alma yetkisi verilmiş ve kararlara uymayanların da cezalandırılması öngörülmüştür. Bu yasa 3 yıl için gerekli olacakken, günümüze kadar devam etmiştir. Dolayısıyla 1567 sayılı kanunun uygulanmasıyla Türk parasının değerini korumak amacıyla bir takım kararnameler

³⁷⁴ Eroğlu, a.g.e., s.306.

³⁷⁵ Karluk, a.g.e., s.142.

³⁷⁶ Mustafa Aysan, "Atatürk'ün Ekonomik Görüşü: Devletçilik", (Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Kurumu, Atatürk Araştırma Merkezi, 1992), s.1013.

çıkarılmıştır. Bunlar, “kambyo, nukut, esham ve tahvilat işlerinde spekülasyonu yasaklayan 26 Şubat 1930 tarih ve 8907 sayılı kararname, diğeri 9 Nisan 1930 tarih ve 9094 sayılı ikinci Türk parasını koruma kararnamesidir.” Bununla ihracatçıların döviz alışlarında bazı kolaylıklar getirildi. Yine üçüncü ve dördüncü kararnameler de para alanında bazı değişiklikler yapılmıştır. 20 Nisan 1932 tarih ve 2087 sayılı beşinci kararnameyle de Türkiye’den ihraç edilen malların karşılığını ödemeyen ülkelerden yapılacak ithalatla ilgili döviz transferleri 1 sene erteleniyordu. Altıncı ve yedinci kararnameler ise daha önceki kararnamelerdeki uygulamaya yönelik sorunları çözücü nitelikteydi. 1 Aralık 1932 tarih ve 13525 sayılı 8. kararnamede Türk parasının kıymetini koruma kararnamesi olup, Türkiye’den yabancı ülkelere eşya ve menkul kıymetler ihraç eden gerçek ve tüzel kişiler, bu yolla ellerine geçen dövizleri, 15 gün içinde Türkiye’de bir bankaya satmaya ya da kendi hesaplarına T.C. Merkez Bankası’na yatırmağa mecbur tutulmuşlardı.

9 nolu, 2 Ocak 1933 tarih ve 13684 sayılı Türk Parasının Kıymetini Koruma Kararnamesiyle de³⁷⁷ dövizler üzerinde Merkez Bankası denetimi daha da yoğunlaşıyordu. Ayrıca bu kararnameyle, Türkiye’deki bankalar ve bankerler nezdlerindeki üçüncü şahıslara ilişkin tüm dövizlerin 10 gün içinde Merkez Bankası’na devri mecbur tutulmuştu.

27 Şubat 1933 tarih ve 13900 sayılı 10 no’lu Türk Parasının Kıymetini Koruma Kararnamesi³⁷⁸ ise daha önceki kararnamelerin hükümlerini biraraya getiriyordu. Ayrıca yabancı memleketlerde bulunan kişi ve kuruluşların Türkiye’deki bankalar ve şubeleri veya muhabirleri nezdindeki matluplarının kullanımı, kambyo murakıplığının vizesine bağlıyordu.

Son olarak da 3 Eylül 1934 tarih ve 2/1163 sayılı 11 numaralı kararnamenin mer’iyete vaz’ına dair kararname³⁷⁹ denetim biçiminin en pekiştirilmiş hali olup, uzun yıllar uygulamada kalmıştır. Bu kararnameyle, Türkiye’de iş yapmak isteyen şirketler, sermayelerini döviz olarak getirmeye mecbur tutulmuşlar, Türkiye’de hesabı bulunan yabancıların 10 kararname ile bloke edilmiş hesaplarının kambyo murakıplığınca hangi koşullarda kullanılmasına izin verileceği belirlenmiştir.³⁸⁰

Dolayısıyla devletçi politikaların uygulanmaya konduğu 1932 yılından önce Türkiye ekonomisinde para ile ilgili konularda bir takım yasal düzenlemeler yapılmış ve bu düzenlemeler 1933, hatta 1934 yıllarında da devam etmiştir. Böylece para

³⁷⁷ Bkz. Düstur, Cilt: 14, Kanun, Tefsir, Karar, Kararname No: 13684, Resmi Gazete No:2296, Sahife No: 86.

³⁷⁸ Bkz.Düstur, Cilt: 14, Kanun, Tefsir, Karar, Kararname No:13900, Resmi Gazete No:2342, Sahife No:401.

³⁷⁹ Bkz. Düstur, Cilt: 15, Resmi Gazete No:2793, Sahife No: 1492.

³⁸⁰ Tekeli, İlkin, a.g.e., s.290-293.

piyasasına müdahale edilmiştir. Hatta henüz Merkez Bankası kurulmadan öncede, döviz alım-satımını kontrol etmek ve spekülasyon yapılmasını önlemek amacıyla İstanbul'da 22 Mart 1930'da Bankalar Konsorsiyumu kurulmuş, konsorsiyum, yarısını Türkiye'deki yabancı sermayeli bankaların sağladığı bir döviz fonu oluşturarak hükümetin emrine vermiştir. Yine konsorsiyum 28.8.1930'da 1 Sterlin= 10.30 kuruş olarak Türk lirasına istikrar kazandırmıştır. Ancak İngilizlerin altın esasından ayrılması üzerine döviz piyasasında Fransız Frangı esas alınmış, 22.10.1931'de 1 Türk Lirası= 12.06 Fransız Frangı üzerinden değerlendirilmiştir.³⁸¹

T.C. Merkez Bankası faaliyetlerine başlayıncaya kadar hükümet bankalar konsorsiyumunun rezervlerinden yararlanmış, Merkez bankası çalışmaya başladıktan sonra döviz kısıtlamaları daha da arttırılarak, 1933 yılında, Türkiye'deki yabancı şirket ve gerçek kişilerin kâr ve ücretleri özel izne bağlanmıştır.

Devletçilik uygulamalarının sözkonusu olduğu bu dönemde de, bir önceki dönemde olduğu gibi denk bütçe ve sağlam para ilkelerine bağlı kalınmış, bu bağlamda Türk parasının istikrarını hedef alarak banknot ihracının sıkı kurallara, emisyon işininde bir düzene bağlanması amacıyla 30 Haziran 1930 tarih ve 1715 sayılı yasayla T.C. Merkez Bankası kurulmuştur. Ancak Merkez Bankası kurulurken bir devlet bankası olarak değil de, siyasi iktidara karşı bağımsızlığı olan bir anonim şirket modeline uygun olarak kurulmuştur.³⁸² Merkez Bankası'na kanunun 5. maddesi ile 158.748.563 liralık kağıt para devredilmiştir. Hükümet, bankaya devrettiği bu kağıt paraların altın karşılığı olmadığından, bu yükümlülüğünden doğan borcuna karşılık, hazine bonoları ile 500 bin liralık altın külçe ve nominal değeri 116.497.925 Fransız Frangı olan uluslararası değerleri vermiştir. 3 Ekim 1931'den itibaren ülkenin para siyasasını ve iskonto fiyatını saptamak, tedavülü düzenlemek, hazine işlemleri yapmak, hükümetle birlikte Türk parasının gelecekteki istikrarı ile ilgili tüm önlemleri almakla Merkez Bankası ilgilenmiştir.³⁸³

1932 yılından sonra para alanında yapılan bir diğer çalışma da örgütlenmemiş kredi piyasasının denetimi için yapılan düzenlemelerden ibarettir. Nitekim 30 Mayıs 1933 tarih ve 2243 sayılı "*Mevduatı Koruma Kanunu*"³⁸⁴ ile Türkiye'de bankaların mevduat kabul etmeleri için gerekli izin yetkisi Maliye Vekâletine verilmiştir. Dolayısıyla sözkonusu kanun Türkiye'deki bankalara devlet müdahalesini düzenleyen

³⁸¹ Aydemir, a.g.e., s.432.

³⁸² Eroğlu, a.g.e., s.307.

³⁸³ Mustafa Altıntaş, *Türkiye'de Planlı Kalkınma ve Uygulama Sonuçları* (Ankara: A.İ.T.İ.A. Muğla İşletmecilik Yüksek Okulu Yayınları: 2, 19787, s.96.

³⁸⁴ Bkz. Düstur, Cilt: 14, Kanun, Tefsir, Karar, Kararname No: 2243, Resmi Gazete No:2419, Sahife No:1203.

ilk kanun olup, kanun; bankaların kuruluş biçimleri, sermaye ve ihtiyatlarını kabul edecekleri tasarruf mevduatı tutarlarını, bir kişiye verebilecekleri en fazla kredi tutarını belirliyor ve Bankalar Yeminli Murakıplığı'nın kurulmasını öngörüyordu.

Yine aynı dönemde 8.6.1933 tarih ve 279 sayılı Ödünç Para Verme İşleri Kanunuyla³⁸⁵ mevduat ve kredi faizleri türlerine göre belirli oranlarla sınırlandırılmış, faizle borç para verme işleriyle uğraşan özel ve tüzel kişiler Hükümetten izin almak, beyanname vermek, ikâmetgahlarını, ödünç para verme işine ayıracakları sermaye tutarını, borçludan alınacak en yüksek faiz oranıyla borçluya yükleyecekleri şartları bildirmekle yükümlü tutulmuşlardır. Ancak sözkonusu ödünç para verme işleri hakkındaki kanun TBMM'ne tek bir kanun olarak sunulmamış, "*Halk Bankaları ve Halk Sandıkları Kuruluşu Hakkında*" ve diğeri de "*Borç İçin Gayrimenkul İçin Muvazaya Dair*" kanunla birlikte sunulmuştur. "*Borç İçin Gayrimenkul İçin Muvazaaya Dair Kanun*" buhrandan dolayı borçlanan halkın karşılaştığı sorunları çözmek için örgütlenmemiş kredi piyasasındaki hareketlerle ilgilidir.³⁸⁶

Dolayısıyla devletçi politikaların uygulanmasıyla birlikte T.C. Merkez Bankası'nın yanısıra devlet bankalarının kurulmasında sözkonusu olmuş, daha önce belirtildiği gibi Sümerbank'ın, Etibank'ın, Denizbank'ın yanısıra şehirlerin kalkındırılmasına hizmet etmek, şehirlerin imar planlarını hazırlamak şehir ve kasabaların su, elektrik, havagazı, kanalizasyon gibi kamu hizmetleriyle ilgili tesislerin kurulmasını sağlamak ve belediyelere gerekli orta ve uzun vadeli krediler sağlamak amacıyla 24.6.1933 tarih ve 2301 sayılı yasayla Belediyeler Bankası kurulmuştur.³⁸⁷

Ayrıca esnaf ve küçük sanatkarların kredi bulmakta karşılaştığı güçlükleri ortadan kaldırmak amacıyla da 8 Haziran 1933 tarih ve 2284 sayılı yasayla Halk Bankası ve Halk Sandıkları kurulması öngörülmüştür. Fakat sözkonusu yasa 1933 yılında TBMM'nden geçmesine rağmen Halk Bankası'nın kurulması Haziran 1938'de gerçekleşmiştir. Bunun yanısıra 10 Haziran 1933 tarihinde Osmanlı Bankası'nın imtiyaz süresini 30 yıl daha uzatan 2292 sayılı yasanında TBMM'nden geçmesi sağlanmıştır.³⁸⁸

³⁸⁵ Bkz. Düstur, Cilt: 14, Kanun, Tefsir, Karar, Kararname No:2279, Resmi Gazete No:2430, Sahife No: 1429.

³⁸⁶ Tekeli, İlkın, a.g.e., s.297-301.

³⁸⁷ Başlangıçta Belediyeler Bankası olarak kurulan bankanın adı 1945 yılında 4759 sayılı yasayla İller Bankası olarak değiştirilmiştir. Bu konu ile ilgili olarak bkz. TBMMZC, Cilt: 18-19, Devre: 7, Birleşim 73, Dönem: VII, Toplantı: 2, Oturum: 1, 13.6.1945, s.242-249.

³⁸⁸ Osmanlı Bankası'nın imtiyaz süresinin uzatılmasıyla ilgili kanun lâiyhası görüşmeleri için bkz. Kuruç, a.g.e., s.85-87; Tekeli, İlkın, a.g.e., s.301-303.

Ayrıca 30.5.1933 tarih ve 2999 sayılı Bankalar Kanunu'nun³⁸⁹ kabulüyle yürürlükten kaldırılmış, Bankalar Kanunu banka kuruluşu iznine bağlamış, kuruluş biçimlerini belirlemiş, karşılık ayırmayı hükme bağlamış, kredi açmada uyulacak şartları koymuştur. Dolayısıyla bu kanun kaynaklarının kullanımına aracı olan kurumların denetlenmesinde sınırlayıcı hükümler getirmiş, bu durum ise bankaların sayısının daha sonraki yıllarda artmasına neden olmuştur.³⁹⁰

4.6. Maliye Alanında Uygulanan Politikalar

1933 yılına kadar Türkiye ekonomisinde ekonomik kalkınma amaçlarına ve bazı hedeflere ulaşabilmek amacıyla maliye politikası önlemleriyle büyük ölçüde giderleri baskı altına alarak bütçenin denkliliği sağlanmaya çalışılmış, dünya ekonomik bunalımının etkisiyle her ne kadar bütçe denkliliği ilkesi sağlanmaya çalışılsa da, uygulamada ortaya çıkan giderler tahminlerin gerçekleşmesini önlemiştir.

Bütçe dengesine ağırlık verildiği, 1930'lu yıllarda devletin kaynak ihtiyacı devletçilik ilkesinin benimsenmesiyle birlikte İktisadi Devlet Teşekkülleri'nin kurulması, devletin ekonomik kalkınmaya daha çok kamu yatırımlarıyla katkı yapmasından dolayı artmıştır. Nitekim I.Beş Yıllık Sanayi Planı'nın uygulanması için gerekli yatırımların %70'den fazlası bütçe gelirleri ile finanse edilmiştir. Bunun yanı sıra sözkonusu dönemde devletin plan dışındaki yatırım harcamaları, zaten bütçe gelirlerinin yaklaşık %35-40'ını bulan savunma harcamaları yükselmiş, ayrıca iç ve dış borç anapara taksitlerinin ve faizlerinin ödenmesinde bütçe harcamalarına yol açmıştır.³⁹¹ Bu durum karşısında giderlerin sınırlandırılmasına çalışılmış, ancak ülke ihtiyaçlarının birikmesi karşısında Cumhuriyet'in yöneticileri bütçe denkliliğini sağlamak için vergilerin arttırılması ve yeni vergiler konulması, kısa ve uzun dönemde dış ve iç borçlanmanın yanı sıra tekel uygulamalarıyla sorunlara çözüm arayışları içine girmişlerdir.³⁹²

1930'dan sonra devletin daha iyi hizmet sunabilmesi, bütçenin açık vermemesi için, *"Türkiye Cumhuriyeti hududu dahilinde (sınırları içinde) çalışan kaffi hizmet erbabi (tüm çalışanlar) bu vergi ile mükellef (yükümlü) tutulmuştur"* gerekçesiyle

³⁸⁹ Bu kanun 22 yıl süreyle uygulamada kalmış olmasına rağmen, bankaları ciddi ve etkili bir şekilde denetim altına alamadığı gerekçesiyle eleştiriye uğramış ve daha sonra bu kanunun yerine 2.7.1958 tarihinde 7129 sayılı Bankalar Kanunu çıkarılmıştır. Bkz. Akgüç, a.g.m., s.173.

³⁹⁰ Cumhuriyet Dönemi..., s.473.

³⁹¹ Şahin, a.g.e., s.72.

³⁹² Nevin Coşar, "Denk Bütçe-Sağlam Para Politikası ve Devletçilik (1924-1938)", Türkiye'de Devletçilik (Derleyen: Nevin Coşar), (Birinci basım. Bağlam Yayınları: 92, İnceleme-Araştırma: 49, 1995), s.262.

İktisadi Buhran Vergisi konulmuştu.³⁹³ Buhran yıllarında bütçe gelirleri hasılatının GSMH'ye oranı 1929'da 0.12'den 1932 ve 1933'te 0.18'e 1934 ve 1935'te 0.19'a yükselmiştir. Dolayısıyla bütçe gelirleri hasılatının GSMH'ye oranının giderek yükselmesi özellikle 1930 ve 1931'de vergi hasılatının azalmasından dolayı büyük ölçüde ücret ve maaşlara getirilen yeni vergilerden dolayı olmuştur.³⁹⁴ Ancak hükümetin halkın tahammül sınırlarını aşacak kadar ağır vergi koyması SCF'nin hükümete yönelttiği en ağır eleştirilerin başında vergilerin gelmesine neden olmuştur.³⁹⁵

Bu durum karşısında Mustafa Kemal CHP'nin 1930 yılındaki İzmir ilk kongresinde eleştirilere şu şekilde cevap vermiştir: “...Nazar-ı dikkati celbeden nokta şudur ki birbirine zıt iki arzu dermayan olunuyor. Bir taraftan memleketin birçok ihtiyaçlarının süratle ve sükünle tahmini istenirken diğer taraftan bunlar için elzem olan vasıtai esasiyeninde tenkisi talep olunuyor. Yani şu veya bu verginin tadil ve tahfifi mevzun bahsolunuyor....”³⁹⁶

Dolayısıyla 1931 yılından sonra vasıtasız vergiler olarak adlandırılan “*Servet ve İrat Üzerine Konulan Vergiler*” ile vasıtasız vergiler olan “*Muamele ve İstihlak Üzerine Konan Vergiler*” olmak üzere vergiler iki grup halinde gösterilmiştir.

Bunlardan 1. gruptaki vergilere ilk olarak aşarın kaldırılmasından sonra, aşar alınan arazilerin arazi vergisini 8 kere arttıran bir uygulamaya gidilmiş, tarıma elverişli ve elverişsiz arazilerle, belediye hudutları içindeki gelir getirmeyen arsaların vergiye tabi tutulmasını öngören 27 Haziran 1931 tarih ve 1833 sayılı kanunla Arazi Vergisi yeniden düzenlemeye tabi tutulmuştur.³⁹⁷

Ayrıca 6 Temmuz 1931 tarih ve 1832 sayılı kanunla yeniden düzenlenen Hayvanlar Vergisi de bu dönemde vergiler alanında yapılan düzenlemeye bir örnektir.³⁹⁸

Bina vergisinde 4 Temmuz 1931 tarih ve 1837 sayılı yasa ile değiştirilmiş, eski yasada şehirler, arsalar musakkafat vergisine tabii iken, yeni yasa ile sadece binalar bu vergi kapsamına alınmıştır.

³⁹³ Kuruç, Mustafa Kemal Döneminde..., s.39.

³⁹⁴ Tezcl, a.g.e., s.434.

³⁹⁵ Yetkin, a.g.e., s.134.

³⁹⁶ Sevim Görgün, “Atatürk Dönemi Maliye Politikası (1923-1938)”, **Atatürk Dönemi Türkiye Ekonomisi Semineri** (İstanbul: YKB Yayını, 1981), s.73.

³⁹⁷ Bkz. Düstur, Cilt: 12, Kanun, Tefsir, Karar, Kararname No: 1833, Resmi Gazete No:1841, Sahife No: 581.

³⁹⁸ Bkz. Düstur, Cilt: 12, Kanun,Tefsir, Karar, Kararname No: 1832, Resmi Gazete No:1849, Sahife No:616.

Vasıtasız vergiler içinde en önemli vergi 27 Kasım 1926 tarih ve 775 sayılı Kazanç Vergisi Kanunu 21 Mayıs 1927 tarih ve 1038 sayılı yasa ile değiştirilmiş, ancak şikayetler üzerine, Ticaret Odalarında görüşleri alınarak geniş araştırmalar sonucunda TBMM’nde 3 yıla yakın bir süre müzakere edildikten sonra, yeni Kazanç Vergisi 22 Mart 1934 tarih ve 2395 sayılı yasayla kabul edilmiştir.³⁹⁹ Söz konusu yasayla sanat ve ticaret icrasından doğan tüm kazançlar, ticari olmayan meslekler ve girişimlerin kazançları, menkul kıymetler kazançları, maaş, ücret ve benzeri emek gelirleri vergilendirilmiştir.

12 Temmuz 1931 tarih ve 1836 sayılı kanun ile Veraset ve İntikal Vergisi’nin Medeni Kanun ile tutarlılığı sağlanmış, istisnaları çoğaltılmıştır.⁴⁰⁰

Dolayısıyla 1930-1931 yılları arasında gerek vergilerin kapsamının değiştirilmesi, gerekse de yeni vergiler konulması şeklinde bir politika izlenmiş, hatta 1931 yılında konulan İktisadi Buhran Vergisi’nin, “*Dünya büyük bir iktisadi buhran geçirmektedir. İktisadi Buhran Vergisi, 1931 senesinin âcil ve mübrem ihtiyaçlarını... karşılamaya medar olmak.... üzere tesis edilmişti..... O tarihten beri vaziyet ve ihtiyaç aynı şiddet ve kuvvetle devam ediyor. Bir fedakarlık... devresine gireceğiz. Bu fedakarlığa her vatandaşın aynı nisbette.... iştiraki.... lâzımdır*” gerekçesiyle 1932 yılının Nisan ayında bu vergiye bir ekleme yapılması gündeme gelmiştir.⁴⁰¹

Nitekim vergiler ile ilgili düzenlemeler 1932 yılında da devam etmiş, 26 Mayıs 1932 tarih ve 1980 sayılı yasayla, 1 Haziran 1932 tarihinden itibaren yalnız bir yıl süreyle uygulanmak üzere Muvazene Vergisi getirilmiştir.⁴⁰²

Son bir vasıtasız vergi çeşidinde, 12 Temmuz 1932 tarih ve 2566 sayılı yasayla kabul edilen Vergi Bakayalarının Tasfiyesi Hakkında Kanundur.⁴⁰³

1930’lu yıllarda devletçi ekonomi politikalarının uygulandığı dönemlerde vergiler ile ilgili düzenlemelerden diğerleri de II. gruptaki vasıtasız vergiler olarak da adlandırılan muamele ve istihlâk üzerine konan vergilerdir. Bu vergilerde istihlâk (tüketim) vergileri ve servetin hukuki tedavülü üstüne konulan resim ve harçlar olmak üzere 2 çeşittir.

³⁹⁹ Bkz. Düstur, Cilt: 15, Kanun, Tefsir, Karar, Kararname No:2395, Resmi Gazete No:2662, Sahife No: 234.

⁴⁰⁰ Bkz. Düstur, Cilt: 12, Kanun, Tefsir, Karar, Kararname No:1836, Resmi Gazete No:1850, Sahife No: 594.

⁴⁰¹ Kuruç, a.g.e., s.39.

⁴⁰² Düstur, Cilt: 13, Kanun, Tefsir, Karar, Kararname No:1980, Resmi Gazete No:2110, Sahife No: 429.

⁴⁰³ Düstur, Cilt: 15, Kanun, Tefsir, Karar, Kararname No:2566, Resmi Gazete No:2750, Sahife No: 1405.

Muamele vergisi 1931 yılında değiştirilen vergiler arasındadır. Bu vergi öşürün kaldırılmasından sonra gelir açığını kapatmak için konmuş daha sonra 21 Mayıs 1927’de kapsamı daraltılmak suretiyle büyük ölçüde değiştirilmiştir. Dolayısıyla 1931 yılından sonra ithalat, bankacılık ve sigortacılık kesimlerinde verginin eski niteliği sürmüş, ihracat ve sanayi kesimlerinde ise verginin hafifletilmesi söz konusu olmuştur. Daha sonra kabul edilen yeni kanunla ihracat üzerindeki muamele vergisi tümüyle kaldırılmıştır.

II. olarak tüketim vergilerinden ise dahili istihlâk vergisi şeker, glikoz, ham petrol ve müstaklarından alınmaktadır. Bu vergide 12 Haziran 1930 ve 1718 sayılı kanunla konmuştur.⁴⁰⁴

Maliye alanında bir takım düzenlemelere gitmek amacıyla vergilerin kapsamı arttırılmaya çalışılmış ve böylelikle bütçe denkliği sağlanmaya çalışılmıştır. Fakat her ne kadar böyle bir çaba sarfedilse de hükümetin vergiler ile ilgili politikaları vergi yükünün ağırlığından dolayı eleştirilmiştir. Nitekim Şevket Süreyya sıkı para ve denk bütçe politikasını eleştirerek, *“asıl olanın gelirler değil giderler, önemli olanın para değil, iş bütçesi yapılması olduğunu ifade ederek, milli emeğe seferber etmenin dar bir bütçeye ve para istikrarına sahip olmaktan daha yapıcı olacağını”* ileri sürmüştür.⁴⁰⁵

Ancak bütçe açığından sakınmak için her ne kadar yeni vergi önlemleri alınsa da 1933 yılı bütçesi açık vermiş, bu durumda 1934 yılında yeni ve önemli vergi değişiklikleri yapılmıştır. Bu bağlamda kahve, çay, kakao, kauçuk vb. istihlâk vergileri kapsamı içine alınmış, tek el ürünleri üzerine de Savunma Vergisi konmuştur. Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Atatürk 1.11.1935 tarihinde meclisi açış konuşmasında söylediği *“...Maliyede, geçen yıl cesaretle aldığımız tedbirlerin ne kadar yerinde olduğu sabit olmuştur. Tuz ve şeker fiyatlarının düşürülmesi halkı hoşnut etmiş ve yoğaltımı arttırmıştır. Bu yıl, başka kanunlarda.... tedbirler alacaksınız.”*⁴⁰⁶ sözlerine bağlı olarak 1935 yılında ücretler üzerine yeni bir vergi, Hava Kuvvetlerine Yardım Vergisi konmuş, 1936’da ise Arazi ve Bina Vergileri ile özel idarelerinedevredilmiştir.⁴⁰⁷

Kriz şartları içinde vergi yüklerinin ağırlaşmış olması, ek vergi getirilmesinin sınırlandırılmasına yol açarak diğer bir çare olarak iç borçlanmaya gidilmesine neden olmuştur. Bu bağlamda ilk kez iç borçlanma 1933 yılında *“Ergani Hattı İstikrazı”* ile gerçekleştirilmiştir. Söz konusu borçlanma demiryolları inşasında kullanılmış ve bu amaçla da ilk olarak 2094 sayılı kanunla Fevzi Paşa-Diyarbakır demiryolunun inşası

⁴⁰⁴ Tekeli, İlkın, a.g.e., s.268-274.

⁴⁰⁵ Coşar, a.g.m., s.263.

⁴⁰⁶ Kuruç, a.g.e., s.369-370.

⁴⁰⁷ Görgün, a.g.m., s.73-74.

için borçlanılmıştır. İkinci olarak yapılan borçlanma ise 28 Mayıs 1934 tarih ve 2463 sayılı kanunla Sivas-Erzurum demiryolu borçlanmasıdır.⁴⁰⁸

Bunun yanı sıra ikramiyeli 1938 istikrazı yapılmış, bu istikraz ile Osmanlı döneminde 1918 yılında yapılan iç borçlanma tahvilleri yeni tahvillerle değiştirilmiştir. 1933 yılında 4 milyon olan iç borçlanma tahvilleri tutarı 1938'de 33.6 milyona ulaşmıştır. Söz konusu dönemde dış kredi alımında gerçekleşmiş, ilk kredi alımına I.Beş Yıllık Sanayi Planı'na Sovyetler Birliği'nden alınan 8 milyon dolarlık Sovyet kredisiyle başlanmıştır. İkinci kredi ise İngiltere 1936 yılında Karabük Demir-Çelik Fabrikası'nın yapımını bir İngiliz firmasının alması karşılığında verdi. Üçüncü kredi ise 1938 yılında İngiltere'den Türkiye'nin satın alacağı sanayi makine ve gereçleriyle, silah gereçleri için alınan toplam 100 milyon lira tutarındaki kredidir.⁴⁰⁹

Devletin maliye politikası uygulamalarında bütçe denkliği ilkesini sağlamak amacıyla bütçe gelirlerinin önemli bir kısmını devlet tekeli gelirlerinden ve hükümet hizmetleri karşılığı elde edilen gelirlerden sağlamıştır.⁴¹⁰ Bu bağlamda 29Aralık 1931 tarih ve 1909 sayılı yasayla Gümrük ve İnhisarlar Vekaleti kurulmuş⁴¹¹ ve mali inhisarların yönetimine ilişkin görevler 29 Mayıs 1932 tarih ve 1989 sayılı yasayla Gümrük ve İnhisarlar Vekaletine devretilmiştir.⁴¹²

Son olarak 10.6.1939 tarih ve 3437 sayılı Tütün ve Tütün İnhisarları Kanunu'nun kabulüyle sigara kağıdı, tekelin denetimi altında özel teşebbüs tarafından imal edilebilmekte, ayrıca özel teşebbüsün ihraç amacı ile sigara fabrikaları kurmaları bazı kayıtlara tabi tutulmuş, yaprak tütün ticareti ise Tekel idaresinin denetimi altında serbest bırakılmıştır. Dolayısıyla böyle bir kanunun kabul edilmesi 1939 yılına gelindiğinde devletçiliğinyumuşadığı belirtilerini vermektedir.⁴¹³

4.7. Dış Ticaret Alanında Uygulanan Politikalar

Lozan Anlaşması hükümlerine göre dış ticaretin hiçbir kısıntı ve sınırlamaya tabi olmadığı 1923-1929 yıllarından sonra ilk defa 1929 yılında yerli sanayiın korunması amacıyla yeni bir gümrük tarifesi uygulanmaya başlanmıştır.⁴¹⁴ Hatta yerli sanayiın

⁴⁰⁸ Tekeli, İlkın, a.g.e., s.277-278.

⁴⁰⁹ Coşar, a.g.m., s.265.

⁴¹⁰ Şahin, a.g.e., s.73.

⁴¹¹ Düstur, Cilt: 13, Kanun, Tefsir, Karar, Kararname No:1909, Resmi Gazete No:19892, Sahife No: 60.

⁴¹² Tekeli, İlkın, a.g.e., s.289.

⁴¹³ Boratav, 100 Soruda Türkiye'de..., s.282.

⁴¹⁴ Koray Başol, Türkiye Ekonomisi (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi İ.İ.B.F. Yayın No: 2, 1983), s.315.

korunması ve dış ticaretin ülkedeki mevcut kaynaklarla gerçekleştirilmesi fikri her fırsatta dile getirilmişti. Nitekim Kadro mensubu yazarlarından Vedat Nedim Tör'ün, *"....ticaret kanalı ile yapılan sermaye terakümleri memleketimizde kalmıyor. Gayri milli olan büyük ticaret, Türkiye'nin yarı müstemleke devrindeki vasfını muhafaza etmektedir.... büyük ticaret, müstahsil ve müstehlik halkın aynı zamanda millet iktisadiyatının aleyhine işleyen bir makinedir. Büyük ihracat ticaretinin gayesi, müstahsilden mümkün olduğu kadar ucuza almak ve bu alım fiatle cihan piyasası fiatları arasındaki farkı mümkün olduğu kadar kendi lehine yükseltmektir.... Bu.... devam ettikçe Türkiye'de milli sermaye terakümü hadisesi de betaatini muhafaza edecektir.... Cihan piyasası fiatlarını mal edemedikçe iktisadi inkişafımızda temposunu çabuklaştırmanın imkânı yoktur...."*⁴¹⁵ sözlerinden de anlaşılacağı gibi Türkiye gibi yeni gelişen ülkede dış ticaret milli sermaye kaynaklarıyla gerçekleştirilmelidir. Vedat Nedim'e göre: *"....Bir taraftan köy istihsalinin kârlılaştırılması, diğer taraftan ithalat ve ihracat kabiliyetimizin ihtiyaçlarımıza göre tanzimi için harici ticaretimizde Devletçi bir telâkkinin yer alması zarureti gittikçe kendini hissettirecektir..."*⁴¹⁶

Yeni kanunun çıkacağı belirtileri karşısında piyasada ithal talebi artmış ve bu talep artışı karşısında dış borç taksitleri artarak, ödemeler dengesi bozulmuştur. Sonuçta bu duruma çare olarak çıkarılan *"Menkul Kıymetler ve Kambiyo Borsaları Kanunu"* ile Maliye Bakanlığı'na döviz ihtiyaçlarını tespit yetkisi verilmiş, *"Türk Parasının Kıymetini Koruma"* Kanununun 1. maddesiyle de kambiyo kontrol rejimi getirilmiştir.

Spesifik gümrük tarifesinin bulunduğu 1929 yılı Ekiminde bütün tarım makineleri, araç ve gereçleri gümrük vergisinden bağışık tutulmuş, her ne kadar sanayi makineleri daha önce 1927'de çıkarılan Teşvik-i Sanayi Kanunu ile gümrük vergisinden bağışık tutulsa da, 1929 yılındaki tarifeyle beraber ulaşım araçları ve Türkiye'de üretilmeyen sanayi hammaddeleri üstündeki spesifik oranlar, 1929 fiyatlarına göre oldukça düşük tutulmuştur. Ayrıca yeni tarife ile iplik, kumaş, şeker, un ve diğer gıda maddeleri, deri ve ağaç ürünleriyle çimento gibi olan yerli sanayi alanlarındaki ithalata, yerli üretimi korumak için yüksek nominal vergi oranları getirilmiştir.⁴¹⁷

Gümrük tarifelerini arttırarak dış ticaret dengesinin sağlanmaya çalışıldığı bu yıllarda, uluslararası ticarete, kontenjantman usulü ticaret, takas usulü ile ticaret, lisans usulü ile ticaret, klining usulü ile ticaret ve serbest dövizle ticaret gibi uygulamalara

⁴¹⁵ Vedat Nedim, "Bizde Hususi Teşebbüsün Zaferi" **KADRO** (Sayı: 13, Cilt: 2 (Tıpkı basım), II.Kânun 19337, s.16.

⁴¹⁶ Vedat Nedim, "Dış Ticarete Devletçilik", **KADRO** (Sayı: 26, Cilt: 3 (Tıpkı basım), Şubat 1934), s.15.

⁴¹⁷ Tezel, a.g.e., s.162.

başvurulmuştur.⁴¹⁸ Ancak Burhan Asaf'a göre; "... ne klering ne de kontenjan kredilerinden beklenen büyük faydaları verememişlerdir. Bu iki tedbir sayesinde gerçi muayyen bir müddet için.... umumi muvazene temin edilmiştir. Fakat bunun hemen arkasından ticaret ve mübadele hacminin gittikçe daraldığı.... görülmüştür. Ve işte bunun için modern mübadele ilminde "iki taraflı anlaşmalar" kanalından bir nevi kontrollü serbest mübadele rejimine avdet imkânları araştırılmıştır..."⁴¹⁹

Devletçilik uygulamalarının sözkonusu olduğu, dış ticaret alanında da bazı uygulamalara gidildiği dönemlerde, dış ticaret büyük ölçüde ikili anlaşmalarla yürütülmüş, ihracat mallarının standardizasyonuna önem verilerek, ihracat bu yönden teşvik edilmiştir. 10.6.1930 tarih ve 1705 sayılı kanun ile hükümete tedbir alma yetkisi verilerek, ihracat edilen fındık ve yumurtadan başlayarak, ihracat mallarında kalite kontrolüne gidilmiştir. Daha sonra bu iş 28 Mayıs 1934 tarihinde TBMM'nde görüşülerek kabul edilen Türk Ofise devredilmiştir.⁴²⁰ İktisat Vekili Celâl Bayar ise 1.4.1934 tarihinde yeni dış ticaret ofisi ile ilgili yaptığı açıklamada; "...Türk mallarının yabancı memleketlerdeki sürümünü kolaylaştıracak yollar araştırmak ve müstakil ve tüccarımıza yardımcı bir rehber olmak başlıca vazifesi olan "Türkiye Dış Ticareti İşleri Milli Ofisleri Dairesi"ni şimdiden faaliyete geçiriyoruz.

Merkezi Ankara'da olacak ve kısaca Türkofis diye anılacak olan bu yeni teşekkülün şimdilik İstanbul ve İzmir'de birer şubesi bulunacak ve ileride imkân nisbetinde belli başlı istihsal ve ihracat merkezlerimizde de şubeler açacaktır...."⁴²¹ sözleriyle Türkofisin'in görevlerini belirtmiştir.

1931 yılında özellikle Sovyetler Birliği'nin ve Japonya'nın yaptığı dampingler karşısında hükümete yapılan yoğun başvurular sonucunda 22 Temmuz 1931'de TBMM'nde 1873 sayılı "Ticaret Mukavelesi veya Modüs Vivendi aktetmiyen devletler ülkesinden Türkiye'ye Yapılacak İthalata Memnuîyetler ve Tahdit veyahut Takyidler Tatbikatına Dair" kanun kabul edilmiştir.⁴²² Hükümetin sözkonusu kanunla, belirli malların ithal miktarlarını kontenjan usulüyle sınırlamak yetkisini alması ve bu yetkiyi geniş ölçüde kullanmasından sonra, dış ticarete devlet müdahaleleri 12 Kasım 1931 tarihinde çıkarılan 11940 sayılı "Kontenjan Usulü"nü düzenleyen kararnameyle artmıştır.⁴²³

⁴¹⁸ Aydemir, a.g.e., s.428.

⁴¹⁹ Burhan Asaf, "Plânlı Dış-Ticaret ve Dış Ticaret Ofisleri", **KADRO** (Sayı. 28, Cilt. 3 (Tıpkı basım), Nisan 1934), s.29.

⁴²⁰ Zarakolu, a.g.m., s.94.

⁴²¹ Kuruç, **Belgelerle Türkiye İktisat...**, Cilt: 2, s.132.

⁴²² Bkz. TBMMZC, Cilt: 3, Devre: 4, İn'ikat: 34, 22 Temmuz 1931, s.314.

⁴²³ Boratav, a.g.e., s.245.

Dolayısıyla bu kararnameyle her maldan ne kadarlık ithal edilebileceğini gösterir kontenjanlar belirlenmiştir. Ancak 1. Kontenjan Kararnamesi 1 ay süreli idi. Gerek bu sürenin dolması, gerekse de buna yöneltilen eleştiriler dikkate alınarak, kontenjan sisteminde bazı değişiklikler yapılarak 9 Aralık 1931 tarih ve 11986 sayılı II.Kontenjan Kararnamesi kabul edilmiştir.⁴²⁴

1929-1931 yılları arasında da dış ticaret ve denetimle ilgili önlemlerin gerçekleştirilmesine çalışılmış, kambiyo piyasalarının denetim altına alınarak bu işlemlerin 1930 yılında Merkez Bankası'nın kurulması üzerine bu kuruluşa devredilmesini ve kambiyo rejimini kararnamelerle düzenleme yetkisini hükümete veren bir takım mevzuatlarla dış ticaret alanında da müdahaleci politikalar uygulanmıştır. Özellikle dış ticaret alanındaki devletçi politikalar 1932'den sonra daha da artmış ve dış ticaret faaliyetlerini denetim altına alan bu uygulamalar Mustafa Şeref'in istifasından sonra daha da belirginleşmiştir.⁴²⁵

1932 yılından itibaren ilk olarak 9 Ocak 1932 tarih ve 12131 sayılı kararname ile tarımsal gelişmeyle ilgili olarak tarımsal mücadele ilaçları, damızlık hayvanlar vb. serbest ithaline müsaade edilmiş, kontenjan uygulamasının bazı yan etkilerini azaltacak yasalar hazırlanmıştır. 7 Ocak 1932 tarihinde "*Kaçakçılığın Men ve Takibine Dair*" 1918 sayılı yasa TBMM'nde kabul edilmiştir.

Yine 1932 yılının ilk aylarında 20 Şubat 1932 tarih ve 12226 sayılı kararnameyle II. Kararnameye benzer bir yapıda olan 3 aylık bir kontenjan listesine sahip III. Kontenjan Kararnamesi yayınlanmıştır.⁴²⁶ 22 Mart 1932 tarihinde 12442 sayılı kararname ile bedelleri döviz olarak ödenmiş malların ülke içerisine sokulmasına izin verilmiş, 1932 yılında yürürlüğe giren "*Takas Komisyonları Teşkiline Dair Kanun*" kabul edilerek dış ticaretin kontrol altına alınması sağlanmıştır.⁴²⁷

2 Temmuz 1932 tarih ve 2054 sayılı "*Çay, Şeker ve Kahve İthalatının Bir Elde İdaresi*" hakkında kanun Türkiye'ye şeker, çay ve kahve ihraç eden ülkelerin Türkiye'de ithalatı az olduğundan ve bunlara devamlı borçlu kalındığından dolayı bu ülkelerin Türkiye'den devamlı mal almalarını sağlayabilmek, bunlarla karşılıklı ticari ilişkileri geliştirmek, takas işlemlerini kolaylaştırmak amacıyla kabul edilmiştir.⁴²⁸

20 Haziran 1932 tarihli ve 13019 sayılı kararname ile de kontenjan uygulaması Teşvik-i Sanayi Kanunu'ndan yararlanan fabrikalara yeni kolaylıklar sağlayacak biçimde geliştirilmiş ve yine 20 Ağustos 1932 tarih ve 13213 sayılı kontenjan

⁴²⁴ Tekeli, İlkin, a.g.e., s.226.

⁴²⁵ Buğra, a.g.e., s.154.

⁴²⁶ Tekeli, İlkin, a.g.e., s.227-228.

⁴²⁷ Cumhuriyet Dönemi..., s.339.

⁴²⁸ Boratav, a.g.e., s.245.

kararnamesiyle daha önceki kararnamelerde bir takım değişiklikler yapılarak, ithal edilecek mallarla ilgili kontenjanlar önemli ölçüde daraltılmıştır.

21 Eylül 1932 tarihinde 13344 sayılı yeni bir kontenjan kararnamesi yayınlanmıştır. 21 Kasım 1932 tarih ve 13497 sayılı kararnameyle kömür hariç tüm madenler takas kapsamına alınmıştır.

2 Ocak 1933 tarih ve 13694 sayılı kararnameyle de kontenjan listesinde yer almayan makine parçaları ve hammaddelerin, serbest olarak girebilmesine izin yetkisi İktisat Vekâletine verilmiştir. Tüm bu çalışmalar 25-26 Şubat 1933 tarihinde 13887 ve 13888 sayılı tüm kontenjanlar mevzuatını biraraya toplayan kararnameler yayınlanmıştır.

Kontenjan ve takas sistemiyle ilgili olarak yapılan anlaşmalardan sonra, gümrük sisteminde düzenlenmesi amaçlanmış, böylelikle hem hükümete ikili ticaret anlaşmaları yapmak konusunda verilen yetkiler genişletilmiş, hem de 5 Haziran 1933 tarih ve 2258 sayılı kanun ile hükümetin yabancı ülkelerle ticari anlaşmalar yapma ve bunlar yürürlüğe girinceye kadar geçici ticari itilaflar akdetme yetkisi 30 Haziran 1935 tarihine kadar uzatılmıştır.

10 Haziran 1933 tarihinde de 1980 sayılı yasa ile ticaret mukavelesi veya modüs vivendi aktetmeyen ülkelerden yapılacak ithalata uygulanacak gümrük resimlerini değiştirmeye icra vekilleri heyeti yetkili kılınmış ve dış ülkelerle yapılan ticaret anlaşmaları hızlandırılmıştır.⁴²⁹

Koruyucu bir gümrük rejimi uygulamalarının söz konusu olduğu bu dönemlerde ayrıca 10 Temmuz 1933 tarih ve 2294 sayılı yasayla damping ve devalüasyonlara karşı gümrük resimlerini değiştirme yetkisi verildi ve depresyon süresince gümrük resimleri artırılmıştır.⁴³⁰

1934 yılına gelindiğinde de 19 Şubat 1934 tarih ve 26148 sayılı kararname, *“Serbest listeye dahil eşyadan bazıları ile, umumi kontenjan listesindeki bazı maddelerin ithalini, aramızda kliring anlaşması mevcut veyahut kendilerine karşı ticaret muvazenemiz lehimize olan memleketlere hasretmek hususunda İktisat Vekâleti’ne selahiyet vermesi, kliringi memleketler için “M” listesindeki miktarları üç misline kadar ithalat yapılmasına müsaade etmesidir”* şeklinde bir özellik taşımaktadır. Dolayısıyla bu bağlamda 1934 yılı içinde Türkiye diğer birçok ülkelerle hem ikili dış ticaret anlaşmalarına girmiş, hem de eski anlaşmalarda bazı değişiklik yapmıştır. Bu anlaşmaların başarılı olması üzerine de 21 Ağustos 1934 tarih ve 2/1157 sayılı kararnameyle 6 aylık kontenjan listesinin hacmi genişletilmiştir.⁴³¹

⁴²⁹ Tekeli, İlkın, a.g.e., s.231-241.

⁴³⁰ Zarakolu, a.g.m., s.93.

⁴³¹ Tekeli, İlkın, a.g.e., s.243-244.

9 Haziran 1936 tarihinde ise “*Ticarette Tağsisin Men’i ve İhracatın Murakabesi ve Koruması Hakkındaki 1705 Sayılı Kanuna Ek*” 3018 sayılı kanun çıkarılmış böylece ihracat ruhsata bağlanarak ihracatçı birlikleri kurma zorunluluğu getirilmiştir.⁴³² Ayrıca 1936 yılından sonra dış ticaret bütçeleri hazırlanması yoluna gidilmiştir⁴³³ ve 11.11.1937 tarihinde Türkiye’de ihracat rejimi; ihracatı artırmak, ihracat mallarının kalitesini yükseltmek, fiyatları kontrol altına almak, hangi malların hangi ülkelere ihracat edileceğini belirlemek, üretimin ülke içi ihtiyaca cevap verip vermediğini araştırmak amacıyla ilk olarak Bakanlar Kurulu tarafından belirlenmiştir.

27.5.1939 tarihinde 3614 sayılı yasayla Ticaret Bakanlığı (şimdiki Sanayi ve Ticaret Bakanlığı) ihracatı mesleki kuruluşlar olan İhracatçı Birliklerine belli kontenjanları tarafından yaptırmıştır.⁴³⁴

Dolayısıyla paranın değerinin korunmaya çalışılması, ithalatın ancak üretimle karşılanabilecek ölçüde yapılması, yurt içinde üretilen malların ithal edilmemesine dikkat edilmesi fakat yurtda üretilemeyen malların serbestçe ithaline izin verilmesi gibi dengeli bir dış ticaret ve yerli sanayii koruma politikaları uygulamaları neticesinde 1930’a kadar açık veren dış ticaret bilançosu Tablo 3.4.’den de görüldüğü gibi 1930-1939 arasında 1938 yılı hariç fazla vermiştir.

Sonuçta her ne kadar 1937 yılında kliring anlaşmalarından kurtarılacak dış ticaretin serbestleştirilmesi yoluna gidilse de 1938 yılında dış ticaretin açık vermesi üzerine bu uygulama terk edilmiş ve yeniden dış ticaret sınırlandırılmıştır. Savaş boyunca da dış ticaretin sınırlandırılmasına devam edilmiştir.⁴³⁵

Tablo 3.4. 1930-1939 Yılları Arası Dış Ticaret

Yıllar	Kıymet (Lira)	Tonilato	m3	Ton	Baş	Adet	Kilo
İthalat	147550516	-	40008	66640	26154	372998	549588530
İhracat	151454371	-	1	158565	801389	24642	618102690
Fark	+3903855	-	-40007	+91925	775235	-348656	+68514160

⁴³² Karluk, a.g.e., s.498.

⁴³³ Yakup Kepenek, Nurhan Yentürk, **Türkiye Ekonomisi** (Altıncı basım. Remzi Kitabevi, 1994), s.70.

⁴³⁴ Karluk, a.g.e., s.425.

⁴³⁵ Kepenek, Yentürk, a.g.e., s.70.

Tablo 3.4. (Devamı)

	İthalat	126659613	-	22461	47082	7892	199073	449526569
1931	İhracat	127274807	-	-	216248	806831	26356	666973063
	Fark	+615194	-	22461	+169166	+798939	-172717	+217446494
	İthalat	85983723	-	31326	59584	1414	154839	357886013
1932	İhracat	101301355	-	-	423350	774607	15409	654170148
	Fark	+15317632	-	31326	+363766	+773193	-139430	+296284135
	İthalat	74675881	-	5044	68385	4324	138649	328107233
1933	İhracat	96161855	-	-	532632	896046	8293	718720386
	Fark	+21485974	-	5044	+464247	+891722	-130356	+390613153
	İthalat	86789908	-	34634	59693	3625	200353	415548658
1934	İhracat	92149094	-	500	702313	1080557	26712	935340295
	Fark	+5399186	-	-34134	+642620	+1076932	-173641	+519791637
	İthalat	88823480	-	22997	55741	2283	254732	471826109
1935	İhracat	95861137	-	1936	670822	928358	21900	809127141
	fark	+7037657	-	-21061	+615081	+926075	-232832	+337301032
	İthalat	92531474	-	16754	54813	1015	261403	491893810
1936	İhracat	117733153	-	94	538732	713623	12195	838184478
	Fark	+25201679	-	-16660	+492919	+712608	-249208	+346290668
	İthalat	114379026	1298	35827	39955	480	301023	574083791
1937	İhracat	137983551	850	-	293237	525648	31490	1068454170
	Fark	+23604525	-448	-35827	+253282	+525168	-269533	+494370379
	İthalat	149836689	22487	22562	86716	1456	295546	757558649
1938	İhracat	144946511	854	-	342325	398463	21101	1104894728
	Fark	-4890178	-21633	-22562	+255609	+397007	-274445	+347336079
	İthalat	118248934	285	20511	129377	2150	254846	609555778
1939	İhracat	127388997	50	2	207196	323496	13669	927695999
	Fark	+9140063	-235	-20509	+77819	+321346	-239177	+322140221

Kaynak: İstatistik Yıllığı (1941-1942), Cilt:13, Ankara, s.210'dan alınmıştır.

SONUÇ

Osmanlı İmparatorluğu'nun gerilemeye başladığı 15.yüzyılın ikinci yarısından sonra Avrupa ülkelerinin yaptığı coğrafi keşiflerle birlikte dünya ticaret yolları yer değiştirmiş ve Avrupa'ya yeni keşfedilen ülkelerden bol miktarda altın gelmiştir. Bu durum Avrupa piyasalarını canlandırmış, fiyatlar yükselmiş, ilk iktisat doktrini ve politikası olan Merkantilizm doğmuştur.

Avrupa'da merkantilist politikaların önem kazandığı 17.yüzyılın ilk yarısında Osmanlı iktisat politikası ise Avrupa'daki merkantilist uygulamadan farklı, tamamıyla ekonominin korunması yönündeydi. Avrupa'da bu yıllarda ekonomik canlılık görülmekteyken Osmanlı İmparatorluğu'nun genişlemesi tamamen durmuştu.

Osmanlı İmparatorluğu'nda ortaya çıkan krizlere karşı Osmanlı devlet adamları yeni gelir kaynakları aramışlar ancak bunlar geleneksel iktisat politikaları üzerinde yoğunlaşmıştı. İlk defa III.Selim döneminde Ebubekir Ratip Efendi'nin İngiliz sefiriyle yaptığı görüşmeler sonucu "*milli serveti arttırma*" fikri Osmanlı iktisat düşüncesine girmeye başlamıştır.

Avrupa iktisat sisteminde meydana gelen değişimler sonucunda ticari kapitalizmin iktisadi doktrini olan merkantilizme tepki olarak sanayi kapitalizmi ve bunun iktisadi doktrini olan "*liberal iktisadi düşünce*" ortaya çıkmıştır. Nitekim Batı hayat tarzını ve seviyesini köklü biçimde değiştiren ve ilk kez İngiltere'de görülen Sanayi Devrimi çağdaş kapitalizmin başlangıcı oldu.

Osmanlı İmparatorluğu ise o dönemlerde içte ve dışta bir takım gelişmelerle karşı karşıya kalmıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nun siyasi, ekonomik ve kültürel alanlarda gerileme sürecine girdiği dönem ile Avrupa'nın Sanayi Devrimi'ni gerçekleştirdiği dönem aynı zaman kesitine rastlamaktadır. İşte tüm bu gelişmelerle birlikte Osmanlı iktisat politikalarına yön verecek düşünce akımları doğmaya başladı.

1836-1837 yılları arasında Mustafa Reşit Paşa devlet işlerinde daha faal rol oynamıştı. İngiliz yanlısı olması ve serbest rekabetçi tavırları sonucu İngiliz büyükelçisinin yardımıyla sadrazamlık koltuğuna oturmuştu. Dolayısıyla Balta Limanı Anlaşması olarak bilinen Osmanlı-İngiliz ticaret anlaşması 1838 yılında imzalanmış, bu tarihten itibaren Osmanlı iktisat politikalarında liberal görüş etkili olmuştur. Anlaşmalara dayanarak Osmanlı İmparatorluğu'na sınırsızca el atma yetkisi alan Batı

Avrupa sanayici ve tüccarının gereksindiği yasal ortamda 1839 Tanzimat Fermanıyla sağlanmıştır.

Tanzimat döneminde ekonomik sorunlar doktrin disiplini içinde ele alınmamış, daha çok finansal ihtiyaçların karşılanması ve bütçe açıklarının kapatılması şeklinde olmuştur. Osmanlı iktisat düşüncesinde Tanzimat dönemi boyunca zaman zaman farklı iktisadi düşünceler ortaya çıksa da o dönemki görüşlerde tamamıyla İngiliz sanayi sınıfı temsilcilerinin, onların İmparatorluktaki uzantılarının, gayri müslim komprador burjuvazisinin ve Tanzimat bürokrasisinin ileri gelenlerinin etkisi hakim olmuştur. Nitekim Tanzimat'la birlikte görülen düzenlemeler daha çok Osmanlı İmparatorluğu'nun kapitalist dünya ekonomisiyle bütünleşmesini kolaylaştırmak için dıştan kapitalist dünya ekonomisinin gelişme merkezlerinden uyarılmıştır.

Sözkonusu dönemde gerek liberalizm gereksede korumacı görüşler zaman zaman karşı gelsede "*milli iktisat*" seferberliği ile iktisadi kalkınmanın sosyal değişimin bir parçası olduğunu idrak eden grup Yeni (Genç) Osmanlılardı. Namık Kemal, Ziya Paşa, Şinasi, Ali Suavi, Ahmet Mithat gibi kişilerden oluşan bu kadro Mustafa Kemal'in ekonomik görüşlerinin oluşumunda etkili olmuş, hatta Namık Kemal'in görüşlerinde Cumhuriyet döneminde uygulanacak olan milli iktisat görüşünün ilk belirtileri hakimdir.

Tanzimat Dönemi her ne kadar siyasi ve hukuki bir takım ilerlemelere sahne olmakla birlikte, bunun iktisadi alanda ortaya çıkan bedeli ise gerileme olmuştur. İşte bu gerileme dönminde oluşan ve genellikle Jön Osmanlılar olarak bilinen siyasal muhalefet Osmanlı Devletinin gittikçe artan gerilemelerine karşı çare aramışlar ve bu çareyi anayasal bir rejimde bulmuşlardır. Böylece I.Meşrutiyet ilan edilmiş oldu.

I.Meşrutiyet Döneminde Tanzimat döneminde olduğu gibi gerek korumacı, gerekse liberal politika tartışmalarına sahne olsada, İmparatorluğun dışa bağımlılığı sözkonusu olduğundan, uluslararası ticaret anlaşmaları ve kapitülasyonlar aracılığı ile ülke ekonomisi hızla çökmekteydi. Artan dış borçlanmalar, mali iflaslar ve Düyun-u Umumiye idaresi ile Avrupa ülkelerinin bizzat Osmanlı gelirlerine el koyması sonucunda Osmanlı ekonomisinde bozulma hızla arttı. Bu durum açık ifadesini 1889'da İttihat ve Terakki Komitesi olarak adlandırılan gizli bir siyasal örgütün kurulmasında buldu.

II.Meşrutiyet'in hazırlayıcısı olan ve 1918'e kadar ülkeyi yöneten İttihat ve Terakki, ekonomide "*milli iktisat*" düşüncesinin savunucusu olmuştu. Ancak Tanzimat'la birlikte başlayan yarı-sömürge durumu devam etmekte, devlet ne gümrüklerine ne de bütçesine hakimdi. Dış ekonomik şartlardan kaynaklanan bu durumlar milli iktisat düşüncesini savunan İttihat ve Terakki'nin liberal politikalar uygulamalarına yol açmıştır.

İttihatçılar devamlı yabancı sermaye ve dış borçlanmayı ilke olarak teşvik etmişler, dış borçların ülkeyi getirdiği durumu bir türlü kavrayamamışlardı. 1911-1912 yıllarında devletin Düyun-u Umumiye İdaresi'ne bağımlılığı artmış, 1914 yılına gelindiğinde ise Osmanlı Devleti'nin dış borçları hızla yükselmiştir. Bu durumun hemen akabinde başlayan I.Dünya Savaşı yıllarında Osmanlı iktisat düşüncesinde artık liberaller gözden düşmüş ve savaşın olağanüstü koşullarından dolayı milli iktisat politikaları gündeme gelmeye başlamıştır.

Savaş sırasında üç ekonomik düşünce akımı ortaya çıkmıştır. Bunlardan ilki, Maliye Nazırı Mehmet Cavid Bey'in liberal ekonomik düşüncesidir. İkincisi, Türk-Müslüman esnaflarla tüccarları geleneksel kurumları içinde örgütlemeyi amaçlayan Kara Kemal ve onun yardımcısı Memduh Şevket Esendal'ın meslekçi akımı, üçüncüsünde Ziya Gökalp ve yandaşlarının öncülük yaptığı milli iktisat görüşüdür.

I.Dünya Savaşı milli iktisat politikalarının uygulanabilmesi için gerekli dış koşullarıda yaratmış, savaşın başlamasından sonra, Almanya'nın ve diğer Avrupa ülkelerinin itirazlarına karşın, kapitülasyonlar tek yanlı olarak kaldırılmıştır. Ayrıca milli burjuvazinin oluşturulması, yabancı ayrıcalıkların kaldırılması, yabancı sermayenin gözden geçirilmesi, milli bankaların kurulması, dış ticaretin tekrar düzenlenmesi gibi ekonomik konularda milli iktisat politikası uygulamaları söz konusu olmuştur.

Ancak I.Dünya Savaşı'nın olumsuz koşullarından dolayı gerek ekonomik, gereksede siyasal anlamda yıkılma sürecine giren Osmanlı İmparatorluğu'nda kapitülasyonlarla ekonomik etkinlik sağlayan Avrupa Devletleri aralarında anlaşarak Osmanlı İmparatorluğu'nu paylaşmaya başlamışlardı. İşte Kurtuluş Savaşı ortamı içinde Mustafa Kemal, tam bağımsızlık amacıyla harekete geçti. Ulusal bağımsızlık savaşının ekonomik illkeside Erzurum Kongresi'nde gündeme getirildi. Erzurum Kongresi'nin bir bölge halkının kararları, istekleri olmaktan çıkartılıp, Anadolu ve Rumeli'de yaşayan bütün millete mal edilmesi amacıyla Sivas Kongresi gerçekleştirilmiştir. Her iki kongrede de dış yardımların ancak iç ve dış bağımsızlığın korunması şartıyla kabul edileceği belirtilerek, kapitülasyonlar gibi bağımsızlığa ters düşen kurumlar reddedilmiştir.

Savaşın giderek artan giderlerine karşın hükümet Kurtuluş Savaşı'nın finansmanını sağlamak için Osmanlı Devletinin vergi yasalarını değiştirmek, vergi oranlarını arttırmak, yeni vergiler koymak, Düyun-u Umumiye İdaresi'ne ödenmesi gereken borçları ertelemek ve bütçeye dahil etmek, Sovyet Rusya'dan yardımlar alarak açıkların kapatılmasına çalışmak gibi bazı çarelere başvurmuştur. Milli mücadelenin devam ettiği dönemlerde, BMM'nin açılmasıyla birlikte devletin gelir ve giderlerini düzenlemek amacıyla birtakım yasalar çıkarılmaya başlanmıştır. BMM'nin açılışından

kısa bir süre sonra Anadolu'nun bütün devlet gelirlerinin Maliye Bakanlığı'na yönetilmesine başlanmış, ancak uzun yıllar Düyun-u Umumiye ve Tütün Rejisi idarelerince toplanan devlet gelirlerinin bu idarelerce tahsil edildikten sonra Maliye Bakanlığı veznelerine yatırılmaları bir devlet bütçesi olmaksızın yürütülmüştü. Tüm bunlar savaş ekonomisi koşullarında ortaya çıktığından temel hedef bağımsızlık olmuş, ekonomik sorunlar ikinci plana düşmüştür.

1922 yılının sonlarına doğru Yunan ordusuyla devam eden sıcak savaş bitmiş, Fransa ile yapılan Ankara Anlaşması ile güney illerimiz boşaltılmıştır. 11 Ekim 1922 tarihinde İsmet Paşa (İnönü), Yunanlılar'la Mudanya Anlaşması'nı imzaladı. Bu anlaşmayla artık Türkiye'yi sadece TBMM'nin temsil ettiği dönem başlamış oldu. Bu nedenle TBMM seçtiği delegelerini Lozan görüşmelerine göndermiştir. Ancak Batılı devletlerin daha önceki yıllardan esinlenerek Osmanlı Devleti'nde sahip oldukları ekonomik çıkarları Türkiye üzerinde de sürdürmek emelleri devam edince, konferans kesilmiş ve bu durum karşısında Mustafa Kemal Batılı ülkeleri ikna edecek ve halen Batıda hakim olan liberal iktisat politikalarının Türkiye'de de uygulanabileceğini göstermek amacıyla İzmir İktisat Kongresi'nin toplanmasına karar vermiştir.

1923 İzmir İktisat Kongresi kararlarının alınmasından 1929 dünya ekonomik bunalımının ortaya çıkmasına kadar olan dönemde ekonomik sorunlara çözüm yolları aramak amacıyla ekonomide liberal politikalar etkili olmuştur. Her ne kadar İzmir İktisat Kongresi'nden umulan başarı elde edilmese de gerek kongrenin kararları, gereksede Lozan Anlaşması'nın getirdiği kapitülasyonların ekonomik sonuçları Türkiye'nin yarı-sömürge ekonomiden milli ekonomiye yönelmesine yol açarak, Cumhuriyet'in ilk yıllarındaki iktisat politikalarını ve bu politikalara yön veren düşünce akımlarını etkilemiştir.

İzmir İktisat Kongresi'nde doktrin tartışmaları etkin bir nitelik kazanamamış, gündeme getirilen konularda doktriner eğilimler bir yana o günkü koşullardan dolayı bazı görüşler dile getirilmiştir. Nitekim Ziya Gökalp'in başkanlığında kurulan özel bir kurulun çalışmaları sonucu iki düşünce ortaya çıkmıştır. Bunlardan biri liberal görüş, diğeri ise sosyalist görüştür. Gökalp başkanlığını yaptığı kuruldaki her iki görüşü de uzlaştırarak karma iktisat modelini savunmuştur.

Ancak ister liberal isterse himayeci politika uygulamaları sözkonusu olsun, siyasal bağımsızlık kazanıldıktan sonra temel amaç ekonomik bağımsızlığın sağlanması olmuştur. Uygulanacak doktrinin ana teması ise *"Türkiye'nin batı uygarlığından ayrılmayacağı"* ilkesidir.

İşte bu doğrultuda Türkiye'nin iktisadi sisteminin ne olacağı şeklinde görüşler ortaya çıkmıştır. Mustafa Kemal'in ekonomik tutumunun temellerini her ne kadar bağımsızlık oluştursada, yeni Türkiye'nin izleyeceği ekonomi politikalarında Ziya

Gökalp'in başkanlığında kurulan özel heyetin çalışmaları sonucu ortaya çıkan karma iktisat modeli ve İzmir İktisat Kongresi'nde alınan kararlar olmak üzere iki kriter ortaya çıkmıştır.

İzmir İktisat Kongresi kararları doğrultusunda tarım, sanayi ve ticaretin geliştirilmesine çalışılmış, azgelişmiş bir ülkenin bütün özelliklerini taşıyan, darboğazlar ve yetersizlikler içinde olan ekonomide yeterli sermaye birikiminin olmayışı özel teşebbüsün yeterince başarı göstermesini engellemiş, 1923'ten itibaren yabancı şirketlerin özellikle ulaştırma kesiminde çalışanlarla belediye hizmetleri görenlerin kamulaştırılmasına başlanmıştır. Demiryollarına önem verilerek, yabancıların elinde bulunan demiryolları, limanlar, maden işletmeleri gibi kurumlar devlet tarafından satın alınarak millileştirilmiştir.

Lozan Anlaşması'nın getirdiği sınırlamalardan 1929'a kadar yerli sanayinin gümrükler yoluyla koruma altına alınmamasından dolayı, ithalat eğiliminin artması özellikle tüketim maddeleri ithalatında görülen artış, ekonominin ivme kazanmasını engellemiş, gelir ve tasarruf yetersizliklerinden dolayı yetersiz sermaye birikimi, özel kesimin büyük çapta yatırımlara girişmesini, devletin ise bu yatırımları kolaylaştıracak altyapı yatırımlarını yapmasını engellemiştir.

Ülkede bu koşullar hakimken ortaya çıkan 1929 Dünya Ekonomik Bunalımı ekonomiyi sarsmış, hatta düşünsel planda liberalizme saldırılar başlamıştı. Dünya ekonomisi büyük buhran içinde sürüklenirken ülkede yabancı sermaye olmadığı, büyük sermaye sahiplerinin bulunmadığı gerekçesi öne sürülerek bütün teşebbüslerin devlet tarafından yapılması öngörülmüştü. Buna karşılık bir diğer kesimde politik olduğu kadar ekonomik açıdan da liberalizm görüşünü savunmuştur.

İşte 1930'lu yıllarda bu liberalizm görüşünü Serbest Cumhuriyet Fırkası (SCF), dönemin iktidar partisi olan Cumhuriyet Halk Fırkası (CHF)'nin devletçi politikalarına karşı yapmıştır. Ancak SCF'nin bir süre sonra kapatılmasıyla yurt gezisine çıkan Mustafa Kemal, elde ettiği gözlemlerle ülkede köklü bir iktisat politikalarına yönelmek gerektiğini sezinlemişti. O dönemlerde siyasi bağımsızlığa sahip olan birçok azgelişmiş ülkede özellikle dış ticaret alanında ekonominin korunması yolunda birtakım uygulamalar söz konusu olduğundan Türkiye'de de 1930-1932 arası korumacılık söz konusu olmuş, 1932'den sonra devletçilik uygulamaları gündeme gelmiştir.

Devletçiliğin uygulanmasıyla ilgili olarak çeşitli görüşler ortaya çıkmıştır. Bunlardan ilki Âli İktisat Meclisi, İş Bankası çevresi, İstanbul Darülfünun gibi çevrelerin yanı sıra, özel sektöre önem veren görüşlerden Celâl Bayar, Ahmet Ağaoğlu gibi kişilerin savunduğu özel sektörün başarılı olamadığı alanlarda devlet müdahalesini öngören *"kişilerin yapamadığını devlet yapar"* diye de ifade edilen ılımlı (mutedil) bir

müdahaleciliktir. Bir diğer grup ise yine CHF'nin önde gelen üyelerinden İsmet İnönü ve Recep Peker gibi kişilerin savundukları aşırı (müfrit) olan devletçilik görüşüdür.

Bu görüşlerin yanısıra liberal görüşe karşı Kadro Dergisi etrafında toplanan düşünürler dünya ekonomisinden ve özellikle kapitalizmin neden olduğu dünya bunalımının etkisi karşısında Türkiye'de kapitalist sistemi benimsemeyen, sanayileşmeyi ve imtiyazsız sınıfsız bir toplum görüşünü ekonomik temele oturtmağa çalışmışlardır. Ne var ki Kadro Dergisi mensuplarınca savunulan devletçilik görüşü derginin yayınlandığı dönemlerde bir iktisadi görüş olarak öne sürülsede hükümet politikası olarak devletçiliği hiçbir zaman etkilememiştir.

Mustafa Kemal tarafından savunulan devletçilik ise devletin birtakım sanayi teşebbüslerini kurup işletmesi olarak değilde, sadece geçiş döneminin koşullarından dolayı bir zorunluluk olarak benimsenmiş, ekonominin temeli olarak özel teşebbüs kabul edilmiştir.

Sonuçta, Türkiye'de uygulanmaya çalışılan devletçilik hiçbir zaman normatif bir doktrin içinde değilde, sadece hızlı bir iktisadi gelişmeyi gerçekleştirmek için pragmatik düzeyde etkin bir araç olarak kabul edilmiştir. Bu yüzden de devletçi uygulamaların niteliği, temelleri ve yorumları dönemden döneme, kişiden kişiye değişti ve devletçilik hiçbir zaman sistematik yapıya kavuşturulamadı. Devletçilik konusundaki tartışmalar ılımlılar ve aşırıları arasında devam etti. Tarım, sanayi, ulaşım, para, bankacılık maliye ve dış ticaret alanında uygulanan devletçi politikalara yön veren hakim görüş ise ılımlıların oldu.

V. TİCARET SÖZLEŞMESİ

24 TEMMUZ 1923 TARİHİNDE İMZALANMIŞTIR

Bir yandan,

İNGİLİZ İMPARATORLUĞU, FRANSA, İTALYA, JAPONYA, YUNANİSTAN, ROMANYA, SIRP-HIRVAT-SLOVEN DEVLETİ,

Ve öte yandan,

TÜRKİYE,

Ekonomik ilişkilerini, Devletler hukuku (*droit international*) temeline dayalı olarak, ticareti desteklemeye ve alış-verişlerini kolaylaştırmaya en elverişli koşullar içinde, kurmak isteyerek,

Bu amaçla bir Sözleşme yapmağı kararlaştırmışlar ve aşağıda adları gösterilen Tamyetkili Temsilcilerini atamışlardır:

MAJESTE BÜYÜK-BRİTANYA VE İRLANDA BİRLEŞİK-KRALLIĞI VE DENİZLER ÖTESİ İNGİLİZ ÜLKELERİ KRALI, HİNDİSTAN İMPARATORU:

Çok Sayın Sir Horace George Montagu RUMBOLD, Baronet, G. C. M. G.*,
İstanbul'da Yüksek-Komiser;

FRANSA CUMHURBAŞKANI:

Korgeneral Sayın Maurice PELLÉ, Fransa Büyükelçisi, Cumhuriyet'in Doğu'da Yüksek-Komiseri, *Légion d'Honneur* ulusal Nişanının *Grand Officier* rütbesi;

MAJESTE İTALYA KRALI:

Sayın Marki Camille GARRONİ, Krallık Senatörü, İtalya Büyükelçisi, İstanbul'da Yüksek-Komiser, *Saints Maurice et Lazare* Nişanlarıyla *Couronne d'Italie* Nişanının *Grand-Croix* rütbesi;

M. Jules César MONTAGNA, Atina'da Olağanüstü Temsilci ve Tamyetkili Ortaelçi, *Saints Maurice et Lazare* Nişanlarının *Commandeur* rütbesi, *Couronne d'Italie* Nişanının *Grand Officier* rütbesi;

MAJESTE JAPONYA İMPARATORU:

M. Kentaro OTCHİAİ, Jusammi, *Soleil Levant* Nişanının Birinci Sınıf rütbesi, Roma'da Olağanüstü ve Tamyetkili Büyükelçi;

* *Grand Cross of St Michael and St George Nisanı (S. I. M.)*

MAJESTE YUNANLILAR KRALI:

M. Eleftherios K. VENİSELOS, eski Başbakan, *Sauveur* Nişanının *Grand-Croix* rütbesi;

M. Démètre CACLAMANOS, Londra'da Tamyetkili Ortaelçi, *Sauveur* Nişanının *Commandeur* rütbesi;

MAJESTE ROMANYA KRALI:

M. Constantin İ. DİAMANDY, Tamyetkili Ortaelçi;

M. Constantin CONTZESCO, Tamyetkili Ortaelçi;

MAJESTE SIRPLAR, HIRVATLAR VE SLOVENLER KRALI:

M. Dr. Miloutine YOVANOVİTCH, Bern'de Olağanüstü Temsilci ve Tamyetkili Ortaelçi;

TÜRKİYE BÜYÜK MİLLET MECLİSİ HÜKÜMETİ:

İSMET Paşa, Dışişleri Bakanı, Edirne Milletvekili;

Dr. RIZA NUR Bey, Sağlık İşleri ve Sosyal Yardım Bakanı, Sinop Milletvekili;

HASAN Bey, eski Bakan, Trabzon Milletvekili.

TEMSİLCİLER, yetki belgelerini gösterdikten ve bu belgeler usulüne uygun ve geçerli bulunduktan sonra, aşağıdaki hükümler üzerinde anlaşmaya varmışlardır:

KESİM I

Madde 1

İşbu Sözleşmenin yürürlüğe girmesiyle, öteki Bağıtlı Devletlerin ülkelerinde çıkan ve bu ülkelerden gelen doğal ürünlerin ya da işlenmiş malların Türkiye'ye sokulmalarında uygulanabilecek tarifeler, 1 Eylül 1916 tarihinde yürürlüğe konulan ve eşyanın ağırlığını göz önünde tutan Osmanlı nesnel tarifesinde (*tarif spécifique ottoman*) gösterilen tarifeler olacaktır.

Madde 2

1 Eylül 1916 tarifesinde yazılı olan ve Türk kâğıt parasıyla ödenen vergilere, aşağıda belirtilen şartlar içinde, kambio değerine göre zaman zaman ayarlanacak arttırma katsayıları (*coëfficients de majoration*) uygulanacaktır.

Bu katsayılar, 1 Mart 1923 de yürürlükte olan katsayılar olacaktır. Bununla birlikte, (I) sayılı ek Çizelgede sayılan maddelere 9 katsayısı uygulanacaktır.

Yukarıda belirtilen katsayılar, kambio değerine göre, aşağıdaki kurallar uyarınca ayarlanacaktır:

Bu katsayılar İngiliz Lirası kâğıt para 745 kuruş değerinde olduğu bir zamanda saptanmış bulunduğundan, işbu Sözleşmenin yürürlüğe girişinden önceki ay içinde, Türk lirası bu değere oranla % 30 dan çok bir ortalama değer artışı (*revalorisation*) gösterirse, 12 ve 9 katsayıları aynı ayın ortalama değeri ile orantılı olarak indirilmek gerekecektir; böylece ayarlanmış olan katsayı, gerekiyorsa, son ayın kambio değerine göre yeniden ayarlanacaktır.

Bunun gibi, işbu Sözleşmenin yürürlüğe girişinden önceki bir ay içinde, Türk Lirası, bir İngiliz Lirası karşılığı olan 745 kuruşluk ilk ortalama değerine oranla % 30

dan çok bir ortalama değer azalışı (*dévaluation*) gösterirse, 12 ve 9 katsayıları aynı ayın ortalama değeri ile orantılı olarak arttırılabilecektir; böylece ayarlanmış olan katsayı, bundan sonraki üç ay boyunca yürürlükte kalacaktır; ayın bitiminde, katsayı, gerekiyorsa, son ayın kambio değerine göre yeniden ayarlanacaktır.

Türk Lirasının değerinin azalması durumunda 5 katsayısı, 12 ve 9 katsayılarının bağlı oldukları şartlar içinde arttırılabilecektir; şu var ki, Türk Lirasında değer artışı durumunda, bu katsayı, ancak İngiliz Lirası ile kâğıt Türk Lirasından 5 Lira daha aşağı bir değerde bulunduğu andan başlayarak, indirilmek gerekecektir.

Para reformu yapılırsa, yukarıda sayılan çeşitli katsayılar, gümrük vergilerinin yansımaya halel getirmeyecek biçimde, yeni ve eski para arasındaki farka göre değiştirilecektir.

Madde 3

Türkiye, aşağıda belirtilen konular için gerekli görülenler dışında, yurda mal sokmaya ve yurttan mal çıkartmaya ilişkin yasakları, işbu Sözleşmenin yürürlüğe girişiyle kaldırmağı ve işbu Sözleşme yürürlükte kaldığı sürece bunları yeniden koymamağı yükümlenir [yasaklama uygulanabilecek konular şunlardır]:

- 1) Ulusun beslenmesi için vazgeçilmez zorunlulukta olan kaynakları saklı tutmak ve ekonomik çıkarlarını korumak;
- 2) Devletin güvenliğini sağlamak;
- 3) İnsanları, hayvanları ve bitkileri salgın hastalıklara, hayvan hastalıklarına (*épizootics*) ve bitki hastalıklarına (*épiphyties*) karşı korumak;
- 4) Afyon ve başka zehirleyici maddelerin kullanılmasını önlemek;
- 5) Türkiye'de kullanılması yasak olan alkollü ürünlerin yurda sokulmasını yasaklamak;
- 6) Altın paranın ya da altın madeninin yurt dışına çıkartılmasını önlemek;
- 7) Devlet tekelleri kurmak ya da bunları sürdürmek.

Öteki bağıtlı Devletlerden her birince, kendi kanunlarına göre hakgözetir bir karşılıklı davranış tanınması şartıyla, Türkiye, söz konusu yasakları, hiçbir bakımdan ayırım gözetmeksizin uygulamamağı ve yasaklanmış maddeler için kuraldışılıklar tanırsa ya da izinler verirse, bağıtlı hiçbir Devletin ticaretinin zararına olarak, bağıtlı başka bir Devletin ya da herhangi bir Devletin ticaretini gözetmemeyeği yükümlenir.

Madde 4

Karşılıklı olmak şartıyla, öteki bağıtlı Devletlerin ülkelerinde çıkan ya da bu ülkelerden gelen mallara Türkiye'de özel tüketim vergisi (*accise*), ancak, Türkiye'de üretilen eşya ya da benzer maddelerden alınan ölçüde uygulanabilecektir.

Bundan başka, Türkiye, kendi uyruklarıyla öteki bağıtlı Devletlerin uyrukları arasında aynı eşitlik şartları içinde kalmak üzere, (II) sayılı Ek'in çizelgesindeki ürünlerden, bu çizelgedeki tüketim vergilerini almaya devam edecektir.

Karşılıklı olmak şartıyla, yurtiçi gümrük vergileri (*droits d'octroi*) ya da yerel makamlarca alınan her çeşit vergiler [resimler], Türkiye'de üretilen maddelere

konulmuş iseler, Türk ürünleriyle öteki bağıtlı Devletlerin ülkelerinde çıkan ya da bu ülkelerden gelen ürünler arasında ayırım gözetmeksizin, uygulanacaktır; bu vergiler, Türkiye'de üretilmeyen maddelere konulmuş iseler, çıkış ve geliş yerleri neresi olursa olsun, eş ya da benzer bütün yabancı ürünlere, ayırım gözetmeksizin aynı biçimde uygulanacaktır.

Madde 5

Öteki bağıtlı Devletlerden her birince kendi kanunlarına uygun olarak Türkiye'ye hakgözetir bir karşılıklı davranış [mütekabiliyet] tanınması şartıyla Türkiye, doğal ya da işlenmiş ürünlerden herhangi birisi üzerine koymuş ola bileceği ya da koyabileceği her yurt dışına mal gönderme [ihracat] vergisini, hiç bir yoldan öteki bağıtlı Devletlerden her birinin ticaretine zarar verecek bir farklı tutur yaratmaksızın, bu malların gideceği bütün ülkeler için aynı biçimde uygulayacaktır.

Madde 6

Türkiye, tarifeler konusunda ya da genellikle her çeşit ticaret konusunda bugünkü tarihli Barış Andlaşması uyarınca Türkiye'den ayrılan ülkelerde herhangi birisine ya da sınır ticareti için sınırdaş bir Devlete uygulayabileceği çıkarlar dışında, 1 nci Maddeden 5 nci Maddeye kadar olan Maddelerde belirlenen konularda herhangi bir başka ülkeye uygulayabileceği daha elverişli her işlemde öteki bağıtlı Tarafları da yarandıracaktır.

Madde 7

Bağıtlı Yüksek Taraflardan her biri, yurda sokulan malların kökeni [menşe olan ülkeyi belirtmek üzere, bu malların söz konusu ülkenin ulusal ürünlerinden ya da yapılarından [mamullerinden] olduğu ya da söz konusu ülkede uğradığı değişiklikler yüzünden bu biçimde sayılmaları gerektiğini ispatlayan resmî bir belge göstermesini, yurda mal sokan kimseden [ithalâtçıdan] isteyebilecektir.

İşbu Kesime ekli III sayılı örnek uyarınca düzenlenecek olan köken belgeleri [menşe şahadetnameleri, *certificats d'origine*] gerek Ticaret Bakanlığı ya da Tarım Bakanlığınca, gerek mal gönderenin bağlı olduğu Ticaret Odalarınınca, gerekse mal gönderildiği ülkenin kabul edeceği herhangi başka bir örgüt ya da topluluk verilecektir. Söz konusu belgeler, malın gideceği ülkenin bir diplomasi ya da konsolosluk temsilcisine onaylanacaktır.

Posta paketleri (*colis postaux*), bunların gideceği ülke, ticaret niteliğinin göndermelerin söz konusu olmadığını kabul ederse, köken belgesinden bağış tutulacaktır.

Madde 8

Bununla birlikte, kendi kanunları uyarınca herhangi bir yabancı ülkeye tanıdığı işlemler kadar elverişli olan işlemleri, işbu Sözleşmenin bütün süresi boyunca Türkiye'ye tanımayacak olan Bağıtlı Devletlerden hiç biri, bu Kesimdeki hükümlerden yararlanmağı isteyemeyeceklerdir.

EK I

9 KATSAYISI UYGULANACAK MADDELER ÇİZELGESİ

Tarife sayısı

65	Patates.
89	Portakal.
121	Şekerle hazırlanmış şeyler.
130	Maden suları.
178	Parlak deriler.
180	Domuz derileri.
185-187-188	Ayakkabılar.
192	Eldivenler.
200-201	İşlenmemiş ya da işlenmiş kürkler.
217-218	Mobilyalar.
273-274-275	El işlemleri, dantelâlar ve pamuk şeritler.
302	Kaba ipek kırpıntısı.
305	Tüller, v.b.
306	İpek tüller, v.b.
308	İpekli dokumalar.
311-312	İpekli çamaşırlar.
314	İpekli kumaş ve elbise harçları.
324	Yün atkılar ve kuşaklar.
339	Giyisiler [giyim eşyası].
348	Yazlık, kışlık şemsiyeler, v.b.

EK II

TÜKETİM VERGİLERİ [Resimleri]

Çay	40	kuruş	kilosu
Kahve	20	—	—
Petrol	6	—	—
Pirinç	10	—	—
Margarin, oleomargarin ve yağlı besin maddeleri	80	—	—
Stearin'li mumlar	30	—	—
Âdi sabun	5	—	—
Yeni ve kullanılmış torbalar	5	—	—
Baharat	30	—	—
Kibritler	1/2	—	60 kibritlik kutusu.
Mumlu kibritler	1	—	kutusu.
Sigara kâğıdı	1	—	50 yaprağı.
Çakmaklar	25	—	tanesi.
Şeker	15	—	kilosu.

Bisküi	} İçlerinde bulunan şeker yüzdesine göre tüketim vergisi uygulanır.
Çikolata	
Süt özü	
Şekerleme ve glikoz	
Alkolsüz içkiler, gazozlar ve limonatalar ..	
Başka her türlü şekerli ürünler	
Tömbeki	40 kuruş kilosu.

EK III

KÖKEN BELGESİ ÖRNEĞİ

{
de oturan üretici ya da yapımçı [imalâtçı]
Bay 'in vekili
..... de oturan, } Bay 'in¹

aşağıda yazılı olan malların, gönderence bize gösterilen geçerli belgelere dayanarak², (Türk ya da) kökenli olduğunu ya da (Türkiye'de ya da de) yapıldığını, kendi sorumluluğu altında, önümüzde bildirdiğini onaylarız (Belgeyi veren makam)³. Bu mallar, ... ait olarak, ... de oturan tacir ya da yapımçı [imalâtçı] adına (kara yoluyla ya da adlı gemiyle) gönderilmiştir.

KOLİLERİN VE KATEGORİLERİN SAYISI	MARKALARIN SAYISI	BRÜT VE NET AĞIRLIK (kilogram olarak) ya da hacim ölçüsü ve değeri	MALLARIN CİNSİ

Sorumluluğum altında böylece bildirilmiştir. (Tarih)
(Bildiride bulunanın imzası)

Bu bildiriye biz de (belgeyi veren makam) onaylayarak, yukarıda yazılı malların gerçekten bu ülkede yapıldığını ayrıca doğrularız.
(Tarih ve belgeyi veren makamın imzası)

İşbu imzanın onaylanması için Konsolosluğunda görülmüştür.
(Tarih, Konsolosluğun imzası ve mühür)

KESİM 2

Madde 9

Türkiye, aynı konuda kendisine karşılıklı işlemde bulunulması şartıyla, Türk

bayrağını taşıyan gemilere uygulamakta olduğuna eşit bir işlemi, ya da herhangi bir başka Devlete uygulamakta olduğu ya da uygulayabileceği daha elverişli bir işlemi, öteki bağıtlı Devletlerin gemilerine uygulamayı yükümlenir.

Türkiye, öteki bağıtlı Devletlerden her birine karşı ve öteki bağıtlı Devletlerden her biri de Türkiye'ye karşı, balık avcılığını, deniz kabotajını – başka bir deyimle, ulusal ülkesinin bir limanından alınan malların aynı ülkenin bir başka limanına deniz yolundan taşınmasını – ve liman hizmetlerini – başka bir deyimle, çekme (*remorquage*), kılavuzluk ve ne nitelikte olursa olsun her türlü iç hizmetleri – kendi ulusal bayrağının tekeline tutma hakkını saklı bulundurmaktadır.

Madde 10

Balık avcılığı, deniz kabotajı ve liman iç hizmetleri konusunda bir önceki Maddede belirtilen kural-dışlıklar [istisnalar] saklı kalmak üzere, her çeşit malı yurda sokma [ithal etme] ya da yurt dışına gönderme [ihraç etme], yurda gelen ya da yurt dışına giden yolcuları taşıma hakkı ve gemilerin liman, dok, rıhtım ve dışlimanlarda (*rades*) durmalarına, yük almalarına ve boşaltmalarına ilişkin bütün kolaylıklardan yararlanma bakımından, karşılıklı olmak şartıyla, bir yandan Türkiye ve öte yandan öteki bağıtlı Devletlerden her biri, ulusal bayrağı taşıyan gemilere uygulanan işleme eşit bir işlem uygulayacaklardır.

Bunun gibi, genel karşılıklı olmak şartıyla, Hükümet, görevliler, özel kişiler, her çeşit dernek ya da kurumlar adına ya da yararına olarak, gemilerden alınan sağlık resimleri (vergileri), liman, rıhtım, demirleme, kılavuzluk, karantina, fener vergileri (resimleri) ve bunlara benzer vergiler (resimler), malî yükümler ve ödemeler konusunda da kesin bir eşitlik uygulanacaktır.

Yurda sokulan ya da yurt dışına gönderilen mallara uygulanabilecek resim ve vergiler ancak bu malların çıktıkları ve geldikleri yerle, gönderildikleri yerlere göre saptanacağından ve Birinci Kesimdeki yükümler uyarınca, bunlar bütün öteki bağıtlı Devletlere de uygulanabilir olduğundan, Türkiye, karşılıklı olmak şartıyla, yurda sokulan ya da yurt dışına gönderilen mallara, bunları getiren ya da götüren geminin bayrağına, varış ya da kalkış limanlarına, geminin yolculuğuna ve iskelelerde duruşuna dayanan hiç bir farklı vergi, ek-vergi, niteliği ve adı ne olursa olsun, hiç bir malî yüküm arttırması uygulamamağı da yükümlenir.

Madde 11

Gemilere (*navires et bateaux*) ve bunların yükleriyle yolcularına ilişkin olarak savaştan önce Türkiye'nin geçerli saymış olduğu ya da başlıca denizci Devletlerce ileride geçerli sayılabilecek her çeşit belgeleri, Türkiye, önceki bağıtlı Devletler uyruklarının gemileri bakımından, geçerli ve Türk gemilerine verilmiş belgelerle eşdeğerde sayacaktır.

Bu hükümler, Türkiye'nin, Türk gemilerine, başlıca denizci Devletlerce uygulanan şartlara eşit şartlar içinde olmak üzere, verdiği belgeler, öteki bağıtlı Devletlerce kendi verdikleri belgelere eşdeğerde sayılırsa, ancak o zaman geçerli olacaklardır.

KESİM 3

Madde 12

Türkiye, karşılıklı olmak şartıyla, öteki bağıtlı Devletlerden herhangi birisinin ülkesinde çıkan doğal ya da işlenmiş ürünleri, ticaret işlemlerinde her çeşit haksız rekabete karşı korumak üzere gerekli bütün yasama ya da yönetim tedbirleri almağı ve yargı [adalet] yollarını açık tutmağı yükümlenir.

Türkiye, üzerlerinde, iç ya da dış ambalajlarında, çıkış yerleri, cinsi, niteliği ya da özelliklerine ilişkin doğrudan doğruya ya da dolaylı olarak yanıltma amacıyla konmuş her türlü markalar, adlar, yazılar ya da işaretler de taşıyan bütün ürünlerin ya da malların yurda sokulmasını, satımını, ya da satışa çıkartılmasını, uygun düşecek tedbirlerle cezalandırmağı ve yasaklamağı, karşılıklı olmak şartıyla, yükümlenir.

Madde 13

Türkiye, aynı konuda kendisine karşılıklı işlemde bulunulması şartıyla, özel niteliklerini topraktan ya da iklimden alan ürünlerin bölgesel bir ad taşıması hakkını ya da bölgesel bir ad kullanılmasına izin verilmesi şartlarını tanımlayan ya da düzenleyen, bir başka bağıtlı Devlette yürürlükte bulunan ve yetkili makamlarca Türkiye'ye gereği gibi bildirilmiş kanunlarla, bu kanunlara uygun olarak alınmış yönetim kararlarına ve mahkeme kararlarına uymağı yükümlenir; sözü geçen kanunlarla kararlara aykırı olarak, bölgesel adlar taşıyan ürünlerin ya da malların yurda sokulması, yurt dışına gönderilmesi ile, yurt içinde yapımı, dağıtımı, satımı ve satışa çıkartılması Türkiye'de yasaklanacak ve 12 nci Maddede öngörülen tedbirlerle cezalandırılacaktır.

Madde 14

Türkiye, işbu Sözleşmenin yürürlüğe girişinden başlayarak oniki aylık bir sürenin geçmesinden önce:

1) Endüstri mülkiyetinin korunmasına ilişkin olup, 2 Haziran 1911 de Washington'da değiştirilen, 20 Mart 1883 tarihli Uluslararası Paris Sözleşmesine öngörülen biçimde katılmağı;

2) Edebiyat ve san'at yapıtlarının korunmasına ilişkin olup, Berlin'de 13 Kasım 1908 de değiştirilen, 9 Eylül 1886 tarihli Bern Sözleşmesi ile, edebiyat ve san'at yapıtlarının korunmasına ilişkin ve 22 Mart 1914 tarihli Bern Ek Protokolüne de katılmağı yükümlenir.

Yukarıda belirtilen Sözleşmelerle Protokolün, çeviri [tercüme] hakkına ilişkin hükümlerine Türkiye'nin öne sürdüğü çekinceye [ihtirazî kayda], bu Sözleşmenin yürürlüğe konulmasını izleyen yıl içinde, yukarıda belirtilen Sözleşmeleri ve Protokolü birlikte imzalamış bulunan öteki Devletlerce hiç bir itirazda bulunulmazsa, işbu Sözleşmeyi imzalamış öteki Devletler de, sözü geçen çekinceye, işbu Sözleşmenin süresi boyunca, itiraz etmeyeceklerdir.

İşbu Sözleşmenin imzacısı Devletler, çeviri hakkına ilişkin Türk çekincesine katılışlarını sürdürmezlerse, Türkiye de yukarıda sözü geçen Sözleşmelere ve Protokole katılmayı sürdürme zorunda tutulmayacaktır.

3) Aynı sürenin sona ermesinden önce, Türkiye, sözü geçen Sözleşmelerdeki ilkeler uyarınca, öteki bağıtlı Devletler uyruklarının endüstri, edebiyat ve san'at yapıtları mülkiyetini etkili kanunlarla tanımağı ve korumağı yükümlenir.

Madde 15

Endüstri, edebiyat ve san'at yapıtları mülkiyeti konusundaki işlere ilişkin arşivler, kütükler ve plânlar, bunların Türk dairelerinden, kendilerine Türkiye'den toprak (ülke) ayrılmış Devletlerin dairelerine söz konusu olabilecek aktarılmalari ya da bildirilmeleriyle ilgili bütün sorunlar, ilgili ülkeler arasında yapılacak özel Sözleşmelerle çözüme bağlanacaktır.

GENEL HÜKÜMLER

Madde 16

Bağıtlı Devletler, işbu Sözleşmenin yürürlüğe girişı anında, özerk bir hükümeti olan Dominion'larının, egemenlikleri ya da yetkileri [otoriteleri] altında bulunan sömürgelerinin, koruma altındaki ülkelerinin, sahibi bulundukları toprakların ya da deniz-aşırı ülkelerinin tümüne ya da birtakımına, işbu Sözleşme hükümlerinin uygulanmayacağını bildirme hakkını saklı tutarlar; bu durumda Türkiye, sözü geçen Dominion'lar, sömürgeler, koruma altındaki ülkeler, sahip bulunulan topraklar ve ülkelere karşı, işbu Sözleşmenin yükümleriyle bağı sayılmayacaktır.

Bununla birlikte, sözü geçen Devletler, işbu Sözleşme uyarınca yapacakları bildirilerle, Sözleşme dışı bırakmış olabilecekleri özerk hükümetli Dominion, sömürge, koruma altında ülke, sahibi bulundukları topraklar ve ülkeler adına, işbu Sözleşmenin hükümlerine sonradan katılabileceklerdir.

Madde 17

Libya kökenli [menşeli] ya da Libya'ya giden mallara ve ürünlere, Türkiye'de, İtalyan mallarına ve ürünlerine uygulanan rejimin eşı uygulanacaktır.

Türkiye kökenli ya da Türkiye'ye giden mallar ve ürünler, Libya'da, herhangi bir yabancı ülkeye yapılan en elverişli işleminden yararlanacaklardır.

Madde 18

İşbu Sözleşme beş yıllık bir süre için yapılmıştır.

Birinci Kesime ilişkin olarak, bir yandan Türkiye ve öte yandan Yunanistan, Romanya ve Sırp-Hırvat-Sloven Devleti, ticaret alış-verişleri için daha kısa bir süre içinde yeni bir statü kurmak zorunluluğunu kabul ettiklerinden, işbu Sözleşmeyi otuz aylık ilk dönemin bitiminden sonra her an sona erdirmek hakkını karşılıklı olarak tanımakta görüş birliğine varmışlardır. İşbu Sözleşme, sona erdirilişinin bildirilmesinden altı ay sonra hükümsüz olacaktır.

Bir yandan Türkiye ve öte yandan öteki bağıtlı Devletlerden her biri, Sözleşmenin uygulanması konusunda yukarıda belirtilen süreler içinde her an ve kendilerine bir yandan Türkiye ve öteki bağıtlı Devletlerden her biri, Sözleşmenin uygulanması konusunda yukarıda belirtilen süreler içinde her an ve

amacıyla, bu sürelerin sona erişinden önce sonuçlandırmak için çaba gösterecekleri görüşmelere girişmeği yükümlenirler.

Sözü geçen görüşmeler yukarıda belirtilen süreler içinde sonuçlandırılmazsa, Bağlıklı Yüksek Taraflardan her biri davranış özgürlüğünü yeniden elde etmiş olacaktır.

Madde 19

İşbu Sözleşme onaylanacaktır.

Onama belgeleri, mümkün olan en kısa süre içinde, Paris'de sunulacaktır.

İşbu Sözleşme, bugünkü tarihli Barış Andlaşmasıyla aynı şartlar içinde yürürlüğe girecektir.

BU HÜKÜMLERE OLAN İNANÇLA, yukarıda adları belirtilen Tamyetkili Temsilciler, işbu Sözleşmeyi imzalamışlardır.

LAUSANNE'da, 24 Temmuz 1923 tarihinde, yalnız bir nüsha olarak düzenlenmiştir. Bu nüsha, Fransız Cumhuriyeti Hükümeti Arşivlerine konulacak ve bu Hükümet, İmzacı Devletlerden her birine, bunun, doğruluğu onaylanmış birer örneğini verecektir.

(L.S.)* Horace RUMBOLD.

(L.S.) PELLÉ.

(L.S.) GARRONİ.

(L.S.) G. C. MONTAGNA.

(L.S.) K. OTCHIAİ.

(L.S.) E. K. VÉNİSÉLOS.

(L.S.) D. CACLAMANOS.

(L.S.) Const. DIAMANDY.

(L.S.) Const. CONTZESCO.

(L.S.) M. İSMET.

(L.S.) Dr. RIZA NUR.

(L.S.) HASAN.

NOTLAR

* "Mühür yeri" anlamına "*Locus Sigilli*" sözlerinin kısaltılışı. (S.L.M.)

1 Gereksiz kelimelerin çizilmesi.

2 Belgeleri üretici ya da yapımcı [imalâtçı] aldığı zaman, "gönderence bize gösterilen geçerli belgelere dayanarak" sözleri çizilecektir.

3 Belgeler, gerek diplomasi ya da konsolosluk makamınca, gerek Ticaret ya da Tarım Bakanlığınca, gerek gönderenin yazılı olduğu ticaret odasınca, gerekse gönderildiği ülkenin kabul edeceği herhangi bir örgüt ya da toplulukça verilecektir.

YARARLANILAN KAYNAKLAR

Acar, Sadık. "Tanzimat Yıllarında Osmanlı İktisat Düzeni", **Dokuz Eylül Üniversitesi, İ.İ.B.F. Dergisi**, Cilt. 7, Sayı.2, 1997.

Açba, Sait. **Devlet Borçlanması**. Birinci baskı. Adım Yayınları: 18, Ankara, 1991.

Adıvar, Halide Edip. **Türk'ün Ateşle İmtihanı**. Çan Yayınları, İstanbul, 1962.

Ağaoğlu, Ahmet. **Serbest Fırka Hatıraları**. Birinci basım. Nebioğlu Yayınevi, İstanbul.

_____. "Devlet ve Fert", **Türkiye'de Devletçilik**. Derleyen: Nevin Coşar. Birinci basım. Bağlam Yayınları.92,İnceleme-Araştırma: 49, 1995.

Ahmad, Feroz **Modern Türkiye'nin Oluşumu**. Çev: Yavuz Alogan. Birinci basım. Sarmal Yayınevi Tr., 1995.

_____. "Vanguard of a Nascent Bourgeoise: The Social and Economic Politicy of the Young Turks 1908-1918", **Turkish Politics and the Economy, 1908-1946: From the Revolution of 1908 to the end of the One Party Era**. Volume.I, Prepared for ADM 329, Fall 1992.

Akarlı, Ergin. **Belgelerle Tanzimat: Osmanlı Sadrazamlarından Ali ve Fuat Paşaların Siyasi Vasiyetnameleri**. Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1978.

Akat, Asaf Savaş. "Alternatif Büyüme Statejisi", **İktisat Dergisi**, Sayı.217, Aralık 1968.

Akay, İhsan. **Atatürkçülüğün İlkeleri**. Sekizinci basım. İstanbul: Varlık Yayınları, 1982.

Akdağ, Mustafa. **Türkiye'nin İktisadi ve İctimai Tarihi (1453-1559)**. İstanbul: Cem Yayınevi, Cilt. III, 1995.

Akgüç, Öztin. "Atatürk Döneminde Bankacılık", **Atatürk Dönemi Türkiye Ekonomisi Semineri**. İstanbul: Yapı Kredi Bankası Yayını, 1981.

Aksoy, Suat. **100 Soruda Türkiye'de Toprak Meselesi**. İkinci basım. Gerçek Yayınevi, 100 Soruda Dizisi:5, 1971.

Akşin, Sina. **İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele, Mutlakiyete Dönüş (1918-1919)**, İkinci basım. Cem Yayınevi, Cilt.I, 1992.

_____. "İttihat ve Terakki Üzerine", **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi**. Cilt.XXVI, No.1, Mart 1971.

Aktan, Reşat. **Türkiye İktisadi**. İkinci basım. Ankara: Cilt.I, 1972.

Alibekov, İ.Velibeyoğlu. "1923 Yılı İzmir İktisat Kongresi ve Onun Türkiye Cumhuriyeti İktisadi Tarihindeki Yeri", **Atatürk Araştırma Merkezi, Uluslararası II.Atatürk Sempozyumu**. 9-11 Eylül 1991, Ankara: Cilt.2, 1996.

Aliyef, Hamit. "Kemal Atatürk'ün Türkiye ile Sovyetler Birliği Arasındaki Dostluğun Kurulması ve Sağlamlaştırılmasındaki Rolü", **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi**. Cilt.XXXVI, No.1-4, Ocak-Aralık 1981.

Alkin, Erdoğan. "Atatürk Döneminde Devletçilik", **Atatürk Dönemi Türkiye Ekonomisi Semineri**. İstanbul: Yapı Kredi Bankası Yayını, 1981.

Alp, Tekin. "İktisadi Kalkınmamız ve Yeni Devletçiliğimizin Umdeleri", **Türkiye'de Devletçilik**. Derleyen: Nevin Coşar. Birinci basım. Bağlam Yayınları.92, İnceleme-Araştırma.49, 1995.

Alpar, Cem. **Dünyada ve Türkiye'de Serbest Bölgeler**. Ankara: Dost Kitapevi Yayınları: 29, Ekonomi-Tarih Araştırmaları Dizisi: 6, 1985.

X Altıntaş, Mustafa. **Türkiye'de Planlı Kalkınma ve Uygulama Sorunları**. Ankara: A.İ.T.İ.A. Muğla İşletmecilik Yüksek Okulu Yayınları.2, 1978.

- Altuğ, Yılmaz. **Türk İnkılâp Tarihi (1919-1938)**. Sekizinci basım. Çağlayan Kitabevi, 1997.
- Arai, Masami. **Jön Türk Dönemi Türk Milliyetçiliği**. Birinci basım. İletişim Yayınları.240, 1994.
- Arar, İsmail. **Hükümet Programları (1920-1965)**. Burçak Yayınevi, Belgeler Araştırmalar Dizisi.1, 1968.
- Aren, Sadun. "Türkiye'de İktisadi Düşüncenin Evrimi", İktisat, İşletme ve Finans, Mali ve Ekonomik Sorunlara Yönelik Aylık Yayın. Yıl.12, Kasım 1997.
- Armaoğlu, Fahir. **20.Yüzyıl Siyasi Tarihi (1914-1940)**. Türkiye İş Bankası Kültür Yayını Genel Yayın no.252, Tarih Dizisi.17, Cilt.1.
- Arndt, H.W. **The Economic Lessons of the Nineteen Thirties**. London, 1972.
- Aruoba, Çelik. "Cumhuriyet'in Kuruluş Yıllarında Türkiye'nin Tarımsal Yapısı ve Tarıma Yönelik Politikalar", **Atatürk Dönemi Ekonomi Politikası ve Türkiye'nin Ekonomik Gelişmesi**. Ankara: Ankara Üniversitesi SBF Yayınları.513, 1982.
- Atatürk, Mustafa Kemal. **Nutuk (1919-1920)**. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, Cilt.1, 1970.
- _____.**Nutuk (1920-1927)**. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, Cilt.2, 1970.
- _____.**Eskişehir-İzmit Konuşmaları (1923)**. Kaynak Yayınları.136, 1993.
- _____.**Söylev**. Hazırlayan: Hıfzı Veldet Velidedeoğlu. Otuzuncu basım. Çağdaş Yayınları. Cilt.I-II, 1997.
- Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri**. Dördüncü basım. Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yayınları.1, Cilt.1-2-3, 1989.

Atatürkçülük. **Atatürk'ün Görüş ve Direktifleri**. İstanbul: I.kitap, Milli Eğitim Basımevi, Bilim ve Kültür Eserleri Dizisi, 1984.

Atay, Falih Rifki. **Çankaya**. İstanbul: 1969.

Ateş, Toktamış. **Osmanlı Toplumunun Siyasal Yapısı (Kuruluş Dönemi)**. Birinci basım. Say Kitap Pazarlama, Genel Dizi.10, 1982.

_____. **Türk Devrim Tarihi**. İstanbul: Filiz Kitabevi, 1989.

_____. “”Atatürk Bir İdeoloji midir?”” **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**. Cilt:1, İletişim Yayınları.

_____. “Son Yüzyılın Türk Dış Politikası Konusunda Genel Bazı Görüşler”, **İktisat Dergisi**. Sayı.232, Mart 1984.

Avcıoğlu, Doğan. **Milli Kurtuluş Tarihi 1838'den 1995'e**. İkinci basım. İstanbul: Tekin Yayınevi, 4.Kitap, 1976.

_____. **Türkiye'nin Düzeni Dün-Bugün-Yarın**. İstanbul: Tekin Yayınevi, 1.Kitap, 1996.

Ay, Hakan. “Osmanlı Devletinde Mali Bunalım ve Sebepleri”, **Dokuz Eylül Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi**. Cilt.6, Sayı.2, 1991.

Aybars Ergün. **Türkiye Cumhuriyeti Tarihi I**. İzmir: Ege Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayını no.32, 1984.

Aydemir, Şevket Süreyya. **İnkılâp ve Kadro**. İkinci basım. Ankara: Bilgi Yayınları.60, Deneme, Anı, İnceleme Dizisi.12, 1968.

_____. **Tek Adam Mustafa Kemal (1881-1919)**. Ondördüncü basım. İstanbul: Remzi Kitabevi, Cilt.1, 1997.

_____. **Tek Adam Mustafa Kemal (1919-1922)**. Onüçüncü basım. İstanbul: Remzi Kitabevi, Cilt.2, 1995.

_____.**Tek Adam Mustafa Kemal (1922-1928)**. Onikinci basım. İstanbul: Remzi Kitabevi, Cilt.3, 1995.

_____.**İkinci Adam (1884-1938)**. Yedinci basım. İstanbul: Remzi Kitabevi, Cilt. 1, 1993.

_____.**İkinci Adam (1938-1950)**. Altıncı basım. İstanbul: Remzi Kitabevi, Cilt.2, 1991.

_____.**Lider ve Demagog**. Birinci basım. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1997.

_____.“Plan Mefhumu Hakkında”, **Kadro**. Cilt.1 (tıpkı basım), Sayı.5, Mayıs 1932.

_____.“İktisadi Devletçilik”, **Kadro**. Cilt.2 (tıpkı basım), Sayı.17, Mayıs 1933.

_____.“Türk Nasyonalizmi”, **Kadro**. Cilt.2 (tıpkı basım), Sayı.20, Ağustos 1933.

_____.“Programlı Devletçilik”, **Kadro**. Cilt.3, Sayı.54, Teşrinievvel 1934.

Aydın, Mehmet. **Tanzimat’la Aranan Hüviyet**. Ankara: T.T.K. Basımevi, 1994.

Aysan, Mustafa A. “Atatürk’ün Ekonomik Kalkınma Modeli”, **Atatürkçülük**. Ankara: 2.Kitap, 1983.

_____.“Atatürk’ün Ekonomik Görüşü: Devletçilik”. Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Kurumu, Atatürk Araştırma Merkezi, 1992.

Barkan, Ömer Lütfi. “Tımar maddesi”, **İslâm Ansiklopedisi**.

_____.“Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat”, **Tanzimat**. 1940.

Barber, William J. **İktisadi Düşünce Tarihi**. Çev. İhsan Durdu. İkinci basım. Şule Yayınları, 1997.

Başar, Ahmet Hamdi. **İktisadi Devletçilik**. İstanbul: Matbaacılık ve Neşriyat T.A.Ş., Cilt.1, 1931.

- _____.**İktisadi Devletçilik, Para ve İnkılâp.** İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 3.Kitap, 1936.
- _____.**Atatürk'le Üç Ay ve 1930'dan Sonra Türkiye.** İkinci basım. Ankara: Ankara İ.T.İ.A. Yayın no.155, Gazetecilik ve Halkla İlişkiler Yüksek Okulu Yayın no.4, 1981.
- Başol, Koray. **Türkiye Ekonomisi.** İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi İ.İ.B.F. Yayınları no.2, 1983.
- Bayar, Celâl. **Bende Yazdım-Milli Mücadeleye Giriş 5.** İstanbul: 1967.
- _____.**Atatürk'ün Metodolojisi ve Günümüz.** Araştırma ve Derleme: İsmet Bozdağ, Kervan Yayınları, Anılar, Belgeler, Bilgiler Dizisi.
- Bayur, Yusuf Hikmet. **Türk İnkılâp Tarihi.** Ankara: T.T.K. Basımevi, T.T.K. Yayınları, Cilt.II, Kısım.IV, Dizi.VIII, 1983.
- Belge, Burhan Asaf. "Planlı Dış-Ticaret ve Dış Ticaret Ofisleri", **Kadro.** Cilt.3 (tıpkı basım), Sayı.28, Nisan 1934.
- Berkes, Niyazi. **İkiyüzyıldır Neden Bocalıyoruz?** İkinci basım. İstanbul: 1965.
- _____.**100 Soruda Türkiye İktisat Tarihi.** Birinci basım. İstanbul: Gerçek Yayınevi, 1969.
- _____.**Türkiye'de Çağdaşlaşma.** Birinci basım. Ankara: Bilgi Yayınevi, 1973.
- _____.**Unutulan Yıllar.** Yayına Hazırlayan: Ruşen Sezer. Birinci basım. İstanbul: İletişim Yayınları, Anı Dizisi.20, 1997.
- Berktaş, Alpaslan. "Kuvayi Milliye Ruhu", **Mülkiyeliler Birliği Dergisi.** Sayı.202, Ağustos-Eylül 1997.
- Birtek, Faruk. "Devletçiliğin Yükselişi ve Düşüşü, 1932-1950: Yarı-Periferik Bir Ekonominin Yeniden Yapılanmasında Belirsiz Yol", **Türkiye'de Devletçilik.** Derleyen: Nevin Coşar. Birinci basım. Bağlam Yayınları.92, İnceleme-Araştırma.49, 1995.

Borak, Sadi. **Atatürk'ün Gizli Oturumlarda Konuşmaları**. İkinci basım. İstanbul: İnkılâp ve Aka Kitabevleri, 1981.

Boratav, Korkut. **100 Soruda Türkiye'de Devletçilik**. Birinci basım. Gerçek Yayınevi, 1979.

_____. **Türkiye'de Devletçilik**. Birinci basım. Ankara: Savaş Yayınları, Tarih, Bilim, Ekonomi Dizisi.3, 1982.

_____. **Türkiye İktisadi Tarihi (1908-1985)**. Beşinci basım. Gerçek Yayınevi, Yeni Dizi.1, 1995.

_____. "İktisat Tarihi (1908-1980)", **Çağdaş Türkiye 1908-1980**. Dördüncü basım. İstanbul: Cem Yayınevi, Cilt.4, 1995.

_____. "Devletçilik ve Kemalist İktisat Politikaları", **Türkiye'de Devletçilik**. Derleyen: Nevin Coşar. Birinci basım. İstanbul: Bağlam Yayınları.92, İnceleme-Araştırma.49, 1995.

Bostancı, Naci. **Kadrocular ve Sosyo-Ekonomik Görüşleri**. Kültür Bakanlığı. 1216, Kültür Eserleri Dizisi.1156, 1990.

Bozkurt, Mahmut Esat. **Atatürk İhtilali**. Üçüncü basım. Kaynak Yayınları.168, 1995.

Buğra, Ayşe. **Devlet ve İadamları**. İkinci basım. İletişim Yayınları, Araştırma-İnceleme Dizisi.51, 1995.

Bulutay, Tuncer-Yahya S. Tezel ve Nuri Yıldırım. **Türkiye Milli Geliri (1923-1948)**. Ankara: Sevinç Matbaası, Ankara Üniversitesi SBF Yayınları no.975, 1979.

Cankay, Lale. "Atatürk Döneminin İktisat Politikası", **Dokuz Eylül Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi**. Cilt.9, Sayı.2, 1994.

Cem, İsmail. **Türkiye'de Geri Kalmışlığın Tarihi**. Onikinci basım. İstanbul: Cem Yayınevi, 1995.

- Cezar, Yavuz. **Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi (XVIII. yy'dan Tanzimat'a Mali Tarih)**. Birinci basım. Alan Yayıncılık. 62, Bilim Dizisi.11, 1986.
- Coşar, Nevin. "Denk Bütçe, Sağlam Para Politikası ve Devletçilik (1924-1938)", **Türkiye'de Devletçilik**. Derleyen: Nevin Coşar. Birinci basım. Bağlam Yayınları.92, İnceleme-Araştırma.49, 1995.
- Coşkun, Gülay. **Devlet Bütçesi, Türk Bütçe Sistemi**. Üçüncü basım. Turhan Kitabevi, 1991.
- Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ekonomisi (1923-1978)**. İstanbul: Akbank Kültür Yayını, 1980.
- Çavdar, Tevfik. **Türkiye'de Liberalizm (1860-1990)**. İmge Kitabevi Yayınları.41, 1992.
- _____. **Türkiye'nin Demokrasi Tarihi 1839-1950**. Birinci basım. İmge Kitabevi Yayınları.126, 1995.
- Çiller, Tansu. "Serbest Bölgeler ve Dünya'daki Uygulama", **Dünya'da ve Türkiye'de Serbest Bölgeler**. İstanbul: İktisadi Araştırmalar Vakfı, 1982.
- Çizakça, Murat. "Kapitülasyonların Ekonomik Analizi", **Bursa İ.T.İ.A. Dergisi**. Cilt.III, No.2-3, Temmuz-Kasım 1974.
- Dağlı, Nuran ve Belma Aktürk. **Hükümetler ve Programları (1920-1960)**. Ankara: TBMM Basımevi, Cilt.1.
- Demirel, Ahmet. **1.Mecliste Muhalefet (II.Grup)**. Birinci Basım. İletişim Yayınları. 263, 1994.
- Demirkan, Selahattin. **Bir Milletin Yarattığı Lider Mustafa Kemal Atatürk**. İstanbul: Belge Yayınları, 1972.
- Derin, Haldun. **Türkiye'de Devletçilik**. İstanbul: 1940.

Dikmen, Orhan. "Dünya'da ve Türkiye'de Serbest Bölgeler", **İktisadi Araştırmalar Vakfı**. İstanbul: 1982.

Dornbusch, Rudiger ve Stanley Fischer. **Macro Economics**. Sixth edition. International Edition, 1994.

Dumont, Paul. **Mustafa Kemal**. Çev.Zeki Çekikkol. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.1539, 1993.

_____. "Kemalist İdeolojinin Kökenleri", **Atatürk ve Türkiye'nin Modernleşmesi**. Yayına Hazırlayan:Jacop M. Landau, Türkçesi:Meral Alakuş, Birinci basım, Sarmal Yayınevi, 1999.

Düstur. 1, 2, 6, 8, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16 ve 17. Ciltler.

Eisenstadt, S.N. "Kemalist Yönetim ve Modernleşme: Bazı Karşılaştırmalı ve Analitik Görüşler", **Atatürk ve Türkiye'nin Modernleşmesi**. Yayına Hazırlayan: Jacop M.Landau, Türkçesi: Meral Alakuş, Birinci Basım. Sarmal Yayınevi, 1999.

Ekinci, Necdet. "İmparatorluktan Cumhuriyete Türk Mali Politikasına Bakış", **T.T.K. Belleten**. Cilt.LV, Sayı.214, Aralık 1991.

Eldem, Vedat. **Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomisi**. Ankara: T.T.K. Yayınları. VII, Dizi, 1994.

_____. "Cihan Harbinin ve İstiklâl Savaşının Ekonomik Sorunları", **Turkish Politics and the Economy 1908-1946: From the Revolution of 1908 to the end of the One-Party Era**. Volume.I, Prepared for ADM, 329, Fall 1992.

_____. "Kurtuluş Savaşı Ekonomisi", **Ekonomik Forum TOBB Aylık Dergisi**. Sayı.12, Yıl.3, 15 Aralık 1996.

Eliçin, Emin Türk. **Kemalist Devrim İdeolojisi**. İkinci basım. Sarmal Yayınevi, 1996.

Ergil, Doğu. **Milli Mücadelenin Sosyal Tarihi**. Ankara: Turhan Kitabevi, 1981.

Ergin, Feridun. **Atatürk Zamanında Türk Ekonomisi**. Yaşar Eğitim ve Kültür Vakfı Yayınları no.1, 1977.

_____.“Atatürk Döneminde Emisyon Hareketleri ve Politikası”, **Atatürk Dönemi Türkiye Ekonomisi Semineri**. İstanbul: Yapı-Kredi Bankası Yayını, 1981.

_____.“Atatürk ve Türk Ekonomisi”, **Atatürkçülük**. Ankara: Gn.Kur.Basımevi, II.Kitap, 1983.

Eroğlu, Hamza. **Türk Devrim Tarihi**. Ankara: Kardeş Matbaası, 1967.

_____.**Türk İnkılâp Tarihi**. Birinci basım. Ankara: Savaş Yayınları, 1990.

_____.“Atatürk ve Devletçilik”, Ankara: Atatürk’ün Doğumunun 100.Yılı (1881-1981), 1981.

Erol, Mine. **Türkiye’de Amerikan Mandası Meselesi (1919-1920)**. Giresun: İleri Basımevi, 1972.

Fındıkoğlu, Ziyaettin Fahri. “Ziya Gökalp Vesilesiyle Birkaç İçtimai Mesele”, **İş Mecmuası**. Sayı: 19.

Giritli, İsmet. “Kemalizmin Sosyo-Ekonomik Yönü”, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Atatürk Devrimleri Araştırma Enstitüsü Yayınları, Rektörlük Yayın no.1967, Enstitü Yayın no.5, 1975.

Gökalp, Ziya. **Türkçülüğün Esasları**. Onbirinci basım. Varlık Yayınları, Faydalı Kitaplar.61, 1977.

_____.“Ecnebi Sermayesi”, **Atatürk Devri Fikir Hayatı I**. Hazırlayanlar: Mehmet Kaplan, İnci Enginün, Zeynep Kerman, Necat Birinci, Abdullah Uçman. Ankara: Kültür Bakanlığı.468, Atatürk.10, 1992.

Gönlübol, Mehmet ve Cem Sar. **Olaylarla Türk Dış Politikası (1919-1973)**. Altıncı basım. Ankara: Ankara Üniversitesi SBF Yayınları.558, Cilt.1.

Görgün, Sevim. "Atatürk Dönemi Maliye Politikası (1923-1938)" **Atatürk Döneminde Türkiye Ekonomisi Semineri**. İstanbul: Yapı-Kredi Bankası Yayını, 1981.

Göymen, Koray. "The nature and practice of Turkish etatism". Basılmamış Doktora Tezi, Leeds University, 1973.

Gumpell, Werner. "The Significant of Private Enterprises in Socialist Planned Economies", **Turkey's and Other Countries' Experience With the Mixed Economy**. Edited by Mükerrrem Hiç, İ.Ü. Economics Faculty.

Gülalp, Halun. "Ulusçuluk, Devletçilik ve Türk Devrimi: Bir Erken "Bağımlılık" Teorisi", **Türkiye'de Devletçilik**. Derleyen: Nevin Coşar. Birinci basım. Bağlam Yayınları.92, İnceleme-Araştırma.49, 1995.

Gündüz, Necati. **Atatürk Çağı ve Zihniyeti**. Ankara: Cilt.1, 1973.

Güneş, İhsan. **I.TBMM'nin Düşünsel Yapısı (1920-1923)**. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları no.92, Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları no.4, 1985.

Günyol, Vedat. "Batılılaşma", **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**. Cilt.1, İletişim Yayınları.

Güran, Tevfik. **İktisat Tarihi**. İstanbul, 1988.

Gürsoy, Bedri. "Muharrem Kararnamesinin 100.Yılı", **Atatürk Dönemi Ekonomi Politikası ve Türkiye'nin Ekonomik Gelişmesi**. Ankara: Ankara Üniversitesi SBF Yayınları.513, 1982.

Güvenç, Bozkurt. **Türk Kimliği, Kültür Tarihinin Kaynakları**. Üçüncü basım. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1995.

Güzel, M.Şehmus. "Türkiye İşçi Hareketi Tarihine Nasıl Bakılmalı?", I.Uluslararası Tarih Kongresi 24-26 Mayıs 1993, Ankara, **Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Problemler, Araştırmalar, Tartışmalar**. Tarih Vakfı Yurt Yayınları:52, İstanbul, 1998.

Hale, William M. "Kemalist Türkiye'nin Ekonomisinde Geleneksellik ve Modernlik: 1920'lerin Deneyimleri", **Atatürk ve Türkiye'nin Modernleşmesi**. Yayına Hazırlayan: Jacop M. Landau, Türkçesi: Meral Alakuş, Birinci Basım, Sarmal Yayınevi, 1999.

Hamitoğulları, Beşir. **Çağdaş İktisadi Sistemler, Strüktürel ve Doktrinal Bir Yaklaşım**. Dördüncü basım. Savaş Yayınları, 1986.

_____. "Atatürk Devletçiliği ve Ekonomik Bağımsızlık", **Atatürk Dönemi Ekonomi Politikası ve Türkiye'nin Ekonomik Gelişmesi**. Ankara: Ankara Üniversitesi SBF Yayınları.513, 1982.

Han, Ergül. "Atatürk'ün Ekonomi Anlayışı ve 1923-1938 Döneminde Ekonomi Politikası Uygulaması", **Eskişehir İ.T.İ.A. Dergisi**. Cilt.XII, Sayı.1.

Hatiboğlu, Zeyyat. **Cumhuriyet Rejiminde Türkiye Ekonomisinin Gelişmesi**. İstanbul: 1973.

Hazar, Nurettin. **T.C. Ziraat Bankası (1863-1983)**. Ankara: 1986.

Hershlag, Z.Y. **The Contemporary Turkish Economy**. First Published in 1988 by Routledge, London and New York.

_____. "Atatürk'ün Devletçiliği", **Türkiye'de Devletçilik**. Derleyen: Nevin Coşar. Birinci Basım. Bağlam Yayınları.92, İnceleme-Araştırma Dizisi.49, 1995.

Hiç, Mükerrerem. "Atatürk'ün İktisadi Alandaki Görüş ve Politikaları", **Türkiye Ticaret Odaları Sanayi Odaları ve Türkiye Ticaret Borsaları Birliği**, 1981.

_____. "Atatürk'ün Devletçilik Rejimi", **İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi Mecmuası**. İstanbul: Cilt.39, Sayı.1-4, Temmuz 1980-Eylül 1981.

Hilav, Selahattin. "Düşünce Tarihi (1908-1980)", **Çağdaş Türkiye 1908-1980**. Dördüncü basım. Cem Yayınevi, Cilt.4, 1995.

Hirsch, Ernst. E. **Anılarım**. Çev. Fatma Suphi. İkinci basım. Ankara: TUBİTAK Popüler Bilim Kitapları.45, 1997.

Iren, Cihat. "The Growth of the Private Sector in Turkey", **The Mixed Economy in Turkey (1930-1979), Turkey's and other Countries Experience with the Mixed Economy**. Edited by Mükerrrem Hiç, İ.Ü. Economics Faculty.

İşıklı, Alpaslan. "Ücret Emek ve Sendikalaşma", **Geçiş Sürecinde Türkiye**. Derleyenler: Irvin Cemil Schick-Ertuğrul Ahmet Tonak. İkinci basım. Belge Yayınları.110, 1992.

İlkin, Akın."Atatürk Döneminde Sanayi Politikası", **Atatürk Döneminde Türkiye Ekonomisi Semineri**. İstanbul: 1981.

İlkin, Selim."I.Sanayi Planı Döneminde ABD'li Uzmanlara Hazırlatılan "Türkiye'nin İktisadi Bakımdan Umumi Bir Tetkiki..." adlı rapor", **Atatürk Döneminde Türkiye Ekonomisi Semineri**. İstanbul: Yapı-Kredi Bankası Yayını, 1981.

_____. "Birinci Sanayi Planının Hazırlanışında Sovyet Uzmanlarının Rolü", **ODTÜ Gelişme Dergisi**. 1979-1980 Özel Sayı.

_____. "Türkiye'de Merkez Bankası Fikrinin gelişimi", **Türkiye İktisat Tarihi Semineri 8-10 Haziran 1973**. Editör: Osman Okyar, Hacettepe Yayınları, C.13, 1975.

İnalıcık, Halil. "Çiftliklerin Doğuşu: Devlet, Toprak Sahipleri ve Kiracılar", **Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım** (Editörler: Çağlar Keyder, Faruk Tabak), Tarih Vakfı Yurt Yayınları: 63, 1998.

İnan, Afet. **Mustafa Kemal Atatürk'ten Yazdıklarım**. Birinci basım. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1971.

_____. **Devletçilik İlkesi ve Türkiye Cumhuriyetinin Birinci Sanayi Planı**. Ankara: T.T.K. Yayınlarından XVI. Seri-sa.14, T.T.K. Basımevi, 1972.

_____.Türkiye Cumhuriyetinin II.Sanayi Planı 1936. Ankara: T.T.K. Yayınlarından XVI. Seri-sa.21, T.T.K.Basımevi, 1973.

_____.İzmir İktisat Kongresi (17 Şubat-4 Mart 1923). İkinci basım. Ankara: T.T.K. Yayınları XVI.dizi, T.T.K. Basımevi, 1989.

_____.50.Yılda Tarihten Geleceğe. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Atatürk Dizisi.20.

İnönü'nün Söylev ve Demeçleri I, TBMM ve CHP Kurultaylarında (1919-1946). İstanbul: Türk Devrim Tarihi Enstitüsü Yayınları: 2, Milli Eğitim Basımevi, 1946.

İnönü, İsmet. "Fırkamızın Devletçilik Vasfı" **Kadro**. Cilt.2 (tıpkı basım), Sayı.22, Teşrinievvel 1933.

_____.“Fırkamızın Devletçilik Vasfı”, **Türkiye’de Devletçilik**. Derleyen: Nevin Coşar. Birinci basım. Bağlam Yayınları.92, İnceleme-Araştırma Dizisi.49 1995.

İpekçi, Abdi. **İnönü Atatürk’ü Anlatıyor**. İstanbul: Cem Yayınevi, Kültür Dizisi.4, 1968.

İslamoğlu, Huri. “16.Yüzyıl Anadolu’sunda Köyler, Ticarileşme ve Devlet İktidarının Meşrulaştırılması”, **Osmanlı’da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım**. (Editörler: Çağlar Keyder, Faruk Tabak), Tarih Vakfı Yurt Yayınları: 63, 1998.

_____.“Hukuk, Mülkiyet, Meşruiyet”, I.Uluslararası Tarih Kongresi 24-26 Mayıs 1993, Ankara. **Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Problemler, Araştırmalar, Tartışmalar**. Tarih Vakfı Yurt Yayınları: 57, İstanbul, 1998.

İstatistik Yıllığı (1941-1942). Ankara: Cilt.3.

Jeaschke, Gotthard. **Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri**. Çev: Cemal Köprülü. İkinci basım. Ankara: T.T.K. Yayınları XVI. Dizi, 1986.

Kansu, Mazhar Müfit. **Erzurum’dan Ölümüne Kadar Atatürk’le Beraber**. Ankara: T.T.K. Yayınlarından XVI. Seri-sa.6, Cilt.1, T.T.K. Basımevi, 1966.

_____. **Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber.** Cilt.2.

Kaplan, Mehmet-İnci Enginün-Zeynep Kerman-Necap Birinci ve Abdullah Uçman.
Atatürk Devri Fikir Hayatı I. Ankara: Kültür Bakanlığı.468, Atatürk.10,
 1992.

Karabekir, Kâzım. **İstiklâl Harbimiz.** İkinci basım. Türkiye Yayınevi, 1969.

Karal, Enver Ziya. **Osmanlı Tarihi (Islahat Fermanı).**

_____. **Atatürk'den Düşünceler.** İstanbul: Atatürk Kitapları Dizisi.1, Milli
 Eğitim Basımevi, 1981.

Karakoyunlu, Yılmaz. **Türk Ekonomisinde Çağdaşlaşma Süreci.** Dialog
 Yayınları, 1997.

_____. **Türkiye'de Liberalizmin Seyir Defteri (1938-1991).** ANAP
 Bilimsel Yayınlar Dizisi.4.

Karaosmanloğlu, Yakup Kadri. "Ankara, Moskova, Roma", **Kadro.** Cilt.1 (tıpkı
 basım), Sayı.6, Haziran 1932.

Karluk, S.Rıdvan. **Uluslararası Ekonomi.** Üçüncü basım. İstanbul: Bilim-Teknik
 Yayınevi.

_____. **Türkiye Ekonomisi, Tarihsel Gelişim Yapısal ve Sosyal
 Değişim.** Dördüncü basım. İstanbul: Beta Basım Yayım Dağıtım A.Ş., 1996.

_____. **Türkiye Ekonomisi, Tarihsel Gelişim Yapısal ve Sosyal
 Değişim.** Beşinci basım. İstanbul: Beta Basım Yayım Dağıtım A.Ş., 1997.

Karpat, Kemal H. **Türk Demokrasi Tarihi, Sosyal, Ekonomik, Kültürel
 Temeller.** Afa Yayınları.348, Afa Bilim Dizisi.4, 1996.

Kazgan, Gülten. **Ekonomide Dışa Açık Büyüme.** İkinci basım. İstanbul: Altın
 Kitaplar Yayınevi, 1988.

_____.**İktisadi Düşünce veya Politik İktisadın Evrimi.** Altıncı basım. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1993.

_____.“Atatürk Döneminde Tarım Politikası”, **Atatürk Döneminde Türkiye Ekonomisi Semineri.** İstanbul: Yapı Kredi Bankası Yayını, 1981.

Kazgan, Haydar. **Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Şirketleşme.** Ankara, TÖBANK Yayınları, 1991.

_____.“Galata Borsası”, **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi.** Cilt.1, İletişim Yayınları.

Kepenek Yakup ve Nurhan Yentürk. **Türkiye Ekonomisi.** Altıncı basım. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1994.

_____.**Türkiye Eonomisi.** Sekizinci basım. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1996.

Kerwin, Robert W. “Türkiye’de Devletçilik 1933-1950”, **Türkiye’de Devletçilik.** Derleyen: Nevin Coşar. Birinci basım. Bağlam Yayınları.92, İnceleme-Araştırma.49, 1995.

Keyder, Çağlar. **Türkiye’de Devlet ve Sınıflar.** Üçüncü basım. İletişim Yayınları.77, 1993.

_____.**Toplumsal Tarih Çalışmaları.** Birinci basım. Dost Kitabevi Yayınları.13, Ekonomi/Tarih Araştırmaları Dizisi.4, 1993.

_____.**Dünya Ekonomisi İçinde Türkiye (1923-1929).** İkinci basım. Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1993.

_____.“Cumhuriyet’in İlk Yıllarında Türk Tüccarının Millileşmesi”, **ODTÜ Gelişme Dergisi.** 1979-1980 Özel Sayı.

Kırbaş, Dursun. “Yeni Sağın İdeolojisi: Pragmatizm”, **İktisat Dergisi.** Sayı.314, Mayıs 1991.

Kili, Suna. **Türk Devrim Tarihi**. Birinci Basım. Boğaziçi Üniversitesi Yayın no.204, 1980.

_____. **Atatürk Devrimi, Bir Çağdaşlaşma Modeli**. İkinci basım. Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Genel Yayın no.221, 1981.

Kinross, Lord. **Atatürk, Bir Milletten Yeniden Doğuşu**. Çev: Necdet Sander, Sekizinci basım. İstanbul: Sander Yayınları, Türk Tarih Dizisi.1, 1984.

Kocatürk, Utkan. **Atatürk'ün Fikir ve Düşünceleri**. Üçüncü basım. Turhan Kitabevi, 1984.

Koçak, Cemil. "Siyasal Tarih (1923-1950)", **Çağdaş Türkiye 1908-1980**. Dördüncü basım. Cem Yayınevi, Cilt.4, 1995.

Kongar, Emre. **İmparatorluktan Günümüze Türkiye'nin Toplumsal Yapısı**. Üçüncü basım. Bilgi Yayınevi, Bilgi Yayınları Özel Dizi.18, 1979.

_____. "Devletçilik ve Günümüzdeki Sonuçları", **Türkiye'de Devletçilik**. Derleyen: Nevin Coşar. Birinci basım. Bağlam Yayınları.92, İnceleme-Araştırma.49, 1995.

Korum, Uğur. "1923-1929 Döneminde Türkiye'de İmalat Sanayi ve Sanayi Politikaları", **Atatürk Dönemi Ekonomi Politikası ve Türkiye'nin Ekonomik Gelişmesi**. Ankara: Ankara Üniversitesi SBF Yayınları.513, 1982.

Köker, Levent. **Modernleşme, Kemalizm ve Demokrasi**. Üçüncü basım. İletişim Yayınları.90, Araştırma-İnceleme Dizisi:11, 1995.

Köksal, Bilge Aloba ve A.Rasih İlkin. **Türkiye'de İktisadi Politikanın Gelişimi (1923-1973)**. Yapı Kredi Bankası A.Ş., 1973.

Kurdaş, Kemal. **Ekonomik Politika Üzerine İncelemeler, Yorumlar**. Birinci basım. İstanbul: 1994.

Kuruç, Bilsay. **Mustafa Kemal Döneminde Ekonomi**. Birinci basım. Bilgi Yayınevi, Bilgi Yayınları/Bilgi Dizisi.52, 1987.

_____. **Belgelerle Türkiye İktisat Politikası (1929-1932)**. Ankara: Cilt.1, Ankara Üniversitesi SBF Yayınları no.569, 1988.

_____. **Belgelerle Türkiye İktisat Politikası (1933-1935)**. Ankara: Cilt.2, Ankara Üniversitesi SBF Yayınları.

Küçük, Yalçın. **Türkiye Üzerine Tezler (1908-1978) I**. Üçüncü basım. Tekin Yayınevi, 1980.

_____. "Cumhuriyet Döneminde Aydınlar ve Dergileri", **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**. Cilt.1, İletişim Yayınları.

Küçükömer, İdris. **Düzenin Yabancılaşması**. İkinci basım. Alan Yayıncılık.107, Düşünce Dizisi.18, 1989.

Landau, Jacop M. **Tekin Alp, Bir Türk Yurtseveri (1883-1961)**. Birinci basım. İstanbul: İletişim Yayınları.348, Tarih-Politika Dizisi:11, 1996.

_____. "Atatürk'ün Başarısı: Bazı Düşünceler", **Atatürk ve Türkiye'nin Modernleşmesi**. Yayına Hazırlayan: Jacop M. Landau, Türkçesi:Meral Alakuş, Birinci basım. Sarmal Yayınevi, 1999.

Lewis, Bernard. **Modern Türkiye'nin Doğuşu**. Çev: Metin Kıratlı, İkinci basım. Ankara: T.T.K. Yayınları, 1984.

Mango, Andrew. "The Young Turks", **Turkish politics and The Economy, 1908-1946: From the Revolution of 1908 to the end of the One-Party Era**. Volume I, Prepared for ADM, 329 Fall, 1992.

Manisalı, Erol. "The Impact of Foreign Economic Relations on the Mixed Economic Structure of Turkey", **Turkey's and other Countries Experience with the Mixed Economy**. Edited by Mükerrerrem Hiç, İ.Ü. Economics Faculty, 1979.

Mardin, Şerif. **Türkiye’de İktisadi Düşüncenin Gelişmesi (1908-1918).**
Ankara: SBF Maliye Enstitüsü, Türkiye İktisadi Gelişmesi Araştırma Projesi
no.12, 1962.

_____.**Türk Modernleşmesi.**(Çev: Levent Köker. Birinci basım. Makaleler 4,
İletişim Yayınları, 1991.

_____.**Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908.** Beşinci basım. İletişim
Yayınları.13, 1994.

_____.**Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu.** Birinci basım. İstanbul: İletişim
Yayınları.382, 1996.

_____.“Atatürkçülüğün Kökenleri”, **Cumhuriyet Dönemi Türkiye**
Ansiklopedisi. Cilt.1, İletişim Yayınları.

Margulies, Ronnie ve Ergin Yıldızoğlu. “Tarımsal Değişim: 1923-1970”, **Geçiş**
Sürecinde Türkiye. Çev: Nehir Kalaycıoğlu, Derleyenler: Irwin Cemil
Schick-E.Ahmet Tonak. İkinci basım. Belge Yayınları.110, Bilim Dizisi.2,
1992.

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi. Cilt.1.

Meray, Seha L. **Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar, Belgeler.** Yapı-Kredi
Yayınları, Cilt.3, Takım.1, 1993.

_____.**Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar, Belgeler.** A.Ü.S.B.F.
Yayınları No: 348, Takım 2, Cilt: 2, 1993.

Meriç, Cemil. **Umrandan Uygarlığa** (Yayına hazırlayan: Mahmut Ali Meriç), İkinci
basım. İletişim Yayınları, İstanbul, 1996.

_____.“Batılılaşma”, **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi.** Cilt.1,
İletişimYayınları.

Meydan Larousse. İstanbul: Meydan Yayınevi, Cilt.3.

Müderrişoğlu, Alptekin. **Kurtuluş Savaşı Mali Kaynakları**. Birinci basım. İstanbul: Kastaş A.Ş. Yayınları, 1988.

Nebioğlu, Osman. **Bir İmparatorluğun Çöküşü ve Kapitülasyonlar**. Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Genel Yayın no.276, Ekonomi Dizisi.20, 1986.

Neumann, Christoph K. "Ahmet Cevdet Paşa'nın Tarihçiliğine Yansıyan Zihniyet Dünyası", I.Uluslararası Tarih Kongresi 24-26 Mayıs 1993, Ankara, **Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Problemler, Araştırmalar, Tartışmalar**. Tarih Vakfı Yurt Yayınları: 57, İstanbul, 1998.

Okyar, Osman. "The Mixed Economy in Turkey (1930-1933)", **Turkey's and Other Countries Experience with the Mixed Economy**. Edited by. Mükerrrem Hiç, İ.Ü. Economics Faculty, 1979.

_____. "Atatürk ve Devletçilik Politikası", **Atatürk, Kültür, Dil ve Tarih Kurumu**. 1992.

_____. "Devletçilik Kavramı", **Türkiye'de Devletçilik**. Derleyen: Nevin Coşar. Birinci basım. Bağlam Yayınları.92, İnceleme-Araştırma.49, 1995.

Osman, Tolga. **Ziya Gökalp ve İktisadi Fikirleri**. İstanbul: İstanbul Üniversitesi İktisat ve İctimaiyat Enstitüsü Neşriyat no.14, 1949.

Ökçün, Gündüz. **Türkiye İktisat Kongresi 1923-İzmir, Haberler, Belgeler, Yorumlar**. Üçüncü basım. Ankara: Ankara Üniversitesi SBF Yayınları.471, 1981.

_____. **İktisat Tarihi Yazıları**. Birinci basım. Ankara: SPK Yayın no.58, 1997.

_____. "1909-1930 Yılları Arasında Anonim Şirket Olarak Kurulan Bankalar", **Turkish Politics and the Economy, 1908-1946: From the Revolution of 1908 to the end of the One Party Era**. Volume I, Prepared for ADM, 329 Fall 1992.

Ölçen, Ali Nejat. "1923-1938 Döneminde Birinci ve İkinci Sanayi Planları", **Atatürk Dönemi Ekonomi Politikası ve Türkiye'nin Ekonomik Gelişmesi**. Ankara: Ankara Üniversitesi SBF Yayınları.513, 1982.

Özalp, Kâzım. **Milli Mücadele 1919-1922**. Ankara: T.T.K. Yayınlarından Seri.XVI, sa.13, T.T.K. Basımevi, 1971.

Özbaran, Salih. "Osmanlılar'ın 16.Yüzyılda Güney Denizlerinde Yayılmasına İlişkin Sorunlar", I.Uluslararası Tarih Kongresi 24-26 Mayıs 1993, Ankara, **Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Problemler, Araştırmalar, Tartışmalar**. Tarih Vakfı Yurt Yayınları:57, İstanbul, 1998.

Özcan, Enver. **Ekonomik Bunalımlar**. Ankara, 1981.

Özelmas, Ekrem. **Devletçilik ve Türkiye'deki Tatbikatından Sümerbank**. Sümerbank Yayınları.

Özgüven, Ali. **İktisadi Düşünceler, Doktrinler ve Teoriler**. İstanbul: Filiz Kitabevi 1984.

Özmen, Selahattin. "İktisadi Devlet Teşekküllerinin (KİT'lerin) Kuruluş İlkeleri ve İlkelerin Saptanmasında Atatürk'ün Rolü", **Atatürk'ün Ekonomik Kalkınma Politikası ve Devlet İşletmeciliği**. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayın no.2246, İşletme Fakültesi Yayın no.125, Devlet İşletmeciliği Enstitüsü Yayın no.2, 1981.

Öztürk, Kâzım. **Türkiye Cumhuriyeti Hükümetleri ve Programları**. İstanbul: Ak Yayınları Limited Şirketi Neşriyatı.16, 1968.

_____. **Atatürk'ün TBMM Açık ve Gizli Oturumlarındaki Konuşmaları II**. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.1183, Atatürk Dizisi.30, 1990.

Öztürk, Ahmet. "Atatürk Döneminde Devletçilik ve Planlama Anlayışı", **Bursa İ.T.İ.A. İktisat Fakültesi Dergisi**. 13-15 Mayıs 1981, Cilt.2, Sayı.2, Ağustos 1981.

Özyüksel, Murat. "Liberal İktisat Düşüncesinin Osmanlı İmparatorluğuna Girişi", **İktisat Dergisi**. (Tarihsiz)

Pamuk, Şevket. **Osmanlı Ekonomisi ve Dünya Kapitalizmi (1820-1913)**. Ankara: Yurt Yayınları.9, 1984.

_____.**100 Soruda Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi (1500-1914)**. Üçüncü basım. İstanbul: Gerçek Yayınevi, 100 Soruda Dizisi.55, 1993.

_____. "Kapitalist Dünya Ekonomisi ve Osmanlı Dış Ticaretinde Uzun Dönemli Dalgalanmalar 1830-1913", **ODTÜ Gelişme Dergisi**. 1979-1980 Özel Sayı.

_____. "Geniş İmparatorlukta Para Politikası: Devlet Ne Kadar Müdahaleciydi, Ne Kadar Güçlüydü", I.Uluslararası Tarih Kongresi 24-26 Mayıs 1993, Ankara, **Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Problemler, Araştırmalar, Tartışmalar**. Tarih Vakfı Yurt Yayınları: 57, İstanbul, 1998.

Parasız, M.İlker. **Makro Ekonomi, Teori ve Politika**. Altıncı basım. Ezgi Kitabevi Yayınları, 1996.

Parla, Taha. **Ziya Gökalp Kemalizm ve Türkiye'de Korporatizm**. Birinci basım. İstanbul: İletişim Yayınları: 1989.

Parvus, Efendi ve Muammer Sencer. **Türkiye'nin Mali Tutsaklığı**. Birinci basım. May Yayınları, 1977.

Peker, Recep. "Devletçilik", **Türkiye'de Devletçilik**. Derleyen: Nevin Coşar. Birinci basım. Bağlam Yayınları.92, İnceleme-Araştırma.49, 1995.

Pommery, Louis. **Yeni Zamanların İktisat Tarihi 1880-1939**. Çev: Cahit Talas. Ankara: SBF Yayınları.56-38, Maliye Enstitüsü Yayınları.7, 1956.

Rostow, W.W. "Sanayi Devrimi Nasıl Başladı" **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası**. İstanbul: Cilt.30, no.1-4, Ekim 1970-Eylül 1971.

_____. **İktisadi Gelişmenin Merhaleleri**, 1966.

_____. **The World Economy, History-Prospect.** University of Texas Austin-London, 1978.

Sağlam, Dünder. “Devletçilik İlkesi İçinde Özel Sektör-Kamu Sektörü Dengesi”, **Atatürk’ün Ekonomik Kalkınma Politikası ve Devlet İşletmeciliği.** İstanbul: İstanbul Üniversitesi yayın no.2846, İşletme Fakültesi yayın no.125, Devlet İşletmeciliği Enstitüsü Yayın no.2, 1981.

_____. “Cumhuriyetimizin Ellinci Yılında Devletçilik”, **Ankara Üniversitesi İ.T.İ.A.Dergisi.** Cilt.5, sayı.2, 1973.

Sarç, Ömer Celâl. **Atatürk Döneminde Türkiye Ekonomisi ve İktisat Politikaları.** Birinci basım. Dr.Nejat Eczacıbaşı Vakfı Yayınları, İstanbul, 1983.

Sayar, Ahmed Güner. **Bir İktisatçının Entellektüel Portresi Sabri F.Ülgener.** Eren Yayıncılık, İstanbul, 1998.

Sayar, Nihad S. **Türkiye’de İmparatorluk Dönemi Mali Olayları.** İkinci basım. İstanbul: İ.T.İ.A. Nihâd Sayar Yayın ve Yardım Vakfı Yayınları no.288/513, 1978.

Selek, Sebahattin. **Anadolu İhtilali.** İstanbul: Kastaş A.Ş. Yayınları, Cilt.1, 1987.

Sertel, M.Zekeriya. **Hatırladıklarım (1905-1950).** İstanbul: 1968.

Sertel, Yıldız. **Türkiye’de İlerici Akımlar.** İstanbul: Ant yayınları: 20, 1969.

Sevgi, Cezmi. **Sanayileşme Sürecinde Türkiye ve Sanayi Kuruluşlarının Alansal Dağılımı.** Birinci basım. İstanbul: Beta Basım Yayım Dağıtım A.Ş., 1997.

Shaw, Stanford J.ve Ezel Kural Shaw. **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye.** (Ezel Kural Shaw). Çev: Mehmet Harmancı. Birinci basım. İstanbul: e Yayınları, 1983.

Silier, Oya. "1920'lerde Türkiye'de Milli Bankacılığın Genel Görünümü", **Türkiye İktisat Tarihi Semineri, 8-10 Haziran 1973**. Editör: Osman Okyar, Hacettepe Üniversitesi Yayınları, C.113.

Siler, Abdurrahman. "Dış Borçlanma Karşısında Namık Kemal ve Atatürk", **Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Dergisi**. Cilt.3, Yıl.5, Sayı.9, Mayıs 1992.

Simon, Rachel. "Reformlara Başlangıç: Mustafa Kemal Libya'da", **Atatürk ve Türkiye'nin Modernleşmesi**. Yayına Hazırlayan: Jacop M. Landau, Türkçesi: Meral Alakuş, Birinci basım. Sarmal Yayınevi, 1999.

Singer, Morris. "The Significance and the Changing role of Government in the Development of a Mixed Economy: the Case of Turkey", **Turkeys and Other Countries Experience with the Mixed Economy**. Edited by Mükerrrem Hiç, İ.Ü. Economics Faculty, 1979.

Soyak, Hasan Rıza. **Atatürk'ten Hatıralar I**. Yapı Kredi Bankası A.Ş. Yayınları.

Şahin, Hüseyin. **Türkiye Ekonomisi, Tarihsel Gelişimi, Bugünkü Durumu**. Üçüncü basım. Bursa: Ezgi Kitabevi Yayınları, 1995.

Şener, Abdüllatif. **Osmanlı Mali Düşüncesinin Çağdaşlaşması**. Tanzimat'ın 150.Yıldönümü Uluslararası Sempozyumundan ayrı basım. Ankara: T.T.K. Basımevi, 1994.

_____. "İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin İktisadi ve Mali Politikaları (1908-1918)" **Hacettepe Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi**. Cilt.8, Sayı.1, 1990.

Şengil, Mizyal Karaçam. **Birinci Dönem TBMM'nde Düşünce Akımları (1920)**. Birinci basım. Cem Yayınevi, 1996.

Şimşir, Bilâl M. **Lozan Telgrafları II (Şubat-Ağustos 1923)**. Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Dizi.XVI, Sayı.57, T.T.K. Basımevi, Ankara, 1994.

Şnuray A ve Y.Rozalıyev. **Türkiye’de Kapitalistleşme ve Sınıf Kavgaları.** İstanbul: Ant yayınları, 1970.

Tabakoğlu, Ahmet. “XVII ve XVIII Yüzyıllarda Dış Konjonktür Şartlarının Osmanlı Ekonomisi Üzerindeki Etkileri”, **İstanbul İ.T.İ.A. Ticari Bilimler Dergisi.** Cilt.1, Sayı.1, Haziran 1981.

Talas, Cahit. **Ekonomik Sistemler.** Dördüncü basım. Ankara: S Yayınları.18, 1980.

Tanilli, Server. **Uygarlık Tarihi.** Yedinci basım. Say Yayınları, 1992.

Taşkıran, Cemalettin. “Atatürk Döneminde Demokrasi Denemeleri (1905-1930)”, **Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Dergisi.** Yıl.7, Cilt.4, Sayı.14, Kasım 1994.

Tayanç, Tunç. **Sanayileşme Sürecinde 50 Yıl.** Birinci basım. Milliyet Yayınları, 1973.

T.B.M.M. Gizli Celse Zabıtları. Cilt.1 ve 4, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Genel Yayın no.267, Tarih Dizisi.18.

T.B.M.M. Zabıt Ceridesi. Cilt.1, 3, 16, 18, 19, 20, 21.

T.C. Başbakanlık Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı: **Atatürk ile İlgili Arşiv Belgeleri (1911-1921 Tarihleri Arasına Ait 106 Belge).** Ankara: Yayın no.1, gn.no.060, 1982.

Tekeli, İlkin ve Selim İlkin. **1929 Dünya Buhranında Türkiye’nin İktisadi Politika Arayışları.** Ankara: Türkiye Belgesel İktisat Tarihi serisi no.2, ODTÜ, 1983.

_____. **Uygulamaya Geçerken Türkiye’de Devletçiliğin Oluşumu.** Ankara: Türkiye Belgesel İktisat Tarihi Serisi no.3, ODTÜ, 1982.

_____. "İttihat ve Terakki Hareketinin Oluşumunda Selanik'in Toplumsal Yapısının Belirleyiciliği", **Turkish Politics and the Economy, 1908-1946: From the Revolution of 1908 to the end of the One-Party Era. Volume I**, prepared for ADM 329, Fall 1992.

Tekin, Fazıl. **Mali Tekeller ve Türkiye'deki Tütün Tekeli**. Eskişehir: İ.T.İ.A. Yayınları no.29/79, 1974.

Tengirsek, Yusuf Kemal. **Vatan Hizmetinde**. Ankara: Kültür Bakanlığı Doğumunun 100. Yılında Atatürk Yayınları.14, 1981.

Tezel, Yahya S. **Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1980)**. Üçüncü basım. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, Türkiye Araştırmaları.10, 1994.

_____. "Birinci BMM Anti Emperyalist miydi? Chester Ayrıcalığı", **Ankara Üniversitesi SBF**, Cilt: XXV, No.4, Aralık 1970.

Teziç, Erdoğan. **100 Soruda Siyasi Partiler (Partilerin Hukuki Rejimi ve Türkiye'de Partiler)**. Birinci basım. Gerçek Yayınevi, 100 Soruda Dizisi.47, 1976.

Timur, Taner. **Türk Devrimi Tarihi, Anlamı ve Felsefi Temelleri**. Ankara: Ankara Üniversitesi SBF Yayınları.252, 1968.

_____. **Türk Devrimi ve Sonrası**. Dördüncü basım. İmge Kitabevi, 1997.

Tokgöz, Erdinç. **Türkiye'nin İktisadi Gelişme Tarihi**. Ankara: Hacettepe Üniversitesi İ.İ.B.F. Yayınları no.16, 1991.

_____. "Atatürk'ün tasarruf Politikası", **Atatürk Dönemi Ekonomi Politikası ve Türkiye'nin Ekonomik Gelişmesi**. Ankara: Ankara Üniversitesi SBF Yayınları.513, 1982.

Toprak, Zafer. **Türkiye'de Milli İktisat (1908-1918)**. Ankara: Yurt Yayınları.2, 1982.

Tökin, İsmil Hüsrev. **Türkiye Köy İktisadiyatı**. İkinci basım. İletişim Yayınları, 1990.

_____.“Türkiye Köy İktisadiyatında Toprak Rantı”, **Kadro**. Cilt.1 (tıpkı basım), Sayı.4, Nisan 1932.

_____.“Milli Kurtuluş Devletçiliği II”, **Kadro**. Cilt.2 (tıpkı basım), Sayı.19, Temmuz 1933.

_____.“Beş Senelik Sanayi Programı ve Kredi Meselesi”, **Kadro**. Cilt.3 (tıpkı basım), Sayı.28, Nisan 1934.

_____.“Türkiye İndüstri’sinde İlk Sermaye Birikmesi”, **Kadro**. Cilt.3 (tıpkı basım), Sayı.35-36.

Tör, Vedat Nedim. **Kemalizmin Dramı**. İstanbul: Çağdaş Yayınları, 1980.

_____.“Bizde Hususi Teşebbüsün Zaferi”, **Kadro**. Cilt.2 (tıpkı basım), Sayı.13, II.kânun 1933.

_____.“Devletin Yapıcılık ve İdarecilik Kudretine İnanmak Gerekir”, **Kadro**. Cilt.2 (tıpkı basım), Sayı.15, Mart 1933.

_____.“Türk Devletçiliği İhtibas Devletçiliği Değildir...”, **Kadro**. Cilt.2 (tıpkı basım), Sayı.17, Mayıs 1933.

_____.“Devletçilik Karşısında Zümre Menfaati ve Münevver Mukavemeti”, **Kadro**. Cilt.2 (tıpkı basım), Sayı.21, Eylül 1933.

_____.“Devletçilik Yolunda Aydınlık”, **Kadro**. Cilt.2 (tıpkı basım), Sayı.23, II.Teşrin 1933.

_____.“Dış Ticarete Devletçilik”, **Kadro**. Cilt.3 (tıpkı basım), Sayı.26, Şubat 1934.

_____.“Belediyeleştirme”, **Kadro**. Cilt.3 (tıpkı basım), Sayı.28, Nisan 1934.

- _____.“Demiryolu Tarife Siyasetimizde İnkılâp”, **Kadro**. Cilt.3 (tıpkı basım), Sayı.32, Ağustos 1934.
- _____.“İktisatta İstiklâl”, **Türkiye’de Devletçilik**. Derleyen: Nevin Coşar. Birinci basım. Bağlam Yayınları.92, İnceleme-Araştırma.49, 1995.
- Töre, Nahit. “Atatürk Döneminin (1923-1938) Dış Ekonomik Politikası”, **Atatürk Dönemi Ekonomi Politikası ve Türkiye’nin Ekonomik Gelişmesi**. Ankara: Ankara Üniversitesi, SBF Yayınları.513, 1982.
- Tunaya, Tarık Zafer. **Türkiye’de Siyasal Partiler**. Birinci basım. Hürriyet Vakfı Yayınları, Cilt.3, 1989.
- Tunçay, Mete. **Türkiye’de Sol Akımlar (198-1925)**. Üçüncü basım. Bilgi Yayınevi, 1978.
- _____.“Siyasal Tarih (1908-1923)”, **Çağdaş Türkiye 1908-1980**. Dördüncü basım. Cem Yayınevi, Cilt.4, 1995.
- _____.“**Türkiye Cumhuriyeti’nde Tek-Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1931)**”. Yurt Yayınları 1, Ankara.
- Turan, Şerafettin. **Atatürk’ün Düşünce Yapısını Etkileyen Olaylar, Düşünürler, Kitaplar**.
- Tunay, Muharrem. “Atatürk Dönemi Ekonomi Politikası”, **Atatürk Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**. Cilt.2, Sayı.4, Kasım 1985.
- Tünel, Oktar. “Türkiye’de İktisadi Düşüncenin Evrimi”, **İktisat, İşletme ve Finans, Mali ve Ekonomik Sorunlara Yönelik Aylık Yayın**, Yıl.12, Kasım 1997.
- Türk, İsmail. “Cumhuriyet Döneminde Teşvik Tedbirleri ve Geleceği”, **Cumhuriyet’in 50.Yılında Türkiye’de Sanayileşme ve Sorunları Semineri**. Ankara: Ankara Üniversitesi SBF Yayınları no.382, Maliye Enstitüsü Yayınları no.36, 1974.

- _____.“Atatürk ve Türk Mali Sistemi”, **Atatürk Dönemi Ekonomi Politikası ve Türkiye’nin Ekonomik Gelişmesi**. Ankara: Ankara Üniversitesi SBF Yayınları.513, 1982.
- Ulu, Mustafa. “Ekonomide Kamunun ve Özel Teşebbüsün Yeri”, **Türkiye İktisat Kongresi I**. İzmir: Kalkınma Politikası Komisyonu Tebliğleri, 2-7 Kasım 1981.
- Uyar, Hakkı. **Tek Parti Dönemi ve Cumhuriyet Halk Partisi**. Boyut Kitapları, Birinci baskı. 1998.
- Ülken, Hilmi Ziya. **Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi**. Ülken Yayınları.
- Ülken, Yüksel. **Atatürk ve İktisat, İktisadi Kalkınmada Etkinlik Sorunu ve Eklektik Model**. Ankara: Türkiye İş Bankası Yayınları, Genel Yayın no.224, 1981.
- _____.“Atatürk’ün İktisadi Düşüncesi ve Politikası”, **Atatürkçülük**. Ankara: II.kitap, 1983.
- _____.“Atatürk ve Ekonomide Devlet Müdahalesi”, **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası**. Cilt.39, Sayı.1-4, Temmuz 1980-Eylül 1981.
- _____.“Atatürk ve İktisat”, **Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Araştırma Merkezi**, 1992.
- Ürünü, Coşkun. **1838 Ticaret Sözleşmesi**. DPT Yayını, 1975.
- Varlık, M. Bülent. “Ahmet Hamdi Başar’da Buğday Meselesi”, **Ekonomik Yaklaşım**. Ankara: A.İ.T.İ.A. Yayın no.178, Ekonomi Fakültesi Yayın no.1982/6, Yıl.2, Cilt.2, Sayı.6, 1981.
- Wallerstein, Immanuel- Hale Decdeli ve Reşat Kasaba. “The Incorporation of the Ottoman Empire into the World-Economy”, **The Ottoman Empire and The World-Economy**. Edited by. Huri İslamoğlu-Inan, Cambridge University Press.

Walstedt, Bertil. **State Manufacturing Enterprise in a Mixed Economy The Turkish Case.** A World Bank Research Publication, 1980.

Yalçın, Hüseyin Cahit. **Siyasal Anılar.** Birinci basım. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.157, Anılar Dizisi.7, 1976.

Yalman, Ahmet Emin. “İktisadi Esarete Karşı”, **Atatürk Devri Fikir Hayatı I.** Hazırlayanlar: Mehmet Kaplan, İnci Erginün, Zeynep Kerman, Nejat Birinci, Abdullah Uçman. Ankara: Kültür Bakanlığı.468, Atatürk.10, 1992.

Yanardağ, Merdan. **Türk Siyasal Yaşamında Kadro Hareketi.** Birinci basım. Yalçın Yayınları, Bilim-Belge-İnceleme Dizisi.20, 1988.

Yavuz, Erdal. “1908 Boykotu”, **Turkish politics and the Economy, 1908-1946: from the Revolution of 1908 to the end of the One-Party Era.** Volume I, Prepared for ADM, 329 Fall, 1992.

Yazman, M. Ögüt. **Türkiye’nin Ekonomik Gelişmesi.** Ankara: 1973.

Yerasimos, Stefanos. **Az gelişmişlik Sürecinde Türkiye, Bizans’tan 1971’e.** Çev: Babür Kuzucu. Üçüncü basım. Gözlem Yayınları, Bilim Araştırma Dizisi.3, 1980.

_____. **Az gelişmişlik Sürecinde Türkiye.** Beşinci basım. Kitap.1, Belge Yayınları.35, 1986.

_____. “Tek Parti Dönemi”, **Geçiş Sürecinde Türkiye.** Derleyenler: Irvin Cemil Schick-E.Ahmet Tonak. İkinci basım. Belge Yayınları.110, 1992.

Yetkin, Çetin. **Serbest Cumhuriyet Fırkası Olayı.** Karacan Yayınları.109, 1982.

Zarakolu, Avni. “1929-30 Dünya Ekonomik Krizi Karşısında Türk Ekonomisi ve Alınan Krizle Mücadele Tedbirleri”, **Atatürk Dönemi Ekonomi Politikası ve Türkiye’nin Ekonomik Gelişmesi.** Ankara: Ankara Üniversitesi SBF Yayınları.513, 1982.

Zürcher, Erik Jan. **The Unionist Factor.** The Role of the Committee of Union and Progress in the Turkish National Movement, 1905-1926, Leiden-E.J. Brill, 1984.

_____. **Modernleşen Türkiye'nin Tarihi.** Birinci basım. İstanbul: İletişim Yayınları, 1995.